

ԲԱՆԱԿԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԲԱՆԱԿԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈԴ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԱՐԺՈՒԽ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՀՈՎՐԱՄԱՆԻՑՎԱՆ ՈՍԽԱԿԱՄ ՎԵՐԼՈՒԾԱԲԱՆ

Ծնվել է 1980թ., հունվարի 30-ին, Շիրակի մարզի Ցողաճ գյուղում: Տեղի միջնակարգ դպրոցոց
ավարտելուց հետո՝ 1997թ-ին ընդունվել է Վ.Սարգսյանի անվան Ռի:
2011-12թ. աշխատել է ՀՀ նախագահի աշխատակազմի Քաղաքական հետազոտությունների
ինստիտուտում՝ որպես ռազմական փորձագետ: 2012թ. աշխատել է ՀՀ նախագահին կից
հանրային կապերի կենտրոնում՝ որպես ռազմական փորձագետ:
2012թ նշանակվել է ՀՀ ՊՆ մամուլի քարտուղար:
2010-12թ. սովորել է ՀՀ ԳԱԱ ՍԳԿԿ պատմության ֆակուլտետի մագիստրատուրայում:
2014թ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում պաշտպանելով թեկնածուական ատենախոսությունը՝
ստացել է պատմական գիտությունների թեկնածովի գիտական աստիճան:
Անուսմացած է, ումի երեք երես:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱՌԵՑՈՒՏ

ԱՐԾՈՂԻՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԲԱՆԱԿԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆՈՒՄ

ՄԵՄՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՍԵՆԱՆԴԻՐ

124

ARCH. MESROB ASHJIAN

BOOK SERIES

Mesrob Ashjian

124

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱՌԵՑՈՒՏ
2015

ՀՏՌ 355(479.25)(091)

ԳՄԴ 68.49(5Հ)

Հ 854

Հրատարակում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պլոտեսոր Հ. Մ. Հարությունյան

Գրախոս՝ պ.գ.դ. Մ. Լ. Կարապետյան

Հովհաննիսյան Ա.

Հ 854 Բանակաշինությունը Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունում, Երևան,
Պատմության ինստիտուտ, 2015, 355 էջ:

Աշխատությունում ներկայացված Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության
բանակաշինության, դրա կազմակերպչական ու պատերազմական փուլերի
մասին այս ուսումնասիրությունն այսօր ավելի քան արդիական է: Ներկայումս,
եթե սահմանային լարվածությունը ՀՀ և ԼՂՀ սահմա ններին կրկին վերաճում է:
պատերազմական գործողությունների, նման խորքային
ուսումնասիրությունները բուհական և մասնագիտական շրջանակների համար
չափազանց կարևոր են: Այս աշխատությունը իրենից ներկայացնում է հեղինակի
առենախոսության և թեմայի շուրջ այլ ուսումնասիրությունների
հանրագումարը: Այստեղ ներկայացված են փաստեր ու գնահատականներ,
որոնք մեզանում հնչում են առաջին անգամ:

ՀՏՌ 355(479.25)(091)

ԳՄԴ 68.49(5Հ)

ISBN 978-9939-860-13-8

. ՀՀ ԳԱԱՊատմության ինստիտուտ, 2015

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	5
1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՔ	16
1.1. Կանոնավոր բանակ ստեղծելու պատմական անհրաժեշտությունը և նրա կազմավորման գործընթացի մեկնարկը	16
1.2. Ինքնապաշտպանական ուժերի և ջոկատների վերակազմավորումը կանոնավոր բանակի	31
1. 3. Զորատեսակների և բաժինների կազմավորումը	54
1.3.1. Մարտական գործողությունների ընթացքը և ավարտը	95
1.4. Բանակի կառուցվածքը և սպառազինությունը	143
1.5. Բանակաշխնության շարունակականությունը, զորատեսակները և բաժինները	162
2. ՀՐԱՍՏԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԴՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ ԵՎ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՍՏԵՔՍՈՒՄ ՀԱՍԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԵՏ	202
2.1. Դաշտային հրամանատարների դերը սպայական կադրերի պատրաստման գործում	203
2.2. Խորհրդային զինվորականների ներգրավումը բանակաշխնության գործում	204
2.3. Սպայական կադրերի պատրաստումը բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական հաստատություններում	206

2.4. Կաղըերի պատրաստումը և որակավորումը արտերկրում	214
2.5 Սպայական կազմի նշանակման և կոչումների շնորհման համակարգը	218
2.6. Համագործակցությունը ԱՊՀ, ՀԱՊԿ և ՆԱՏՕ-ի հետ	224
2.7. Համագործակցությունը Զինաստանի ու հարևան պետությունների հետ	242
3. ԱԴՐԲԵԶԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ.....	244
3.1. Սպառագինման ընդհանուր քայլերը և ծրագրերը	250
3.2. Ռազմաարդյունաբերության ձեռքբերումները	259
3.3. Աղբեջանական ՌՕՌԻ-ն	272
3.4. Հրթիռահրետանային միջոցներ	293
3.5. Զրահատեխնիկայի պոտենցիալը	300
3.6. Հիմնական արդյունքները	304
3.7 Հայկական բանակի հիմնարար բարեփոխումները. առաջարկներ	309
ՎԵՐՋԱԲԱՆ.....	317
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	336
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	351

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստամի Երրորդ Հանրապետության բանակաշինության գործընթացի համալիր ուսումնասիրությունն ունի ինչպես զիտական, այնպես էլ արդիական քաղաքական կարևոր նշանակություն: Այն հնարավորություն է ընձեռում զիտականորեն ներկայացնել բանակաշինության անհրաժեշտությունը և գործընթացը, ինչպես նաև այն դերը, որ բանակը ունեցավ հայոց նոր պետականության կայացման և նրա անվտանգության ապահովման գործում:

XX դարավերջը և XXI դարասկիզբը հայոց պատմության մեջ հերոսական մաքառումների, բայց նաև ծանր զոհողությունների բարդ ու հակասական շրջան էր: Հայաստանի անկախության վերականգնումը նոր իրողություն էր ստեղծել: Հայ ժողովուրդը կրկին ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի առաջ էր կանգնած, և միանգամայն հնարավոր էր դրա կրկնությունը, եթե չլիներ կանոնավոր բանակը, որը, ստեղծվելով համաժողովրդական կամավորական սկզբունքով, ներառում էր կանոնավոր բանակի հիմնական տարրերը: Մինչև յուրեւ պետության ստեղծումը, ինչպես դարասկզբին էր, հարկավոր էր ինքնապաշտպանության մասին մտածել: Այդ ուժերի ինքնակազմակերպման գործընթացը տեղի ունեցավ արագ ու հիմնականում ինքնաբուիս: Կազմակերպվածության բարձր աստիճանը հնարավորություն տվեց հստակ կատարել դրված խնդիրները: Միայն դրանից հետո այն վերածվեց պետական հստակ կառույցի: Այսպիսով՝ Հայաստանի անկախացումից հետո պատմագիտության տեսադաշտը հարստացավ ևս մեկ կարևորագույն դլրտով: Խոսքը հայոց բանակաշինության մասին է, որն այսօր առավել սակավ ուսումնասիրված կամ գրեթե չուսումնասիրված դլրտներից է:

Սովորաբար զինված բանակների ստեղծման, կառուցվածքային զարգացվածության, տեխնիկական հազեցվածության, սպառազինությունների համալրման գործընթացի հիմքում դրանց առջև դրված մարտական խնդիրների պատշաճ իրականացումն է: Փորձը ցույց է տվել, որ մարտական խնդիրների կատարման համար բանակները

կազմավորման ու, այսպես ասած, հասունացման բավական երկար ժամանակ են անցնում: Հայկական բանակի առջև մարտական խնդիր կատարելու, և դնելու այն հաջորդությամբ ավարտելու պարտականությունն ի հայտ եկավ, եթե դեռ այն հստակ չէր կազմավորվել: Պարտադրված պատերազմը ուղղակիորեն առաջ բերեց բանակ կազմավորելու անհրաժեշտությունը: Բանակները սովորաբար գործում են քաղաքական հստակ վերահսկողության, դեկավարման ու առաջադրանքների իրականացման պայմաններում, ստանում հստակ մատակարարում ու ապահովում: Մեր դեպքում առանց այդ էլ ինքարուիս կազմակերպման արդյունքում ձևավորված ջոկատները վատ էին գինված, երբեմն նույնիսկ կենցաղային մակարդակի չունեին անհրաժեշտ մատակարարումներ, սակայն մարտական բարդագույն խնդիր էին կատարում: Առաջին շրջանում դա ավելի շատ համկարծահաս վտանգը կանխելու անհրաժեշտությունից բխող, բայց նաև ավելի շատ էնցիոնալ ու էյֆորիայի մակարդակի գործընթաց էր, թեև զինվորներն ու հրամանատարներն իրենց առջև դրված խնդիրները կատարում էին զիտակցության բարձր աստիճանով, պատասխանատվությամբ: Պարտադրված պատերազմը սկսվել էր ՀՀ սահմանների վրա հարձակումով, սակայն հստակ գոտուորված չէր: Թեև մարտական բուն գործողություններն ընթանում էին սահմանային հատվածներում, սակայն գրեթե չկար մի հատված, որն անմասն մնար դրանից՝ հնարավորին չափ ներգրավված լինելով ինքնապաշտպանական ջոկատների մատակարարման ու աջակցման նրանց աշխատանքներում: Սակայն վերջիններիս գործունեությունը միայն բավարար չէր լայնածավալ պատերազմ վարելու համար: Մարտական խնդիրների իրականացման, անվտանգության գլոբալ միջոցների ապահովման անհրաժեշտությունը ստիպեց պետականութեն հստակ ձևավորված կառույցի՝ բանակի հիմքերը դնել:

Բանակաշինության ընթացքն աչքի ընկավ բացառիկ իրողություններով, որոնց կանդրադառնանք մենագրության տարրեր գլուխներում: Այդ տեսանկյունից այն կարող է լրացնել պետականաշինության նորագույն բաղադրիչների ուսումնասիրության ոլորտից քիչ հետազոտ-

ված ուսումնասիրված հայոց բանակի ստեղծման, կայացման գործընթացների համակարգային վերլուծությունը: Մեր բանակաշինության ուսումնասիրությունը սույն պատմաճանաչողական նպատակ չտնի: Այս ոլորտում կատարված կարևորագույն քայլերը վճռորոշ դարձան ոչ միայն հենց բուն պատերազմի ժամանակ մարտական խնդիրների կատարման, այլև բանակի ինստիտուցիոնալ կայացման հարցում: Համաշխարհային ռազմարվեստի էջերն ուսումնասիրելիս կարելի է հպարտությամբ առանձնացնել ռազմական գործում վճռորոշ դերակատարում ունեցած այն իրողությունները, որոնց հիմքում աշխարհի տարբեր բանակներում ծառայած ազգությամբ հայ գորավարների ու սպաների ռազմական հմտությունն ու գործադրած հնարքներն են: Ինչ վերաբերում է հայրենիքում բանակաշինության իրականացման և դրա կիրառական դրսորման հարցերին, ապա այդ առումով ուսումնասիրման բավական մեծ տեղ կա: Մեր աշխատությունը, կարծում ենք, մեկ քայլ է հայկական ռազմագիտական մտքի հարստացման, անցյալի վերահմաստավորման ու աշխարհին համակողմանի և ամբողջական ներկայացնելու առումով: Նման մոտեցումը նաև կարևոր է ՀՀ ՊՆ ռազմակրթական համակարգի զարգացման համար, թե՛ զուտ տեղեկատվության ապահովման, թե՛ հայկական ռազմագիտական մտքի զարգացման, թե՛ նոր հայեցակարգերի ձևավորման համար: Նոր սերնդին հայրենասիրական գիտակցության ոգով դաստիարակելու խնդիրը ևս կարևոր է կայացման ճանապարհ անցնող հայոց պետականության համար: Այս առումով բանակաշինության պատմության ցանկացած ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունը արդիական է ազգահավաք ու միավորիշ գործառույթների ուսումնասիրության, դրանց կիրառման տեսանկյունից և չափազանց կարևոր ազգային անվտանգության բոլոր շերտերի համար: Հենց այս տեսանկյունից սույն ուսումնասիրության արդիականությունը թելադրված է նաև համաշխարհային արդի գործընթացներով: Ներկայումս հատկապես կարևոր են արժեքային այն համակարգն ու դաստիարակության առանձնահատկությունները, որոնք ապահովում են հասարակությունների և պետությունների ամուր

կապվածությունը սեփական հողին: Արժեքային նման բացառիկ համակարգի կրող սերունդն էր, որ ստեղծեց հայոց բանակը՝ միաժամանակ հաղթելով մեզ պարտադրված պատերազմում: Աշխատության անհրաժեշտությունը թելադրված է նաև այդ դասերը հիմնավոր ուսումնասիրելու ու հայ ժողովրդի ոչ վաղ անցյալի փառահեղ պատմության օրինակը սերունդներին ներկայացնելու առումով:

Աշխատանքի տեսական ընդհանրացումներն ու եզրակացությունները թույլ են տալիս համակողմանի գնահատել այն դերը, որ բանակը կատարել է Հայաստանի սահմանների պաշտպանության, արցախահայության գոյության անվտանգության ապահովման գործում: Մյուս կրողմից՝ ուսումնասիրվող հիմնահարցը մեր պատմության այն էջերից է, որը հաճախ է դառնում աղբբեջանաթուրքական, այսպես կոչված, պատմագիտության նենգափոխման թիրախ: Ժամանակն է, որ հիմնավոր և մեկրնդմիշտ հակահարված տրվի «հարևանների» այն նենգափոխումներին, որոնք ուղղակիորեն վերաբերում են ՀՀ բանակաշինության գործընթացին, նյութական ապահովման և զինման, ինչպես նաև ձեռքբերումների ու այլ հարցերի: Այդ նենգափոխումներով նրանք կառուցում են սեփական արհեստաձին պատմությունը և փորձում իրենց ժողովրդին, մասնավորապես, ազգային փորբանանություններին բյուրիմացության մեջ գցել: Պատմական ճշմարտությունը սերունդների դաստիարակության և նրանց համար անդառնալի սրբեսների հիմք է դառնում: Այս վերջին ճանապարհն են նրանք ընտրել, իսկ դրա հետևանքները տեսանելի են հատկապես սահմանին. աղբբեջանական բանակի զինվորները, որոնցից շատերը երկրի բնակչության մաս կազմող ազգային փորբանանությունների ներկայացուցիչներ են, իրենց կյանքը զոհաբերում են՝ թշնամու սխալ պատկերացմամբ: Սակայն քիչ չեն դեպքերը, երբ հնարավորություն ունենալով ծանոքանալ հայ զինվորի հետ, առանց շափազանցման, հոգեկան խախտման դեպքեր են գրանցվել, քանի որ հօդս են ցնդել իրենց ներկայացված թշնամու մասին խելաբյուրված պատկերացումները:

Թեմայի ուսումնասիրությունը կազմում է Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարության՝ դոկտրինի անքակտելի բաղադրիչներից մեկը: Դոկտրինում հստակ նշված է, որ հայության և Հայաստանի անվտանգության ամենամեծ երաշխավորը զինված ուժերն են¹: Ազգային անվտանգության ռազմավարության մեջ, որպես արտաքին սպառնալիք, նշված է Աղրբեջանի Հանրապետության կողմից Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունների հանդեպ զինված ուժի կիրառման բացահայտ սպառնալիքի խնդիրը: Այս համատեքստում առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում աշխատանքում բանակաշինության վերջին փուլին կատարված անդրադարձը: Այնտեղ կան նաև հարցեր, որոնք վերաբերվում են բանակաշինության արդի փուլին ու զարգացման ապագային:

Ռազմավարական դոկտրինում՝ որպես ռազմական անվտանգության արտաքին սպառնալիքներ, նշված են Հայաստանի Հանրապետության դեմ ուղղված դաշինքների ստեղծումը, ամրապնդումն ու ընդլայնումը, մասնավորապես՝ Թուրքիայի Հանրապետության և Աղրբեջանի Հանրապետության ռազմավարական դաշինքը, վերջնիս կողմից Հայաստանի Հանրապետությունը շրջափակելու քայլերը, որոնք դիտարկվում են որպես ուժի կիրառում, Հայաստանի Հանրապետությանը սահմանակից պետություններում ներքաղաքական միջավայրի ապակայունացումը, ներքին բախումներն ու մարտական գործողությունները, ինչպես նաև եթնիկական հակամարտությունները, որոնք կարող են սպառնալ Հայաստանի Հանրապետության ռազմական անվտանգությանը²: Ահա, այս նոր բնույթի գործոններով ձևավորվող աշխարհաբարական իրավիճակում աշխա-

¹ ՀՀ Ռազմական դոկտրին, Բաժին 1, գլուխ 1, կետ 5.1, <http://www.mil.am/files/mil-doctrine-arm.pdf>

² Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն, կետ՝ 1.3, <http://www.mil.am/files/NATIONAL%20SECURITY%20STRATEGYarm.pdf>

տուրքյան մեջ, բացի զինված ուժերի զարգացման ընդհանուր ուղղություններից, քննարկվում են նաև ռազմական ոլորտում Հայաստանի Հանրապետուրքյան արտաքին կապերը, ռազմական համագործակցության ու դաշնակցային խնդիրները:

Տեսական ու մեթոդաբանական այս հիմնադրույթները պայմանավորում են մենազրության մեջ քննության ենթարկվող հետևյալ նպատակը՝ մեկ ամբողջության մեջ բազմակողմանի ուսումնասիրել բանակաշինության գործընթացը, որն ավելի քան 20 տարի անընդմեջ ընթացող պատերազմում ապահովում է երկրի անվտանգությունը և այսօր հայ ժողովրդի պաշտպանության ամենամեծ երաշխավորն է։ Ուսումնասիրությունը ընդգրկում է 1992 թ. մինչև մեր օրերը, ու նաև դրան նախորդող որոշ իրադարձություններ, երբ դեռ ԽՍՀՄ գոյության վերջին օրերին հիմնականում գաղտնի կերպով սկիզբ էին դրվում հայոց բանակի հիմքերին։ Այրուհանդերձ, շարադրանքը չի կաղապարվել ժամանակագրական այդ նեղ շրջանակներում։ Հիմնահարցի առավել համակողմանի լուսաբանման համար առանձին դեպքերում հակիրճ անդրադել ենք ավելի վաղ և ուշ շրջանի իրադարձություններին, պատմական այլ շրջանների, առանց որոնց մեր շարադրանքի օրգանական ամբողջությունը կխախտվեր։

Նկատենք, որ հետազոտական աշխատանքի ընթացքում քենային առնչվող բազում գրքեր, հուշագրություններ և պատումներ ենք ուսումնասիրել, որոնք, սակայն, հիմնականում կրում են պատմողական, գեղարվեստական բնույթ, հաճախ սուբյեկտիվ են ու նվիրված այս կամ այն անձին։ Նման գործեր մեզանում չափազանց շատ են, գրեթե ամեն օր նոր գրքեր են հայտնվում գրախանութներում։ Այդ իսկ պատճառով բանակաշինության գործին այս կամ այն մասնակցի հուշերին չենք անդրադարձել, այլ օգտագործել ենք միայն համակարգված աշխատանքները կամ անձամբ ենք գրուցել շատ մասնակիցների հետ։ Աշխատությունը գրվել է աղբյուրագիտական հարուստ հենքի վրա։ Օգտագործվել են արխիվային վավերագրեր, փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներ, բանակի հրամանատարական կազմի աշխատություններ, բանակաշինությանը մոտ կանգ-

նած անհատների հուշագրություններ, պարբերական մասուլում տպագրված նյութեր, գրականություն և այլն: Քանի որ Պաշտպանության նախարարության (ՊՆ) փաստաթղթերը հանձնված չեն պետական արխիվ, ուստի օգտագործել ենք իհմնականում գործավարությունների փաստաթղթերը, որոնք միասնական համարակալում և կոդավորում չունեն: Նույն խնդիրն է նաև պաշտպանության բանակի դեպքում: Ուսումնասիրված նյութերը կարելի է բաժանել մի քանի խմբի:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են արխիվային սկզբնաղբյուրները՝ փաստաթղթեր, վավերագրեր և այլն, որոնցից շատերը շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Մասնավորապես, դրանք նյութեր են, որոնք քաղել ենք ՀՀ և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) պետական արխիվներից, նաև պատերազմի մասնակիցների՝ հրամկացմի անձնական արխիվները՝ երեսն անմշակ տեսքով: Դրանցում կան բացառիկ նյութեր, որոնք դեռ կօգտագործվեն թեմայի հետագա ուսումնասիրության համար:

Երկրորդ խումբը բանակաշինության ակունքների մոտ կանգնած զինվորականների գրավոր հուշերն ու գրքերն են: Հուշագրությունները բազմազան են: Գրքերը, ըստ էության, երեքն են՝ տարբեր ժամանակներում ԼՂՀ և ՀՀ պաշտպանության նախարար եղած շրջանում Սերժ Սարգսյանի ու Սեյրան Օհանյանի հեղինակած գործերը³: Դրանք հայոց բանակի ստեղծման ու զարգացման ամբողջական ուղին ներկայացնող առաջին վավերագրություններն են, որոնք հսկայական տեղեկություններ են պարունակում խնդրո առարկա հիմնահարցի ուսումնասիրման համար: Այդ գործերում հստակ ժամանակագրությամբ ներկայացվում են, մասնավորապես, պատերազմի ընթացքը և քաղաքական այն որոշումները, որոնք կայացվել են բանակի ստեղծման համար: Մեր ուսումնասիրության մեջ մեծապես օգ-

³ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, Եր., 2002; Օհանյան Ս., 21-րդ դարի բանակը, Եր., 2007; Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Եր., 2012:

տագործել ենք նաև ՊՆ նախկին նախարար Վազգեն Սարգսյանի ելույթները և հարցազրույցները, որոնք հիմնականում գետեղված են «Ոգու փորձություն» գրքում⁴: Սակայն նշված աշխատությունները, ունենալով հսկայական վավերագրական նյութ, լինելով սկզբնադրյուր պատերազմի և բանակաշինության մասին, իրենց մեջ պարունակելով անշափ կարևոր մանրամասներ, ամբողջական և համակողմանիորեն չեն լուսաբանում խնդրո առարկա հիմնահարցերը:

ՀՀ բանակաշինության մասին հարուստ և ընդգրկուն տեղեկություններ կան «Հարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994» հանրագիտարանում⁵: Այն մանրամասներ է պարունակում մասնակցիցների, դեպքերի և իրադարձությունների մասին, որոնք շատ կարևոր են հատկապես նմանարնույթ գիտական աշխատանքների համար: Այս խմբում կարևոր տեղ է զբաղեցնում Մ. Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի նարտական ուղին. 1991-1994 թթ.» թեկնածուական, որն իր տեսակի մեջ եղակի ու առաջին գիտական գործերից է: Այն հանգամանորեն ներկայացնում է ԼՂՀ պաշտպանության բանակի կազմավորման զործքնացը, նաև Արցախում ընթացած մարտական գործողությունները: Նման մեկնարանմամբ, սակայն, կարծես առանձնացվում է հայոց բանակի կազմավորման միասնականությունը, քանի որ, ըստ Էռիքյան, պաշտպանության բանակը հայկական բանակի կարևորագույն, բայց միայն մի մասն է:

Օգտագործել ենք նաև գրող, իրապարակախոս Զ. Բալայանի «Դժիք և դրախտ» ուշագրավ գիրքը, գեներալ Սամվել Բաբայանի մասին պատմող գիտահանրամատչելի «Հաղթանակները ինչպես եղել են. Ազդական 44» գրքում տեղ գտած նյութերը⁶: Դրանք հիմնա-

⁴ Սարգսյան Վ., Ոգու փորձություն, Եր., 2000:

⁵ Հարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, հանրագիտարան, Սարգսյան Ֆ.Տ. և այլոր, Եր., ԳԱԱ, 2004:

⁶ Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս., Հաղթանակները ինչպես եղել են, Եր., 2008:

կանում մարտական գործողությունների վավերագրություններ են՝ որակյալ քարտեզներով ու բացատրություններով։ Այս տեսանկյունից կարևոր են նաև Ս. Հասրաթյանի մենագրությունները⁷։ Դրանցում կարելի է գտնել քազմաթիվ մանրամասներ մարտական գործողությունների վերաբերյալ։ Բանակաշինության մասին բավական մանրամասներ ու բանակաշինության մասին հետաքրքիր գնահատականներ կան Հ. Աբրահամյանի «Ծակատագրին ընդառաջ», Է. Մինասյանի «Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն» աշխատություններում, որոնք շատ լավ լրացնում են իրար։ Բանակաշինության օրենսդրակազմակերպչական հարցերի տեսանկյունից հարուստ տեղեկություններ կան Տարոն Հակոբյանի գորում⁸։ Նկատենք, սակայն, որ վերը նշված բոլոր գործերում մասնակի անդրադարձ կա մեր աշխատանքում քննարկվող բուն հարցերին։

Երրորդ խմբի մեջ են մտնում հիմնականում ՀՀ ԶՈՒ-ի ռազմագիտական հանդես «Հայկական բանակ»-ի վերլուծական և գիտական հարուստ նյութերը, որոնք իրենց մակարդակով առանձնահատուկ տեղ ունեն։ Հանդեսում տեղ գտած գիտական կարևոր նշանակություն ունեցող հոդվածներից և նյութերից կարող ենք առանձնացնել հատկապես «Հայկական բանակ» հայեցակարգային տարբեր նշանակության հոդվածները։ Այս առումով հատուկ տեղ ունեն պաշտպանության նախարար Ս. Օհանյանի⁹, գլխավոր շտաբի (Գ-Ը) պետ Յու.

⁷ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001; Հասրաթյան Ս., ՊԲ ՊԸ-ները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2009։

⁸ Հակոբյան Տ., ԼՎՀ հոչակումը և պետական շինարարության գործընթացը 1991-1994, Եր., 2011։

⁹ Օհանյան Ս. Ս., Ռազմական կրթության համակարգի զարգացումը՝ որպես ՀՀ պաշտպանական համակարգի արդյունավետության մեծացման գործոն, Հայկական բանակ, 3 (73). 2012; Օհանյան Ս. Ս., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացումը որպես պաշտպանական բարեփոխումների առաջնային խնդիր, Հայկական բանակ, 2011/3; Օհանյան Ս. Ս., Հայաստանի Հանրապետության ԶՈՒ անցած ուղին, ներկան և ապագան, Հայկական բանակ, 1-2, 25012։

Խաչատրովի, փոխնախարարներ Դ. Տոնյանի, Ա. Նազարյանի և շատ այլ գեներալների ու հրամանատարների հոդվածները: Գ-Ը-ի գործունեության մասին առանձնապես կարևոր է այս, հետագայուն ՀՀ ՊՆ Մ. Հարությունյանի արժեքավոր հոդվածը¹⁰: Դրանք առանձնանում են բարձրակարգ վերլուծությամբ և խնդիրների բովանդակության ու լուծման ուղիների հստակությամբ:

Արցախյան պատերազմի մարտական գործողությունների փուլին անդրադառնալիս և օգտագործել ենք հարուստ գրականություն, որ կազմում է նյութերի չորրորդ խումբը: Դրանք հիմնականում վերաբերում են երկրամասի պատմությանը, մարտական գործողություններին, ԼՂՀ հիմնախնդրի կարգավորման քաղաքական ու իրավական հարցերին և այլն¹¹: Հատկապես հետաքրքր են Արցախյան պատերազմում գործած զորատեսակների մասին աշխատությունները¹²:

¹⁰ Հարությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի դերը ռազմական շինարարության գործում, Հայկական բանակ, 2002, հմ. 1-2:

¹¹ Արքահամյան Հ., ճակատագրին ընդառաջ, Եր., Ամարաս, 2001; Աղաջանյան Մ., Սինասյան Ս., Ասատրյան Է., Աղբեջանը Ղարաբաղի ժողովրդի դեմ. ազրեսիայի քաղաքա-իրավական հետևանքները և դրանց ազգեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների - վրա, Եր., Նաիրի, 2006; Քալայան Զ., Բժիշկ Մարությանը և նրա՝ -Պատերազմի հետքը երկար է մնում, Եր., Ամարաս, 1999; Քալայան Զ., Անդոնիդ, Եր., Ամարաս, 2004; Քալայան Զ., Դժիբը և դրախտ, Սոսկվա, Academia, 1995; Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Եր., Հայաստան, 1999; Հարությունյան Մ., Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին, 1991-1994, Եր., Ա.հ., 2001; Օհանջանյան Մ., Անկախության քայլերը, ԼՂՀ-ում անցկացված համբարձեն և ընտրությունները, 1991-1998, Ստեփանակերտ, Սոնա, 1998:

¹² Գեղամյան Գ., Սահակյան Ռ., Դրվագներ հայ օդաչուների Արցախում մղած հերոսական պայքարից, Եր., ՀՀ ԳԱԱ Պատ. ինստ. 2006; Կերիկյան Տ., Կրակե պատմեց, ՀՀ ԶՈՒ զորատեսակներ, Հրթիռային զորքեր և հրետանի, Եր., ՀՀ ՊՆ, 2008; Հովհաննիսյան Ա., Ավիացիան Արցախյան գոյամարտում, Եր., 2006:

Որքան էլ զարմանալի է, դրանցում կան նաև աղբքեջանական հեղինակների գրքեր¹³:

Սույն աշխատանքում օգտագործված նյութերի հիմնգերորդ խումբը կազմում է օտարալեզու ռազմական գրականությունը, որն անհրաժեշտ էր այլ պատերազմների ու բանակների օրինակներով մեր տեսակետները հիմնավորելու համար¹⁴: Դրանք ևս հայկական գիտական միջավայրում քիչ հայտնի նյութեր են:

Զգալի շափով օգտագործել ենք նաև մամուլի նյութերը, մասնավորապես, «Հայաստանի Հանրապետություն», «Ազգ», «Առավոտ» և այլ թերթերի հոդվածները, որոնք կազմում են վեցերորդ խումբը: Դրանք հիմնականում լրատվական բնույթի հաղորդագրություններ են, որոնք հաճախ քարոզական բնույթ են կրում, ուստի օգտագործել ենք միայն համադրմամբ ու ճշտմամբ:

Ներկայացված գրականության, նաև սոողերիս հեղինակի երկարամյա ուսումնասիրությունների արդյունքում մենագրության մեջ առաջին անգամ հանգամանորեն վերլուծվում ու ամփոփ ներկայացվում են ՀՀ բանակաշինության բոլոր շերտերն ու զարգացման հիմնական հարցերը:

¹³ Араслы Д., Армяно-азербайджанский конфликт, Военный аспект, Баку, Эргюн, 1995.

¹⁴ Благовестов А. И., То, из чего стреляют в СНГ, Справочник стрелкового оружия, / под общ.ред; Тараса А. Е., Минск, Харвест, 2000; Латвухин А. Н., Современная артиллерия, Москва, Воениздат, 1970; Минасян С. «Пятидневная война» августа 2008, Военно-политический анализ, Кавказ, 2008, Ер., 2010; Печуров С. Л., Англо-саксонская модель управления в военной сфере, Москва, КомКнига, 2005; Трошев Г., Моя война. Москва, Вагриус, 2001; Трошев Г. Н., Чеченский излом, Дневники и воспоминания, 2-е изд., Москва, Время, 2009; Беляев В., Ильин В., Российская современная авиация, Москва, АСТ, Астрель 2001, Гуров С. В., «Реактивные системы залпового огня», Тула, Пересвет, 2006.

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

1.1. Կանոնավոր քանակ ստեղծելու պատմական անհրաժեշտությունը և նրա կազմավորման գործընթացի մեկնարկը

1980-ական թվականների կեսերից սկսվեց հայության ազգային նոր զարթոնք, որը 1988 թ. փետրվարին բռնորովին այլ ընթացք ստացավ: Արցախյան համաժողովրդական շարժումն անմիջապես հանդիպեց միութենական իշխանությունների և Աղրբեջանի կարծր դիմակայությանը, որն ուղեկցվում էր կենտրոնի բռնտվությամբ և բացահայտ աշակցությամբ իրականացվող զինված ոտնձգություններով: Դեռ 1988 թ. փետրվարի 22-ին, երբ Երևանում իրականացվեցին օրինական ցույցեր, 8-10.000-անոց աղրբեջանական ամբոխն Աղդամից հարձակվեց Ասկերանի վրա, մտավ քաղաք, որոշ ավերածություններ արեց, սակայն ետ շպրտվեց¹⁵: Փետրվարի 27-ին սկսվեցին Սումգայիթի հայկական ջարդերը: Մարտի 10-17-ին Բաքվում, Կիրովարադրում և Աղրբեջանի հայաշատ այլ վայրերում աղրբեջանական խուժանը հայերի հանդեպ զանգվածային բռնարարքներ գործադրեց: Սեպտեմբերին Շուշիից հեռացան վերջին հայերը¹⁶: Նոյեմբերի 21-ին սկսվեցին Կիրովարադի՛ պատմական Գանձակի և Աղրբեջանի հայաշատ վայրերի ինքնապաշտպանությունն ու տեղահանությունը, որնք ուղեկցվեցին երեխանների, ծերերի ու հաշմանդամների սպանություններով¹⁷: Աղրբեջանցիների զինված ոտնձգություններն ու սաղրանքները հաճախացան Հայաստանի սահմանամերձ ու նաև

¹⁵ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ, 1988-1994, հանրազիտարան, Սարգսյան Ֆ. Տ. և այլք, Եր., 2004, էջ 75:

¹⁶ Դերիկյան Տ., Սկիզբը. Սահմանադրական պայքարից մինչև կամավորական շարժում, <http://www.hayzinvor.am/10111.html>

¹⁷ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ, էջ 42:

խառը բնակչություն ունեցող շրջաններում: 1989 թ. օգոստոսի 6-ի գիշերն աղբեջանցիները քանդեցին իրենց հսկողության ներքո գտնվող Ստեփանակերտի օդանավակայանի թռիչքուղին, փակեցին Գորիս-Լաշին-Ստեփանակերտ ավտոճանապարհը¹⁸: Մարզն արտաքին աշխարհին կապող միակ ձևը Հայաստանի Հանրապետությունից իրականացվող ուղղարիուսին թռիչքները դարձան, որոնք արգելվեցին՝ ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների հետ հարաբերությունների սրման պատճառով: Հակառակորդը սկսեց «ճանապարհային պատերազմը»: Աղբեջանը փակեց ինքնավար մարզի ներքին ճանապարհները՝ Արցախում սկսելով ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին շրջափակում: Այսինքն՝ հայկական բնակավայրերն իրար հետ կապ չունեին: Արցախյան շարժման սկզբից ի վեր հսկայական աշխատանք կատարվեց ԼՎԻՄ-ի հայկական բնակավայրերը միմյանց կապող ճանապարհների կառուցման գործում: 1989 թ. սեպտեմբերի 18-ին Աղբամով անցնող ավտոճանապարհների ապաշըրջափակման ընթացքում տեղի ունեցավ առաջին խոշոր բախումը խորհրդային զինծառայողների և աղբեջանական խուժանի միջև: Զոհվեց երկու սպա: Հոկտեմբերի 10-ին տիրահոչակ գեներալ Վ. Սաֆոնովի հրամանով Ստեփանակերտում կրակ բացվեց ժողովրդի վրա: Սպանվեց մեկ և վիրավորվեց տասը խաղաղ բնակիչ¹⁹: Դեկտեմբերի 20-ին հրդեհվեց Արցախի խոշոր սրբավայրերից ու պատմաճարապետական հուշարձաններից մեկը՝ Շուշիի Ս. Ղազանչեցոց եկեղեցին²⁰: Դեկտեմբերի 31-ին Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում ավերվեցին հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձաններն ու խորհրդադիրանական պետական

¹⁸ Դերիկյան Տ., Սկիզբը. Սահմանադրական պայքարից մինչև կամավորական շարժում, <http://www.hayzinvor.am/10111.html>

¹⁹ Յօզբաշյան Մ., Можна ли возбудить уголовное дело в отношении генерала Сафонова В. Н., Голос Армении (Коммунист), 1991-02-05. <http://www.press.karabakh.info>

²⁰ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ, էջ 525-531:

սահմանի հարյուրավոր կիլոմետրեր ձգվող մի հատվածի ենթակառուցվածքները:

1990 թ. հունվարի 10-ին լուծարվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի (ԼՂՄՍ) հասուկ կառավարման կոմիտեն: Փոխարենը հունվարի 12-ին, Աղրբեջանի Գերագույն խորհրդի (ԳԽ) նախագահության որշմանք, ստեղծվեց «ԼՂՄՍ կազմկոմիտեն», որը զիսավորեց Աղրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի 2-րդ քարտուղար Պոլյանիչկոն: Մարզը վերաենթարկվեց Աղրբեջանին: Բարուն հայերից շուտափույթ մաքրելու և ԼՂՄՍ-ի վրա հարձակվելու պահանջով նախօրեին սկսված հանրահավաքային հիստերիան հանգեցրեց հունվարի 13-ից 19-ը տևած Բաքվի հայկական ջարդերին ու ռուսալեզու բնակչության բռնագաղթին: Դրա հետևանքով մեծ թվով խորհրդային զինվորականների ընտանիքներ հեռացան Ռուսաստան: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար, մարշալ Դ. Յազովը հայտարարեց, որ Աղրբեջանի ժողճակատը զինված էր ու մեծ վտանգ էր ներկայացնում²¹: Դա արդեն կազմավորված բանակ էր, որը չէր կարող հենց այնպես գոյանալ, որ կազմակերպված աշխատանքի արդյունք էր: Նույն ժամանակ, երբ ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները Հայաստանի ներքին գործերի նախարարության (ԽԳՆ) ենթակայության տակ ստեղծված մեկ հասուկ գնդի համար մեզ մեղադրում էին բանակ ստեղծելու ցանկության մեջ, Աղրբեջանին թույլ էին տվել 40.000-ով զինել անկառավարելի մի հրոսակախմբի: Լավ զինված բազմահազարանոց խուժանի գործողություններն ուղղորդում էին աղրբեջանական իրավապահ մարմինները: Սպանդը, որի հետևան-

21 Այս իրադարձությունների մասին եղել են միջազգային կազմակերպությունների համապատասխան զեկույցներ, որոնք գետեղված են՝ Կոռնելլ Ս. Կոնֆликт в Нагорном Карабахе: динамика и перспективы решения. <http://www.karabah.h18.ru/conflict/karabah/01.html>; Interim Report of the CSCE Repporteur Mission on the Situation in Nagorno-Karabagh, considered on 28 February 1992 by CSO of the CSCE; և “Мемориал” իրավապահական կազմակերպության պաշտոնական կայքում. <http://www.hrights.ru/text/bl/Chapter9.htm>.

քով Բաքուն լրիվ հայաբափվեց, տևեց վեց օր: Իրավիճակը կտրուկ սրվեց նաև Գետաշենի Ենթաշրջանում ու Շահումյանի շրջանում: 1990 թ. հունվարի 14-ին Արարատի շրջանի Քյարքի գյուղի տարածքում հայկական աշխարհազորային ջոկատներն առաջին անգամ բախվեցին բուրքերի հետ²²: Երկօրյա մարտերից հետո հունվարի 15-ին ազատազրեցին Երևան-Մեղրի ռազմավարական նշանակության ավտոճանապարհը վերահսկող Քյարքի գյուղը, որը ա-դրբեչանցիները մարտական հենակետի էին վերածել: Երեք օր անց սկսվեցին Երասխավանի կրիվները: Դա Երևանից ընդամենը 40 կմ հեռու գինված ընդհարում էր, որը սպառնում էր հանրապետությունից մեկուսացնել նրա հարավային ամբողջ հատվածը: Երասխավանի կրիվներն ավարտվեցին հունվարի 21-ին՝ հակառակորդի լիակատար պարտությամբ, սակայն ցավալի կորուստ ունեցանք՝ զոհվեց հետագայում Հայաստանի ազգային հերոս Մովսես Գորգիսյանը²³: Սրանք Արցախյան պատերազմի առաջին մարտերն էին: Հետագա ընդհարումները տեղի ունեցան Տավուշում:

Փետրվարի վերջին Հյուսիսային Արցախում դժվարացավ Գետաշենի ու Մարտունաշենի պաշտպանությունը: Պատճառը Կամո և Ազատ գյուղերի հայաբափումն էր: Սահմանամերձ բնակավայրերի պաշտպանության անհրաժեշտությամբ սկսվեց ինքնապաշտպանական ու կամավորական ջոկատների կազմավորումը²⁴: Որսորդական հրացանների կողքին հայտնվում էին մարտական զենքեր: Հայաստանի խոշոր գործարանների մեխանիկական արտադրամասերում՝ կիսագաղտնի ընթանում էր ինքնաշեն զենքերի արտադրությունը: «Քանակ» կարելի էր համարել հայ հասարակության նուածողության մեջ այն գիտակցության հասունացումը, թե միայն սեփական ԶՈՒ-ն

²² Արքահամյան Հ. Բ., Կամավորական ջոկատներից մինչև պաշտպանության բանակի ստեղծումը, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 2006, № 3, էջ 117-129:

²³ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 39:

²⁴ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 12-15:

կարող է լինել ժողովրդի ու հասարակության անվտանգության երաշ-խիքը: «Քանակ» էին իրարից անկախ գործող կամավորական ջո-կատաները (թվով շորոշ 80), որոնք ռազմականացված իհմնարկություններից, հակակարկտային երետանու կրակակետերից, ռազմա-գիտության դասարաններից ու հնարավոր բոլոր այլ վայրերից գենք հայրայրելով, կամավոր, հայրենասիրական ու քարոյական արժեք-ներից դրդված, մեկնում էին սահմանի ամենաքեժ կետերը՝ անհա-վասար կրիվ մղելու հակառակորդի դեմ»²⁵:

Խորհրդային բանակում հայ զինծառայողների նկատմամբ ազգային խտրականության դրսեորումների պատճառով 1990 թ. գարնանը Հա-յաստանում ժամանակավորապես դադարեցվեց ժամկետայինների գորահավաքը, ինչը հետագայում մեծ խնդիրներ ստեղծեց հայկա-կան նորաստեղծ ԶՈՒ-ի համար: Խորհրդային Միությունն ուներ միասնական ԶՈՒ, որից դուրս ցանկացած զինված կառույց համար-վում էր անօրինական: Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (ՀԽՍՀ) նախարարների խորհուրդը 1990 թ. օ-գոստոսի 21-ին ընդունեց «ՀԽՍՀ ներքին գործերի նախարարությանն առընթեր հատուկ ստորաբաժանումներ ստեղծելու մասին» ո-րոշում՝ հայկական բնակավայրերի պաշտպանությունը կազմակեր-պելու նպատակով ստեղծվող կամավորական ջոկատները պետա-կան կառույցում ընդգրկելու համար, որին դեմ էին Սոսկվայում: Այս գործընթացի շրջագծում 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ՀԽՍՀ Գերազույն խորհուրդն ընդունեց Հայաստանի անկախության հոչակագիրը, ո-րում հստակ նշված էր, որ՝ «Հայաստանի Հանրապետությունն իր անվտանգությունը և սահմանների պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով ստեղծում է Գերազույն խորհրդին ենթակա սեփական զինված ուժեր, ներքին գործեր, պետական և հասարակական անվ-տանգության մարմիններ»: Սեպտեմբերի 20-ին ստեղծվեց ՀՀ ներ-քին գործերի նախարարությանը կից հատուկ գունդը, որը հատուկ

²⁵ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, Եր., 2002, էջ 12:

ստորաբաժանումների հետ դարձավ ՀՀ ԶՈՒ-ի առաջնեկը և ապագա կանոնավոր բանակի կորիզը: Այն ուներ 26 վաշտ, որոնք կովեցին ՀՀ և ԼՂՀ գրեթե բոլոր ռազմաճակատներում: Հայրենիքի սահմանների պաշտպանության համար մղված մարտերում զոհվեց 159 մարտիկ, այդ թվում՝ գումարտակի հրամանատար, հետագայում Հայաստանի ազգային հերոս Զիվան Արքահայյանը²⁶:

Հանրապետությունում կամավորական ջոկատների տարերային կազմավորման և բնակչության ձեռքին մեծաքանակ գենքի հայտնվելը բերեց շվերահսկվող զինված խմբավորումների կողմից իրավիճակի ապակայունացման: Այդպիսի մի զինված անհնազանդության ժամանակ դեպքերի հետագա սրումն արգելելու նպատակով բանակցությունների մեկնելիս օգոստոսի 29-ին զոհվեցին Վիտյա Այվագյանն ու Գեղազնիկ Սիրայելյանը:

1991 թ. հունվարի 30-ին ՀՀ նախարարների խորհուրդն ընդունեց որոշում՝ «ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր զինվորական գերատեսչությունների աշխատանքի կոռորդինացման կոմիտե ստեղծելու մասին»²⁷: Նորաստեղծ կոմիտեն համակարգելու էր հանրապետության քաղաքաշտպանության շտաբի, զինկոմիսարիատի, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների (քուհ) ռազմական ամբիոնների ու ԴՕՍԱԱՖ-ի աշխատանքները: Դրանք հենց այն կառույցներն էին, որոնք այդ պահին լրացնում էին բանակի բացը: Կոմիտեի նախագահ նշանակվեց Վազգեն Սարգսյանը: Ըստ Էռիքյանի, սա պաշտպանության նախարարության նախահիմքն էր, որը սկսում էր համակարգման ժանր ու դժվարին գործը: Փետրվարի 12-ին ՀՀ նախարարների խորհուրդն ընդունեց «ՀՀ տարածքում տեղակայված զրահամասներին կից պահեստի սպաների, սերժանտների ու զինվորների պատրաստման միջոցառումների և ուսումնական հավաքների վերսկսման մասին»²⁸ որոշում՝ ելնելով ՀՀ անվտանգության ա-

²⁶ Ոգու փորձություն, Սարգսյանի Վ. Ելույթները, Եր., 2000, էջ 189-192:

²⁷ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 40-49:

²⁸ Սարգսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 13-16:

պահովման անիրաժեշտությունից, որակյալ զինվորական մասնագետների պատրաստման ու դրա հիման վրա ազգային բանակի ստեղծման ցանկությունից: Արանք Հայաստանում ապագա բանակի ստեղծման ուղղությամբ կատարված իրավական և գործնական առաջին քայլերն էին:

1991 թ. առաջին երեք ամիսների ընթացքում աղբեջանական Օ-ՍՈՆ-ը հրահրել էր 59 զինված սադրանք, որից 20-ը՝ ԽՍՀՄ ՆԳՆ գորքերի մասնակցությամբ: Իրավիճակն այն աստիճան սրվեց, որ ապրիլի 30-ի առավոտյան զավթիչների տանկերի, զրահամերենաների ու ռազմական ուղղաթիռների աջակցությամբ, գրոհեցին Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերը: Մարտունաշենի բնակչությունն ու կամավորները կովով նահանջեցին: Զոհվեց Գետաշենի բնակչությանը գնդացրային կրակով պաշտպանող Սիմոն Աչիկողյանը²⁹: Գետաշենի ինքնապաշտպանության հրամանատար Թարու Կրտեյանն իր կյանքի գնով կանխեց վայրագությունները: Այդպես սկսվեց տիրահոչակ «Օղակ» գործողությունը³⁰, որը արագորեն տարածվելով՝ ընդգրկեց ամբողջ Հյուսիսային Արցախը, Հաղբութի շրջանն ու Բերդաձորի Ենթաշրջանը, նաև Հայաստանի Հանրապետության սահմանամերձ բնակավայրերը: Հատկապես ծանր վիճակ էր Նոյեմբերյանի, Տավուշի, Կապանի ու Գորիսի շրջաններում: Հենց այս վերջին հանգամանքը վկայում էր, որ հակամարտությունն ամենելին էլ արցախյան չէր:

«Օղակ» ռազմագործողության ժամանակ՝ 1991 թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 17-ը, ԼՂՄ-ում և Հայաստանի Հանրապետությունում սպանվեց 75 հայ, և հայարափիվեց 23 հայկական գյուղ³¹:

²⁹ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ՝ 1988-1994, հանրագիտարան, էջ 67:

³⁰ Ագաբանյ Ա., Республика Армения № 173 (215), 14.09.1991, 101 день в аду. <http://www.press.karabakh.info/101>.

³¹ The Washington post, 2 May 1991, p-3; Los Angeles Times, 10 May 1991.

Հայրութի սահմանամերձ գյուղերի հայաբափումը դադարեց, երբ Տողում, Էղիլլուում, Հայրութում, Խծարերում ու Սեծ Թաղղարում զինված դիմադրություն ցուցաբերվեց: Ընդհանրապես, այնտեղ, որտեղ կազմակերպված դիմադրություն էր լինում, թուրքը նահանջում էր: Սակայն նախկին խորհրդային 4-րդ բանակի 23-րդ դիվիզիայի վարձկան ստորաբաժանումներն ու աղբեջանական ՕՍՕՆ-ը, զինվորական ուղղաբիշների և ինքնաթիռների աջակցությամբ, բացահայտ պատերազմ սկսեցին Շահումյանի շրջանում: Հայաստանի Հանրապետության դեկավարությունը հայտարարեց, որ ամեն միջոց կձեռնարկի՝ արգելելու Շահումյանի հայաբափումը: Սակայն իրականում այդ հնարավորությունները մեծ չեն: Հակառակորդը, մարդկային ուժի ու զրահատեխնիկայի կորուստների գնով, հուլիսի 14-15-ը հայաբափեց Մանաշիդ, Բուզլուխ և Էրքեջ գյուղերը, շրջապատեց Վերիշենը: Չնայած զրահատեխնիկայի, զինվորական ուրարդիների և «Cy-25» ինքնաթիռների աջակցությանը՝ թշնամին հանդիպեց բնակչության ու կամավորական ջոկատների ուժգին դիմադրությանը: Սա արդեն պատերազմ էր, որը խորհրդային դեկավարությունը փորձում էր քողարկել:

Ծանր իրավիճակ էր նաև Մարտակերտի շրջանում: Հաբերքի անտառներում գտնվող կամավորական ջոկատները հակահարված հասցրին հայաբափման ծրագրերին: Կամավորները Արկադի Տերթաղնոյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ օգնության էին հասնում հայկական գյուղերին: Ծշտելով օմոնականների երբուդիները՝ դարանակալում էին նրանց, կանխարգելիչ հարված հասցնում: Նրանք անընդհատ թաքնվում էին անդադար իրենց որոնող զինվորական ուղղաբիշներից. «Քոլոր այս ճնշումներին դեմ հանդիման կանգնած էին հայ կամավորական ջոկատները, որոնց գործողությունները տարերային էին, չկոռորդինացված և տեղի էին ունենում Հայաստանի և Արցախի պաշտպանությունը համակարգող միասնական կենտրոն-կառույցի բացակայության պայմաններում: Սակայն դրանք այն կենսունակ սաղմերն էին, որոնցից անկախության հոչա-

կումից անմիջապես հետո պիտի ծնվեին հայոց փառապանձ քանակի ստորաբաժնումները:

Կամավորականները, որոնք որոշ ժամանակ անց արդեն սահուն կերպով պետք է իրենց տեղը զիջեին կանոնավոր գորամիավորումներին, փայլուն կերպով կատարեցին իրենց առջև իրենց իսկ կողմից դրված խնդիրը»³²:

Նկատի առնելով ստեղծված իրավիճակը՝ ՀՀ ՆԳՆ սահմաններ ուղարկեց իր Ենթակայության բոլոր կառույցները՝ Հատուկ գունդը, միլիցիայի հատուկ ջոկատը և այլն: 1991 թ. մայիսի 5-ին Հայաստանում կազմավորվեց Արտակարգ իրավիճակի հանրապետական ժամանակավոր խորհուրդ: Նոյն օրը ստեղծվեց ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պաշտպանության կոմիտե, որի նախագահ նշանակվեց Վահան Շիրխանյանը, իսկ շտաբի պետ՝ գեներալ-մայոր Գուրգեն Դալբալյանը: Մերմ ժամկետներում մշակվեցին կոմիտեի կառուցվածքն ու հաստիքացուցակը, կազմավորվեց շուրջօրյա հերթապահություն: Կոմիտեի անդամները՝ Արկադի Տեր-Թաղելոսյանը, Ֆելիքս Գոռյանը, Ռուբեն Բախչյանը, Լեռնիդ Մարտիրոսյանը, Ռոբերտ Առաքելյանը, Իվան Ղուկասովը, Ալբերտ Սարգսյանը, Գեորգի Պետրոսյանը, Արտուշ Միքայելյանը, Առն Տատիսյանը, Անատոլի Վարդանյանը, Վաղիմիր Մկրտչյանը և մյուսները, ովքեր ընդգրկվելու էին ՀՀ ԶՈՒ-ի բարձրագույն իրամանատարական կազմում, մեկնեցին սահմաններ՝ տեղերում ճշտելու իրավիճակն ու առաջնահերթ խնդիրները: «Նմանատիպ կառույց արդեն գործում էր Լեռնային Ղարաբաղում: Մրանով զգալիորեն հեշտացվեց բարդագույն պայմաններում ՀՀ, Արցախի և Շահումյանի պաշտպանական գործողությունների համակարգման խնդիրը՝ միաժամանակ դատնալով այն հիմքը, որի վրա քիչ ավելի ուշ պետք է ստեղծվեր ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը»³³: Անհրաժեշտ էին կապավորներ, սակարավորներ, իրետանավորներ: 1991 թ. հունիս-օգոստոս ամիսնե-

³² Սարգսյան Ա., Հայկական բանակ-10, էջ 12-13:

³³ Սարգսյան Ա., Հայկական բանակ-10, էջ 13-14:

րին զինկոմիսարիատներում ուսումնասիրվեցին պահեստի սպաների անձնական գործերը, որպեսզի նրանց ներգրավեն այդ գործում: Սպաներից շատերը գործուղվեցին սահմանամերձ շրջաններ: Կազմավորվեց ինքնապաշտպանական գումարտակների սպայական կազմ, որոնց հետ անցկացվեցին համապատասխան պարապմունքներ: Սասնազիտական պատրաստությունն ու վերապատրաստությունն իրականացվում էին տեղում: Ըստ Էության, սա արդեն բանակի գործող ստորաբաժանումների, այսինքն՝ գորքերի կազմավորումն էր: Այդ ամենին գուգընքաց մշակվում էին նաև ապագա պաշտպանության նախարարության կառուցվածքը և մեծ վտանգ ներկայացնող քշնամական հենակետերի ոչնչացման գործողությունները: Ըստ Էության, այս ամենը նաև կարեղոր առանձնահատկություն ուներ՝ բանակի ստեղծում՝ առանց հրամանների:

Պաշտպանության կոմիտեն ստեղծվեց ու գործեց այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանը³⁴ ենթարկվում էր Խորհրդային Միության կենտրոնական իշխանությունների ճնշումներին: Կոմիտեն իր խնդիրները կատարեց կարճ ժամանակում. Իրականացվեցին կառուցվածքային-կազմակերպչական այնպիսի մեծածավալ միջոցառումներ, որոնք արմատապես փոխեցին իրավիճակը: Պաշտպանության կոմիտեն մեծ ավանդ ունեցավ հանրապետության ներքին կայունության պահպանման գործում՝ հատկապես տարբեր ջոկատների համախմբման շնորհիվ:

1991 թ. օգոստոսին Մոսկվայում տեղի ունեցած մոսկովյան հայտնի դեպքերից հետո՝ օգոստոսի 30-ին, Աղբեջանը հայտարարեց Խորհրդային Միության կազմից դուրս գալու մասին: Այդ նույն ժամանակ ԼՎՀՄ-ը Բարվի կողմից ենթարկվել էր լիարժեք մեկուսացման. փակվել էին օդային և ցամաքային հաղորդակցության ուղիները, տրանսպորտը խափանված էր, անջատում էին էլեկտրական է-

³⁴ Հայաստանը այստեղ և հետայսու ենթադրելու է նաև Արցախը, իսկ առանձին դեպքերում, երբ իրավական առանձնահատկությունները անհրաժեշտ լինեն կնշվի ՀՀ և ԼՂՀ:

ներգիան և գազամատակարարումը³⁵: Ստեղծված իրավիճակում՝ սեպտեմբերի 2-ին, ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ մարզային ու Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը³⁶:

«ԼՂՀ հռչակումը դեպի իրական անկախություն կատարված առաջին քայլն էր, որին այնուհետև հաջորդեցին համապատասխան իրավական, քաղաքական, ռազմաքաղաքական բարդ պայմաններում: Այդուհաներձ, անկախ պետականության վերականգնումը նոր խթան հանդիսացավ հակառակորդի ազրեսիային դիմագրավելու, բնակչության անվտանգությունն ու խաղաղ աշխատանքն ապահովելու համար: Այն առավել լայն ասպարեզ բացեց Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի կազմավորման ու պաշտպանական գործուն համակարգի ստեղծման համար»³⁷:

Հայաստանի Հանրապետությունը 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին անկախություն հռչակեց: Նույն թվականի դեկտեմբերի 8-ին ԽՍՀՄ-ը՝ որպես միջազգային սուբյեկտ, դադարեց գոյություն ունենալ: Սիցազգային դրությունը դրանով բարդացավ: Արցախում ինքնապաշտպանական ուժերը նախապատրաստվում էին պատերազմին՝ կարգի էին բերում շենքերի նկուղները՝ որպես ոմբավաստարաններ և այլն³⁸: ԼՂՀ-ում դեկտեմբերի 10-ին անցկացված հանրաքեում ընտրողների 98 տոկոսը քվեարկեց հանրապետության անկախության օգտին: Նույն օրը հակառակորդը ոմբակոծեց Ստեփանակերտը,

³⁵ Արքահամյան Հ., Շակատագրին ընդառաջ, Եր., 2001, էջ 144:

³⁶ Հակոբյան Տ., ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը, 1991-1994, Եր., 2011, էջ 20:

³⁷ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, էջ 12-13:

³⁸ Հարությունյան Վ., Արցախյան հիմնահարցի ակունքները, Ստեփանակերտ, 1998, էջ 93:

զոհվեց ավելի քան 10 մարդ³⁹: Նորաստեղծ ԱՊՀ-ի ղեկավարները փորձեցին միջնորդական առաքելությամբ դիմել Աղրբեջանին և Հայաստանին, սակայն Աղրբեջանի նախագահ Այազ Մուրալիբովը հրաժարվեց՝ պահանջելով չմիջամտել անկախ Աղրբեջանի ներքին գործերին⁴⁰: Միաժամանակ բուռն էր քաղաքական իրավիճակը: ԼՂՀ պետական անկախության մասին հոչակագիրը ընդունվեց 1992 թ. հունվարի 6-ին⁴¹: «Առաջացած իրավական վակուումի պայմաններում ԼՂՀ անկախության հանրաքեն ճիշտ ժամանակին ձեռնարկված կարևոր քայլ էր, որն այսօր էլ միջազգային իրավական նորմերի տեսակետից որևէ առարկության կամ վիճարկման ենթակա չէ»⁴²:

Դեռ 1991 թ. ղեկտեմբերի 4-ին ընդունվեց «ՀՀ կառավարության կազմի և կառուցվածքի մասին» ՀՀ օրենքը, որը ենթադրում էր պաշտպանության նախարարության ստեղծումը: Հաջորդ օրը ՀՀ Գերազույն խորհրդի պաշտպանության և ներքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ Վազգեն Սարգսյանը ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրամանագրով նշանակվեց Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարը⁴³: Դեկտեմբերի 10-ին նախագահի հրամանով պաշտպանության նախարարի 1-ին տեղակալ և զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ նշանակվեց խորհրդային բանակից եկած գեներալ-մայոր, ներկայում պահեստի գեներալ-գնդապետ Գուրգեն Դալիբարյանը:

1992 թ. հունվարի 28-ին ՀՀ նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը, որի ենթակայությանը հանձնվեցին երկրում եղած ուժային կառույցներից որոշակի ստորա-

³⁹ Օհանջանյան Մ., Անկախության քայլերը, ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքեն և ընտրությունները, 1991-1998, Ստեփանակերտ, 1998, էջ 8:

⁴⁰ Արքահամյան Հ., Շակատագրին ընդառաջ, էջ 150:

⁴¹ Հարությունյան Վ., Արցախյան հիմնահարցի ակունքները, էջ 109:

⁴² Օհանյան Մ., XXI դարի բանակը, Երևան, 2007, էջ 10:

⁴³ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, գ.165, գ.298, թ. 1, ՀՀ ՊՆ պաշտոնական կայք-էջ, Գրադարան բաժին, պատմություն <http://www.mil.am/arm/index.php?page=26>

բաժանումներ՝ մասնավորապես, ներքին գործերի նախարարության պարեկապահակային գունդը, հատուկ նշանակության օվերատիվ գունդը, քաղաքացիական պաշտպանության գունդը և ՀՀ զինվորական կոմիսարիատը⁴⁴: Նախկին ԽՍՀՄ-ի տարբեր երկրներից հազարավոր հայ սպաներ եկան ազգային բանակի շարքերը լրացնելու⁴⁵:

1992 թ. փետրվարի 24-ին որպես Հայաստանում Պաշտպանության նախարարության ստեղծման օրգանական շարունակություն՝ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում ընդունեց ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի ստեղծման մասին⁴⁶: Զեավորվեց կենտրոնական հրամանատարություն, որին ենթարկվեցին ինքնապաշտպանության ուժերի բոլոր ստորաբաժանումներն ու ջոկատները: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի ստեղծումը հայոց բանակաշխնության գործընթացի կարևորագույն փուլերից էր⁴⁷: Փետրվարի 25-ին ՀՀ Նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ուղերձ հղեց աշխարհի 14 երկրների նեկավարներին, որտեղ ներկայացնում էր Աղբեջանի այն գործողությունները, որոնք, ըստ Էռիքյան, պատերազմի սանձազերծում էին⁴⁸:

1992 թ. մարտի 10-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Պաշտպանության մասին» և «Զինվորական կոչումների մասին» ՀՀ օրենքները, որոնք ՀՀ նախագահի կողմից մարտի 23-ին հաստատվեցին⁴⁹: Ապրիլի 7-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը որոշեց, որ մինչև «ԼՂՀ քաղաքացիների համբողանուր զինապարտության մասին» օրենքի ընդունումը, մայիս-հունիս ամիսներին զորակոչն իրականացվի հա-

⁴⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, գ. 163, գ. 406, թ. 6-9:

⁴⁵ Մինասյան Է., Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Եր., 2013, էջ 120:

⁴⁶ ԼՂՀ պետարիսիվ, ֆ. 254, գ. 1, պ.մ. 1, կ. 1, թ. 45-46:

⁴⁷ Հակոբյան Տ., ԼՂՀ հոչակումը և պետական շինարարության գործընթացը, 1991-1994, էջ 51-53:

⁴⁸ Հայաստանի Հանրապետություն, 28.02.1992:

⁴⁹ ՀՀ Նախագահի հրաման՝ Հ.Ն-0549-Ի, 10 մարտի, 1992թ.:

մածայն գործող օրենսդրության⁵⁰: Աղբեջանում նույն ժամանակ ստեղծվեցին «Ազգային ինքնապաշտպանության ուժերում ռազմադրաշտային դատարանները», որը թելադրված էր նրանց մոտ դասալքության և հրամանատարությանը չենքարկվելու համատարած դեպքերով: Նկատենք, որ նման բան հայկական բանակում չկար, և դա էլ շատ բան է ասում կողմերի պատերազմական դրդապատճառի մասին:

ՀՀ պաշտպանության նախարարության ստեղծման մասին հրամանագրից հետո անմիջապես սկսվեցին նրա կառուցվածքի մշակումն ու վարչությունների, ծառայությունների և առանձին բաժինների ստեղծումը: «Խնճիքները մասշտարային էին: Երբեմն դրւու էին զալիս և ռազմակարության ու մարտավարության դասական ըմբռնման, և ինչպես զինված ուժերի շինարարության, այնպես էլ մարտական գործորությունների վարման մարտավարության ու ռազմակարության հիմունքների ու սկզբունքների շրջանակներից: Այդ օրերի իրականությունն ի դերև հանեց ձևավորված բոլոր դասական կանոններն ու հասկացությունները: Մենք ինքներս էինք ձևակերպում թե՛ ռազմակարությունը, թե՛ մարտավարությունը, թե՛ ռազմական արվեստի հիմունքները, թե՛ զինված ուժերի շինարարության հիմնական սկզբունքներն ու կազմակերպահաստիքային կառուցվածքը», - նշում է գեներալ-գնդապետ Սիրայել Հարությունյանը⁵¹:

ՀՀ պաշտպանության նախարարի առաջին հրամանով՝ 1992 թ. հունվարի 28-ին ստեղծվեց բոլոր բանակների հիմնական ուղեղ հանդիսացող ՀՀ ԶՈՒ զինված շտարի օպերատիվ վարչությունը: Վարչության պետ նշանակվեց փոխգնդապետ, ներկայումս գեներալ-գնդապետ Մ. Հարությունյանը⁵², ում տարեվերջին փոխարինեց ներկայիս

⁵⁰ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 254, գ. 1, պ.մ. 2, կ. 1, թ. 36-37:

⁵¹ Հարությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտարի դերը ռազմական շինարարության գործում, Հայկական բանակ, 2002, հմ. 1-2, էջ 28:

⁵² 1995-2007 զինված շտարի պետ, 2007-2008, պաշտպանության նախարար, գեներալ-գնդապետ:

գեներալ-լեյտենանու Լեռնիդ Մարտիրոսովը: Երկու անձինք էլ խորհրդային համակարգում ռազմական փայլուն կրթություն էին ստացել և օպերատիվ աշխատանքի մեծ փորձ ունեին: Մարտական հիմնական փաստաբղերի մշակումը, մարտական որոշումների ընդունման համար անհրաժեշտ օպերատիվ հաշվարկների և առաջարկությունների, հրահանգների ու հրամանների պատրաստումը իրականացվել է այս վարչությունում: Ռազմագործողությունների պլանավորմանն առնչվող բոլոր հարցերով գլխավոր շտաբի այլ վարչությունների ու բաժինների հետ համագործակցության կազմակերպումը ևս իրականացվում է այս վարչության միջոցով, վերջինս ծրագրային մեծ աշխատանք է կատարել: Վարչության անձնակազմի յուրաքանչյուր երկրորդ սպա մասնակցեց հայրենիքի պաշտպանության մարտերին⁵³:

Գ-Ը օպերատիվ վարչությունից հետո սկսվեց առանցքային զորատեսակների և զորամասերի կազմավորման գործընթացը, իրականացվեցին հետևյալ քայլերը.

1. ամրագրվեց անհրաժեշտ իրավական դաշտը,
2. ձևավորվեցին դեկավարման օղակները, առաջին հերթին՝ գլխավոր շտաբը,
3. ստեղծվեցին թիկունքի և սպառազինության ծառայությունները,
4. հիմնադրվեցին զորատեսակներն ու մասնագիտացված զորամասերը,
5. մշակվեցին խմբավորումների, զորամասերի մարտական կազմերը և կառուցվածքները, որովեց զորատեսակների և ծառայությունների ձևավորման սկիզբը, անցկացվեց առաջին զորակոչը,
6. կազմավորվեցին սահմանապահ առաջին զորամասերը՝ մոտոհրածգայինների վերափոխման հեռանկարով,

⁵³ Գեներալներ Հարությունյանի, Մարտիրոսովի, Դավթյանի հետ ունեցած գրույցների սղագրությունից:

7. ծավալվեցին զորամասերի ստորաբաժանումները՝ դասակ-ները, վաշտերը, գումարտակները, սկսվեց անձնակազմի մարտա-կան ներդաշնակման ու մարտական պատրաստության գործընթա-ցը:

1.2. Ինքնապաշտպանական ուժերի և ջոկատների վերակազմավորումը կանոնավոր բանակի

1992 թ. սկզբին Արցախում գործող հայկական բոլոր ուժերը միասին ունեին մոտ 1000 ազատամարտիկ⁵⁴: Այս ժամանակ կամավորական ջոկատների կազմավորման գործում չափազանց մեծ դերակատա-րություն ունեին նաև Արևադի Կարապետյանը, Լեռնիդ Ազգալյանը, Աշոտ Ղուլյանը, Վալերի Բալայանը, Վլադիմիր Բալայանը և այլոք, որոնց ջոկատները ամենակազմակերպվածներից էին: Այս և շատ այլ մարտիկների սիրագործություններն արդեն լեգենդ էին դարձել: Նրանք երկրամասի պաշտպանության գործը և մարտական գործո-ղությունները իրականացրել էին ամենադժվարին պահերին, երբ ա-մեն ինչ ավելի շատ անձնուրացությամբ էր պայմանավորված: Դեռևս մինչև վերջ չկազմավորված բանակը իրականացրեց հայ ժո-ղովովի պատմության նշանակալից և բարդագույն ռազմական գոր-ծողություններից մեկը: Խոսքը Շուշիի ազատագրական ռազմագոր-ծողության մասին է: Այն իր տեսակի մեջ աննախադեպ է:

1992 թ. սկզբներին թշնամին, ուժեր ու միջոցներ կենտրոնացնելով Խոջալու, Ջանհասան, Ղայրալիշեն, Ջոսալար, Նարիլար գյուղերում և Շուշի քաղաքում, փորձում էր վերջնականապես ոչնչացնել Ստե-փանակերտում և հարակից բնակավայրերում պատսպարված հայու-թյանը: Պաշտպանելով գրադեցրած բնագծերն ու բնակավայրերը՝ մահացու շրջափակումից դուրս գալու նպատակով 1992 թ. փետրվա-րի սկզբից հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը մի շարք ուղ-ղություններով անցան հակահարձակման: Փետրվարի 9-11-ը հակա-

⁵⁴ Հասրաթյան Ա., Գոյամարտ, Ստեփանակերտ, 1998 թ., էջ 6:

ուակորդը հետ շպրտվեց Մալիբեյի, Ներքին և Վերին Ղուշչուլար գյուղերից, որի շնորհիվ բացվեց Ստեփանակերտը Մարտունու շրջանի հետ կապող ճանապարհը: Փետրվարի 18-ին վնասազերծվեց “Հարադաղլուն” փետրվարի 22-ին էլ՝ Վերին Վեյսալուն, այնուհետև փետրվարի 26-ին ազատազրվեցին Ստեփանակերտի օդանավակայանն ու Խոջալու գյուղը, իսկ փետրվարի 29-ին՝ նաև Ումուղլուն⁵⁵:

1992 թ. մարտին թշնամին մի քանի ուղղություններով վերսկսեց կատաղի հարձակումներ, սակայն բոլոր հատվածներով հետ մղվեց, ավելին՝ մարտի 11-ին հայ մարտիկներն Ասկերանի մատուցներում ջախջախվեցին հակառակորդին: Նույն օրն ազատազրվեց նաև Սրբավենդը:

ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի կառավարման համակարգի արդյունավետությունը բարձրացնելու համար 1992 թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց պաշտպանության կոմիտե՝ Սերժ Սարգսյանի նախագահությամբ: Կոմիտեն միավորեց ինքնապաշտպանական ջոկատները, հստակեցրեց ինքնապաշտպանական ուժերի կառուցվածքը, կառավարման համակարգը և կարգավորեց գորքերի ապահովման, մատակարարման հարցերը: ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանը, իսկ շտարի պետ՝ գնդապետ Ֆելիքս Գոռդյանը: Այս քայլերի շնորհիվ ինքնապաշտպանական ուժերն սկսեցին գործել առավել համակարգված:

Ապրիլին թշնամին ակտիվացրեց հարձակումները մի քանի ուղղություններով: Ապրիլի 29-ին Շուշիից ու Զանհասանից հակառակորդի ձեռնարկած հարձակումը ձախորդվեց: Մայիսի սկզբներին (մայիսի 4-6) նա փորձեց գրավել Թալիշ և Տող գյուղերը, բայց ազատամարտիկները հետ մղեցին բոլոր գրոհները⁵⁶:

Այսպիսով, 1992 թ. գարնանը ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը կարողացան դուրս գալ անելանելի դրույթունից, ստեղծել էլ ավելի

⁵⁵ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 51:

⁵⁶ Հարաբեյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 34:

պաշտպանունակ ու մարտունակ կառույց: Համակարգված ռազմական կառույցի համար, սակայն նոր մարտահրավեր էր բացվում: Պատերազմն էլ ավելի էր ահազմանում, հակառակորդը փորձում էր նոր բափով հարձակման անցնել, կիրառման մեջ էր դնում ավելի հզոր զինատեսակներ: Ստեղծված պայմաններում Արցախի համար առանձնահատուկ վտանգ էին ներկայացնում Շուշիի, Ղոսալարի, Զանհասանի, Կարագյափի հենակետերը, որոնցից անդադար տեղացող կրակը մահաբեր էր շրջակա հայոթյան համար: Ըստ ԼՂ մամուլի կենտրոնի 1992 թ. մայիսի 1-ի հայտարարության՝ միայն 1992 թ. սկզբներին Ստեփանակերտ քաղաքը հրետակոծվել է 170 անգամ և 11 անգամ ենթարկվել է ցամաքային հարձակման: ԼՂ մայրաքաղաքի վրա բաց են բողնվել շուրջ 4253 տարբեր տեսակի արկ ու հրթիռ, այդ թվում՝ 2437 հատ «ԲՄ-21 Գրադ», 527 «Ալազան» հրթիռներ, «Տ-12» հրանորի 593 արկեր: Ավերվել էր 188 և վնասվել 223 բնակելի շենք, ամբողջովին փլվել էր 54 և վնասվել 147 պետական օբյեկտ: Սպանվել էր 90 և վիրավորվել 268 խաղաղ բնակիչ: Դեղորայքի խիստ պակասի հետևանքով վիրավորները մահանում էին ⁵⁷:

Ըստ Շուշիի կորստյան կապակցությամբ Բաքվում անցկացված դատավարության վերաբերյալ ադրբեջանցի լրագրող Է. Ֆատուլլակի պատմածի՝ մայիսի 7-ից 8-ի դրությամբ միայն Շուշի քաղաքում «հակառակորդն ունեցել է տարածքային մեկ գումարտակ (մոտ 200 մարդ), «Ղարաբաղ» գումարտակը (մոտ 500 մարդ), ժողովրդական ճակատի մեկ գումարտակ (մոտ 120 մարդ), Եվլախի գումարտակը, հատուկ նշանակության ջոկատ, հրետանային դիվիզիոնն, ավտովաշտ, ապահովման ու սպասարկման ստորաբաժանումներ, 3 միավոր «Տ-72» և 1 միավոր «Տ-55» տանկ, 9 միավոր «ԲՄՊ-1» և «ԲՄՊ-

⁵⁷ Տվյալները ստացվել են քաղաքի ոմբակոծության մասին ԻՊՈւ-երի շտաբ կատարված զեկուցագրերի ու հաշվետվորյունների, ինչպես նաև հաղորդած տվյալների ընդհանրացումից, ինչը համապատասխանում է նաև պատերազմը ուսումնասիրած փորձագետների գնահատականների հետ:

2», 2 միավոր «ԵՏՐ», 2 միավոր «ԲՐԴՄ», 2 միավոր «ԲՄ-21 Գրադ» կայանք, 6 միավոր 100 մմ հրանոթ, 2 միավոր 100 մմ S-12 հրանոթ, 20 միավոր 82 մմ ականանետ, 6 միավոր «ԱԳՍ-17», 6 միավոր զենիթային գնդացիր, 1 միավոր զենիթային հրանոթ, 5 միավոր ԶՀՀ «Стрела-10»⁵⁸ և այլն: Ուազմական նշված բոլոր միջոցների համար եղել է պահանջվածից ավելի քանակությամբ զինամքերը: Այսպիսի ահոելի ուժերով ու միջոցներով ադրբեջանցիները Շուշիից անդադար հարձակումներ էին գործում շրջակա հայկական քնակավայրերի վրա: Հասկանալի է, որ Շուշին ազատագրելը դարձել էր հրատապ խնդիր:

Շուշիի ազատագրման ռազմական գործողության իրականացման ընթացքը կարելի է բաժանել երեք խումբ խնդիրների.

ա) Շուշի քաղաքի մեկուսացումը հակառակորդի գորքերի արևմտյան խմբավորումից,

բ) Կեյրալի-Ղոսալար-Կարագյաֆ ճակատում գտնվող հակառակորդի գորքերի ներքաշումը մարտական գործողությունների մեջ, նրանց ուշադրության շերտում և տարանջատումը Շուշվա ճակատից,

գ) Շուշի քաղաքի գրոհը, պաշարումն ու ազատագրումը:

Շուշիի ազատագրման ռազմական գործողության նախապատրաստական աշխատանքներն սկսվել էին դեռևս 1992 թ. մարտից: Սինչ քաղաքի գրավումը, սակայն, անհրաժեշտ էր ազատագրել Ստեփանակերտի մերձակա աղբքեջանական քնակավայրերը, որոնք կրակեալերի էին վերածվել և օր ու գիշեր կրակի տակ էին պահում Ստեփանակերտը: Բացի այդ, Շուշին գրոհելուց առաջ պետք էր ապահովել թիվունը: Առաջին ենթագործողությունը Մալիթեյլիում էր, հետո՝ Խոջալույս, Կիշան-Մրխավենդում: Միայն դրանից հետո սկսվեցին Շուշիի գրոհի նախապատրաստական աշխատանքները՝ զինամքերի կուտակում, պարենային ապահովում և ամենակարևորը՝ հետախուզություն: Մայիսի 2-ին ինքնապաշտպանության ուժերի (Ի-

⁵⁸ «Карабахский дневник» азербайджанского журналиста.
<http://www.nv.am/archive-2012/17231-2012-01-19-09-00-08>

ՊՈՒ) հրամանատար, գնդապետ Ա. Տեր-Թաղեռսյանը զեկուցել է պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Մերժ Սարգսյանին, որ զինուժը պատրաստ է ռազմական գործողություն սկսելուն:

Մարտական գործողության անցկացման համար նախատեսված չորս ուղղություններում ընդգրկվել էին տարբեր վաշտեր, ջոկատներ, խմբեր ու դասականեր: Ըստ գործողության մարտական հրամանի՝ այդ կազմերը հետևյալն էին.

26-րդ կամ հյուսիսային ուղղության կազմում՝ 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ վաշտերը, հետախուզական վաշտը, Սևանի (Սուրիկ Սարգսյան), Հրազդանի (Սասուն Միքայելյան), Ստեփանավանի (Հրազդ) ջոկատները:

Շոշի կամ արևելյան ուղղության կազմում՝ 1-ին վաշտը, Շոշի, Դաշտունի, Քրասնու, Ազոյի, Ռուսլանի, Դաշնակների, Սևստ ջոկատները:

Լաշինի կամ հարավային ուղղության կազմում՝ 2-րդ և 3-րդ վաշտերը, Բերդաձորի, Չանախչու, Սղնախի, Կարաբուլաղի, Ջարինտակի, դաշնակների (Ժիրայր Սեֆիլյանի) ջոկատները, Ջիրսի խումբը:

Զոսալարի ուղղության կազմում՝ Բաղրայի, Կումայրիի, Բալուջայի, Հրանտի, Վաղոյի ջոկատները, Ռիվերսիոն հետախուզական (ԴՀ) մեկ խումբ:

Ուազմական գործողության ուսումնասիրությունից նաև պարզ է դառնում, որ դրա ցուցանիշները հնարավոր ամենաօպտիմալներն են՝

- հարձակվող ուժերը և միջոցները՝ 17 վաշտ, 20 զրահատեխնիկա, 12 հրետանային միջոց,
- հարձակման ճակատի լայնքը՝ 40 կմ,
- հարձակման միջին տեմպը՝ 20 կմ/օր,
- գործողության տևողությունը՝ 1 օր:

Մարտական գործողության նախօրյակին, ըստ ուղղությունների և ընդհանուր առմամբ ուժերի ու միջոցների փոխհարաբերակցության մոտավոր հաշվարկը ցույց է տալիս, որ հայկական ուժերը հակառակորդին զիջում էին մոտ 2.5-3 անգամ: Մեր գորքերի տրամադրության տակ էր հրետանու և զրահատեխնիկայի համար պահանջվող զի-

նամթերքի ընդամենը 10 տոկոսը: ԻՊՈՒ հրամանատարությունը, գիտակցելով թշնամու քանակական գերակշռությունը, ջանք չեր խնայում որակական առավելություն ապահովելու համար:

Մարտական գործողություններում ռիսկի գործոնի գերազանցումը դուրս չէ ռազմական արվեստի տեսության օրենքների սահմաններից: Այն բնորոշ է ազգային-ազատազրական պայքարին, համապատասխանում է հերոսամարտի բովանդակությանը: Չնայած անփորձությանը՝ ռազմական գործողության կազմակերպիչները սեղմ ժամկետներում կարողացել են առանձին և անկախ գործելաձևի սովոր ջոկատներին ու ստորաբաժնումներին նպատակամղել միասնական խնդրի կատարմանը, հասել են գորքերի կենտրոնացված կառավարման, հաստատել են զինվորական բարձր կարգապահություն: Սա է ազատազրական պատերազմի ամենամեծ ֆենոմենը: Սա ռազմական տաղանդ է ու արդեն բացառիկ քանակի հատկանիշ:

1992 թ. ամռանը հակառակորդի կազմակերպած հարձակումը ապացուցեց, որ նա նոր մակարդակի պատերազմ է վերսկսում, և որ հարկավոր է արագ վերափոխվել: Ցավալիորեն մեճք մի քանի ամսում կորցրեցինք Շահումյանը, Մարտակերտի շրջանի զգալի մասը, հակառակորդը հաջողությունների հասավ տարրեր ուղղություններում, վիճակը ճակատում օրհասական էր: Մարտական խնդիրներ կարելի էր կատարել միայն կանոնավոր քանակով, ռազմական հստակ մեքենայով: Բանակաշինության գործը այլ մակարդակի պետք էր բարձրացնել: Բանակի կազմավորմանն ուղղված հետագա քայլերն անմիջականորեն կապված էին հայկական գորքի այս պարտությունների հետ:

Սա զուտ տեխնիկական քայլ չէր, այլ ուղեկցվում էր հայեցակարգային մոտեցումների մշակմամբ: Բանակի ղեկավարությունը իր ռազմաքաղաքական քայլերի պլանավորումն իրականացնում է՝ տարածաշրջանային և աշխարհաքաղաքական զարգացումների առանձնահատկությունները ուսումնասիրելով ու հաշվի առնելով: ԽՍՀՄ-ը փլուզվել էր և հայ ժողովրդի անվտանգության ապահովման գործընթացը իր հրատապությամբ հանդերձ հարկավոր էր կազմակերպել

բարձր մակարդակով, հստակ պլանավորմամբ, քաղաքական հեռատես ու հստակ քայլերով։ Դրա համար հարկավոր էին համապատասխան մասնագետներ ու աշխատանք։ 1992 թ. ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի և գեներալ-լեյտենանտ Ն. Տեր-Գրիգորյանցի հանձնարարականով ՌԴ նախագահին կից ոուսաստանյան կառավարման ակադեմիայի ստացիոնար դղկտորանտուրայից հրավիրված ավագ գիտաշխատող Հայկ Քոթանջյանը, Վարչավյան պայմանագրի ու ԽՍՀՄ-ի փլուզմանն անմիջապես հաջորդած անվտանգային անորոշություններով ու սպառնալիքներով բնորոշվող ժամանակահատվածում, ընդգրկուն ուսումնասիրությունների հիման վրա մշակեց ՀՀ ուսումնական քաղաքականության իմանունքները։ Վերջինս հանդիսանալով ՀՀ պաշտպանության առաքելության, նպատակների ու աշխարհառազմավարական կողմնորոշումների առաջին պաշտոնական դրվագինալ փաստաթուրը, ծառայեց ՀՀ-ում ու ԼՂՀ-ում բանակաշինության ծավալման ուղենիշերի համակարգային իմաստավորմանն ու Արցախյան պատերազմի ընթացքում դեռ նոր մեկնարկած ՍՊՀ շրջանակներում կոլեկտիվ անվտանգության համակարգում ՀՀ ԶՈՒ շինարարության գործընթացի մեջ ՀՀ ԶՈՒ-ի կառուցման իմաստեղմանն ու ՌԴ նորաստեղծ զինված ուժերի հետ ՀՀ ԶՈՒ-ի երկկողմն դաշնակցային համագործակցությանը։ Արցախյան պատերազմը նոր իրավիճակ էր ստեղծել ոչ միայն Հայաստանի, այլև տարածաշրջանի անվտանգության համար։ Ուստի անվտանգության ապահովման և պաշտպանական հստակ քայլեր անելուց առաջ անհրաժեշտ էր նախ գնահատել ու սահմանել անվտանգություն հասկացությունը՝ հաշվի առնելով Հայաստանի շահերը, դրան ուղղված հնարավոր սպառնալիքները, պետական քաղաքականության նպատակները և մատնանշելով այն քայլերը, որոնք անհրաժեշտ են անվտանգություն ապահովելու համար։ Այս դեպքում «Անվտանգությունը արտաքին սպառնալիքներից անհատի, հասարակության և կենսականորեն կարևոր շահերի պաշտպանվածությունն է։ Երկրի անվտանգության հասնելու գործընթացը ենթադրում է այդ ոլորտում պետական միասնական քաղաքականության իրականա-

ցում, տնտեսական, քաղաքական կազմակերպական և այլ բնույթի միջոցների համակարգ, որոնք համարժեք են մարդու հասարակության և պետության կենսականորեն կարևոր շահերի սպառնալիքներին»⁵⁹: Ըստ այդմ՝ Հ. Քորանջյանը ընդգծել էր, որ անվտանգության ապահովման անհրաժեշտ քաղաքականությունը պետք է իրականացվեր անվտանգության համար հատուկ մշակված ռազմավարությամբ՝ հաշվի առնելով քաղաքական, տնտեսական, ռազմական ու այլ հնարավորությունները: Այդ ռազմավարության քայլերից մեկը հենց ՀՀ ԶՈՒ-ի ստեղծումն էր: Նշված հայեցակարգային աշխատության մեջ հեղինակը ներկայացրել է նաև ՀՀ անվտանգության համակարգի՝ ինչպես հետխորհրդային տարածքի կառույցների, այնպես էլ աշխարհի ուժային կենտրոնների հետ համապատասխան ինտեգրացման ուղիները⁶⁰: Հեղինակը ընդգծել է նաև այն խնդիրները, որոնք պետք է արտահայտված լինեին ՀՀ ապագա ռազմական դրկտրինում:

Բանակի ստեղծման գործնական քայլերը ևս չեն ուշանում: ԼՂՀ պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանի հրամանով ԼՂՀ տարածքը բաժանվեց պաշտպանական վեց գոտիների՝ Շուշիի, Ստեփանակերտի, Հաղորդի, Մարտունու, Ասկերանի և Մարտակերտի: Կազմավորվեցին նաև զինվորական շտաբներ: Դրանով զինված ուժերը կենտրոնացված կառավարման հնարավորություն ստացան: Կամավորական ու ինքնապաշտպանական բոլոր ջոկատները, ենթարկվեցին իրենց գտնվելու վայրի մարտական գործողությունների գոտու հրամանատարությանը, ինչը առկա ուժերի ու սպառազինության առավել արդյունավետ օգտագործման լավագույն տարրերակն էր: Ինքնապաշտպանական ուժերը կամաց-կամաց վե-

⁵⁹ Котанджян Г. Основы военной политики Республики Армения, Отдел военной политики, МО РА, Ереван, 1992 стр. 8.

⁶⁰ Նշված աշխ. էջ 19-39:

բափոխվեցին կանոնավոր զինված ուժերի, արագորեն կանոնավոր բանակի տեսք ստացան⁶¹:

Խորհրդային 7-րդ զվարդիական բանակի գույքն ու սպառագինությունը 1992 թ. ամռանը՝ Աղբեջանին հատկացվածից մոտ վեց ամիս ուշ, հանձնվեց Հայաստանի Հանրապետությանը: «1992 թ. հանրապետության դեկավարությունը՝ Նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, ընդունեց Հայաստանի՝ առաջին հերթին նրա զինված ուժերի համար չափազանց կարևոր և հեռատես որոշում: Մենք բռնեցինք ոչ թե խորհրդային զորքերի սպառագինության բռնի գրավման, այլ այդ սպառագինության Հայաստանի չափաբաժնի կանոնավոր, պայմանագրային հիմունքներով ստացման ուժին: Դրա շնորհիվ էր, որ թեև ռազմական տեխնիկան քանակապես քիչ էր՝ համեմատ նրան, ինչը կարող էր ստացվել բռնագրավման պարագայում, սակայն այն սարքին վիճակում էր, և անցավ ոչ թե անհատներին կամ առանձին ջոկատներին, այլ՝ պետությանը: Դրա շնորհիվ էր, որ ռուսական զորքի մի մասը մնաց Հայաստանում՝ հետագայում վերաճելով ռազմական բազայի և դառնալով Հայաստանի անվտանգության կարևոր բաղկացուցիչ մասը»⁶²:

1992 թ. առաջին զորակոչի ժամանակ երևան եկան երեք տարի զորակոչ չիրականացնելու և դրա պատճառով 7-րդ բանակը Վազգեն Սարգսյանի արտահայտությամբ՝ «չհայկականացնելու» բոլոր վատ հետևանքները: 7-րդ բանակում հայ զինծառայողները քիչ էին: 1992 թ. ապրիլի 22-ին տեղի ունեցավ զինվորական երդման առաջին հանդիսավոր արարողությունը: Այդ օրը հայրենիքին ու ժողովրդին հավատարմորեն ծառայելու երդում տվեցին նորաստեղծ բանակի դեռ փոխզնդապետներ Յուրի Խաչատրովի, Ալեքսանդր Թագագույանի և Աշոտ Պետրոսյանի հրամանատարությամբ գործող զորամասերի ու ՀՀ պաշտպանության նախարարության պարետային վաշտի պարտադիր ժամկետային ծառայության երեք զինվորները: Այդ

⁶¹ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 148:

⁶² Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, էջ 15:

վաշտի հրամանատարը ներկայիս գեներալ-մայոր Մելք Չիլինգարյանն էր: Նրանք և Վլադիմիր Կարապետյանի ղեկավարած սահմանապահ գնդի (նախկին Հասոռու գնդի) մյուս զինվորները մեկ ամիս անց՝ մայիսի 28-ին, հանդիսավոր պայմաններում, Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների ներկայությամբ, զինվորական երրում ընդունեցին Երևանում՝ Հանրապետության հրապարակում:

1992 թ. օգոստոսի 8-ին Հայաստան ժամանեց խորհրդային բանակի 56-ամյա գեներալ-լեյտենանտ Նորատ Տեր-Գրիգորյանցն ու միանգամից նշանակվեց ՀՀ ՊՆ տեղակալի և ԶՈՒ-ի գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար: Նա ԽՍՀՄ զինված ուժերի կազմում եղել էր Աֆղանստանում տեղաբաշխված խորհրդային 40-րդ բանակի շտաբի պետը ու ԽՍՀՄ զինված ուժերի ցամաքային զորքերի հրամանատարի տեղակալը⁶³: Հայազգի այս զորավարը լավ էր պատկերացնում ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրավիճակը և մեր ազգի առաջ ծառացած մարտահրավերները: Նրան հանձնարարվեց ռազմական հայեցակարգի նշակումն ու որու փուլային իրականացումը: «Յամաքային զորքերը, որպես հանրապետության զինված ուժերի հիմնական տեսակ, պլանավորվում էր ծավալել 7-րդ գվարդիական բանակի զորամասերի հիմքի վրա՝ հետագայում նրանց կազմակերպահաստիքային կառուցվածքի և տեղաբաշխման կետերի փոփոխմանք: Պետք էր ելնել այդ զորքերի պահպանման, զորակոչային ռեսուրսներով դրանց ապահովման, ինչպես նաև, ռազմավարչական բաժանման հաշվառմամբ, հանրապետության ռազմավարական առումով առավել կարևոր շրջաններում զորամասերի տեղաբաշխման համար հանրապետության սոցիալ-կենցաղային պայմանների ստեղծման՝ պետության հնարավորություններից»⁶⁴:

⁶³ Գեներալ-լեյտենանտ Նորատ Տեր-Գրիգորյանցը Աֆղանստանում իրականացրել էր ԽՍՀՄ-ի պատության մեջ ամենամասսայական օդադեսանտային ռազմական գործողությունը լեռնային պայմաններում:

⁶⁴ Հարուրյունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի դերը ռազմական շինարարության գործում, Հայկական բանակ, 2002, հմ. 1-2, էջ 34:

Նկատի առնելով Հայաստանի Հանրապետության աշխարհագրական դիրքը, մարտական գործողությունների ուղղությունների կարևորությունը, զրամասերի համալրման, տեխնիկայով ու սպառազինությամբ դրանց զինման և նյութատեխնիկական միջոցներով ապահովման առկա հնարավորությունները՝ պետք էր մշակել բանակային բոլոր ստորաբաժանումների, զրամասերի և զրամիավորումների համար սովորականից, դասական խորհրդայինից տարրերվող կառուցվածք: Դա էր դառնալու ազգային բանակի կառուցվածքային և կիրառական հիմքը: Այն, լինելով խորհրդայինի հիման վրա, ամեն դեպքում ազգային էր, և ազգայինի համար առաջին նախադրյալները դասականի պահանջներին համապատասխան միջոցների բացակայությունը և իրավիճակային պահանջներն էին:

Գեներալ-լեյտենանտ Ն. Տեր Գրիգորյանցը արդեն երկու օր անց պատրաստեց զեկույց-հայեցակարգի նախագիծը համապատասխան մշակված ուրվագծով⁶⁵:

Հայեցակարգում մանրամասն նշված էին աշխարհաբանական և տարածաշրջանային վտանգները, հարևան պետությունների սպառազինությունները և այլն: Չնայած դրան՝ զեկույցը ամրագրում էր ԶՈՒ-ի գուտ պաշտպանողական դրկտրինը, որևէ մեկին որպես հակառակորդ չվերաբերելու հանգամանքը: Մանրամասն ներկայացված էին ազգային ԶՈՒ-ի ստեղծման անհրաժեշտությունը, տարրերակը, սպառազինությունը և այլն: Հայեցակարգը ներառում էր սպառազինության համապատասխան քանակը, որը համընկնում էր Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի (ԵՍԶՈՒ) պահանջների հետ: Դրանում ներառված էին նաև հայկական ԶՈՒ-ի միջազգային համագործակցության խնդիրները և, մասնավորապես, ՌԴ-ի հետ միասնական հրամանատարության հարցերը:

Խնդրո առարկա հայեցակարգը նախատեսում էր ՀՀ ՊՆ ստեղծումը հետևյալ կառուցվածքով. ՊՆ՝ իր ապարատով, ՀՀ ԶՈՒ-ի ԳԸ, որի

⁶⁵ Նշված հայեցակարգը և ստորև ներկայացվելիք սխեման պատմական գիտությունների դոկտոր Կարապետյանի Մ. անձնական արխիվից:

հիման վրա պետք էր կազմակերպել գլխավոր հրամանատարությունը: ԶՈՒ-ի ստեղծման առաջին փուլում նախատեսվում էր ունենալ նաև ԶՈՒ-ի հրամանատարի պաշտոնը՝ որպես առաջին փոխնախարար, ինչպես նաև նախատեսվում էր ժամանակավոր ունենալ նախարարի օգնական՝ ֆիդայական ջոկատների գծով: Այս գործում գեներալ-լեյտենանտ Ն. Տեր-Գրիգորյանցը մեծ դեր խաղաց: Հիմնական ցամաքային զորքերը անհրաժեշտ էր բաժանել հինգ ուղղությունների.

1. Հյուսիսային՝ Սևանի օպերացիոն ուղղություն,
2. Հարավային՝ Արարատյան օպերացիոն ուղղություն,
3. Արևելյան՝ Զանգեզուրյան օպերացիոն ուղղություն,
4. Արևմտյան՝ Շիրակի օպերացիոն ուղղություն,
5. Առանձնահատուկ շրջան՝ Արցախ:

Նշված ուղղություններում նախատեսվում էր ունենալ ինքնապաշտպանության, սահմանապահ զորքեր, մշտական պատրաստության շարժունակ ուժեր՝ բրիգադային կազմով, և գլխավոր հրամանատարության պահեստային ուժեր: Այդ ժամանակ սահմանապահ զորքերը ևս նախատեսվում էր մտցնել պաշտպանության նախարարության կազմի մեջ նախարարության և զորքերի մանրամասն կառուցվածքը տե՛ս սխեմա 1:

Գեներալ-լեյտենանտ Ն. Տեր-Գրիգորյանցի կողմից արդեն 1992 թ. օգոստոսի 10-ին ներկայացված այդ նախագիծը սեպտեմբերի 4-ին համաձայնեցվեց վարչապետ Խոսրով Հարությունյանի հետ և ներկայացվեց ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հաստատմանը⁶⁶: Նախագիծը հստակորեն բաժանված էր փուլերի: Բանակաշինության առաջին փուլը, որը ներառում էր միայն 1992 թ., պետք է ավարտվեր ԶՈՒ-ի հստակ կառուցվածքի, հրամանատարությունների և որոշ զորամասերի ու զորատեսակների կազմավորմանը: Այն նախատեսում էր բանակի հետ կապված բոլոր գործառույթների ու խնդիր-

⁶⁶ Նույն տեղում:

ների հստակեցում, առավել կարևորների լիարժեք ավարտում: Նախագիծը, բացի մարտահրավերների և դրանց լուծումների չափազանց գրագետ կազմումից, մեծ տեղ էր հատկացնում գերճշգրիտ գեներին, շարժունակ զրահախմբերին, հակաօդային պաշտպանության (ՀՕՊ) և դեկավարման ճկուն համակարգերին և այլն: Երկրորդ փուլում, որ վերջնաժամկետը 1995-ին էր, պետք է ավարտվեր զորամիավորումների կազմավորման գործընթացը, կադրերի պատրաստման գործընթացը հստակեցնելը, համալրումն իրականացնել խառը սկզբունքով՝ ավարտին մոտեցնել բանակի ենթակառուցվածքների կառուցումը, բանակի թվաքանակը հասցնել մինչև 30 000-ի, ավարտին հասցնել բանակի օրենսդրական համակարգը: Երրորդ փուլում, որը ներառելու էր 1995-1999 թթ., պետք է լիարժեք ավարտվեր բանակի բացազատումը, զորամասերի ու զորամիավորումների հստակեցումը, կադրերի պատրաստման գործընթացը, մատակարարման, ապահովման, համալրման, ենթակառուցվածքների համակարգերի կազմավորումը: Անհրաժեշտության դեպքում որոշ զորամասերի վերակազմավորում կապված իրավիճակի և պահանջների հետ:

Սխեմա 1.

17 c. - 18th c.

СХЕМА ОРГАНИЗАЦИИ

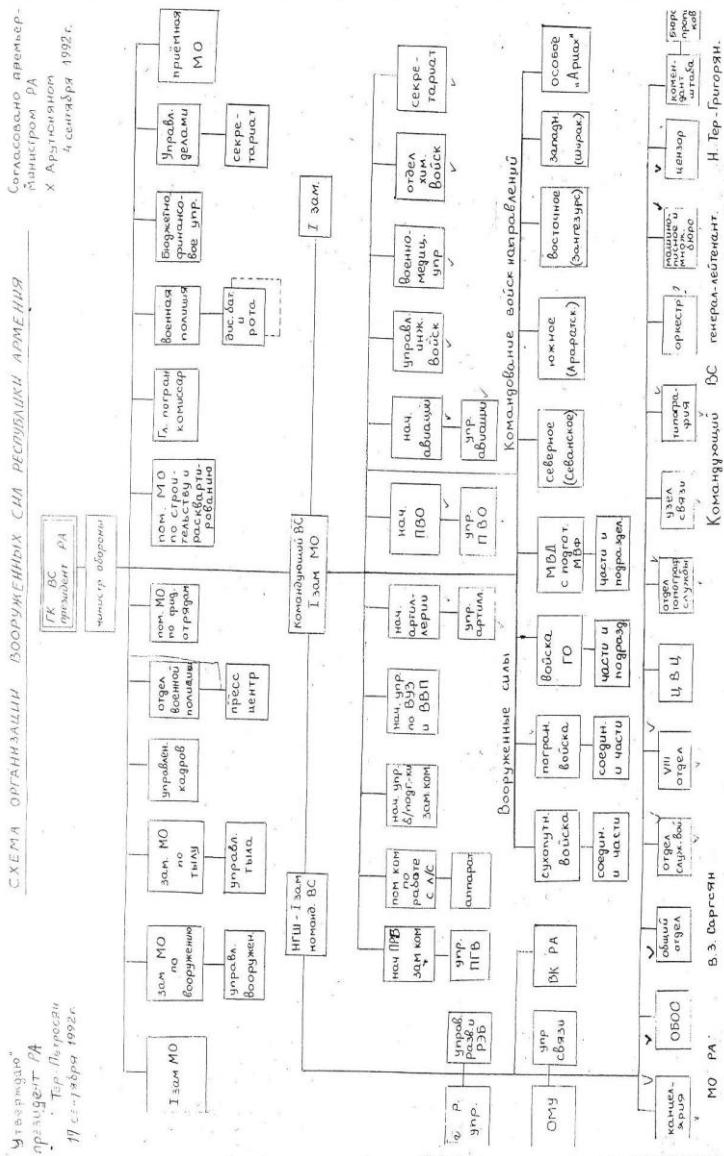
опровергает РА

• ТЭР-Нагорск
17.02.1992г.

СХЕМА ОРГАНИЗАЦИИ

опровергает РА

• ТЭР-Нагорск
17.02.1992г.

Ուազմաճակատում՝ հակառակորդի ճնշման տակ, դրությունը ծանր էր: Ստեղծված իրավիճակը ստիպեց ստեղծել ինքնապաշտպանության ուժերի կենտրոնացված կառավարման միասնական համակարգ: 1992 թ. օգոստոսի 13-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը այդ հարցով դիմեց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին: Հաջորդ օրը ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանն հրամանագիր ստորագրեց Կենտրոնական, Ասկերանի, Հադրութի, Մարտունու, Մարտակերտի ու Շուշիի պաշտպանական շրջաններ (ՊԸ) ստեղծելու մասին⁶⁷: Սա իր ժամանակի համար լավագույն լուծումն էր, որը հետագայում կյանքով ապացուցեց: Մենք դրան դեռ կանդադառնանք: ՊԸ-ների հրամանատարներ նշանակվեցին արդեն փորձառու մարտիկներ Սամվել Կարապետյանը, Վիտալի Բալասանյանը, Արթուր Աղաբեկյանը, Մոնթե Մելքոնյանը, Նորայր Դամիելյանը և Վաչագան Իշխանյանը: ՊԸ-ներն ունեին կանոնավոր ԶՈՒ-երին հատուկ կառուցվածք⁶⁸: ՊԸ կոչված այդ ստորաբաժանումները կամ ավելի ճիշտ զորամիավորումները նորարարական էին՝ իրենց ընդհանուր կառուցվածքով, բնույթով ու զործողությունների տրամաբանությամբ և ոչ մի կապ չունեին դասական ռազմական որևէ ստորաբաժանման կամ միավորման հետ: Կազմավորվեցին գումարտակներ, դիվիզիոններ, վաշտեր, մարտկոցներ, դասակներ ու ջոկեր: Այդպես ավարտուն տեսքի էր բերվում հայկական կանոնավոր ԶՈՒ-ի ստեղծումը: «Կանոնավոր ու մարտունակ բանակի կազմավորումը թելապրված էր նյութական ու մարդկային ռեսուրսներով գերակշռող Աղքաբեջանի ազգենիային արդյունավետորեն դիմակայելու և իր բնօրրանում արցախահայության ապրելու իրավունքը պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ»⁶⁹:

⁶⁷ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 254, ց. 1, պ. մ. 4, կ. 1, թ. 33-45:

⁶⁸ Հարությունյան Ս., Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին, 1991-1994, թեկնածուական ատենախոսություն, Եր., 2001, էջ 86:

⁶⁹ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, էջ 8:

Օգոստոսի 14-ին Արցախում ստեղծվեց ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեն (ՊՊԿ), որի նախագահ նշանակվեց Ռոբերտ Քոչարյանը: ՊՊԿ-ին հանձնվեցին ԼՂՀ նախարարների խորհրդի բոլոր գլխավոր գործառույթները և լիազորությունները: «Հանրապետությունում ստեղծված ծայրաստիճան ծանր ռազմաքաղաքական իրադրության ու սոցիալ-տնտեսական կացության բարելավնան, պետական իշխանության ու կառավարման բոլոր կառույցների միասնականության ապահովման, հանրապետության պաշտպանության արդյունավետ նեխանիզմների ստեղծման ճանապարհին պատերազմական իրավիճակում կառավարման նոր մարմնի ստեղծումը կարևոր քայլ էր, որը հնարավորություն տվեց օպերատիվորեն, մասնագիտորեն ու ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ պատասխանատվության զգացումով լուծելու ծառացած հիմնահարցերը»⁷⁰:

1992 թ. այդ օրերին զինված ուժերում ամեն ինչ արագ էր ընթանում. ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հրամանագիր ստորագրեց զորակոչի իրականացման միջոցառումների խստացման մասին: Կառուցվածքային լուրջ փոփոխություններ կատարվեցին ՀՀ պաշտպանության նախարարությունում: Ակսվեց գլխավոր շտարի ձևավորումը: Բազմաթիվ բաժիններ վերակազմավորվեցին վարչությունների: 1992 թ. սեպտեմբերին ՀՀ պաշտպանության նոր նախարար Վազգեն Մանուկյանը ստորագրեց «ՀՀ պաշտպանության նախարարության գորամասերի և ստորաբաժանումների ծավալմանը նախապարաստվելու մասին» հրամանը: ԶՈՒ-ի Գ-Ը-ն սկսեց զինված ուժերի տեսակների և հատուկ գորքերի, գորամասերի ու ստորաբաժանումների հաստիքների որոշումը, կազմեց ԶՈՒ-ի ծավալման ընդիհանուր պլան: Կազմավորվեցին ՊՆ և ԶՈՒ գլխավոր շտարի և գորամասերի կապի հանգույցները⁷¹: Ստեղծվեց նաև Գ-Ը-ի կապի այլ-ընտրանքա-

⁷⁰ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, էջ 15-16:

⁷¹ Անգամ ՀՀ պաշտպանության նախարարն ու Գլխավոր Շտարի պետը զորամասերի հրամանատարների հետ խոսում էին ստորական միջքաղաքային կապով:

յին հանգույցը, որն ապահովում էր օաղտնի և ոչ օաղտնի քղթակցության ու զինվորական փոստի շուրջօրյա աշխատանքը: Զորամասերը դեռ չկազմավորված՝ դրանց անձնակազմները արդեն հերթափոխով մասնակցում էին մարտական գործողություններին՝ իրականացնելով կապի ապահովումը⁷²: ՀՀ պաշտպանության նախարարի՝ 1992 թ. սեպտեմբերի 7-ի հրամանով ստեղծվեց ՊՆ սպառազինության վարչությունը: Բանակի տեխնիկական ապահովման, սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի, զինամթերքի ու ռազմատեխնիկական ունեցվածքի ամբողջական հաշվառման, տեխնիկական սպասարկման, վերականգնման, արդիականացման, թարմացման, պաշարների կուտակման և պահպանման գործընթացները իրականացնում էր այդ վարչությունը⁷³: Արագորեն կազմավորվում էին հրե-

⁷² Պատերազմի տարիներին կապի գորքերի կայացման գործում մեծ ներդրում ունեցան զննապետուներ Վաղիմիր Մկրտչյանը, Անատոլի Բալբարյանը, Լևոն Դոխտյանը, Գարեգին Սահակյանը, Ֆերդինանդ Սողոմոնյանը, Վազգեն Աղաջանյանը, Կյանքից անժամանակ հեռացած գեներալմայոր Արքուր Փափազյանը, պահեստի փոխգնդապետ Արմեն Ազարյանը և այլք: ՀՀ ԻՊՈՒ նախագահի՝ 1992 թ. սեպտեմբերի 9-ի հրամանով, կապի ծառայության պետ նշանակվեց Արքուր Փափազյանը, նորակազմ կապի առանձին վաշտի հրամանատար՝ այժմ զնդապետ Դավիթ Հակոբյանը:

⁷³ Վարչության առաջին պետը զնդապետ Ռուբեն Մայանցն էր: 1993-1994 թթ. վարչությունը ղեկավարեցին զնդապետ Ա. Զախրաբեկյանը և ներկայիս պահեստի գեներալ-լեյտենանտ, ՀՀ ՊՆ նյութատեխնիկական ապահովման ղեկավարտամենտի պետ Ալիկ Միրզաքելյանը: 1992 թ. հոկտեմբերին կազմավորվեց ավտոնորոգման գումարտակը՝ Նիկոլայ Հակոբյանի ղեկավարությամբ, նրան փոխարինեցին Սերյոժա Ասատրյանն ու ներկայիս գեներալ-մայոր, ՀՀ ԶՈՒ սպառազինության վարչության պետ Մելքիկ Չիկնազարյանը: Դեկտեմբերին կազմավորվեց հրթիռահրետանային սպառազինության պահպանման ու նորոգման բազան, որի առաջին հրամանատարն Աշոտ Միքայելյանն էր:

1991 թ. Արցախի և ՀՀ ազգային հերոս Յուրա Պողոսյանի ղեկավարությամբ Ստեփանակերտի կոնդենսատորների գործարանում հիմնադրվեց իրածզային գեներերի նորոգման ստորաբաժանումը:

Զրահատեխնիկայի նորոգման ստորաբաժանումը ստեղծվեց 1992 թ. վետրվարին, Ստեփանակերտի տրանսպորտի և մեքենայացման մասնագիտացված վարչության հիմքի վրա: Ավտոմոբիլային տեխնիկայի նո-

տանային գորամասերը, որոնց կարիքը ճակատում շատ էր զգացվում: Ներկայիս գեներալ-լեյտենանտներ Միքայել Գրիգորյանը, Ենթիկո Ապրիամովը, գնդապետներ Վլատիմիր Միհիթարյանը և Ալեքս Դավթյանը, մայոր Գևորգ Զիլավյանը նշանակվեցին այդ գորամասերի հրամանատարներ: Հրետանավորները շուտով մարտական փայլուն ուղի անցան Գորիսում, Կապանում, Լաշինում և այլուր: Պահետազորի սպաների գորակոչը որոշակիորեն լրացրեց հրետանավորների պակասը: Հրետանային առաջին մարտկոցները, կիրառվելով մարտական գործողություններում, կարևոր դեր խաղացին:

բողման վաշտը ղեկավարում էր Վալերի Պողոսյանը: 1992 թ. գյուղմերենաների նորոգման գործարանի հիմքի վրա վերստին ստեղծված ծանր գրահատեխնիկայի նորոգման ստորաբաժանումը ղեկավարում էր Խանլար Գրիգորյանը:

Մարտական դիրքերին մոտ առաջին կետը բացազատվեց 1992 թ. մարտին՝ Քարվաճառի շրջանի ազատագրման նախօրեին: Բոլոր պատերազմներում նման վերանորոգման հնարավորությունները որոշիչ են: Շատ բանակներ, ունենալով մեծաքանակ տեխնիկա, տանոլ են տվել մարտերում միայն այն պատճառով, որ վերանորոգումը սխալ են կազմակերպել: Սա նաև ազգային հոգեբանության դրսերում է, եթե միջոցներով սակավ են ու ամեն մի տեխնիկան մեծ նշանակություն ունի, ապա պարտավոր են նորոգման աշխատանքներին մեծ տեղ հատկացնել անգամ մարտական պայմաններում: Հայկական բանակը տանկերը հիմնականում վերցնում էր հակառակորդից: Այդ պատճառով էլ ստիպված էր մեծ ուշադրություն դարձնել արագ և արդյունավետ նորոգման գործընթացին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գերմանական բանակը ևս, ունենալով ավելի սակավ միջոցներ, ավելի շատ էր տեղ հատկացնում դաշտային պայմաններում արագ և արդյունավետ նորոգմանը (Ողջոց Ի., Տահկի օկիանու վեհականության մեջ, 1977, ստուգ. 152-167): Աշնան սկզբին հիմնադրվեց Խնճնապաշտպանության ուժերի սպառազինության ծառայությունը, որը երկար տարիներ ղեկավարեց գնդապետ Վյաշելավ Հյուսունը:

1988 թ. մինչև 1992 թ. Հայաստանի արտադրական ձեռնարկությունների և անհատ, երբեմն նվիրյալ անձանց ուժերով լայնածավալ աշխատանքներ իրականացվեցին գենքի ու զինամքերի մշակման և գործարանային եղանակով արտադրության ասպարեզներում: Պաշտպանության նախարարության սպառազինության վարչության կազմում ստեղծված ուսումնարդյունաբերության բաժինն իրականացնում էր մեծ աշխատանք: Այն 1993 թ. հուլիսին վերակազմավորվեց վարչության:

1992 թ. ամռանը Քրիստովոր Իվանյանը Ստեփանակերտում սկսեց հակատանկային դիվիզիոնի կազմավորումը⁷⁴:

ՊԸ-ներում նշանակվեցին հրետանային ծառայության պետեր: Նրանք էին՝ արդեն բավականին փորձառու հրետանավորներ Ալավիկ Բախչիյանը, Մարտունիում՝ Ֆելիքս Պողոսյանը, Ասկերանում՝ Էմիրջան Ալանյանը, Մարտակերտում՝ Գառնիկ Խորայելյանը, Կենտրոնական պաշտպանական շրջանում՝ ներկայիս ՀՀ ՊՆ շտաբի պետի տեղակալ, գեներալ-լեյտենանտ Լևոն Մնացականյանը, իսկ ավելի ուշ ձևավորված Մարտունու և Շուշիի պաշտպանական շրջաններում՝ Արտեն Հովսեփյանն ու Արտակ Զարգարյանը:

Հրքիոահրետանային գորքերի կայացման գործում բացառիկ ավանդ ունեցան Հայաստան վերադարձած զնդապետ Վլադիմիր Հայրապետյանը (այժմ՝ պահեստի գեներալ-մայոր), գեներալ-լեյտենանտ Քրիստովոր Իվանյանը, Պաշտպանության բանակի հրետանու նախկին պետեր, պահեստի գեներալ-մայորներ Գեորգի Գասպարյանը, Վլադիկ Խաչատրյանը, ներկայիս ՊԲ շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Լևոն Մնացականյանը, փորձառու հրետանավոր սպա, ներկայիս գեներալ-զնդապետ Յուրի Խաչատրովը, գեներալ-լեյտենանտներ Էնրիկ Ապրիամովը, Սիրայել Գրիգորյանը, Մարտին Կարապետյանը, Լեռնիդ Մարտիրոսովը, զնդապետներ Առն Տատինցյանը, Կամո Սիմոնյանը, Կարապետ Հովհաննիսյանը, Վլադիմիր Սիմիքարյանը, Ռայմոնդ Մագառովյանը, Հայկ Մանուկյանը, Ռազմիկ Գարեգինյանը, Երվանդ Հասրաթյանը, Կամո Մանուկյանը, Վազգեն Ղավալյանը, Ներսես Մուրադյանը, Լևոն Սիրայելյանը, Մարտին Ղարիբյանը, Բարկեն Արրահամյանը, ներկայիս ՀՀ ԶՈՒ հրթիւային գորքերի և հրետանու պետ, գեներալ-մայոր Ալբերտ Մարդոյանը, Արտակ Գալստյանը և երիտասարդ ուրիշ սպաներ: Նրանց հետ էին կամավորականներ, ներկայիս զնդապետներ Գարուն Արգարյանը, Վալերի Կարապետյանը, Ալբերտ Յաղմուրյանը,

⁷⁴ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 85-93:

Ֆելիքս Պողոսյանը, Էմիլ Ասլանյանը, Սամվել Սաֆարյանը և Սուրեն Անտոնյանը:

Մեր նորաստեղծ բանակին կամավորագրված կարգային սպաների զգալի մասը հրետանավորներ էին. խորհրդային բանակում հրետանավոր հայ սպաները միշտ շատ են եղել: Նրանցից շատերը սկսեցին իրականացնել համազորային խնդիրներ:

1992 թ. հոկտեմբերին արդեն ռազմաճակատում գործում էր հզոր հրետանի: Մարտում վիրավորվեց զորքերի հրամանատար Վ. Հայրապետյանը: Հոկտեմբերի 19-ին առաջին անգամ իրականացվեց դասական հրետանային նախապատրաստություն: Լաշինի միջանցքի լայնությունը հասավ 25-26 կմ, որն առանձին տեղերում նեղացել էր մինչև 3-4 կմ⁷⁵: Հրետանու օրը մեր բանակում նշվում է հենց հոկտեմբերի 19-ին:

1992 թ. աշնանը Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի գիմվորական ամբիոնում հրետանավոր սպաների համար կազմակերպվեցին դասընթացներ: Արցախում հրետանու ստեղծման և կիրառման գործում մեծ դեր ունեցան Ռազմիկ Մելքոնյանը և Սամվել Սաֆարյանը: Վերջինս նախ Արցախի հրետանու շտաբի պետն էր, հետո դարձավ գնդի հրամանատար և ցավալիորեն զոհվեց Զարվաճառում:

Սեպտեմբերին ստեղծվեց այդ պահին ՀՀ ՊՆ համակարգում գտնվող սահմանապահ զորքերի վարչությունը: Սահմանապահ զորքերի հրամանատարը ներկայիս ՀՀ ԶՈՒ ԳԾ-ի պետ, գեներալ-գնդապետ Յուրի Խաչատրովն էր:

1992 թ. սեպտեմբերի 3-ին ստեղծվեց ՀՀ ԶՈՒ ԳԾ-ի տեղագրական ծառայությունը, որը հետո վերակազմավորվեց ռազմատեղագրական բաժնի: Սիամամանակ հիմնադրվեց նաև համապատասխան զորամասը: Բաժինը դեկավարում էր պահեստի գնդապետ Ալֆրեդ Ազիզյանը: Նոյեմբերին ձեռքով գծագրվեցին ու տպագրվեցին

⁷⁵ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 106:

1:50.000 մասշտարի տեղագրական առաջին քարտեզները, որոնք անչափ անհրաժեշտ էին ռազմաճակատի համար: Պատրաստվեց տեղանքի առաջին մանրակերտը, որն օգտագործվեց մարդասիրական միջանցքի սահմանների ընդարձակման գործողության ժամանակ:

1992 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին գորակոչվեցին ու դասընթացներ անցան ավելի քան 2.000 զինվորական մասնագետներ՝ տանկիստներ, հետևակի մարտական մեքենայի մեխանիկ-վարորդներ ու հրամանատարներ, հրետանավորներ, կապավորներ, գնդացրորդներ, նոնակածիցներ, հակաօդային պաշտպանության գորքերի և այլ մասնագետներ: Սեպտեմբերի 19-ին ՀՀ պաշտպանության նախարարի հրամանով ստեղծվեց ՀՀ ԶՈՒ մարտական պատրաստության վարչությունը, որը մեծ աշխատանք կատարեց⁷⁶: Երկար ժամանակ վարչությունը ղեկավարում էր ներկայումս պահեստի գեներալ-լեյտենանտ Մուրագ Սարգսյանը:

Զորամասերի կազմավորման հետ մեկտեղ սկսվեցին դրանց բոլոր օդակների հրամանատարների հավաքները: Բանակին հարկավոր էին հրամանատարական կազմեր: 1992 թ. օգոստոսի 22-ին ստեղծվեց ուսումնական գորամասը: Վերջինս մինչև օրս պատրաստել է 25.000 կրտսեր հրամանատարներ ու մասնագետներ⁷⁷:

Նույն ժամանակ ստեղծվեց ԶՈՒ Գ.Ը-ի 8-րդ բաժինը, որն ապահովեց ԶՈՒ վարչությունների գործունեության գաղտնիությունը:

Նոյեմբերի 30-ին ստորագրվեց 5-րդ առանձին մոտոհրածգային կամավորական բրիգադի կազմավորման մասին որոշում, որը մարտական փառավանձ ուղի անցավ Արցախի հյուսիսից հարավ և դրեց մարտական գործողությունների վերջակետը⁷⁸:

⁷⁶ Գեներալ-լեյտենանտ Մուրագ Սարգսյանի անձնական արխիվ:

⁷⁷ Նույն տեղում:

⁷⁸ Հենց այս զորամիավորման ուժերն էին հաղթահարում ճանապարհը դեպի Գյուլիստան, երբ Ալիկի խնդրանքով կնքվեց զինադադարը:

Արցախում Ժիրայր Սեֆիլյանի ու Կարեն Քարայանի հրամանատարությամբ ձևավորվեցին նաև գործող առանձին մոտոհրածգային գումարտակները, որոնց վիճակված էր ծանր, դժվարին ու հերոսական ուղի անցնել: Մինչև ՊՇ-ների կազմավորումը Արցախում հիմնականում գործում էին առանձին վաշտերը:

ՊՇ-ների կազմում արդեն կային տանկային ստորաբաժանումներ, որոնք զինված էին հիմնականում հակառակորդից խլված բազմաթիվ տանկերով: Արցախում դրանք դեկավարում էին Կամո Պողոսյանը, հետո՝ Գագիկ Հակոբյանը, ով զոհվեց 1994 թ. մարտի 3-ին, ինչպես նաև՝ այժմ գեներալ-մայոր Վարդան Բալայանը, Միհրար Ավշարյանը և Վոլոյյա Սարգսյանը⁷⁹:

Գեներալ-գնդապետ Մ. Հարությունյանի բնորոշմամբ՝ բանակաշինության ասպարեզում «1992 թ. տրամաբանական ավարտը դարձավ ՀՀ պաշտպանության նախարարի «ՀՀ զինված ուժերի 1993 թ. պատրաստության մասին» հրամանը: Դա ընդհանրական առաջին հրամանն էր, որում որպես գլխավոր խնդիր՝ սահմանվում էր միավորումների և զորամասերի պահպանումը պատրաստության այնպիսի վիճակում, որով կապահովվեր ՀՀ սահմանների հուսալի պաշտպանությունն արտաքին ոտնագործություններից: Այս գլխավոր խնդրից ելելով՝ ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբը սկսեց հիմնական պլանավորող փաստաթղթերի մշակումը ինչպես ընթացիկ տարվա, այնպես էլ մոտակա ապագայի համար՝ հիմնվելով տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական իրադրության և շարունակվող մարտական գործողությունների վերլուծության վրա»⁸⁰: Միաժամանակ

⁷⁹ Գեներալներ Օհանյանի Ս., Հակոբյանի Մ., Բալայանի Վ. հետ ունեցած գրույցների աղաքրություն:

⁸⁰ Հարությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի դերը ռազմական շինարարության գործում, էջ 38:

սկսվեց նաև ԶՈՒ-ի հրամանատարական կազմի պլանային ուսուցումը⁸¹:

ՀՀ նախագահը 1993 թ. հոկտեմբերի 4-ին ստորագրեց 18 տարին լրացած անձանց և 1-ին խմբի պահեստագորի սպաների գորակոչի մասին հրամանագիրը⁸²: Դա հերթական օրհասական քայլն էր, 1993 թ. աշնանային գորակոչը կատարվեց 116 տոկոսով, ինչը զարմանալի էր այդ ժամանակ: 1993 թ. 1.000-ից ավելի դասալիքներ իրենց կամքով վերադարձան ծառայության⁸³: Նույն ժամանակ ստորագրվեց նաև «Զինապարտության մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքը:

Գլխավոր շտաբի նոր պետ նշանակվեց գեներալ-լեյտենանտ Հրաչ Անդրեասյանը: Խորհրդային բանակում նա եղել էր բանակի հրամանատար և Հյուսիսկովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբի պետ: Նա, անընդիտ գունվելով մարտական գործողությունների գոտում, հաճախ անձամբ էր ղեկավարում դրանք⁸⁴:

⁸¹ Բանակն այդ տարիներին ապրում էր երկու կյանքով: Մի կողմից ընթանում էր բանակային կառուցվածքի ձևակորումը, նրա իրավական ամրագրումը, իսկ մյուս կողմից նորաստեղծ բանակային կազմավորումները պատերազմի մեջ էին Աղբյուջանի հետ:

ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի բանակային կառուցների վերակազմակերպման գործընթացը, որը սկսվել էր 1992 թ. օգոստոսի 14-ին, 1993 թ. ուշ աշնանը մնուեցավ ավարտին: Ելնելով այդ անհնից՝ ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահը 1993 թ. նոյեմբերի 10-ին հրաման ստորագրեց ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ն ԼՂՀ Պաշտպանության բանակի (ՊԲ) վերակազմավորելու մասին:

1993 թ. նոյեմբերին ուսումնական գումարտակը վերակազմավորվեց գնդի: Ստեղծվեց այժմյան Բաղրամյան ուսումնական գորավարժարանը: Այնտեղ մարտական պատրաստության վարչության սպաների անմիջական ղեկավարությամբ կազմակերպվել և անց են կացվել հայ-ռուսական համատեղ, ինչպես նաև ցուցադրական մարտական հրածգործյամբ գնդային ու գումարտակային ավելի քան 75 մարտավարական գորավարժություն: Տես՝ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 175:

⁸² ՀՀ ԳԽԸ 1993/19, ՆՀ-259, <http://www.arlis.am/>

⁸³ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 110-128:

⁸⁴ Նոյեմբերի 4-ին, ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարի հրամանով, խստիվ արգելվեց մինչզորակոչային տարիքի պատանիների

Նույն ժամանակ ներկայիս գեներալ-լեյտենանտներ Վալերի Գրիգորյանի, Սիրայել Գրիգորյանի, գնդապետներ Վազգեն Ղավալյանի ու Հովսեփ Հովսեփյանի հրամանատարությամբ կազմավորվել էին նոր զորամասեր, որոնք պաշտպանում էին Սյունիքը, Տավուշն ու Վարդենիսը:

1993-1994 թթ. մարտական ծանր իրավիճակում բանակաշինության գործը շարունակվում էր: 1994 թ. փետրվարի 1-ին կազմավորվեց ՊԲ ուսումնական զորամասը: Այդ գործում անորանալի է գեներալ-լեյտենանտ Ք. Խվանյանի դերը: Այսպիսով՝ կազմակերպչակառուցվածքյան նմանատիպ միջոցառումները հանգեցրին նրան, որ դեռ պատերազմի ընթացքի մեջ հայոց բանակը ժամ առ ժամ աճում ու զորեղանում էր, ինստիտուցիոնալ կերպով կայանում: Միաժամանակ պատերազմ ու բանակաշինություն: Բանակաշինության գործը և մարտական գործողությունները լրացնում էին միմյանց, և եթե որևէ մի գործընթաց թերանում էր, ապա փոխլրացվում էր մյուսով: Մարտը բանակաշինության ճիշտ քայլերի լավագույն ստուգայցն էր:

1. 3. Զորատեսակների և բաժինների կազմավորումը

Մարտական գործողություններին զուգահեռ՝ շարունակվում էր ինչպես զորատեսակների, այնպես էլ կենտրոնական ենթակայության վարչությունների ու բաժինների կազմավորման գործընթացը:

Կազմզորահավաքային վարչություն: Բանակի կազմավորման կարևորագույն գործընթացներից է բանակի հստակ հաստիքացուցակի և կազմի հաստատումը, ինչը իրականացնում է կազմզորահավաքային վարչությունը: Նման պայմաններում, երբ մի կողմից պա-

ընդգրկումը զինված ուժերում: Բոլոր նորակրչիկները սկզբում պետք է նախնական զինվորական պատրաստություն ստանան ուսումնական զորամասերում: Նոյեմբերի 10-ին, պետական պաշտպանության կոմիտեի (ՊՊԿ) նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի հրամանագրով, ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը վերակազմավորվեցին՝ Պաշտպանության բանակի: ԼՂՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ, ՊՊԿ-ի նախագահի 1993 թ., նոյեմբերի 10-ի որոշում N323:

տերազմ է, մյուս կողմից կադրերի խնդիր կա, ավելի քան դժվար է հստակեցնել այդ ցուցակները և ապահովել դրանց համարումը: Բանակի կազմորահավաքային վարչությունը այդ դժվարին գործը փայլուն կատարեց բանակի հիմնադրման առաջին խև օրվանից: Նորաստեղծ վարչությունը ղեկավարում էր խորհրդային բանակի փորձառու սպա, գեներալ-մայոր Լևոն Կարապետյանը, ով հանրապետության զինկոմի հետ այդ աշխատանքները հասցրեց փայլուն ավարտի: Հատուկ ուզում ենք նշել, որ հստակեցման գործը ևս ժամանակ առ ժամանակ փոխվում էր, քանի որ պատերազմական իրավիճակում նորաստեղծ բանակը չի կարող ունենալ քիչ թե շատ ստանդարտ ու անփոփոխ հաստիքացուցակ:

ՀՀ պաշտպանության նախարարության առաջին ստորաբաժանումներից էր կադրերի վարչությունը, որը ղեկավարում էր գնդապետ Արսեն Մազառովյանը: Սկզբնական շրջանում վարչության անձնակազմն անհրաժեշտ կադրային աշխատանքները կատարում էր զորամասերի շարային մասերի միջոցով: Կազմվեցին ԶՈՒ-ում կադրային աշխատանքների կանոնակարգը սահմանող հիմնական նորմատիվը փաստաթղթերը: 1992 թ. մարտի 30-ին հաստատվեցին «ՀՀ զինվածության պայմանագրի կազմի ծառայության անցման մասին կանոնադրությունը», «զինվածության պայմանագրային զինվորական ծառայության անցման կանոնադրությունը», ՀՀ կառավարության 1993 թ. մայիսի 26-ի՝ «Զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների կենսաքողակների նշանակման կարգի, նրանց սոցիալական ապահովության և արտոնությունների մասին» որոշումը և հիմնարար այլ փաստաթղթեր⁸⁵:

Օղուժի ստեղծումը և քաղաքացիայի ներգրավումը պատերազմին: 1989 թ. օգոստոսին աղբբեջանցիները հասկանալով, որ օդային ճանապարհը չափազանց կարևոր է հայերի համար, քանդեցին իրենց

⁸⁵ Սեղրակյան Ա. Ա., Ազգային անվտանգության իրավական ապահովման հեռանկարները Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունում, Հայկական բանակ, 2011, 1-2 (67-68), էջ 152-161:

հսկողության տակ գտնվող Ստեփանակերտի օդանավակայանի թոփշրուտին: Մարզն արտաքին աշխարհին կապող միակ միջոցը Հայաստանի Հանրապետությունից իրականացվող ուղղաթիռային թոփշրները դարձան: Օդուժի ստեղծման գործընթացը աչքի ընկալ երկու շատ կարևոր առանձնահատկությամբ.

1. Հաղորդակցություն ապահովելու, օգնելու, բեռներ տեղափոխելու, նույնիսկ մարտական առաջադրանքներ կատարելու համար գլխավոր ծանրաբեռնվածությունը սկսեց կրել քաղավիացիան:

2. Կարևոր խնդիր դարձավ ավիացիոն մասնագետների հավաքագրումը:

Հայքաղավիացիան՝ 4-5 ուղղաթիռներով, հսկայական աշխատանք էր կատարում: Հակառակորդի կրակի գոտում թռչելով՝ գերբեռնված ուղղաթիռներով Արցախ էին տեղափոխում կամավորների, զինամթերք, սնունդ, վառելիք ու դեղորայք, իսկ այնտեղից թերում էին վիրավոր ազատամարտիկներին, հիվանդ բնակիչներին և զոհված ազատամարտիկների աճյունները:

1992 թ. մայիսի 12-ին նորաստեղծ ավիացիայի վարչությունը հայտարեց հավաք: Ներկայացավ շուրջ 25 երիտասարդ մասնագետ⁸⁶: Չուգահեռաբար, Դանիել Բալայանի դեկավարությամբ Արզնիում ԴՕՍՍԱՖԻ հիմքի վրա հիմնվեց ավիացիայի ուսումնական կենտրոնը:

Հայաստանում քաղավիացիայի լավ զարգացվածության շնորհիվ՝ ոլորտի կաղըների խնդիր գրեթե չկար: Գործը բարդ էր ուազմաօդային ոլորտում: Քաղաքացիական ավիացիայի՝ «Էրեբունի» օդանավակայանի օրաչումների մի մասը Արցախ էր թռչում անվտանգության աշխատակիցների հսկողության, Մոսկվայի արգելվների պայմաններում և հակառակորդի դարանակալ գնդակների տակ: Մինչ 1988 թ. դեկտեմբեր թոփշրներն իրականացնում էին հիմնականում «Էրեբունի»-ի շորս-հիմնական «Մի-8Տ» ուղղաթիռները, տասը-տասներկու փոքրիկ

⁸⁶ Գեներալ-մայոր Մուրադյանի Ա., փոխգնդապետներ Սարգսյանի Ա. և Սելյոնյանի Ա. հետ ունեցած առանձնազրույցների սղագրությունից:

«Ահ-2» և մի քանի «Յկ-40» ինքնարիոները: 1988 թ. մայիսից «Ահ-2» ինքնարիոները հաճախ թռչում էին նաև Գորիսից ու Սիսիանից: «Մի-8Տ» ուղղաթիոները և «Յկ-40» ինքնարիոները յուրաքանչյուրը հասցնում էին օրական մի քանի թռիչք կատարել (ընդհանուր՝ օրական մի քանի տասնյակ թռիչք՝ «Էրեբունի» կամ այլ օդանավակայաններից): Այդ լարված աշխատանքը կազմակերպելը հեշտ գործ չէր: Եղել է դեպք, երբ 25-30 տեղանոց «Յկ-40» ինքնարիոր Ստեփանակերտի օդանավակայանից վերադարձել է 86 ուղևորով: Հայկական կողմի առաջին ուղղաթիոի կրորուստը եղել է հենց այդ պատճառով: 1988 թ. նոյեմբերին իրավիճակը լարված էր նաև Կիրովարադում: հայկական քաղամասի բնակչությանը սպասնում էր կոտորածը: Արդեն տեղի էին ունեցել ընդհարումներ: Հարկավոր էր դեղորայք հասցնել և իրավիճակը ճշտել: Հայ օդաչուները, ուղղաթիոով գազանուղի ստուգման պատրվակով, մի քանի րոպեով վայրէջք են կատարում քաղաքի հայկական քաղամասի հայկական եկեղեցու քակում: Օդանավակայանի կարգավարը թույլ չի տալիս հայ օդաչուներին թռիչք կատարել, սակայն օդաչուները, վերցնելով մի քանի հայ վիրավորի, օդ են բարձրանում: Նրանց թռիչքը փորձում են կանխել մարտական ուղղաթիոներով: Սակայն հայ փորձառու օդաչուները, շնորհիվ բարձր մասնագիտական որակավորման, դժվարությամբ, բայց խուսափում են մարտական ուղղաթիոներից⁸⁷: 1989 թ. նոյեմբերի 5-ին տեխնիկական ամսարքության պատճառով Երևանից նոր օդ բարձրացած «Ահ-2» ինքնարիոր վթարային վայրէջք կատարեց Արտաշատի Սիսչյան գյուղի մոտակայքում: Ինչպես միշտ, ինքնարիոր թեռնված էր այլուրի պարկերով, որի մեջ գենը կար: 1990 թ. ապրիլին Մարտակերտի բնակիչները դաշտում էին սարքավորել թռիչքադաշտ «Ահ-2»-ի համար: Նման բան Արցախում երբեմն-երբեմն փորձում էին անել, որպեսզի ինքնարիոները ՕՄՕՒ (ռուսերեն՝ ուժությամբ ուժությամբ) հակողությունից դուրս լինեին: Սա-

⁸⁷ Զիրուխչյան Ա., Հերոսամարտի պողպատե թևերը, Եր., 2008, էջ 35-36:

կայն մայիսին աղբեցանցիները քանդեցին այդ թոհքաղաշտը: 1990 թ. հոկտեմբերի 17-ից Արցախի միակ օդանավակայանը գտնվում էր աղբեցանական ՕՄՕՀ-ի հսկողության տակ⁸⁸, որի պատճառով հայկական կողմը հրաժարվում է «Յկ-40» ինքնաթիռների կիրառումից: Անգամ ուղղաթիռների թոհքները շատ դժվար էր իրականացնել, քանի որ օդանավակայանում հսկողությունը ոչ թե խիստ էր, այլ՝ ստորացուցիչ: 1991 թ. դեկտեմբերի վերջին ՕՄՕՀ-ականները, ծեծի ենթարկելով հայ օդաչուներին, առգրավել էին մի ուղղաթիռ: Այդ պատճառով հայ օդաչուները վայրէջք էին կատարում վաղօրոր պայմանավորված և անվտանգ տեղերում: 1991 թ. վերջերին նաև հայառակորդի ՀՕՊ միջոցների ազդեցության աճի պատճառով հայերը «Ահ-2»-ից լիովին հրաժարվեցին: Նման ինքնաթիռը հեշտությամբ կիցոցվեր շատ միջոցներով: «Մի-8» ուղղաթիռները և «Յկ-40» ինքնաթիռները ևս օրական մի քանի թոհք էին կատարում (մինչև 20-25 թոհչք/օր): 1987 թ. ուղղաթիռները կատարել են 2500 ժամ գրանցված թոհք: Գրանցվածը շեշտում ենք, քանի որ լինում էին նաև ապօրինի՝ չգրանցված, թոհքներ, որոնք առավել վտանգավոր էին: Իրավիճակի սրմանը գուգահեռ՝ ավելանում էր նաև թոհքների քանակը: 1989 թ. Արցախից կրակի ու ոմբակոծության պայմաններում դուրս է բերվել ավելի քան 5000 ծեր, երեխա, կին ու վիրավոր, իսկ 1990 թ. արդեն կատարել է 5200 ժամ նման թոհչք⁸⁹:

Տասից էլ թիւ «Մի-8T» ուղղաթիռները քանակապես և որակապես ի վիճակի չեն դիմանալու 1988-1990 թթ. թոհքների ինտենսիվությանը: Օդանավակայանի դեկավարությունը դիմում է կառավարությանը, և մեծ դժվարություններով Ռուսաստանի Դաշնությունից գնվում է հինգ նոր «Մի-8 ՄՏՎ-1» ուղղաթիռ: Նոր մեքենաները 3-4 տոննայի փոխարեն՝ կարող էին 5-5.5 տոննա բեռ կրել: Օդաչուները շատ արագ յուրացրին նոր ուղղաթիռները: Նախկին խորհրդային ավիաբա-

⁸⁸ Հասրաթյան Ս., «Կարաբաղյան պատերազմ», էջ 30:

⁸⁹ Գեղամյան Գ., Սահակյան Ռ., «Դրվագներ հայ օդաչուների Արցախում մղած հերոսական պայքարից», Եր., 2006, էջ 7:

զայում ծառայող հայերի օգնությամբ հատուկ վարժանքներ էին անցնում ուղղաթիռներից գենքի կիրառման և հակառակորդի գենիթային միջոցներից պաշտպանվելու համար⁹⁰: Խոջալուի կրակակետի լուցման համար հարկավոր էին գենքի, զինամթերքի, վառելանյութի և այլ պիտույքների անհրաժեշտ պաշարներ: Ուղղաթիռների անձնակազմները գիտակցում էին Արցախի միակ օդանավակայանի ազատազրման կարևորությունը: 1992 թ. փետրվարին՝ Խոջալուի կրակակետի լուցումից հետո, օդանավակայանն անցավ ինքնապաշտպանական ուժերի հսկողության տակ, և վերսկսվեցին «ՅԿ-40» ինքնարիտների թռիչքները: Դրանք կապված էին բավական մեծ դժվարությունների և վտանգների հետ: Մասնավորապես, հակառակորդի գենիթային սպառազինության հակազդեցությունից խուսափելու համար ինքնարիտները Ստեփանակերտին մոտենում էին 5000 մ բարձրության վրա, իսկ հետո սկսում փոքր շառավիղ ունեցող զապանակավոր պտույտներով իջնել: Նույն ձևով վեր էին բարձրանում և ուղղվում Երևան: Հնարքը դյուրին չէր, իսկ այս հատուկ մարտավարությանը տիրապետում էին ոչ բոլոր օդաչուները: Շուշին ազատագրելու գործողության նախապատրաստման ընթացքում կատարվում էր օրական մինչև 15 թոիչք: Մարտի 12-ից մինչև մայիսի 5-ը ինքնարիտները կատարել են 690-ից ավելի թոիչք: Արցախ է տեղափոխվել ավելի քան 2700 տոննա բեռ⁹¹: Ուղղաթիռների գործը, սակայն, չէր սահմանափակվում միայն բեռներ ու վիրավորներ տեղափոխելով: Շուշիի ազատագրման գործողությունը մշակելիս ուղղաթիռների միջոցով նաև հետախուզություն կատարվեց: 1992 թ. հուլիսին՝ Շահումյանի անկումից հետո, այնտեղ մնացած ինքնապաշտպանական որոշ ուժերին⁹² դուրս բերելու գործում ևս ներգրավվել են ուղղաթիռներ: Պատերազմի ակտիվ փուլերից էր 1992 թ., երբ սպառազինությամբ գերազանցող աղբբեջանցիները, իսկական պատու-

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 30-31:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 437:

⁹² Պարտիզանական պայքար իրականացնողները:

հաս դարձած ռեակտիվ համազարկի «ԲՄ-21 Գրադ» կայանքներով, իրթիռակնուում էին հայկական բնակավայրերը: Անհրաժեշտ էր գոնե նման մեկ համակարգ Արցախ տեղափոխել: Երկրի ռեկավարությունը ժամանակավոր Սոսկավայից խնդրեց ՀՀ գործուղել 20 տոննա բեռնատարողություն ունեցող երեք «Մի-26» բեռնատար ուղղաթիո: Հենց առաջին բոլչքի ժամանակ, երբ Ստեփանակերտ էին տեղափոխում ալյուր, հետդարձին աղբքեցանցիները փորձում են խփել ուղղաթիոը, սակայն միայն կարողանում են վճասել այն: Գորիսի օդանակայախնում տեխնիկները վերանորոգում են ուղղաթիոը: Ուղղաթիոների հաջորդ բոլչքով Վարդենիսից նշված կայանքը հասցվում է Քողատակ: Երկրորդ կայանքն ապրիլի 3-ին Շահումյան է հասցվում, սակայն հետդարձին «Մի-26»-ը խփվում է «Իգլա» կրովի զենիթահրթիռային համալիրով (ԿԶՀՀ) և վայր ընկնում Օմար լեռան մոտակայրում, ավելի քան 2800 մ բարձրության վրա⁹³: Մոտակայրում աղբքեցանական դիրքերն էին, իսկ եղանակը շատ ցուրտ էր: Ուղղաթիոի մեջ կային ծերեր, երեխաներ ու վիրավորներ: Հայկական ուղղաթիոները, իրենց ուղևորներին իշեցնելով Վարդենիսում, վերադառնում են փրկարարական աշխատանքի: Մեկ մետրանոց ձյան մեջ հայկական ուղղաթիոներն իրականացնում են փրկարարական գործողություն: Դուրս է բերվում 39 մարդ, սակայն դեպքի վայրում մնում է վեց վիրավոր: Փրկարարական ամբողջ գործողության ընթացքում օդից հակառակորդի դիրքերին հարվածելով՝ աջակցում էր ոռուսական երկու «Մի-24»: Հաջորդ առավոտյան «Սպիտակ» փրկարարական ջոկատի օգնությամբ դուրս են բերվում մյուսները, որոնցից երկուսը սառել էին, քանի որ գտնվել էին ուղղաթիոից հեռու: Իսկ վերջինիս մոտ ընկածները ողջ էին մնացել՝ շարժիչների տաքության շնորհիվ: Մյուս երկու «Մի-26»-երը, բնականաբար, այլև թոխք չեն կատարելու, դրանց անձնակազմները վերադարձան ՈՒ: Նման մեկ ուղղաթիոը կարող էր միանգամից չորս «Մի-8»-ի բեռ տե-

⁹³ Գեղամյան Գ., Սահակյան Ռ., Նշվ. աշխ., էջ 59:

դափոխել: Մարտի 27-ին «Յկ-40» ինքնաթիռի հրամանատար օդաչու Սիբայել Անդրեասյանը Արցախից վերադառնում էր՝ խափանված, անսարք և գետնից ԿԶՀՀ-ով խոցված, մեկ շարժիչով օդանավով: Հրաշքով վայրէջք է կատարում «Էրեբունի» օդանավակայանում: Սա արդեն երկրորդ դեպքն էր, երբ աղբբեջանցիները խոցում էին քաղաքացիական ինքնաթիռը: Մայիսին ունեցանք միանգամից երկու կորուստ, բարեբախտաբար, առանց մարդկային զոհերի: Դրանցից առաջինը տեղի ունեցավ մայիսի 9-ին՝ Շուշիի ազատագրման օրը: Հարություն Դավթյանի հրամանատարությամբ ինքնաթիռը հասել էր Արցախ և վերցնելով հիմնականում վիրավորներին՝ նորից օդ բարձրացել: Երկրորդ օդաչուի փոխարեն օդանավում էր փորձառու հրամանատար Սիբայել Անդրեասյանը: Քարվաճառի մոտակայքում աղբբեջանական միակ «Cy-25»-ի ապագա հերոս օդաչուն հրանոթներով կամ հրթիռով խոցում է վերադառնող «Յկ-40»-ը: Շարքից դուրս են գալիս շարժիչները, խափանվում է հիդրոհամակարգը և նույնիսկ անիվները չեն բացվում: Մեծ ջանքերի գնով օդաչուն օդանավն ուղղում է դեպի Սիսիանի օդանավակայան և առանց անիվների փայրէջք կատարում: Օդանավի ֆյուզելյաժը վերևից հիմնովին ավերվել էր հրդեհից, սակայն փորձառու օդաչուն այնպես է վայրէջք կատարում, որ ներքեալ մասը սահնակի դեր է կատարում: Ինքնաթիռի պոչը պոկվում է, «Յկ-40»-ը գրեթե լիովին կործանվում է, սակայն անձնակազմը և ուղևորները փրկվում են: Սա, թերևս, օդային միակ մարտն է Արցախյան գոյամարտի ընթացքում⁹⁴: Կա նաև ԶՀՀ-ով խոցվելու վարկած: Զարմանալին այն է, որ Արցախյան գոյամարտի օդային միակ մարտը տեղի է ունեցել գրոհից և մարդատար ինքնաթիռների միջև:

Ընդհանուր առմամբ, քաղաքացիական ավիացիայի ուղղաթիռների օդաչուները միայն տրանսպորտային նպատակներով կատարել են ավելի քան 3700 թոփչք՝ ընդհանուր 11000 թոփչքաժամով, որից միայն

⁹⁴ Դավթյանի Հ.-ի հետ ունեցած անձնական գրույցի սղագրություն, Հեղինակի անձնական արխիվ:

1500-ը՝ գիշերային ժամերին, իսկ մնացածը՝ հիմնականում օդերևութարանական բարդ պայմաններում: Այս տվյալները վերցված են «Էրեբունի» օդանավակայանի գրանցման մատյաններից: Մատյաններում հաշվված չեն Գորիսի կամ Կամոյի գրանցումով դեպի Արցախ կատարված թոփքների տարրերությունը կազմող ժամերը:

Ուղամաղային ուժերի առաջին բայլեր

ՀՀ ուղամաղան ավիացիայի պատմությունը ևս պետք է սկսենք քաղաքացիական ավիացիայից, քանի որ նոյն օդաչուներն ամեն ինչ անում էին, որպեսզի կատարեին նաև մարտական թոփքներ՝⁹⁵: 1991 թ. հայ օդաչուների համառ ջանքերի շնորհիվ ոռուները ուղամարտանսպրոտային մեկ հին «Մի-8» ուղղաթիռ են տրամադրում, որով քաղաքացիական օդաչուները կատարում են մարտական թոփքներ: Դեպի Նախիջևան տարվող խորհրդային «Մի-24»-ները ժամանակավոր վայրէջք են կատարում Երևանում, և քաղաքացիական ավիացիայի աշխատակիցները, երկրապահի մարտիկների օգնությամբ, առզրավում են դրանք: Պատրաստվեցին մի քանի անձնակազմեր, որոնք Վարդենիսի Զողի կողմում աղբքեցանական մի նշանակետի էին հարվածում, որը դառնում է նորուսույց բոլոր օդաչուների հիմնական նշանակետը՝⁹⁶:

1992 թ. հունվարին ՀՀ պաշտպանության նորաստեղծ նախարարության կազմում ստեղծվում է ավիացիայի և ՀՕՊ գորքերի համատեղ վարչությունը՝⁹⁷ Երկիրը գտնվում էր շրջափակման մեջ: Արտերկրից գրեթե հնարավոր չէր հայրենիք տեղափոխել ավիացիոն տեխնիկայի պահեստամասեր: Զկային և՛ որակավորված բավարար քանակով անհրաժեշտ մասնագետներ ու համապատասխան տեխնիկա, և

⁹⁵ Հայկական օրուժի գործողությունները մանրանասն տես՝ Հովհաննիսյան Ա., Ավիացիան Արցախյան գոյամարտում, Եր., ԱվիաՄանիա, 2006:

⁹⁶ Զետք բերված բոլոր ուղղաթիռներն օրինականացնելու համար անհրաժեշտ էր Մոսկվայում բույստվորյուն առանալ: Հայկական ավիացիայի ներկայացուցիչներին հաջողվեց ինչ-որ կերպ օրինականացնել որոշ սարքեր:

⁹⁷ Փորձը ցույց է տվել, որ սա ավելի ճիշտ քայլ էր: Հետագայում մենք բախվելու ենք այս հարցի հետ: Հարցին մենք կանդրադառնանք ստորև:

սպառագինություն, սարքավորումներ, օդանավակայաններ: Այդ ընթացքում արտերկրից եկան տասնյակ հայրենասերներ:

Երևանում արդին տեղակայված ուսական ուղղարիուային առանձին էւկաղրիլիան՝ միջաւետական համապատասխան համաձայնագրերով հանդերձ, հունիսից արդեն հանձնվում է հայկական կողմին⁹⁸: Այդ գործընթացը տեղի ունեցավ ազատամարտիկների համար ջանքերի շնորհիվ: Ուսական կողմը ցանկանում էր գորամասն աննկատ տեղափոխել Հայաստանից: 1992 թ. ապրիլին տեղեկանալով, որ այդ գորամասն արդեն հանում են ՀՀ-ից, քաղաքացիական օդաչուները սկզբից փորձում են ուղղարիոների վրայից մասեր հանել՝ խափանելով այդ գործընթացը, հետո օգնության են գալիս ազատամարտիկները, որոնցից մի փոքր ջոկատ մշտապես գտնվում էր օդանավակայանում և ուղեկցում էր թոխքները:

Մովկայից ժամանած գեներալին պատանդ վերցնելու միջոցով կանխվում է Երևանից 7-րդ զվարդիական բանակի 382-րդ առանձին ուղղարիուային ավիաէսկադրիլիայի (Զ/Մ 32923) դուրս բերումը, և նույնիսկ որոշ ուղղարիոներ հետ են վերադարձվում թոխքից: Մի քանիսն արդեն տեղ էին հասել և հետ չվերադարձան: Գործողությունը դեկավարելու պատասխանատվությունը ստանձնել էր Վազգեն Սարգսյանը:

Հայկական նորաստեղծ ռազմաօդային ուժերը (Ո-ՕՈՒ) արդեն ունեին ուղղարիոներ: Հավաքագրված օդաչուների երկու խմբերը հունիսի 17-ին Արգմիում կատարում են ուսումնական առաջին թոփչքը: Հայկական նորաստեղծ օդուժի առաջին օդաչուներն էին Ալեքսանդր Աբրահամյանը, Բորիս Բարայանը, Սերգո Խանաղյանը, Գրիգոր Բաղմանյանը, Բորիս Խաչատորյանը, Գագիկ Նահապետյանը, Սելիք Սելիքյանը, Գրիգոր Ջիլովյանը և ուրիշներ: Մեծ էր օգնությունը նաև ոռուսական ուղղարիուային գորամասում ծառայող ոռուս հրահանգիչ-

⁹⁸ Жирохов М., Журнал Авиамастер № 6/2000, Воздушная война в Нагорном Карабахе, стр. 3.

Աերի՝ Վլադիմիր Կոլյանովի և Լեռնիդ Դիդենկոյի կողմից, որոնք ունեին աֆղանական պատերազմի փորձ: 1992 թ. հունիսի 23-ին հայկական անձնակազմերը երեք ուղղարիոռվ կատարում են հայկական օդուժի մարտական առաջին խնդիրը:

1992 թ. ամռանը, երբ դաժան մարտեր էին ընթանում Մարտակերտի և շրջակա գյուղերի համար, կատարվում են մարտական մի քանի թոփշներ: Հուլիսի 6-ից 8-ը մարտական թոփշներ են կատարվել այդ ուղղությամբ⁹⁹: Հակառակորդը չափազանց ակտիվ էր նաև Ասկերանի և Մարտունիի ուղղություններում: 1992 թ. սեպտեմբերի 5-ին հայկական ՌՕՊՆ-ն կատարեց մարտական նոր առաջադրանք՝ հարվածներ հասցվեցին Քաջարի ուղղությամբ: Խնդիրը կատարվեց մարտական երկու «Մի-24» և երկու միավոր «Մի-8» ուղղարիոների միջոցով: Սեպտեմբերին ռազմական ավիացիան գործում էր նաև Լաշինի ուղղությամբ՝ այդ ուղղարիոնների ստանալուց ընդամենը 2-3 օր անց: Հարվածներն ուղղվում էին մարդասիրական միջանցքին սպառնացող հակառակորդի Քարիղջլաղ (Կարիկիջլակ), Ղուզազ և Սաֆյան գյուղերին, Մարտունի-Վարանդա բնագծի վրա գտնվող և հատկապես Մարտունուն սպառնացող Փրջամալ, Ղաջար բնակավայրերի կրակակետերին ու դիրքերին: Դրանք հիմնականում լավ ամրացված ու ռազմական տեխնիկայով հագեցած հենակետեր էին, որոնց հարվածելի արդեն իսկ վտանգավոր էր, և պահանջում էր մեծ հմտություն ու համարձակություն:

1992 թ. ամռանը Հայաստանը ստացավ նաև իր բաժին մարտական երկու ինքնարիոնները՝ «Су-25» գրոհիչները: Տեխնիկայի քանակը սահմանափակ էր, և եղած օդաչուները՝ թվաքանակով քիչ: Տվյալ պահին կար ինքնարիոի միայն երեք օդաչու՝ գնդապետ Ա. Աբրահամյանը, փոխգնդապետ Բ. Բարայանը և կապիտան Մ. Սելիքյանը: 1992 թ. սեպտեմբերի 14-ին ՀՀ պաշտպանության նախարարի հրամանով ավիացիայի վարչությունն առանձնանում է ՀՕՊ-ի վարչութ-

⁹⁹ Սնացականյան Ք., ՀՀ ՊՆ ավիացիայի վարչությունը՝ 10 տարեկան, Հայկական Բանակ, 3.2003, էջ 23:

յունից և դառնում առանձին կառույց, ստեղծվում են զորամասեր և ստորաբաժնումներ: 1992-ի կեսերին զորատեսակն իր կայացման ակտիվ փուլում էր: Բայց զորատեսակի կայացումը երկու առանձնահատկությամբ էր աչքի ընկնում.

1. Աախսկին ԽՍՀՄ-ից մնացած նյութական բազան նվազագույն էր, իսկ մասնագետները սակավ էին ու ոչ արիեստավարժ,
2. Խնդիրներ կային նաև տեղանքի հետ. Հայկական լեռնաշխարհի բարդ տեղանքը ավիացիայի կիրառության համար բարդ միջավայր է:

Հիմնականում գործել են «Մի-24» մարտական ուղղաթիռների օդականություն և գույգեր¹⁰⁰: Սակայն, որպես կանոն, ամենատարբեր իրադրությունների համար նրանց հետ քուել են նաև «Մի-8» ռազմատրանսպորտային ուղղաթիռները: Վերջիններս ևս հարվածներ են հասցրել հակառակորդի կրակակետերին և մարտական դիրքերին:

Մարտական ինքնարբուներով քոչքններ կատարելը գրեթե անհնար էր բազում պատճառներով, սակայն այդ ուղղությամբ որոշակի քայլեր էին ձեռնարկվում: Արցախի հանրային հեռուստատեսության հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ հայկական «Cy-25» գրոհիցը Ստեփանակերտի երկնքում խոցվում է մեր ՀՕՊ-ի կողմից (1992 թ. սեպտեմբերի 4, օդաչու՝ կապիտան Մ. Մելիքյան)¹⁰¹: Նույն ամսի 16-ին Մ. Մելիքյանը «Cy-25»-ով հարված է հասցնում Կարմիր Շուկա և Քաջար բնակավայրերի մոտակայքում տեղակայված աղբբեջանական մարտական դիրքերին: Սա հայկական ՌՕՈՒ-ի ինքնարբուների մարտական վերջին քոչքններ:

Հարկ է նկատել, որ հայկական ուղղաթիռները տասնյակ ու հարյուրավոր մարտական քոչքններ չեն կատարում, հայ օդաչուները մինչ

¹⁰⁰ Մարտական միավորներ են, որոնք բաղկացած են երկու կամ չորսից վեց ուղղաթիռներից:

¹⁰¹ Նշված տեղեկությունը առաջինը հայտնել է նշված աղբյուրը, սակայն մենք իրողության հաստատումը ստացել ենք անձամբ Մ. Մելիքյանից, ով ներկայում գնդապետ է և դասավանդում է ՀՀ ՊՆ ավիացիոն ինստիտուտում:

այդ մեծ փորձ ու հաղթանակներ չունեին, բայց պատերազմի տարիներին պարզապես սխրանք էին գործում:

Այս հաջողություններից հետո հակառակորդը մարտական ակտիվ գործողություններ սկսեց Լաշինի միջանցքի հյուսիսային կողմից՝ Ղոչազ լեռան ուղղությամբ: Հայ ազատամարտիկները, ստանալով ուղղաթիռների աջակցությունը, հաջողությամբ հետ մղեցին թշնամու բոլոր գրոհները: Հայ օդաչուները հոկտեմբերի 17-19-ը մի քանի մարտական բռիչը են իրականացրել Ղոչազ լեռան ուղղությամբ: Մինչ այդ բռիչըներ էին կատարվել Մոլլալար բնակավայրի, Կարիկիշլակ և այլ կրակակետերի ուղղությամբ: Ուղղաթիռները նպաստել են ինքնապաշտպանական ուժերի առաջխաղացմանը. ազատագրվել է Խորմանլար գյուղը, ապա վճարագերծվել Մազմազակ գյուղում տեղակայված ռազմական հենակետերը:

1993 թ. հունվարին ուղղաթիռներով հարվածներ են հասցվում նաև հակառակորդի Սաֆյան բնակավայրի և շրջակա տեղանքի ուղղությամբ տեղակայված դիրքերին, իսկ 1993 թ. մարտին՝ Զարեկտար բնակավայրի և շրջակա տեղամասերի ուղղությամբ տեղակայված դիրքերին: Ուղղաթիռներով հարվածներ են հասցվել նաև Նարեցտար, Նախիջևանիկ, Մեծ-Շեն, Դրմբոն և այլ տեղամասերում:

1993 թ. ապրիլի 1-ին ստեղծվում է «Cy-25» գրոհի ինքնաթիռների առանձին էսկադրիլիան, որը մարտական գործողություններին չեր մասնակցում, քանի որ կազմավորման և ուսուցման փուլում էր գտնվում: Նախնական երկու ինքնաթիռներին, որոնցից մեկը խոցվել էր, սեպտեմբերին ավելացավ ևս մեկը, նոյեմբերին ՀՀ-ն ստացավ ևս չորս գրոհից:

Ուղղամական ավիացիայի պատասխանատվության շրջանակում էր նաև տրանսպորտային ապահովման բռիչներ իրականացնելը: Դրանց միջոցով պատերազմի դաշտից դուրս է բերվել ավելի քան 980 վիրավոր ու հարյուր սպանված: Ուղղամական է տեղափոխվել ավելի քան 24.000 կգ սպառագինություն, պարեն և այլ կարևոր բեռ-

ներ¹⁰²: Շատ էին լինում դեպքեր, երբ ուղղաթիռները մարտական թոխըներից վերադառնում էին վճարվածքներով, բայց, բարեբախտաբար, մարտական գործողությունների ժամանակ հայկական կողմը թշնամու կրակից որևէ թոշող սարք չի կորցրել: Մարտական այս ուղին հայ օդաչուները փառքով անցան: Հարկ է ասել, որ դա եղավ նաև կազմակերպչական որոշ գործողությունների շնորհիվ: Մասնավորապես, ԽՍՀՄ-ից մնացած սակավ գույքն ու տեխնիկան շատ խելամիտ օգտագործվեց: Ծրջանային օդանավակայանների հիմքի վրա ստեղծվեցին պարետատներ, որպեսզի մարտական առաջադրանքներից ուղղաթիռները ոչ թե ամեն անգամ Երևան վերադառնային, այլ այնտեղ լրացնեին անհրաժեշտ պաշարները: Դա նաև թույլ էր տալիս տեխնիկան ցրել և ոչ թե մի վայրում կենտրոնացված պահել, քանի որ թշնամին մի հարվածով դրանք կոչնչացներ: Հստ այդմ՝ 1993 թ. հունվարին կազմավորվեց կապիտան Կամո Ուկանյանի ղեկավարած Միսիանի ավիացիոն պարետատունը, որտեղ 1992-ից մարտական հերթապահություն էին կատարում արևելյան ուղղությունում մարտական խնդիրներ իրականացնող ուղղաթիռային օդակների անձնակազմները: Զնավորվեցին նաև Գավառի ու Ստեփանավանի ավիացիոն պարետատները՝ լեյտենանտներ Նվեր Կոնառյանի և Ալբերտ Մարգարյանի հրամանատարությամբ: Ասենք նաև, որ 1993-1994 թթ. կազմավորվեցին տեխնիկական ու նյութական սպասարկման առանձին գորամասներ՝ ամբողջացնելով ՀՀ ռազմաօդային ուժերի համակարգը:

1992 թ. ղեկտեմբերին պաշտպանության նախարարությանը փոխանցված Երևանի աերոպակումբի և «Արզնի» օդանավակայանի վերակազմավորման միջոցով 1993 թ. ապրիլին հիմնվեց ՀՀ ռազմառումնական առաջին հաստատությունը՝ ավիացիոն ուսումնական կենտրոնը (այժմ՝ ՀՀ ՊՆ մարշալ Արմենակ Խամբերյանցի անվան

¹⁰² Ո-ՕՈւ-երի ՇՊ գնդապետ Ղազարյանի Ա., անձնական արխիվ:

ուազմական ավիացիոն ինստիտուտ), որի հրամանատար նշանակվեց կապիտան Դանիել Բալայանը:

Կապ. Հայաստանի երրորդ հանրապետության ուազմական կապը ձևավորվեց խորհրդային տարիներիմ՝ 1989 թ. աշնանը, երբ Աղքադաշտանը սկսեց նաև հեռահաղորդակցության (կապի կոմունիկացիաների) շրջափակումը:

ՀՀ գինվորական կապի համակարգի ձևավորումն ունեցավ երեք փուլ.

1. Հայաստանի կապի նախարարության և այլ գերատեսչությունների քաղաքացիական ռադիոկապի միջոցներով ինքնապաշտպանական ջոկատների միացյալ դեկավարման կազմակերպում,

2. ՀՀ նախարարների խորհրդին կից պաշտպանության կոմիտեի դեկավարությամբ կապի կազմակերպում, որը հիմնականում ներառում էր մարտական ջոկատների հետ կապը,

3. ՀՀ ԶՈՒ Գ-Ծ կապի վարչության ու կապի գորքերի ստեղծում՝ արդեն բանակի կայացման պայմաններում:

Ռադիոկապի մասնագետները խիստ գաղտնի Արցախ տեղափոխեցին և մի շարք վայրերում տեղադրեցին քաղաքացիական նշանակության ռադիոկայաններ, որոնք թեպետ հզոր չեն, սակայն տվյալ պայմաններում խնդիրը լուծում էին: Ստեղծվեց կապի երեք ցանց: Շարժական առաջին կապը դեկավարում էին կամավորները: ՀԽԱՀ կապի նախարարության ցանցը դեկավարում էր ներկայիս պահեստի փոխգնդապետ Արմեն Ազարյանը: Երրորդը՝ ռադիոսիրողների ցանցն էր, որը համակարգում էր Կարեն Կարապետյանը:

Իսկ Ստեփանակերտում, աղքադաշտանական վերահսկողության պայմաններում, Մաքսիմ Բաղմանյանի դեկավարությամբ՝ ձևավորվեց դեռևս ընդհատակում գործող Ինքնապաշտպանության ուժերի՝ նշանավոր «61» ազդականչով կապի հանգույցը: Այս ամենը բերեց նրան, որ Արցախում հատուկ դրություն սահմանվեց, և պետական կառույցների բոլոր ռադիոկապերը խլացվեցին: Գործում էր միայն ռադիոսիրողների գաղտնի կապը: Այդ կապը փորձում էին լսել, հակազդել ու ոչնչացնել աղքադաշտանական կառույցները, խորհրդային

ներքին գորքերի և 4-րդ բանակի ստորաբաժանումները, պետական անվտանգության մարմինները: 1991 թ. հոկտեմբերին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը ստացան առաջին «Ալինկո» դյուրակիր ռադիոկայանները, որոնք ազատամարտիկների համար դարձան կապի հիմնական միջոցը: Ստեփանակերտից նախկին խորհրդային բանակի 366-րդ զնդի ու ռադիոէլեկտրոնային պայքարի գումարտակի հեռանալով՝ զինվորական կապի փոքրաքանակ որոշ միջոցներ հասան ջոկատներին: Մինչ այդ, Ստեփանակերտում քաղաքացիական կապավորները նորոգել էին շահագործումից վաղուց դուրս եկած հրամանատարաշտաբային մի կիսավեր մեքենա: Մասնագետները չեն հավատում դրամ¹⁰³:

Նման պայմաններում անշափ դժվար էր դեկավարել: Միայն կապավորների հնարամտությամբ էր գործ գլուխ բերվում: Նրանք օգտագործում էին քաղաքացիական նշանակության կապի միջոցները՝ սովորական հեռախոսագծերը, տարսիների, «Շտապ օգնության» ու ոստիկանական մեքենաների ռադիոկայանները:

Պատերազմի տարիներին հիմնալովեց ՀՀ ԶՈՒ կապի և ավտոնատ կառավարման համակարգերի վարչությունը: Հայ կապավորները մշակեցին խոսակցական աղյուսակներ ու գաղտնագղված կապի բանալիներ, սկսեց կանոնավոր զինվորական կապի համակարգի ստեղծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների համակարգումը: Հետախուզական: Նապակենն ասում էր, որ եթե զիտես հակառակորդի մտադրությունները, ապա մարտի կեսը հաղթել ես արդեն:

Սեծ է այս զորատեսակի դերը տարբեր ուղղություններում, գործողությունների մշակման ու պլանավորման, հակառակորդի ուժերի, միջոցների և մտադրությունների ուսումնասիրման ու զնահատման, հետախուզական աշխատանքների իրականացման և բուն մարտական գործողությունների վարման ընթացքում: Թշնամու թիկունքում հետախույզների գործողությունները մեծ նշանակություն ունեին բո-

¹⁰³ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Էջ 72:

լոր ուղղություններում հակառակորդին պարտություն մատնելու համար:

«Արցախյան ազատամարտի ընթացքում հայկական հետախուզական ստորաբաժնումներն առաջինն աշխարհում կիրառեցին փոքր ու դյուրաշարժ խճերով կոնկրետ ուղղությունում հանկարծակի գործողությունների միջոցով առաջարկանքների կատարման նարտավարություն: Այն հետագայում լուրջ ուսումնասիրության նյութ դարձավ բազմաթիվ պետությունների ռազմական փորձագետների համար և վերջին տասնամյակի ընթացքում լայն կիրառում ստացավ»¹⁰⁴:

Հրետանի: ՀՀ ԶՈՒ հրթիռահրետանային գորքերի կազմավորումը սկսվել է 1992 թ. ամռանը: Նախկին խորհրդային 7-րդ բանակի հրթիռահրետանային սպառազինությունը Հայաստանին էր փոխանցվում բավականին դանդաղ: Հարկավոր էր ավելի արագ գործել: Հայաստանում եղած հակակարկտային ամբողջ տեխնիկան՝ 450 հրանոր, ընդունվեց վարչության պետ, ներկայիս պահեստի գեներալ-մայոր Վլադիմիր Հայրապետյանի ու վարչության շտաբի պետ, գնդապետ Սոնն Տատինցյանի կողմից: Դրանց նորոգման արդյունքում հնարավոր եղավ մարտական վիճակի բերել մոտ 240 հրանոր: Կամավորական ջոկատներն ու մոտոհրածգային նորաստեղծ առաջին գորամասերը ձեռոր բերեցին թշնամու կրակային խոցման միջոցներ: Հայկական բանակի հրետանային ստորաբաժնումների ծևափորումը սկսվեց սահմանամերձ շրջաններում՝ 100 մմ-ոց «KC-19» հակակարկտային հրանորների մարտական կիրառումով, որոնք բոլորովին այլ բանի համար էին ստեղծված:

Հրետանային գորքերի կազմավորումը ընթացել է բանակաշինությանը զուգընթաց, և հրետանավորները միշտ մեծ դեր են ունեցել: Նախ՝ զորատեսակների առումով իրենց քանակով երկրորդն են, և հետո՝ դերով ու նշանակությամբ միշտ կարևորվել են:

¹⁰⁴ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Էջ 75:

Քիմիական գորքեր: Սեղանում քիմիական գորքերի ստեղծումը կարևոր էր նաև այն առումով, որ դեռևս խորհրդային տարիներին Ալբրեցանն ուներ քիմիական զարգացած արդյունաբերություն, որը կարող էր հիմք հանդիսանալ քիմիական գենքի արտադրության համար: Ըստ այդմ անհրաժեշտ էր անձնակազմին սովորեցնել ճիշտ օգտվել անհատական պաշտպանական լրակազմերից և հակազագից: 1992 թ. հունվարի 28-ին կազմավորվեց քիմիական ծառայությունը, որը 1997 թ. վերակազմավորվեց ՀՀ ԶՈՒ ԳԵ ռադիացիոն քիմիական կենսաբանական պաշտպանություն (ՌՔԿՊ) գորքերի վարչության (Վարչության պետ՝ գնդապետ Սարգիս Արզումանյան):

Ռադիոէլեկտրոնային պայյար (ՌԷՊ): ՌԷՊի ձևավորումը հիմնված էր նախկին խորհրդային 7-րդ բանակի ռադիոէլեկտրոնային միջոցների վրա: Հայ զինվորականների շնորհիվ՝ երկու առանձին գումարտակների տեխնիկան պահպանվեց ու փոխանցվեց հայկական բանակին: 1992 թ. հուլիսին ժամանակում հետախուզության վարչության ենթակայության ներքո կազմավորվեց ռադիոէլեկտրոնային պայյարի բաժինը, որը դեռվապարում էր ներկայիս գեներալ-մայոր Արշակ Կարապետյանը: Ռադիոէլեկտրոնային պայյարի առաջին գորամասի առաջին հրամանատարն էր կապիտան Ռ. Սարդարյանը: 1993 թ. հունվարի 4-ին գորամասի անձնակազմն իրականացրեց մարտական հերթապահություն, որի արդյունքը հակառակորդ շատ արագ զգաց: Նման գորատեսակների գործունեությունը մանրամասն ներկայացնել հնարավոր չէ:

Թիկունք: Մինչ բանակի կազմավորումը, մարտական գործողությունների թիկունքային, բժշկական, կապի, ինչպես նաև Արցախից դեպի ՀՀ կապի ապահովման, տվյալ դեպում՝ հիմնականում ուղղարփային թոշքների իրականացման աշխատանքները մասամբ էին կատարվում քաղաքացիական կառույցների կողմից, մասամբ՝ մի քանի նվիրյալների ու նախաձեռնողների:

Թիկունքային ապահովման աշխատանքները համակարգում էր Վազգեն Սարգսյանը: Թիկունքի անմիջական դեկավարումն իրականացվում էր սկզբից տարբեր նվիրյալ անձանց կողմից, երբեմն հա-

խուռն ու անկանոն, երբեմն՝ կանոնակարգված: Բանակի կազմավորումից առաջ և անմիջապես հետո դա կատարում էր ՀՀ պաշտպանության նախարարի տեղակալ, ԶՈՒ թիկունքի պետ, գեներալ-մայոր Սերգեյ Մարտիրոսյանը: Բանակի կազմավորմանը զուգընթաց ստեղծվեցին թիկունքի ղեկավարման մարմիններն ու ծառայությունները: Դա դժվարին գործընթաց էր, քանի որ չկային անհրաժեշտ նախապայմաններ, պահեստներ ու բազաներ, նյութական միջոցների նորոգման և այլ համակարգեր: Մեր երկրի ռազմական շրջապատման ու տնտեսական շրջափակման պայմաններում թիկունքի ծառայությունների կազմավորման աշխատանքն ավելի քան դժվար էր ընթանում:

1992 թ. թիկունքի ծառայությունների կազմավորման ու ղեկավարման դերը ստանձնեցին թիկունքի պետ, վարչության պետ, ներկայիս պահեստի գեներալ-մայոր Տիգրան Գասպարյանը և գնդապետ Ա. Նազարովը:

Այդ ժամանակ թիկունքային բազան իրենից ներկայացնում էր ընդամենը նյութական պահովման մեկ առանձին գումարտակ, երկու կենտրոնական բազա, կենտրոնական պարենային բազա և երկու անանաբուժահամաճարակային ջոկատ:

1992 թ. հունիսի 23-ին, երբ նյութական միջոցներով բեռնված ավտոշարայունը՝ կապիտան Մեսրոպ Հակոբյանի ղեկավարությամբ, Լաշինով մտավ Ստեփանակերտ¹⁰⁵: Դա մեծ ցնծություն էր, 10 տարի անց, ՀՀ պաշտպանության նախարարի հրամանով այդ օրը սահմանվեց որպես ՀՀ զինված ուժերի թիկունքի օր:

Արցախում թիկունքային բանակային կառույցի ձևավորումը սկսվեց 1992 թ. գարնանը, իսկ օգոստոսի 14-ին Արմեն Աբգարյանը նշանակվեց ԻՊԿ նախագահի թիկունքի գծով տեղակալ: ԼՇՀ ներկայիս նախագահ Բակո Սահակյանը այդ ժամանակ թիկունքի շտարի պետն էր:

¹⁰⁵ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Էջ 89:

Բուժձառայություն: Մինչ կանոնավոր ԶՈՒ-ի ստեղծումը, ռազմաքաղաքական գործի կազմակերպումը ստանձնեց քաղաքացիական առողջապահության համակարգը, որը թեկուզ և սովոր չէր ռազմական իրավիճակին, սակայն փայլուն կատարեց իր խնդիրները: Բժիշկները հերթապահություն էին անում, շրջանային բուժմիավորումներում ու Երևանի կլինիկական հիվանդանոցներում դիմավորում և վիրահատում էին վիրավորներին: Այդպես ձևավորվեց զինվորական բժիշկների կորպուսը:

Ընթացող մարտական գործողությունները ստիպեցին առողջապահության համակարգը ևս դնել ռազմական ռելսերի վրա: Խորհրդային Հայաստանում կար կադրային բարձրակարգ պատեսնցիալ և մահճակալներով ու սարքավորումներով ապահովված բուժիմնարկների հզոր ցանց: 1991 թ. ՀՀ առողջապահության նախարարությունում Արմեն Աբաբեկյանի (հետագայում՝՝ՊՆ ռազմաքաղական վարչության պետ) ղեկավարությամբ՝ ստեղծվեց հատուկ ծրագրերի վարչությունը: Նրա և 1993-1995 թթ. ՊՆ ռազմաքաղական վարչության պետ Բենիկ Հարությունյանի գլխավորած բուժկանխարգելիշ գլխավոր վարչության մասնագետները ՀՀ սահմանամերձ շրջաններում, Արցախում ապահովեցին բնակչության և կամավորական ջոկատների բուժապասարկումը:

Ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության՝ Արցախում վիճակը բոլորովին այլ էր: Այնտեղ երիտասարդ բժիշկների մուտքը արգելված էր, ու, հետևաբար, ծանր դրություն էր: Պատերազմի ընթացքում բուժաշխատողների ավելի քան 1.000 գործուղում եղավ¹⁰⁶: Զինվորական հոսպիտալը, անկախ իր կարգավիճակից, գործում էր, երբ դեռ նույնիսկ կազմավորված ԶՈՒ չկար:

¹⁰⁶ Այս տվյալները ընդհանրացված են, դրանք վերցված են տարբեր բժիշկների հիշողություններից և հիմնականում շրջանառության մեջ են դրվել Զ. Բալայանի կողմից, ով խորապես ուսումնասիրել է բժիշկների գործունեությունը Արցախյան պատերազմում:

«Բժիշկներն ինչպես զինվորական բժիշկ չդառնան: Հիվանդանոցներն ինչպես զինվորական հոսպիտալներ չկոչվեն, եթե մարդիկ մեռնում են ոչ թե գրիպից կամ մալարիայից, այլ՝ իրետանային ռմբակոծությունից: Մենք ստորական բժիշկներ չենք: Մեր վիրարութուրյունը ոչ թե ընդհանուր է, կամ կրծքավանդակային, կամ ինչոր նոր մասնագիտական, այլ, ինչպես Նիկոլայ Իվանովիչ Պիրոգովն է ասել, ռազմադաշտային»¹⁰⁷: Սա նշանակում էր, որ քաղաքացիական բժիշկների վերապրոֆիլավորումը զինվորականների՝ կայանում էր ինքնարերարար:

Հիվանդանոցները վերածվել էին հոսպիտալների. իրետակոծությունից հետո վիրահատարանները տեղափոխվեցին նկուղներ: Արցախից վիրավորները Հայաստան էին տեղափոխվում ինքնարիոններով, ապա՝ ուղարիստներով: «Երեքունի» օդանավակայանում հիմնվեց վիրավորների կենտրոնացված տեսակավորման բժշկական կետ, որտեղ նրանց առաջին բուժօգնություն էր ցուցաբերվում¹⁰⁸:

Մարտական գործողություններին զուգընթաց՝ զարգանում էր նաև պաշտպանության բանակի բժշկական ծառայությունը: «Տարեգործությունը սկսեց գրանցել առաջին սպանվածներին ու առաջին վիրավորներին: Եվ Վայերին երեկոյան հետախոսային երկխոսությունների

¹⁰⁷ Բալայան Զ., Բժիշկ Մարությանը և նրա պատերազմի հետքը երկար է մնում, Եր., 1999, էջ 167:

¹⁰⁸ 1992 թ. հունվարի 28-ին ՀՀ ԶՈՒ թիկունքի կազմում ստեղծվեց ռազմաբժշկական ծառայությունը, որի առաջին պետն էր Երևանի բժշկական ինստիտուտի զինվորական ամբիոնի պետ, բուժծառայության գնդապետ Սնացական Աղաբարյանը:

Նախկին խորհրդային 7-րդ գվարդիական բանակի երկու զինվորական բուժհաստատությունները մնացին Հայաստանում՝ տեղաբաշխված ռուսական զորախմբի կազմում: Մեր բանակը ռազմաբժշկական կազմակերպված ոչ մի միավոր չառացավ: Ամեն ինչ ստեղծվեց գրոյից՝ հիմնականում Վ. Սարգսյանի ջանքերով:

Նոյեմբերին հիմնադրվեց Վանաձորի կայազորային հոսպիտալը, որի առաջին պետն Արկադի Հարությունյանն էր: Ստեղծվեց Կենտրոնական ռազմաբժշկական հանձնաժողովը, որի առաջին պետը բուժծառայության գնդապետ Սամսոն Գրիգորյանն էր:

Ժամանակ արդեն քիչ էր խոսում «օրվա նորություններից», փոխարենը շատ՝ այն մասին, որ հարկավոր է ռազմադաշտային վիրարութուրուն ստեղծել»¹⁰⁹:

Ռազմադաշտային հոսպիտալները և բուժկետերը շատ ժամանակ բացազատվում էին առաջնագծում, չնայած դա արգելված էր: Հայկական բանակի կորուստներն ավելի քիչ էին այն պատճառով, որ թեպետ տեխնիկական բազում խնդիրներին՝ հայ բժիշկները մասնագիտական ավելի բարձր մակարդակ ունեին և ավելի լավ էին կազմակերպում բուժօգնությունը: Վիրավորների գրեթե 80 տոկոսը, վերադառնալով շարք, շարունակում էր պայքարը¹¹⁰:

«Փաստարդերով գրանցված է մոտ տասնմեկ հազար վիրահատություն, որ կատարել են Վալերին (Վալերի Մարությանը) և իր քիմը: Եթե մտածենք, որ ամեն մի վիրահատություն տևել է միջին հաշվով մեկ ժամ, ապա ստացվում է, որ Վալերին ու իր քիմը վիրահատել են հինգ հարյուր օր շարունակ. չորս տարվա հինգ հարյուր օրը: Եվ դա դեռ այն դեպքում, եթե ժամանակը հավասարապես բաժանես 1486 օրվա վրա: Բայց չէ՝ որ վիրահատությունների առյուծի բաժինը կատարվել է 1992 թ. մինչև 1994 թ. մայիսը: Ահա, թե ինչպիսի բնուվածություն է եղել: Վիրահատություններ են եղել, որ տևել են վեց, երբեմն ել՝ տասը ժամ: Եվ դրանք կատարվել են նկուղում»¹¹¹:

Երևանի պետական բժշկական ինստիտուտի 34 ուսանողներ կամավոր զինվորագրվեցին պատերազմին: Ալբերտ Բագեյանի հրամանատարությամբ գործող «Նիկոլ Դուման» կամավորական ջոկատում միավորված բժշկական ինստիտուտի ուսանողները: Մովսես Պողոսյանի դեկանարած՝ «Սալիտակ» (Երևան) և Ազան Գրիգորյանի դեկանարած՝ «Արցախ» (Ստեփանակերտ) փրկարարական ջոկատները ևս հիմնականում բաղկացած էին բժիշկներից:

¹⁰⁹ Բալայան Զ., Բժիշկ Մարությանը և նրա պատերազմի հետքը երկար է մնում, Եր., 1999, էջ 167:

¹¹⁰ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեկությունը, էջ 68:

¹¹¹ Բալայան Զ., Բժիշկ Մարությանը և ..., էջ 168:

1992 թ. հոկտեմբերին ինքնապաշտպանության ուժերի ռազմաքշ-կական ծառայության պետ նշանակվեց լեգենդար Վալերի Մարությանը:

Զինվորական կոմիսարիատ: ՀՀ զինվորական կոմիսարիատը, որը 1986 թ. դեկավարում էր լուսահոգի գեներալ-մայոր Արտյուշ Հարությունյանը, ռազմական միակ կառույցն էր, որը խորհրդային բանակի փլուզումից հետո լիարժեք պահպանվել ու շարունակում էր իր գործունեությունը: 1991թ. դեկտեմբերի 9-ին, «Զինապարտության մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումով, 3 տարվա դադարից հետո՝ 1992 թ. գարնանը, կազմակերպվեց առաջին զորակոչը: Նույն թվականի օգոստոսին սկսվեց տարածքային պաշտպանության գումարտակների կազմավորումը՝ բանակի, այսպես կոչված, առաջին ստորաբաժանումները: Նորաստեղծ զորամասերում հրամանատարական պաշտոնների նշանակվեցին զինվորական կոմիսարիատներում ծառայող, գրագետ ու բանինաց ավելի քան 200 սպաներ, որոնցից շատերն այսօր պատասխանատու պաշտոններ են զբաղեցնում ՀՀ զինված ուժերում:

Հակաօդային պաշտպանություն (ՀՕՊ): Արցախյան ազատամարտի սկզբից մինչև վերջ Արդբեջանը կիրառում էր վարձկան օլաչուներ: Հայկական կողմը դատապարտված էր առաջին աշխարհամարտի նման ձեռքի տակ եղած բոլոր միջոցներով ՀՕՊ կազմակերպել: Այդ ընթացքում ԼՂՀ ԻՊՈՒ ՀՕՊ բաժինը դեկավարում էր Գարդել Վարդանյանը¹¹²:

1992 թ. սկզբին Աղբբեջանը տիրացավ իր տարածքի «Մի-24» և «Մի-8» ուղղաթիռների մեկական էսկադրիլիամների, ապա՝ ավիացիոն չորս գնդերի: Հունվարի 28-ին, ՀՀ պաշտպանության նախարարության ավիացիայի և ՀՕՊ վարչության կազմում ստեղծվեց հակաօդային պաշտպանության բաժինը, որը դեկավարում էր զնդա-

¹¹² Հասրաթյան Ս., ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 117-125:

պետ Սերգեյ Գուրովյանը: Հետազայում, երբ ՀՕՊ-ը առանձնացավ, այս բարդ գործը իր ձեռքը վերցրեց փորձառու զինվորական, ներկայում պահեստի գեներալ-մայոր Ալիկ Սարգսյանը, որի անմիջական ջանքերի շնորհիվ ՀՕՊ-ը ստացավ կազմակերպված կառույցի տեսք:

ԽՍՀՄ-ը վլուզման պահին Անդրկովկասում ուներ ռազմական մի քանի օդանավակայան, որոնք մտնում էին ՀՕՊ-ի 19-րդ առանձին բանակի և 34-րդ օդային բանակի կազմի մեջ: Վրաստանի տարածքում կար 9-ը, իսկ Աղբքեջանի տարածքում՝ 5 ռազմական օդանավակայան¹¹³: Դրանցից էին Սիտալ-Զայում տեղակայված 80-րդ «Cy-25» գրոհիչների առաջին ավիագունդը, Նասոսմիտում՝ ՀՕՊ-ի 82-րդ կործանիչային ավիագունդը՝ զինված «MiG-25» կործանիչներով, Քյուրդամիրում՝ 976-րդ ուժակոնիչային ավիագունդը՝ «Cy-24» ինքնաթիռներով, և Դալյարում՝ 882-րդ հետախուզական ավիագունդը՝ «MiG-25RB» և «Cy-24MP» ինքնաթիռներով: Բարյի վերանորոգման գործարանում էին գտնվում նաև Իրարյան Ռ-ՕՌ-ին պատկանող տասնյակ «MiG-25» կործանիչներ: Դրանք ևս նվեր մնացին նորանկախ պետությանը:

Աղբքեջանը ցանկացած գնով ձեռք էր բերում այդ ինքնաթիռներից, չնայած Ռուսաստանը աշխատում էր դրւու հանել դրանք¹¹⁴: Նույնիսկ դեպք է եղել, երբ բռիչքից առաջ ինքնաթիռի անիվները ծակել են, այլ համակարգեր խափանել, միայն թե ինքնաթիռը բռիչք չկատարեր: Աղբքեջանի տարածքից հանվող մարտավարական միջուկային սպառազինությունն անզամ քիչ էր մնում ընկներ ծայրահեղականների ձեռքը¹¹⁵:

¹¹³ Пядушкин М.. Вооружая Кавказ: Нечаянное наследство Москвы//Кавказ: вооружен и разобшен/ Под редакцией Матвеевой А., Хизкока Д. Saferworld, ЦАСТ: Лондон-М., Февраль 2004, стр. 164-167.

¹¹⁴ Y.Aliyev. Arms Control Process in Transcaucasia // NATO School, Polaris Quarterly, Vol. 1, Issue 2, Summer 2004, p.47.

¹¹⁵ Ядерное нераспространение / Под ред. Орлова В. А. Т.1. ПИР-Центр: М., 2002, т.1, стр. 211.

Թալանի գործում մեծ դեր էին խաղում նաև աղբքեջանամետ ռուս օդաչուներն ու հրամանատարները: Նրանցից էին ՎԼ Կրավցովը, որն օգնեց լուծարելու 82-րդ ավիագունդը (մոտ 30 կործանիչ քաշին հասավ Աղբքեջանին, իսկ հետո նա ստացավ գեներալի կոչում և դարձավ աղբքեջանական ՌՕՌԻ-ի հրամանատարը)¹¹⁶, Ա. Պլեշը, որը թուրքերին տեղեկացնում էր ավիագնդի դուրս քերման մասին, հետագայում աղբքեջանական ՌՕՌԻ-ի Էսկադրիլիայի հրամանատարն էր, Յու. Պախոնովը, ով մի քանի միլիոն դոլարի դիմաց վաճառում է 23-րդ մոտոհրածգային դիվիզիայի ողջ սպառագինությունն ու տեխնիկան, գեներալ-լեյտենանտ Ս. Ու. Բեպպակը, ով Թիֆլիսից գենք էր փոխադրում Աղբքեջան¹¹⁷:

Ա. Պլեշը տասնյակ թոհջքներ էր կատարել՝ ուսմբեր նետելով հայկական գյուղերի և քաղաքների վրա, իսկ վերջում խոցվել ու գերի էր ընկել: Նման վարձկաններ շատ կային: Իհարկե, կային և հակառակ հայացքներ ունեցող սպաներ, որոնք ամեն կերպ շարքից հանում էին ինքնարիոնները: Ընդհանուր առմամբ, աղբքեջանական ՌՕՌԻ-ն խորհրդային «մեծ եղբարից օժիտ» ստացավ ավելի քան 150 մարտական և ռազմառուսումնական ԹՍ-ներ հայկական կողմը ստացել էր մոտ 25 ԹՍ: Աղբքեջանը, իհարկե, ուներ նաև քաղաքացիական ավիացիա, ուղղարիոններից ձեռքի նոնակներով կատարվում էին ոմբահարումներ:

1992 թ. փետրվարի 19-ին Ղարաբաղի գյուղի մոտ հայտնվեցին աղբքեջանական օդուժի ուղղարիոնները¹¹⁸: Դրանք վարում էին նախկին ԽՍՀՄ-ի այլազգի օդաչուները, որոնք պայմանագրով ծառայության էին անցել Աղբքեջանի ԶՈՒ-ում: Նրանք օդային գրոհներով զգալի վնաս էին հասցնում և՝ ինքնապաշտպանական ուժերին, և՝ խաղաղ բնակչությանը: Աղբքեջանական բանակի ազրեսիան ուղեկցվում էր

¹¹⁶ Жирохов М.. Авиация в армяно-азербайджанском конфликте // www.airwar.ru

¹¹⁷ Նոյն տեղում:

¹¹⁸ Նոյն տեղում:

ուղղաքիռների՝ օրեցօր աճող հարվածներով: 1992 թ. ապրիլի 8-ին ադրբեջանական Ռ-ՕՌՆ-ն «ստանում է» առաջին ինքնարիոր՝ «Cy-25»-ը, որը գրոհիչը օդաչու, լեյտենանտ Վարդիք Բախստիար-օղլի Կուրրանովը¹¹⁹ գողացել էր Սիտալ-Զայ քաղաքում տեղակայված ռուսական օդանավակայանից¹²⁰: Ռուսական կողմը սկզբից ցույց է տալիս, որ անհանգստացած է կատարվածից: Հրանան էր տրված Վազիանի (Վրաստան) օդանավակայանից կործանիչներ պատրաստ պահել՝ փախստական գրոհիչին խփելու համար, սակայն ամեն ինչ ձևական բնույթ էր կրում: Իսկ «Cy-25»-ն անցնում է ակտիվ գործունեության և մարտի 8-ից մշտապես ռմբակոծում Ստեփանակերտը: Այդ մարտում Կուրրանովը միայնակ չէր. ամենաքիչը չորս մարտական ուղղաքիո էր գրոհել հայկական գյուղերի վրա: Այլ տվյալներով Ստեփանակերտ քաղաքի վրա առաջին ռումբը նետվել է մայիսի 8-ին¹²¹: Հավանական է, որ հենց Կուրրանովն է մայիսի 9-ին խփել հայկական «Як-40» ինքնարիոր, որը Ստեփանակերտից դուրս էր բերում ծերերին և վիրավորներին: Եթե սա ճիշտ է, որենն սա Արցախյան գոյամարտի միակ օդային մարտն է: Նկատենք, որ Կուրրանովի զոհն էին դառնում Արցախի խաղաղ բնակիչները: Միայն մայիսի 8-ին և 9-ին նրա հարձակումից գրիվեց 30 և վիրավորվեց 120 մարդ¹²²: Կուրրանովը Շուշիի ազատագրման հաջորդ օրը խնդիր է ստանում ղեկավարվող «օդ-երկիր» դասի հրթիռներով խոցել սուրբ Ղազանչեցոց եկեղեցին, որտեղ մեծ քանակությամբ հրե-

¹¹⁹ Հեղինակը սկզբունքորեն դեմ է ադրբեջանցի, առավել ևս ազերի բառի գործածնանը: Նման էրնիկ ազգային միավորում չի եղել, իսկ Ադրբեջան ու ադրբեջանցի հասկացությունները արհեստականորեն սկսել են կիրավովել միայն 20-րդ դարի սկզբից: Ըստ բավականին բազմաքանակ հեղինակավոր առյուղների՝ նրանք անվանվել են կովկասյան թարարներ:

¹²⁰ Ավելորդ շենք համարում նշել, որ այս օդաչուին իր նախկին գնդի հրամանատարը բնութագրում էր, որպես միջակից ցածր ապա:

¹²¹ Историческая справка о создании, становлении и развитии Войск ПВО ВС РА. Еր., 2007., стр. 2; Саркисян М.. Нагорный Карабах: Война и политика (1990-1993 гг.). Ереван. 2010, стр. 172.

¹²² Жирохов. Авиация в арм. Мяно...

տանային արկեր էին գտնվում: Նպատակն էր դետոնացիայի միջոցով պայթյուն առաջացնել: Սակայն Աղբբեջանի պապական հերոսը չի կարողանում արդարացնել «իր ժողովոյի վատահորյունը»: 1992թ. մայիսի 7-ին աղբբեջանական հետևակն ու զրահատեխնիկան՝ երեք «Մի-24» մարտական ուղղաթիռների աջակցությամբ, հարձակվում են Ստեփանակերտի հարավարևմտյան հատվածի պաշտպանական դիրքերի վրա¹²³: Հաջորդ օրը՝ ցերեկով, աղբբեջանական ուղղաթիռները, ներխուժելով Արցախի օդային տարածք, հարձակման են անցնում՝ ոմբակոծելով Մարտունու Ավդու, Մյուրիշեն, Նորշեն, Ասկերանի Շոշ և այլ գյուղերը¹²⁴:

1992 թ. մայիսյան հաջողորդյուններից հետո քշնամին ավելի անգուսավ դարձավ: Չկարողանալով մարտադաշտում հաղթել՝ նրանք փորձում էին վրեժ լուծել խաղաղ քնակիշներից: Մայիսին ոմբակոծվել են Վերինշեն, Այգարիս, Դագրազ, Ալբուլաղ և հայկական այլ գյուղերը, Ստեփանակերտ քաղաքը, Ասկերան և Մարտունի շրջկենտրոնները: Կուրքանովի «Cy-25»-ն այդ օրերին իրեն զգում էր այնպես, ինչպես ամերիկյան «Թոշող ամրոցները»՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գերմանական ռազմաարդյունաբերական համալիրը ոչնչացնելիս: Կուրքանովի անպատճի բրիգը, սակայն, երկար չի տևում: Հունիսի 13-ին Ասկերանի բերդի մոտ հայ հրաձիգներից մեկն իր «Стрела-2М» դյուրակիր ԶՀՀ-ով խոցում է նրա ինքնարիորը: «Cy-25»-ի վրա «աշխատում» էր նաև Ա. Դանիելյանի «3CY-23-4 Ռիլկա» զենիթային ինքնազմաց կայանքը (ԶԻԿ): Կուրքանովի «վաստակն» արժանի հակահարված է ստանում: Հայկական ՀՕՊ առաջին միջոցները ձեռք էին բերվել Ստեփանակերտի 366-րդ մոտոհրաձագային զնդի ունեցած միջոցներից՝ դրանք էին չորսական «3CY-23-4 Ռիլկա» կայանքներ, նույնքան «Стрела-10» կա-

¹²³ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ: Եր., 2001թ, էջ 34:

¹²⁴ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 36:

յանքներ և մի քանի հատ «Стрела-2М» դյուրակիր ԶՀՀ-ներ¹²⁵: Մոտ մեկ ամսից արդեն այդ միջոցները ունեին համապատասխան մարտական հաշվարկներ և կարող էին մարտական խնդիրներ կատարել:

1992 թ. մայիսի 13-ին Թբիլիսից Նախիջևան էր թռչում ռուսական բեռնատար «Ми-26» ուղղաթիռը: Ուղղաթիռը Ղազախի մոտակայքում վթարի է ենթարկվում, անձնակազմը՝ մայոր Ս. Վուկովինի հրամանատարությամբ, գոհվում է: Քննությունն այդպես էլ չի կարողանում ստույգ պարզել վթարի իսկական պատճառները: 1992 թ. մայիսի 26-ին թշնամին Աղդամի կողմից Մարտակերտի վրա է արձակում «Երկիր-Երկիր» տիպի հրթիռներ¹²⁶: Հովհանն Մարտակերտի համար մղված մարտերում աղբբեցանական ավիացիան գործում էր կազմակերպված և գրագետ: Բարձունքների վրա տեղակայված հայկական ուժերը ծանր կորուստներ են կրում ուղղաթիռների հարվածներից: Դրանց օդաչուներն այլազգիներ էին և զգացվում էր նրանց աֆղանական փորձը: Ինքնապաշտպանական ուժերը կորցնում են զենիքային միջոցները: Մարտերի ամքող ընթացքում աղբբեցանական օդուժը ուղղաթիռներից բացի կիրառում էր նաև «Су-25» գրոհիչներ և ծևափոխված ուսումնամարտական «Լ-29» ինքնարթիռներ¹²⁷: Այդ ժամանակ հայկական կողմը ևս ունեցել էր հաղթանակներ: Հակառակորդը կորցրել էր որոշակի տեխնիկա, սակայն խիստ զգաց-

¹²⁵ ՊԲ ՀՕՊ-ի պետի զեկույցը՝ նվիրված ՊԲ ՀՕՊ գորքերի ստեղծման 10-րդ տարեդարձին, Ստեփանակերտ, 2002 թ., էջ 1:

¹²⁶ Հասրաբյան Ս., «Լարաբաղյան պատերազմ», էջ 44: Հավանաբար խոսքը ՀՕՊ-ի «С-200» հրթիռների մասին է: Բազմիցս նշվել է, որ Արցախում կիրառվել են նման հրթիռներ, սակայն ստույգ տեղեկություններ չունենք տեսակների և արդյունքների մասին: Դրանց կիրառման արդյունավետությունը շատ կասկածելի է, քանի որ զենիքային հրթիռը, առանց լուրջ տեխնիկական կատարելազործումների, դժվար է կիրառել ցանքային նշանակետներին հարվածելու համար: Նման հրթիռների կիրառության դեպքեր եղել են, սակայն դրանք հիմնականում կիրավում են առանց լուրջ նշանառության (http://raspletin.ru/php/press-center/news/almaz_061221_02.php):

¹²⁷ Հասրաբյան Ս., «Լարաբաղյան պատերազմ», էջ 48-50:

վում էր զենիթային միջոցների պակաս: Հուլիսի 22-ին հայկական գործերը ստացան առաջին ռադիոտեղորշման կայանը և ձևավորեցին նոր զորամաս: Հուլիսի 31-ին հակառակորդի ինքնարիոները մեծ բարձրությունից ոմբակոծում են Ստեփանակերտ քաղաքը: Նույնը կրկնվում է օգոստոսի 5-ին¹²⁸:

Այնուհետև այդ ոմբակոծությունները դառնում են ավելի հաճախակի: Մեծ վճասներ էին հասցնում հատկապես «РБК-250» և «РБК-500» ոմբային կասետները: Օգոստոսի 23-ին Ստեփանակերտ քաղաքի վրա գցված «РБК-500» ոմբային կասետից զոհվում է 14 խաղաղ բնակիչ: Նույն ամսի 31-ին նետվում է 12 (այլ տվյալներով՝ 20) նմանատիպ ոումբ զոհվում է 16 և վիրավորվում՝ 121 մարդ¹²⁹: Մեկ շաբաթվա ընթացքում քաղաքի վրա նետվում է ավելի քան 20 տոննա ոումբ¹³⁰: Օգոստոսի 20-ին աղբեկացնական զինուժի կողմից Մարտակերտի Մեհմանա, Գյուլարադ և Հարությունագոմներ գյուղերի վրա հարձակման ժամանակ կիրառում է նաև օդուժ: Նույն ամսի 25-ին ՀՀ-ից Արցախ տեղափոխվեցին երեք «Oca» ԶՀՀ-ներ և ՀՕՊ-ի այլ տեխնիկա, մասնավորապես նոր տեղորշման կայաններ և այլն, որոնք կարող էին իրադրությունը կտրուկ փոխել: Մեպտեմբերի 4-ին թուրք-թաթարները Աղդամի կողմից մեծաքանակ ուժերով ու միջոցներով հարձակվում են Մարտունու Ավդուր, Հացի և Նորշեն գյուղերի վրա: Հիմնական ուժերին աջակցում էր նաև օդուժը:

«1992-ի աշնանը, նախկին խորհրդային ՀՕՊ սպառազինության ու տեխնիկայի ընդունմանը զուգընթաց, Հայաստանում միայն սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին կազմավորվեցին հակաօդային պաշտպանության հիմք զորամասեր, որոնք դարձան ՀՀ զինված ուժերի հակաօդային պաշտպանության համակարգի հիմքը: Նրանց

¹²⁸ Հասրաբյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 56:

¹²⁹ Աղաջանյան Մ., Մինասյան Ս., Ասատրյան Է.: Աղբեկացնը Ղարաբաղի ժողովրդի դեմ. ազրեսիայի քաղաքա-իրավական հետևանքները և դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների վրա, Եր., «Նախրի», 2006, էջ 98-108:

¹³⁰ Հասրաբյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 61-62:

մարտկոցները շուտով տեղակայվեցին հանրապետության սահման-ներում:

Հայաստանի բուհերի զինվորական ամբիոններում այս գորատեսակի սպաներ չեն պատրաստվում, և սպայական ծառայության գորակոչվեցին ֆիզիկայի, մաքենատիկայի, ռադիոֆիզիկայի ու էլեկտրոնիկայի մասնագետներ, ովքեր արձակման կայանքներ առաջին անգամ հայկական բանակում տեսան: Սակայն նրանք հիմնարար գիտելիքներ ու նվիրում ունեին, արագորեն յուրացրին ՀՕՊ կազմակերպման մարտավարությունը, և նրանց շնորհիվ հայկական օդային սահմանները դարձան անթափանց, ու Հայաստանում ռմբահարվեցին միայն Կապանն ու Վարդենիսը:

Հայաստանում հակաօդային պաշտպանության գորքեր ու համակարգ կազմավորելու համար հարկ էր ՀՕՊ կազմակերպման՝ տասնամյակներով մշակված մարտավարությունում համակարգային փոփոխություններ կատարել: Սարքին տեխնիկայի ու սպառագինության քանակը բավարար չէր օդային սահմանները պահպանելու համար, և հակաօդային պաշտպանության գորքերի հրամանատարությունն ստիպված էր մեկտեղել ՀՕՊ օրյեկտային ու գորային միջոցները, ինչը կազմակերպական, մասնագիտական և ուսումնական առավել քան բարդ գործընթաց էր, որն իրականացվեց վարչության պետ, այսօր պահեստի գեներալ-մայոր Ալիկ Սարգսյանի հմուտ դեկավարմաբ: Նաև՝ մինչ անկախացումը, Հայաստանում տեղաբաշխված հակաօդային պաշտպանության ամբողջ համակարգը, քննականաբար, ուղղված էր դեպի արևմուտք՝ Թուրքիա, իսկ այժմ պետք էր թեքել արևելք՝ Աղրբեջան»¹³¹:

Ականատեսների վկայությամբ՝ 1992 թ. հոկտեմբերի 28-ի երեկոյան անհայտ մակնիշի ռազմական ինքնարիոլ ռմբակոծում է Գանձասարի վանքը՝ մի քանի տասնյակ շղեկավարվող հրթիռներ արձակելով վանքի վրա: Նույն օրը և նախորդ օրը երեկոյան հակառակորդի

¹³¹ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Եր., 2012, էջ 79:

օղուժը մի քանի անգամ ոմբակոծում է նաև Ստեփանակերտը¹³²: Մինչև 5 կմ բարձրությամբ գործող մեր զենիթային միջոցների ակտիվությունը հակառակորդին ստիպեց վոյսել մարտավարությունը և գործել մեծ բարձրություններից: Այդ պատճառով անհրաժեշտ էր Արցախում ունենալ նաև մեծ բարձրության և հեռահար միջոցներ: Նոյեմբերի 17-ին Արցախի երկինքն արդեն պաշտպանված էր նոր ու հեռահար համալիրով: Այդ օրը «Կրց» ԶՀՀ-ը դրվելով մարտական հերթապահության մարտական հաղթանակ ունեցավ:

1993-ի հունվարին կազմավորվեց ՀՀ ԶՈՒ ռազմաօդային ուժերի և հակաօդային պաշտպանության միացյալ հրամանատարական կետը, իսկ սեպտեմբերին՝ Պաշտպանության բանակի գենիբային հրթիռահրետանային զորամասը, ինչն էապես հեշտացրեց ՀՕՊ ստորաբաժանումների դեկավարումն ու համակարգի գործողությունների արդյունավետության բարձրացումը:

Հայաստանը հետխորհրդային առաջին երկիրն էր, ուր ՀՕՊ օրյեկտային ու զորային միջոցների ռադիոլոկացիոն կայանքները համատեղվեցին և կապվեցին ռադիոլոկացիոն միասնական համակարգին: Դա կազմակերպական, մերուդաբանական, ուսուցման ու կապի կազմակերպման անշափ բարդ գործընթաց էր, որի նախադեպը ԽՍՀՄ-ում չկար: Փաստորեն, հայկական ԶՈՒ-երում միացյալ ՀՕՊ և օդուժ զորատեսակի հիմքերը դեռ վաղուց են դրվել: 1992-ից սկսվեց նաև Հայաստանի օդային տարածքի հետախուզությունը:

1993 թ. հունվարի 19-ին հակառակորդի միանգամից 9 ինքնարիո ոմբակոծում է Ասկերանի շրջանը: Որոշ տվյալներով՝ դրանցից երեքին ինքնապաշտպանական ուժերը խոցում են¹³³: 1993 թ. սկզբներից արդեն Արցախում եղած ՀՕՊ միջոցների քանակն ու տեսականին թույլ էին տալիս կազմակերպել բազմաշերտ և էշելոնացված պաշտպանություն: Մարտի վերջին Արցախում հայտնվեց նաև «C-125»

¹³² Հասրաբյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 80:

¹³³ Саркисян М.. Нагорный Карабах: Война и политика (1990-93гг.). Ереван. 2010, стр. 189.

ԶՀՀ-ը, որը ավելի հզորացրեց երկնքի պաշտպանությունը: Դրան հակառակորդը փորձում էր հակադրել ավելի կազմակերպված և հագեցած հարվածներ: Այլիլի 7-ին աղբբեջանական ինքնարիոլ 500 կիլոգրամանոց ռումբ է նետում Մարտունու շրջկենտրոնի վրա¹³⁴: 1993 թ. օգոստոսի 19-ին երեք աղբբեջանական ինքնարիոներ հարվածներ են հասցեում Ղափան քաղաքին: Խսկ օդաչուների ոմբահրության սխալների պատճառով 1994 թ. մարտի 25-ին երկու ինքնարիոն Հորադիզում հարվածում են նաև աղբբեջանական դիրքերին: 1994 թ. ապրիլի 13-ին աղբբեջանական մի քանի ինքնարիոններ, քաղմիցս խախտելով օդային սահմանը, ոմբակոծում են Ստեփանակերտը և այլ բնակավայրեր¹³⁵: Այդ օրն այն ոչ եզակի օրերից էր, երբ կատարվում էին անգամ մի քանի տասնյակ մարտական թոփշքներ: Նման ոմբակոծությունները դարձել էին սովորական:

1994 թ. «ՄիՇ-25Բ» ոմբակոծիչները ոմբակոծել են Հաղորդ ու Ստեփանակերտ քաղաքները և, չնայած մեծ ավերածություններին, այնուամենայնիվ, սպասված արդյունավետությունը չեն ստացել: Մի անգամ նույնիսկ այլազգի օդաչուները հետևյալ մարտավարություն են փորձարկել. Վերևից քավականին բարձր և արագ թռչող երկու «ՄիՇ» են մոտենում Ստեփանակերտին, միևնույն ժամանակ, թռչելով քավականին ցածր, քաղաքին են մոտենում նաև երկու, հավանաբար «Cy-24» (կամ՝ «Cy-25») ինքնարիոններ: Դա ծուղակ էր ՀՕՊ-ի համար, սակայն «ներքին» ինքնարիոնները հայտնարերվում են, իսկ «վերևի» ինքնարիոնները չեն կարողանում դիպուկ ոմբանետում կատարել:

Մինչև հրադադարի հաստատումը աղբբեջանական ինքնարիոնները մշտապես հարվածում էին Ստեփանակերտ քաղաքին: Եթե անգամ ճակատներում տիրում էր հարաբերական անդրբ, միևնույն է, մայրաքաղաքը պիտի ենթարկվեր հարվածների: Չաղաքը ենթարկվել է ոչ միայն ինքնարիոնների, այլ հրետանու մասսայական ոմբահարմա-

¹³⁴ Հասրաբյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 103:

¹³⁵ Հասրաբյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 174:

Ար: 1991 թ. վերջից մինչև 1994 թ. գարունը Ստեփանակերտ քաղաքի վրա նետվել է «Գրադ» համազարկային կայանքի ավելի քան 20 000, «Ալազան»-ի մոտ՝ 2700 հրեաներ, ավելի քան 1900 հրեստանային այլ արկեր, 180 ոմբային կասետ և 500 կիլոգրամանոց ռումբ, այդ թվում վակուումային ռումբեր¹³⁶: Աղբեջանական օդուժի կատարած թոհջըները մոտենում են 10 000-ի¹³⁷, ինչն աննախադեպ է տարածաշրջանի համար:

Հարկ է ասել, որ հակառակորդն անպատիժ չէր գործում. նրա որոշ ինքնարիոներ խոցվել էին, իսկ որոշ հարվածներ էլ խափանվել: Ինքնապաշտպանական ուժերը ոչ միայն սովորել էին դրանց ժամանակին հայտնաբերել, այլ նաև զինվում էին համապատասխան միջոցներով: 1992 թ. աշնանն Արցախում արդեն հայտնվել էր «Կրց» ԶՀՀ-ն, որը զգալիորեն ավելի հեռահար և բարձրահար էր, քան «Օօս»-ն, որի պատճառով աղբեջանական օդաչուները թոհջըների մարտավարությունը փոխվել էին: Նկատենք, որ «Կրց»-ի մասնագետներ մենք չունեինք, սակայն հայ հակառայինները, որոնցից շատերը բարձրագույն տեխնիկական կրթություն ունեին, համալիրը նի քանի շաբաթում յուրացրեցին և արդեն ինքնարիոններ էին խոցում:

Դեռ 1992 թ., երբ առաջին անգամ ոմբակոծվեց Կապանը, այդ ուղղությամբ կազմակերպվեցին ՀՕՊ-ի միջոցների տեղադրությունը: Մասնավորապես, մի քանի 57 մմ-ոց «С-60» հրանորդներով սարքավորվում էր համալիր:

Աղբեջանական ինքնարիոնների խոցման դեպքերի վերաբերյալ տարբեր աղբյուրներ տալիս են տարբեր տվյալներ: Աղբեջանական

¹³⁶ Ագաջանյան Մ., Ասատրյան Է., Մինասյան Ը.. Ազերբայջան դատարկությունը Հայաստանի վեհանդունության վերաբերյալ. Երևան, 2006, էջ 103.

¹³⁷ Թվերը ստացել ենք հաշվարկային մեթոդով: Երբեմն աղբեջանական ավիացիան կատարում էր օրական 10 և ավելի թոիչք: Նման ակտիվությամբ թոհջըներ են կատարվել 1992-1994 թթ., դրանից առաջ կատարված թոհջըները եղել են քիչ պակաս: Միջինը ընդունելով 5-6 թոիչք օրական, պատերազմի ավելի քան 1800 օրերի դեպքում ստացվում է 9000-10800 թոիչք: Դրանց մոտ կեսը կարելի է համարել մարտական թոհջըներ:

կողմը խոստովանել է 10 կորցրած ինքնաթիռի և ուղղաթիռի մասին: Հեղինակավոր ուս փորձագետ, քաղաքական և ռազմական վերլուծությունների ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ Ա. Խրամչիխինը¹³⁸ նշում է 14-16 ինքնաթիռի և 5-6 ուղղաթիռի խոցման մասին¹³⁹: Սեր ուսումնասիրությունները, սակայն, ցույց են տալիս, որ դրանք մոտ են 30-40-ին:

Հ/Հ	Տեղը, ամսաթիվը	Խոցման միջոցը	Օդանավի մակնիշը/տեսակը
1	-1989 թ.-ի հուլիսի 14	դյուրակիր ԶՀՀ-	«Մի-8»
2	Շուշի, հունվարի 28	դյուրակիր ԶՀՀ	«Մի-8»
3	1991 թ. մարտ	«Стрела2» ¹⁴⁰	«Մի-8»
4	Ղազար-Կարմիր Շուշի միջտարածքում, 1992 թ. ապրիլի 4	«Шилկա» ¹⁴¹	ուղղաթիռ ¹⁴²
5	-ապրիլ 8	«Шилկա» և «Стрела-2М» ¹⁴³	«Մի-24»
6	-1992 թ. ապրիլ	ՀՄՄ-ի, «Шилկա»	Երկու ուղղաթիռներ
7	Մարտունի, մայիսի 15	«Стрела2М»	«Մի-8» ¹⁴⁴

¹³⁸ Александр Анатольевич Храмчихин - заместитель директора Института политического и военного анализа

¹³⁹ Храмчихин А.. На кавказских фронтах – ситуация патовая. Пока....НВО. 2010-01-15.

¹⁴⁰ ՊԼ արխիվ, «ՊԼ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», թիվ 151, էջ 56:

¹⁴¹ «Шилка» ԶԻԿ-երը բավականին արդյունավետ են կիրառվել Արցախյան գոյամարտում, դրանց բանակը մեծ չի եղել, որոնցից մեկը գրավվել էր Աղորեցանցիներից (<http://3v-soft.clan.su/>):

¹⁴² Դեվրիկյան Տ., Երկնիքի պահապաններն ու տիրակալները (1-ին գիրք),Եր., 2008 թ, էջ 3:

¹⁴³ Դեվրիկյան Տ., Նշվ. աշխ., էջ 2:

¹⁴⁴ Տես՝ նույն տեղում:

8	հուլիսի 25	«Oca-AK» կամ «Стрела2У»	ինքնարիո ¹⁴⁵
9	Չիլիան, Օգոստոսի 20 կամ 31	-	«МиГ-25ПД» ¹⁴⁶
10	-օգոստոսի 25-ին և 27-ին	«Oca-AK»	երկու ինքնարիոներ, մեկը՝ Су-24 ¹⁴⁷
11	-սեպտեմբերի 4	«Oca-AK»	«МиГ-21» և «Су-25»
12	-սեպտեմբերի 17	«Oca-AK»	«Ми-24»
13	Ստեփանակերտ, սեպտեմբերի 20	«Oca-AK»	ինքնարիո
14	Լիսազոր, հոկտեմբերի 5	«Oca-AK»	ինքնարիո
15	Լաշին, հոկտեմբերի 8	«Стрела-2М»	«Ми-24»
16	Ստեփանակերտ, հոկտեմբերի 10	«Oca-AK»	«Су-24» ¹⁴⁸
17	Մարտակերտ, հոկտեմբերի 28	«Oca-AK»	«Ми-24» և «Л-39»
18	-հոկտեմբերի 31	«Oca-AK»	«Су-25» կամ «Су-24»
19	Մարտակերտ, հոկտեմբերի 31	«Стрела-2М»	ինքնարիո
20	Ստեփանակերտ	«Круг»	«Су-17»

¹⁴⁵ Հաստ աղբքեցմական տվյալների Մարտակերտի տարածքում խոցված «ՄիԳ» կործանիչի օդաչուն եղել է Կոնստանտին Վիրցևը, ում փրկության համար իրականացվել է բացառիկ փրկարարական գործողություն: Այդ օդաչուն շատ փորձառու է եղել և մահացել հետագայում 1993 թ.: <http://vesti.az/news/133389/>

¹⁴⁶ Օդաչուն կ-ն Յու. Քելիշենկոն էր (15-րդ մարտական բոիչը):

¹⁴⁷ Դեվրիկյան Տ., Նշվ. աշխ., էջ 10:

¹⁴⁸ Այլ տվյալներով ինքնարիոը «Су-25» է եղել: Օդաչուն մահացել էր, վառված փաստարդերից երեսում էր միայն անունը՝ Ալեքսանդր: Նույն ինքնարիոի վրա, կամ նույն օրը այլ ինքնարիոի վրա հրթիռներ է արձակել նաև «Круг» ԶՀՀ-ը:

21	Մարտունի, դեկտեմբերի 6	«Стрела-10» և «Шилка»	«Су-25»
22	Առաջաձոր, դեկտեմբերի 6	«Оса-АК»	«Ми-24» ¹⁴⁹
23*	Վարդենիս, դեկտեմբերի 11	-	«МиГ-21» կամ «МиГ-25» ¹⁵⁰
24	Առաջաձոր, հունվարի 14	«Оса-АК»	ինքնաթիռ
25	Մարտակերտի ճակատ, հունվարի 15, Խաչենի ձորակ	«Оса-АК»	«МиГ» կործանիչ ¹⁵¹
26	Մարտակերտի ճակատ, հունվարի 15, Սրիսավենդ	դյուրակիր ԶՀՀ	ինքնաթիռ ¹⁵²
27	Մարտակերտի ճակատ, հունվարի 15, Խաչենի ձորակ	«Оса-АК»	ինքնաթիռ ¹⁵³
28	- հունվարի 20	«Крыг»	«Су-25» ¹⁵⁴

¹⁴⁹ Պլ արխիվ, «Պլ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», թիվ 148, էջ 3:

¹⁵⁰ Պլ արխիվ, «Պլ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», թիվ 148, էջ 8:

¹⁵¹ Դեվիլկյան Տ.: Նշվ. աշխ., էջ. 10: Նշենք, որ հաճախ «МиГ-25»-ը տարբեր աղբյուրներում սխալմամբ անվանվում է «МиГ-21»:

¹⁵² Կա այդ իրողությունը հաստատող տեսաժապավեն, որը բազմիցս անօգած ցուցադրվել է հեռուստատեսությամբ:

¹⁵³ Հայկական կողմից կան տեղեկություններ, որ ինքնաթիռից կատապուտ է եղել երկու օդաչու: Եթե դա հավաստի է, ապա կարելի է ենթադրել, որ ինքնաթիռը հավանաբար եղել է «Су-24»: Չնայած, որ շատ դժվար է ստույգ նշել վարձկան օդաչուների անունները, սակայն ըստ որոշ տվյալների՝ հավանական «Су-24»-ի օդաչուներից մեկն եղել է Ա. Չիստյակովը, որին հետագայում գերել են ինքնապաշտպանական ուժերը: Այլ տվյալներով այդ օդաչուն եղել է «МиГ-21»-ի օդաչուն: Մի բան ակնհայտ է, որ բոլոր աղբյուրներով այդ օրը նշվում է երեք ոչնչացված ինքնաթիռ:

29**	Կուսապատ, մարտի 23	«Օսա-ԱԿ»	ուղղարիո
30	հարավարևելյան ճակատ, 1994 թ. հունվարի 12	«Կրց»	ինքնարիո
31	- հունվարի 23	-	«Ծ-25»
32	հարավարևելյան ճակատ, հունվարի 31	«Ծ-60»	«ՄիԴ-21»
33	- փետրվարի 2	«Ծ-60»	«Ծ-25»
34 ***	- փետրվարի 17 ¹⁵⁵	«Իգլա» և «Օսա- ԱԿ»	«ՄիԴ-21» ¹⁵⁶
35	Մարտակերտ Զայլու, ապրիլի 13	«Իգլա»	ինքնարիո ¹⁵⁷
36	Գորիս-Լաշին-Ֆիզուլի հատված, ապրիլի 23 ¹⁵⁸	«Կրց»	«ՄիԴ-25Բ» ¹⁵⁹

¹⁵⁴ ՊԲ արխիվ, «ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», թիվ 149, էջ 1,2,6:

¹⁵⁵ Այլ տվյալներով դեպքը տեղի է ունեցել մեկ տարի առաջ նույն օրը:

¹⁵⁶ Օդաչուն՝ բարար վարձկան Ս. Իշկովչյան, զարմացել էր, որ իրեն խոցել են: Լինելով իրահանգիչ և ստվորեցնելով այլ վարձկանների՝ նա իր բոլշորով փորձել էր ցույց տալ, որ հայերը չեն կարող խոցել իրենց: Ապշած էր, որ այդ սառնամանիքին լինան վրա նստած շարքայինը ժամերով հերթապահություն է կատարել: Հետո պարզվեց, որ այս վարձկանը ԽՍՀՄ-ի ժամանակ եղել էր հայկական ՌՕՊ վարչության պետի տեղակալ գնդապետ Բ. Բարյանի աշակերտը:

¹⁵⁷ Հասրաթյան Ս., «ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները դարաբաղյան պատերազմի զիսավոր ռազմագործողություններում: Ստեփանակերտ. 2010, էջ 122:

¹⁵⁸ ՊԲ արխիվ, «ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», թիվ 153, էջ 33:

¹⁵⁹ Ստեփանակերտի օդային տարածք մտան միանգամից յոթ ինքնաթիռներ: «ՄիԴ»-երը շատ մեծ արագությամբ էին անցնում (650-700 մ/վ), և միշտ չե, որ հաջողվում էր նրանց խոցել, սակայն նրանք էլ չէին կարողանում իրենց խնդիրը կատարել: Օդաչուն կարողացավ անկարգելով իշնել և ազատվել հայկական կողմի հետապնդումից: Սա փառահեղ հաղթանակ էր, և առանձնահատուկ պետք է նշել, որ «Կրց» ԶՀՀ-ը առաջին անգամ կիրառվել է հենց Արցախյան գոյանարտում և, շնորհիվ հայ մասնագետ-

* Աղբքեջանական Ռ-ՕՌ-Ները 1992 թ. մայիս-հոկտեմբեր ամիսներին կորցրել են 14 բռչող սարք¹⁶⁰, որից 11-ը միայն՝ հունիսի 13-ից օգոստոսի վերջը¹⁶¹:

** 1993 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին Արցախի տարածքում հիմնականում «Օօա-ԱԿ» համալիրով ոչնչացվել է չորսական ինքնարիո և ուղղաթիո: Դրանցից մեկը ոչնչացվել է հունիսի 23-ին կամ 26-ին՝ Մարտակերտի համար մղված մարտերի ժամանակ¹⁶², երկու ինքնաթիո ոչնչացվել է հուլիսի 22-ին Աղբամի մատուցներում¹⁶³, մեկը եղել է «Մի-24» ուղղաթիո և ոչնչացվել է սեպտեմբերի 3-ին: Սեկ այլ ուղղաթիո ոչնչացվել է հոկտեմբերի 29-ին Սիջնավանի մերձակայքում:

*** Այստեղ նշված չեն 1994 թ. մարտի 17-ին «Կրց» համալիրով Սեփական գյուղի մերձակայքում սխալմամբ խոցված իրանական «С-130» ռազմատրանսպորտային ինքնարիոի մասին: Այս դեպքը ևս բացահիկ էր զուտ ռազմական առումով: Առաջին խոցումից հետո պոկվում է ինքնարիոի թևը, որը ընդունվում է որպես առանձին նշանակետ, քանի որ թուրքերն այդ ժամանակ կիրառում էին նման մարտավարություն: Առանձնացված թևին արդեն խոցում է «С-125» համալիրը:

Նշված ինքնարիոների և ուղղաթիոների տեսակների ու դրանց խոցման ամսաթվերի մեջ կարող են լինել որոշակի անձտություններ, ո-

ների, փայլեց՝ խոցելով աշխարհի ամենահզոր ինքնարիոներից մեկին: Դեպքն ավիացիայի պատմության համար համաշխարհային նշանակություն ունի:

¹⁶⁰ «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ» հանրագիտարան, Եր., 2004, էջ 21:

¹⁶¹ Հասրաբայյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 63:

¹⁶² Հասրաբայյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 109: Ս.Հասրաբայյան ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժնումները դարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում: Ստեփանակերտ. 2010, էջ 122:

¹⁶³ ՊԲ արխիվ, «ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», թիվ 150, էջ 18:

բոնք հիմնականում կապված են պատերազմող և ռուսական կողմերի տեղեկատվության իրարամերժության հետ: Քանի որ հաճախ խոցված օդանավերը մեծ մասամբ հասցնում էին անցնել ռազմաճակատի գիծը, ապա հնարավոր չեր լինում ստույգ ճշտել դրանց տեսակը: Հայկական կողմից որպես գենիթային միջոցներ՝ հիմնականում սահմանափակ քանակով¹⁶⁴, օգտագործվել են խորհրդային արտադրության «Стрела-2М», «Стрела-3» և «Игла» կրովի ԶՀՀ-ներ, «Шилка» ԶԻԿ-ներ, ինչպես նաև՝ «Оса», «Стрела-10» և «Крыг» ԶՀՀ-ներ:

Աղբբեջանական կորուստները թոփքների առումով կազմում են 0.3 տոկոս, ինչը բացառիկ է իրավիճակի համար, իսկ եթե վերցնենք միայն մարտական թոփքները, ապա այդ կորուստները կկազմեն ավելի մեծ ցուցանիշ: Մեր ունեցած ինքնաթիռների կորուստները քանակի առումով կազմում են աղբբեջանական ինքնաթիռների 20-25 տոկոսը:

Հայկական կողմի հաջողությունները, ինչպես տեսանք փայլուն էին, դրանք լրացնում են **Խայլոց փառավոր հաղթանակների շարքը**: Հարց է առաջանում, ինչով է պայմանավորված այս բացառությունն ՕՀՄՀՕՊ հակամարտության երկարամյա պատմության մեջ:

Ինչպես տեսանք, չնայած աղբբեջանական Ո-ՕՌի-ի ակտիվությանը, դրանք երբեք չեն կիրառվել մասայական¹⁶⁵: Գրեթե չեն կիրառվել գերճշգրիտ հարձակման միջոցներ, Ո-ԷՊ-ի ակտիվ միջոցներ, դեկավարման ու նշանառման ավտոմատացված համակարգեր և այլն: Աղբբեջանական օդուժը երբեք չի կարողացել խոցել հայկական ՀՕՊ միջոցներ, չնայած որ դա ցանկացած օդուժի առաջնային խնդիրներից է: Հակառադիոլկացիոն հրթիռներ կիրառելու փորձեր

¹⁶⁴ Որոշ ԶՀՀ-ներ եղել են մեկ-երկու միավոր:

¹⁶⁵ Վերը բերված օրինակներից կարող եք համեմատել, որ օրական մինչև 30-40 մարտական թոփքները մեծ արդյունք չեն կարող տալ: Հարվածներն անարդյունավետ են, եթե հատկապես հարվածում են բնակավայրերին կամ սովորական սպառազինությամբ:

Եղել են: Այսինքն՝ աղբքեջանական Ո-ՕՌ-Ները կիրառվում էին ա-վանդական խորհրդային մեթոդներով և տեխնոլոգիաներով: Դրան հակառակ՝ հայկական սահմանափակ միջոցները կիրառվում էին բավականին գրագետ, ակտիվորեն խուսանավում էին՝ օգտագործե-լով տեղանքի ընձեռած լայն հնարավորությունները: Տեղային պա-տերազմներում, անգամ երբ մարտի մեջ էին մտնում խորհրդային հզոր ՀՕՊ ստորաբաժանումները մեկ խոցված հնքնաթիոի վրա, ար-ձակվում էր մինչև 8-10 հրթիո: Որոշ եզակի դեպքերում՝ միայն 5-6 հրթիո մեկ հնքնաթիոի համար: Հայ մասնագետները հակառակոր-դին խոցում էին առնվազն 4-րդ հրթիոով, մի քանի համալիրներ, ո-րոնք, ի դեպ, վաղուց արդեն հանված էին սպառազինությունից, ար-ձանագրում էին խոցումներ 5-6-րդ հրթիոներով: Սրանք ևս չտեսնը-ված ցուցանիշներ են համաշխարհային պրակտիկայում: Հայ հա-կաօդայինների հաջողության հիմնական գրավականը եղած միջոց-ների գրագետ օգտագործումն էր, շարժունակությունը, դրանցով ա-րագ խուսանավումը և նորարարությունները: Իհարկե, կա նաև այն հանգամանքը, որ Աղբքեջանի դեպքում ավիացիան կիրառվել է լեռ-նային տեղանքում, ինչը դժվարացնում է արդյունավետությունը, զուտ խորհրդային մողելով՝ հիմնականում առանց դեկավարվող սպառազինության: Սակայն, մինևոյն է, դրանից հայկական կողմի փայլուն գործողությունները չեն խամրում:

Այս ամենով հանդերձ՝ Արցախյան գոյամարտի օրինակը հասկա-նալի պատճառներով հիմք չի կարող դառնալ ՀՕՊ-ի հետագա զար-գացման մողելի համար: Մասնավորապես, խնդիրն այն է, որ մենք այսուհետ զարգացնելու ենք շեշտակի հարձակումներ, որոնց ժամա-նակ մորիլ գրահամարերին և դեսանտին օդից աջակցություն է հար-կավոր, իսկ ցամաքային ՀՕՊ միջոցները չեն կարող ապահովել նման պաշտպանություն:

Սակրավոր-ինժեներներ: Ազգային-ազատագրական պայքարի ա-ռաջին օրերից երկրապահ կամավորական տարրեր ջոկատների կազմում սկսեցին գործել նաև սակրավորները: Նրանք բուհերի ռազ-մական ամբիոններ ավարտած պահեստի սպաներ էին, մի քանի հո-

զի էլ՝ ԽՍՀՄ զինված ուժերում ծառայած նախկին սակրավորներ: Կային նաև պահեստի սպաներ¹⁶⁶:

Խորհրդային 7-րդ բանակի Երևանի ղլխլզիայի ինժեներական ծառայության նախկին պետ, ՀՀ կառավարության առընթեր պաշտպանության կոմիտեի անդամ, գնդապետ Աշոտ Մարդանյանի դեկավարությամբ 1992 թ. ապրիլի 26-ին ստեղծվեց ՀՀ ՊՆ ինժեներական ծառայության բաժինը, որը սեպտեմբերին վերակազմավորվեց ինժեներական գորքերի վարչության:

ԼՂՀ-ում այդ ծառայությունը 1992 թ. գլխավորեց Ռուբեն Աղաջանյանը: Գնդապետ Ա. Մարդանյանը սկզբնական շրջանում ջոկատների հետ լինում էր սահմանի ամենատարբեր հատվածներում: Շուտով զինծառայության եկան խորհրդային բանակից վաղուց զորացրված գնդապետներ Բենիկ Նազինյանն ու Բարսեղ Մայիսյանը: Տարիներ շարունակ նրանք պատվով ծառայեցին ազգային բանակում:

Միայն 1993 թ. սեպտեմբերի 5-8-ը արևելյան ռազմաճակատում սակրավորների գրագետ կազմակերպած պաշտպանության շնորհիվ հակառակորդը մարտի դաշտում կորցրեց ավելի քան 14 միավոր զրահատեխնիկա: 2000 թ. սեպտեմբերի 7-ը Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերում սահմանվեց ինժեներական գորքերի օր:

Ուազմական ոստիկանություն: 1992 թ. մայիսի 5-ի ՀՀ ՊՆ հրամանով ստեղծվեց ռազմական ոստիկանությունը: Դրա խնդիրը կայազորներում, գրամատարում, սահմանամերձ շրջաններում օրինականության պահպանումն էր: Ոստիկանությունը նաև պետք է արդյունավետ պայքարեր իրավախախտումների դեմ: Ուազմական ոստիկանության առաջին պետը ներկայիս պահեստի գնդապետ Հովհաննես Հարությունյանն էր: Նրա, գնդապետներ Սերգեյ Աքարբեկյանի, Վահրամ Խոռոչսոունու և ներկայիս ՀՀ ոստիկանապետ, գեներալ-լեյտենանտ Վլադիմիր Գասպարյանի դեկավարման տարիներին ռազմական ոստիկանությունը դարձավ կայացած կառույց:

¹⁶⁶ Գեներալ-մայոր Աղոյան Ռ. իշխողությունները:

1.3.1. Մարտական գործողությունների ընթացքը և ավարտը

Ծուշիի ու Լաշինի ազատազրումից հետո ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության աշալոցությունը սկսեց բուլանալ: Սխալ գնահատվեցին ձեռք բերված հաղթանակների ռազմավարական և օպերատիկ նշանակությունները: Ինչքան էլ անուրանակի լիներ Ծուշիի կրակակետի վերացման բարոյա-հոգեբանական նշանակությունը, միևնույն է, հակառակորդի իմբնական խմբավորումները չեն կրել պարտություն, առավել ևս ջախջախված ու ոչընչացված չեն:

1992 թ. հունիսի 12-ին ժամը 17⁰⁰-ին ռազմաճակատի հյուսիսային, արևելյան և հարավարևելյան (120 կմ) ճակատում ավելի քան 150 միավոր զրահատեխնիկայի աջակցությամբ աղբբեջանցիները լայնածավալ հարձակում սկսեցին: Գլխավոր հարվածների թիրախն էին ընտրվել Ասկերանի, Կիշան-Քոլատակի և Շահումյանի շրջանի հյուսիսարևելյան հատվածները:

Հատկապես ուսանելի է հյուսիսում աղբբեջանցիների ձեռնարկած հարձակումը, որը Արցախյան գոյամարտում զրահատեխնիկայի գանգվածային օգտագործումով ընթացքից հարձակման առաջին խոշոր օրինակն էր:

Հունիսի 12-ին աղբբեջանցիները Խանլարի ու Նավթալանի շրջաններից հարված հասցրին Շահումյանի շրջկենտրոնի ուղղությամբ: Հարձակման անսպասելիության պատճառով աղբբեջանցիները կարողացան ճեղքնան տեղանասերում զրահատեխնիկայի ու կենդանի ուժի մինչև 15-ապատիկ առավելություն ստանալ՝ վատ սպառագին-ված և զինամթերքի զգալի կարիք ունեցող ինքնապաշտպանական ուժերի նկատմամբ:

Հունիսի 15-ի ինքնապաշտպանական ուժերը հակահարվածով փորձեցին վերականգնել իրադրությունը: Ասկերանի ուղղության վրա համառ մարտերից հետո հաջողվեց արգելափակել ճեղքումը, սակայն հյուսիսում նույնն անել չհաջողվեց: Հունիսի 17-ից հուլիսի 9-ը աղբբեջանցիները ռազմական գործողությունները տեղափոխեցին Մարտակերտի շրջանի տարածքը: Նրանք սպառնում էին փակել

Մարտակերտ -Մտեփանակերտ օպերատիվ-ռազմավարական նշանակության մայրուղին, որով Շահումյանի զգրավված հատվածն ու Մարտակերտի շրջանը կմնկուսացվեր ինքնապաշտպանության հիմնական ուժերից: Հունիսի երկրորդ կեսին աղբբեջանցիները իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրին ճակատի հյուսիս-արևելյան հատվածում, որտեղ կարողացան գրավել Մարտակերտի շրջանի դաշտային մասն իր խոշոր բնակավայրերով և սպառնում էին շրջկենտրոնին:

Հունիսի 18-ին ԼՂՀ տարածքում արտակարգ իրադրություն հայտարարվեց, իսկ հունիսի 20-ին անցկացվեց մասնակի գորահավաք: Չորրակոչի ենթակա էին 18-40 տարեկան զինապարտ սերժանտները, զինվորներն ու գորակոչիկները, մինչև 50 տարեկան սպաները, 19-30 տարեկան կանայք, նաև մասնագիտական հատուկ պատրաստություն ունեցող բուժքույրեր և ռազմական նեղ մասնագետները:

Հուլիսի 4-ին աղբբեջանցիները սկսեցին Մարտակերտ քաղաքի գրավման ռազմագործողությունը: Հարձակումն ընթանում էր երեք հիմնական ուղղություններով Լենինավանից, Կարմրավանից ու Փափռավենդիից՝ ավելի քան 2000 հետևակայինների և 70 միավոր զրահատեխնիկայի աջակցությամբ: Մարտական գործողությունների ամբողջ ընթացքում քաղաքը ոմբակոծում էին «Cy-25» ինքնարիները, աջակցում էին նաև ուղղաբիոները, որոնք վարում էին խորհրդային փորձառու օդաչուները:

Հուլիսի 9-ին թշնամին հարձակումը դադարեցրեց և մեծ մասշտարի վերախմբավորումներ կատարելով պատրաստվում էր նոր հարձակման: Հուլիսի 10-ի դրությամբ ռազմաճակատի գիծն անցնում էր Դրմբոն-Գյուլաքաղ հատվածով:

Բացի այդ, աղբբեջանցիների ժամանակավոր հաջողությունները պայմանավորված էին նրանով, որ 1992 թ. մարտից ռազմական գերատեսչությունը վերահսկող Ազգային ժողովրդական ճակատի (ԱԺՃ) կողմից արագացվել էին Անդրկովկասյան զինվորական օկրությունների (ԶՕ) չորս մոտոհրածգային դիվիզիաներից փոխանցվող տեխնիկայի ու սպառազինության բազայի վրա գորամասերի կազ-

մավորման ու ծավալման տեմպերը: Հետ կանչվեցին խորհրդային բանակում ծառայող աղյորեցանցիները: Թեև որոշ ուշացումնով, սակայն սկսվեց անվերահսկելի կազմավորումների գինաթափումը: Աղյորեցանի նախագահ Ա. Էլշիբեյը հասկանում էր, որ իշխանությունը կարող է պահպանել միայն ռազմական հաղթանակներով ու սկսել էր բանակ գորակոչել նոյնիսկ 16-ամյա պատանիների: Չորակոչերի պլանները չեն կատարվում, ուստի դրանց անցկացման ժամկետները երկարաձգվում էին: Արդյունքում, փաստորեն, վերացան աշնանային և գարնանային գորահավաքները, փոխարենը գործում էր ամենօրյա գորահավաք: Այս պայմաններում ահավոր չափերի հասավ Աղյորեցանին համակրող երկրներից վարձկանների ներմուծումը: Հակամարտության մեջ օգտագործվելու նպատակով բանտերից ազատ արձակվեցին նոյնիսկ ամենածանր հանցագործությունների համար դատապարտվածները: Աղյորեցանը հսկայական նյութական օգնություն ստացավ իրեն համակրող երկրներից:

Նման բարդ պայմաններում ԼՂՀ-ում ծագում էր պետական կառավարման համակարգը վերակառուցելու և կատարելագործելու անհրաժեշտություն: Այդ առումով ձեռնարկված ամենագլխավոր քայլը, ինչպես վերը նշվեց, օգոստոսի 15-ին Պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ) ստեղծումն էր: ՊՊԿ-ին հանձնվեցին նաև ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի բոլոր գործառույթները: Այսինքն՝ երկրամասում ռազմական լիարժեք կառավարում մտցվեց:

Կարճ ժամանակում կատարվեց ԶՈՒ-ի կառուցվածքային վերակագնավորում: Հանրապետության տարածքում ստեղծվեց վեց պաշտպանական շրջան, որոնք պետք է ունենային ժամանակակից կանոնավոր գինված ուժերին հատուկ սխեմատիկ կառուցվածք: Հրամանի պահանջներին համապատասխան՝ ձևավորվում են գումարտակներ (դիվիզիոններ), վաշտեր (մարտկոցներ), դասակներ և ջոկեր: Մարտական ստորաբաժանումների առկայության պայմաններում ռազմական գործողությունների մշակված ծրագրերը իրագործվում էին միասնական հրամանատարության ներքո, որը տվյալ փուլում հաջողության հասնելու, բերևս, գլխավոր երաշխիքն էր դիտվում: Սակայն

դրանց արդյունքները անմիջապես չեն, որ պետք է շոշափելի դառնային: Աղբբեջանցիները իրենց ձեռքում էին պահում ռազմավարական նախաձեռնությունը և շարունակում էին հարձակումը՝ հատկապես հյուսիսում:

Օգոստոսի սկզբին թշնամու հարձակումը վերսկսվեց: Օգոստոսի երկրորդ կեսին աղբբեջանցիները շոշափելի հաջողության հասան հյուսիս-արևմուտքում՝ Վաղուհասի ուղղությամբ, որը նրանց ակտիվ գործելու հնարավորություն տվեց «Դմբոն-Գյուլարաղ գծում»:

Այս փուլում աղբբեջանական օրումի առջև դրված խնդիրը փոխվեց: Օգոստոսի կեսերից աղբբեջանցիները ձեռնամուխ եղան Ստեփանակերտի ու այլ բնակավայրերի սիստեմատիկ ռմբակոծություններին: Օդային զանգվածային հարվածներն իրականացնում էին «Су-25» գրոհիչները, «ՄիГ-21», «ՄիГ-25» կործանիչները, ռազմա ուսումնական «Լ-29» ինքնաթիռները: Այս ընթացքում թշնամին գրավեց Արծվաշենը:

Մեծարիվ զրիերի գնով՝ օգոստոսի 26-ին աղբբեջանցիները գրավեցին Մարտակերտ-Քելքաջար ռազմավարական նշանակության ավտոմայրուղին, իսկ սեպտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերային ուժեղ հրիուա-հրետանային պատրաստությունից հետո գրավեցին Կոճողոս և Պողոսագոմեր գյուղերը: Սակայն այստեղ զգացնել տվեց աղբբեջանական իշխանությունների մոտ պատերազմի ռազմավարության հարցերում միասնական մոտեցումների բացակայությունը: Օգոստոսի սկզբին զլիավոր շտարի պետ գեներալ-լեյտենանտ Վ. Բարշադլի հրաժարականից հետո՝ հակառակորդը հրաժարվեց զարգացնել հաջողությունը հյուսիսում՝ հիմնական ջանքերը տեղափոխելով Լաշինի մարդասիրական միջանցքի գոտի¹⁶⁷:

¹⁶⁷ ԼՂՀ պաշտպանական բանակի հրամանատարությունը կատարեց մի շարք օպերատիվ միջոցառումներ: Ռազմաճակատի հյուսիսային հատված տեղափոխվեցին ԿՊԸ-ի 2-րդ և 3-րդ գումարտակները: ՈՒժերի վերախմբավորում կատարվեց Լաշինի միջանցքի ուղղությամբ, որտեղ հակառակորդի

Մահապարտների գումարտակը կանգնեցրեց Չլդրան-Հարությունագոմեր-Վաղուհաս գծի սարալանջի երկայնքով դեպի Վանք գյուղը և Գոնաձոր գյուղող աղբբեջանական գրանասի առաջխաղողումը։ Տեղանքը հուշում էր, որ տարածքի պաշտպանության հաջողությունը պետք է վճռեր գործողությունները Ասկերանի ու Ստեփանակերտի ուղղություններում։ Մահապարտների համար իրադրությունը ծավալվեց բարեհաջող։ Վստահելով նախորդ օրը (սեպտեմբերի 2-ին) երեկոյան իրենց հետախուզության բերած տեղեկություններին (որոնք հեռացել էին մահապարտների առաջին գիծ հասնելուց 2-3 ժամ առաջ և տեղյակ չին համալրման մասին)` աղբբեջանցիները մեծարիվ ուժերով, ինքնավստահ և անփութորեն հարձակում սկսեցին։ Մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցնելուց հետո սեպտեմբերի 26-ին ընկավ Չլդրանը։ Աղբբեջանցիները, իրենց քանակական ու նյութական առավելություններն օգտագործելով, գրավեցին Սրիսվենդ, Կիչան, Վաղուհաս, Հարությունագոմեր գյուղերը։ Ուազմաճակատի գիծը հասել էր Վանք-Առաջաճոր-Ղազանչի բնագծին։

1992 թ. սեպտեմբերի երկրորդ կեսը դարձավ հակամարտության բարձրակետը։ Հյուսիսում ծավալված մարտերին գուգընթաց՝ սեպտեմբերի 18-ին աղբբեջանցիները միանգամից հարձակում սկսեցին ուազմավարականրեք ուղղություններով։ Այս հարձակման հետ աղբբեջանական բանակի հրամանատարությունը և քաղաքական դեկագարությունը մեծ հույսեր էր կապում։ Նրանց կարծիքով հաջողությունը պետք է վճռեր պատերազմի ելքը։

Առաջին հարվածն ուղղվեց Լաշինի մարդասիրական միջանցքի հյուսիսային կողմին։

Երկրորդ հարվածը հասցվեց Ղարաբաղի լեռնաշղթայի վրայով (ծովի մակարդակից 2500 մ բարձրության վրա) դեպի Շուշի ուղղությամբ։

գերակշիռ ուժերի հարվածների տակ ինքնապաշտպանական ուժերը նահանջում էին դեպի «Կյանքի ճանապարհ»։

Երրորդը՝ հասցվում էր հարավ-արևելքից՝ Մարտունի շրջկենտրոնի ուղղությամբ:

Մարդասիրական միջանցքը փակվեց, քանի որ այդ ճանապարհով երթևեկությունը դարձավ վտանգավոր: Ծանր վիճակ ստեղծվեց Մարտունիում, որտեղից սկսեցին դուրս բերել կանանց, ծերերին ու երեխաներին: Դրույթունը սպառնում էր վերածվել աղետի, սակայն անձնագործ պաշտպանության հանդիպած հակառակորդը, իր վերջին ուժերը մարտի մեջ նետելով, սպառեց ռեզերվները և սեպտեմբերի 21-ին ստիպված էր պաշտպանության անցնել: Հարձակման դադարեցումը կապված էր աղբքեցանցիների հսկայական կորուստների հետ (միայն տանկային կորուստները կազմեցին ավելի քան 70 մերենա): Թշնամու կորուստները մեծ էին նաև այն պատճառով, որ երկրի քաղաքական դեկավարության կողմից հրահանց էր իշեցվել ռազմագործությունը «ցանկացած գնով» հաջող ավարտի հասցնել: Դասական խորհրդային մոդել, ուղղակի առանց որևէ հատակ գաղափարական պատրաստության:

Հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին մարդասիրական միջանցքը դարձավ ռազմական գործողությունների հիմնական թատերաբեմը: Այստեղ աղբքեցանցիները կարողացան գրավել Թոփաղուճ լեռը, բայց ինքնապաշտպանական ուժերը նրանց դուրս մղեցին այդ բարձունքից: Մարտեր սկսվեցին մարդասիրական միջանցքի հյուսիսում՝ Ղոչազ լեռան ուղղությամբ:

Սի քանի օր Մարտունու շրջանի պաշտպանական դիրքերը հրթիռակոծելուց հետո աղբքեցանցիները գրոհեցին Ավդալ-Գյուլավիլ ուղղությամբ և Ասկերանի Խրամորթ գյուղի վրա, սակայն ոչինչի հասնել չկարողացան:

Սեպտեմբերի 26-ին Մարտակերտի ուղղությամբ «Արծիվ» գումարտակին փոխարինելու եկան «Արծիվ-2»-ի մարտիկները: Այստեղ բավարար ուժեր կենտրոնացրած ինքնապաշտպանական ուժերը նոյեմբերի 10-13-ին հարձակում սկսեցին դեպի հյուսիս-արևմուտք և ազատագրեցին Վաղուհաս, Հարությունագոմեր, Կոճողոտ գյուղերը և

Չլլրանի մատուցներում պաշտպանության անցան՝ հսկողության տակ առնելով Մարտակերտ-Քելքաջար մայրութին:

Կիշան-Վարդիհաս բնագծում պաշտպանական բանակի անձնուրաց գործողությունների շնորհիվ հակամարտությունը թևակոխեց շրջադարձային փուլ: Համառ և հակառակորդին հյուծած պաշտպանության շնորհիվ պայմաններ ստեղծվեցին հակահարձակման անցնելու և ԼՂՀ-ի շուրջը անվտանգության գոտի ստեղծելու դժվարին, սակայն ուզմավարական առումով անհրաժեշտ գործընթացի համար: 1992 թ. վերջին 1993 թ. սկզբին ճակատի ամբողջ երկարությամբ նկատվեց ուզմական գործողությունների ակտիվության անկում: Բարուն շարունակում էր անտեսել խաղաղ գոյակցության հնարավորությունը:

Նկատենք, որ 1992 թ. աշնանը աղբբեջանցիները սկսեցին հրետակոծել Հայաստանի Հանրապետության քաղաքները (Կապան, Գորիս, Վարդենիս, Կրասնոսելսկ և Իջևան):

1993 թ. հունվարին վերախմբավորումներ կատարելով՝ աղբբեջանական բանակը լայնածավալ նոր հարձակում սկսեց: Հայկական բնակավայրերի հրետակոծումն ակտիվացավ: Հունվարի 13-14-ին Աղբբեջանը գործի դրեց իր ուզմական տեխնիկայի գրեթե ողջ զինանոցը՝ գրոհային ինքնարիոններ, ծանր հրետանի, տանկեր ու ՀՍՍ-ներ: Հունվարի 13-ին թեժ մարտեր ծավալվեցին Մարտունու ճարտար գյուղի ուղղությամբ՝ ՈՒրյան լեռան մերձակայքում, որտեղ աղբբեջանցիների գրոհը ետ մղվեց: Հարավային ուղղությամբ դեպի Ստեփանակերտ հետագա առաջխաղացման համար հենարանի ստեղծումն ապահովելու նպատակով՝ հունվարի 15-ին աղբբեջանցիները հարձակում սկսեցին հյուսիսում՝ Չլլրան-Արխավենդ գծում: Հարձակման մեջ ներգրավվեցին 703-րդ ՄՀ բրիգադի, ծովային հետևակի, Ներքին զորքերի և Թարթառի աշխարհազորային գումարտակի զորամասերը: Նույն օրն աղբբեջանցիները հարձակում ձեռնարկեցին Լաշինի մարդասիրական միջանցքի հարավում: ՈՒ թեև հայկական կողմը բավական կորուստներ ունեցավ, աղբբեջանցիները չկարողացան շատ, թե քիչ էական արդյունքի հասնել: Փաստորեն, ոչ մի

տեղամասում թշնամին չկարողացավ շոշափելիորեն բարեկավել դիրքերը: Իսկ քանի որ հարձակումներն ընթանում էին առանց սեփական կորուստների հետ հաշվի նատելու, աղբբեջանցիները սպառեցին վերջին ռեզերվները և ուղղակի հարկադրված էին պաշտպանության անցնել:

Հունվարի վերջին **LՂՀ** պաշտպանական բանակի հրամանատարության մշակած օպերատիվ պլանի համաձայն՝ հաջողությամբ իրականացվեցին մի քանի անսպասելի հակագրոհներ և կարճատև, բայց ուժգին հարվածներ: Դրանով կասեցվեց մի քանի անգամ գերազանցող ուժերի ճնշումը, ամրապնդվեցին գրավված դիրքերն ու նախադրյաներ ստեղծվեցին հետագայում հարձակողական գործողությունների համար:

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ ռազմաճակատում **1992 թ.** նոյեմբերին սկսված արմատական բեկումն ավարտվեց **1993 թ.** փետրվարի սկզբին: Աղբբեջանական կողմը վերջնականապես կորցրեց ռազմավարական նախաձեռնությունը և մի քանի անհամարձակ գործողություններից բացի, մինչև տարեվերջ այլևս ոչինչ չձեռնարկեց:

1993 թ. փետրվարի սկզբին **LՂՀ** ՊԲ-ն սկսեց իրականացնել Մարտակերտի շրջանի ազատագրման օպերատիվ պլանը: Ըստ այդ պլանի՝ նախատեսվեց հարձակումներ գործել երեք հիմնական ուղղություններով.

1. Վաղուհաս-Զագլիկ-Թալիշ,
2. Չլլրան-Դրմբոն-Կուսապատ-Մարտակերտ,
3. Սիշավենդ-Բաշ-Գյունեփայա-Զանյաթաղ-Գյուլաքաղ-

Մարտակերտ:

Բացի հյուսիսային ուղղության ինքնապաշտպանական ուժերից, հարձակման մեջ ներգրավվելու էին նաև ԿՊՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետությունից ժամանած կամավորական ուժերը:

Փետրվարի 5-ին հարձակման անցնելով՝ արցախյան ուժերը մի քանի օրում կոտրեցին աղբբեջանցիների դիմադրությունը և դուրս եկան Մարտակերտ-Քելբաջար մայրուղու Դրմբոն հատված:

Սրբավենդ-Զանյարաղ ուղղությամբ գործող հայկական ուժերը (3-րդ և 4-րդ ՊԸ-ների ուժերի մի մասը, 54-րդ առանձին ՄՀ գումարտակը, վերջինից ձախ՝ ԿՊԸ-ի գորանասերի հետ համագործակցելով) փետրվարի 6-ին ազատազրեցին Սրբավենդը և, հետապնդելով նահանջող աղքբեջանցիներին, ընթացքից մտան Բաշ-Գյունեփայա: Զարգացնելով հաջողությունը՝ փետրվարի երկրորդ կեսին ՊԲ-ի ուժերն ազատազրեցին Դրմբոնը, հունվարյան հակահարձակման ժամանակ աղքբեջանցիների կրկին գրաված Վաղուհար, Զափարը, Զարդախսաչը, Հաթերքը և լիակատար հսկողության տակ առան մայրուղին:

Դաժան մարտեր սկսվեցին Սարսանզի հիդրոհանգույցին տիրանալու համար: Աղքբեջանցիները կենտրոնացրել էին զգալի թվով տեխնիկա: Բացի այդ, քշնամին նահանջելիս պայթեցնում էր ճանապարհները, որը որոշակիորեն խոշընդոտում էր հայկական կողմին առաջին զծի մատակարարման հարցում: Հիդրոհանգույցը գրավելու համար կազմակերպվեցին միաժամանակյա հարձակումներ՝ ճակատից ու թիկունքից: Հայկական ուժերի կողմից երկու ուղղություններով սկսված հարձակումը աղքբեջանցիների շարքերում խուճապ առաջացրեց, որի պատճառով ՊԲ-ի ուժերը մի քանի օրում գրավեցին նաև մարտավարական առումով նապաստավոր դիրքեր ուազմաճակատի հյուսիսային հատվածի մի շարք տեղամասերում: Այս բոլոր հարձակումների ժամանակ ճակատների ընդհանուր ուժերը երբեք չեն գերազանցել 3000-3500-ը, ընդ որում՝ ռեզերվները կազմում էին ոչ ավելի, քան 400-500 հոգի:

Շարունակելով հարձակողական ակտիվ գործողությունները՝ մինչև մարտի վերջերը ազատազրեցին նաև Մեծշեն, Մաղավուզ, Մոխարաղ, Հակոբ-Կամարի և այլ բնակավայրերը: Մարտի երկրորդ կեսին դրությունը կտրուկ սրվեց Քելբաջարի ճակատում: Մտեղծվող իրավիճակը վերլուծելով՝ աղքբեջանական բանակի հրամանատարությունը սկսեց գիտակցել, որ Մարտակերտի ուղղությամբ հարձակում տանող ՊԲ-ի գորամասերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու փորձերը կատարյալ անհաջողության են մատնվում: Մարտակերտի ուժերի

թիկունքին հարվածելու և ուշադրությունը հյուսիս-արևելքից շեղելու համար էլ աղբբեջանցիներն ակտիվացրին քելքաջարյան խմբավորման գործողությունները։ Ընդ որում, դրությունը լարվեց ինչպես հյուսիս-արևմտյան ճակատում, այնպես էլ մարդասիրական միջանցքի շրջանում։ Այդ պատճառով էլ ինքնապաշտպանական ուժերը *1993 թ. մարտի 27 ասպրիի 5-ին* իրականացրին Քելքաջարի ռազմական հենակետի ոչնչացման մարտական բացառիկ գործողությունը։

Հարձակումը բաղկացած էր երեք հիմնակամ փուլերից։

Սուազիի փուլում (մարտի 27-30-ի ընթացքում) հանկարծակի և հատուկ կազմակերպված հարվածով աղբբեջանցիները դուրս մղվեցին Աղդաբան, Չարեքտար, Նարեշտար, Թագաքենդ, Քեչիլդայա, Չորման գյուղերի հենակետերից։ Այս բնակավայրերի մի մասը՝ հատկապես Աղդաբանը, որը գտնվում էր մայրուղու երկայնքով հարված հասցնող Մ. Մելքոնյանի իրամանատարության տակ գործող ուժերի գործողության կենտրոնում, հենակետ դարձավ հարձակման հաջորդ փուլի համար։

Երկրորդ փուլը սկսվեց նախորդի վերջում՝ հրետանային գրագետ, բայց կարճ պատրաստություններով (Քելքաջարից հյուսիս և հարավ) հակառակորդին ապակողմնորոշելուց հետո։ Այնպես որ, երբ մարտի 31-ի առավոտյան սկսվեց գրոհը, հիմնական հարվածի հարցում մոլորեցված հակառակորդը կազմակերպված դիմադրություն չկարողացավ ցույց տալ, թեև մոտ 10 անգամ ավելի շատ ուժ ուներ։ Հարձակումը ծավալվեց վեց հիմնական ուղղություններով։

1. Խճուղու երկայնքով դեպի Քելքաջար հարձակվող ուժերը հիմնական ջանքերը կենտրոնացնելու էին ճանապարհից հարավ ու նրա երկայնքով,
2. Աղդաբանից շարժվելու էին դեպի Յանշակ ու հարձակումը շարունակելու էին Սոնավի լեռների ուղղությամբ,
3. Խաչիկ թեփեից գրոհող ուժերը պետք է դուրս գային Աղջաքենդ-Կոնգուր լեռ բնագիծը և ամրանային այնտեղ,

4. Վարդենիսից հարավ-արևելքից դեպի Քելքաջար գրոհող ուժերի առջև խնդիր էր դրվել հաջողությունը զարգացնել Խստիսուի ուղղությամբ,

5. Զարքենդ և Ազիզու գյուղերից ևս մեկ հարված էր ուղղվում դեպի Քելքաջար՝ ճանապարհը պաշտպանող աղբքեջանցիների դիրքերը երկու կողմից շրջանցելով,

6. Նախատեսվեց ևս մեկ աջակցող հարված Չող-Մելիլար-Մոավի լեռներ ուղղությամբ:

Օպերացիան ընթացավ մեծ արագությամբ, իրականացվեցին խոր հարվածներ, լայնորեն կիրառվեցին թևանցման ու շրջանցման զորաշարժերը: Եվ քանի որ ինչպես պատերազմի արող ընթացքում, այնպես էլ այս ռազմագործողության ժամանակ ինքնապաշտպանական ուժերին չեր հաջողվել հասնել ճնշող գերազանցության, ուստի փուլն աշքի ընկալ հակառակորդի դիմադրության բազմաթիվ մեծ ու փոքր օջախների ստեղծումով: Թողնելով Քելքաջարը և նահանջի ճանապարհ չունենալով (ապրիլի 2-ին գրավվել էր Քելքաջար-Գյանցա ճանապարհի խաչմերուկը)¹ թշնամին դիմադրության օջախներ ստեղծելուց բացի, ուրիշ ոչինչ չկարողացավ անել:

Այսինքն՝ հայկական ուժերը, հանդիպելով հակառակորդի կազմակերպված դիմադրությանը, շրջանցում և արագ առաջանում էին մինչև նապաստավոր նոր բնագիծ, իսկ այս օջախները վերացվում էին հաջողության հստակ ամրապնդումից հետո: Այս օջախների վերացումն էլ կազմեց օպերացիայի երրորդ փուլը, որի ընթացքում կարևոր էր ապրիլի 5-ին Օմարի լեռնանցքի բնագիծ դուրս գալը: Օմարի գրավումով ռազմական հիմնական գործողությունները դադարեցին ու միայն մի քանի օր դեռ շարունակվում էր դիմադրության փոքր օջախների սիստեմատիկ վերացումը: Սա այն մարտավարությունն էր կամ մարտավարության այն տարրը, որը կոչվում է բլիցկրիդ և հիանալի կիրառվում էր գերմանական ու խրայելական բանակների կողմից:

Ռազմական այս գործողության հաղթական ավարտը: Այս հարձակումը մեկ անգամ ևս ցույց տվեց մարտնչող հայի իրական դեմքը:

Բացի այն, որ հասուկ ուշադրություն դարձվեց շինությունների և նյութական արժեքների պահպանմանը, ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, մեծ մարդասիրություն լրաւորելով, քաղաքացիական բնակչությանը հնարավորություն տվեց դուրս գալ հենակետերի վերածված իրենց բնակավայրերից:

1993-1994 թթ. մարտական գործողությունները, շեշտակիորեն տարբերվում էին նախորդ տարիների ռազմական գործողություններից: Ավանդաբար ընդունված է համարել, որ լեռներում մենք միշտ լսվ ենք կովում, հարբավայրերում՝ ոչ այնքան հաջող: Անշուշտ, լեռներում իրականում հեշտ է ինքնապաշտպանական գործողություններ իրականացնելը, սակայն կրկնակի դժվար է նաև հարձակումներ զարգացնելը: Իսկ մենք լեռներում իրականացրել ենք նաև հարձակողական բացառիկ գործողություն՝ Շուշիի ազատազրումը: Ահա, հենց այս տեսանկյունից է կարևոր 1993 թ. պատերազմաշրջանը, քանի որ այն հիմնականում ընդգրկում է մեծապես հարձակողական հարբավայրային մարտեր, հակառակորդի հզոր բազաների նկատմամբ, որոնք համարվում էին անարիկ, քանի որ ունեին ավելի մեծ զինուժ, քան հարձակվողները: Մարտակերտի ու Քարվաճառի մարտական փայլուն գործողություններից հետո եկավ ավելի մեծ գործերի ժամանակը:

Բազմիցս գրվել է այն մասին, որ պատերազմում, հիմնականում իր դիրքի շնորհիվ, ինչ կարևոր նշանակություն ուներ Ակն (Աղոամ) քաղաքը: Ռազմավարական այդ դիրքում հակառակորդը կուտակել էր հսկայական զինուժ: Թշնամին, շնորհիվ ռազմավարական կարևորագույն դիրքի (ըստ էության, այս հարբակը գտնվում է Արցախի սրտում¹⁶⁸), սպառնում էին կենտրոնին ու թներին՝ ցանկացած պահի ի վիճակի լինելով կարծ ճանապարհով դուրս գալ Ստեփանակերտի մատուցները: Բավական է ասել, որ Աղբբեջանի նախազահ Հ. Ալիքը այս քաղաքն անվանում էր «Կարաբաղի սիրտն ու հոգին, աղք-

¹⁶⁸ Խոսքը Արցախի իրական տարածքի մասին է և ոչ ԼՂԻՄ-ի:

բեջանական բանակի հույսը»¹⁶⁹: Ուազմավարական այս հարթակի ոչնչացումը օրախնդիր հարց էր: Դրա իրականացման համար, սակայն, համապատասխան ուժեր, միջոցներ և նախապատրաստություններ էին հարկավոր, քանի որ դա ողջ պատերազմում հայկական ուժերի համար հարթավայրային առաջին մեծածավալ հարձակողական գործողությունը պիտի լիներ հակառակորդի անառիկ քաղաքամրոցի նկատմամբ: Այդ տեղից էին իրականացվել բոլոր տեսակի հարձակումները հայկական գյուղերի ու քաղաքների, Արցախի հայության վրա, 1918 թվականից ի վեր¹⁷⁰: Շուշիի ազատագրումից հետո հիմնականում այստեղից էր քշնամին հրետանակոծում Ստեփանակերտություն:

1993 թ. հունիսի սկզբին սկսվեց ամառային պատերազմաշրջանը, որը, հիրավի, համաշխարհային ուազմարվեստի պատմության մեջ կարող է մտնել որպես աննախաղեալ օրինակ: Ակն քաղաքի ազատագրման գործողությունը, որի նախապատրաստությունը սկսվել էր հունիսի 12-ին, ավարտվեց 40 օր անց՝ փայլուն հաղթանակով: Այս գործողությունն աննախաղեալ է համարվում՝ նկատի առնելով մի քանի քաղադրիչներ: Անդրադառնանք դրանց:

Ամենից առաջ հարկ է նշել, որ այս խնդիրն ուսումնասիրողների զգայի մասը թույլ է տվել մի շատ կարևոր սխալ, երբ Ակն քաղաքի ազատագրումը հաջողված է համարել միայն չորրորդ “փորձից”: Չուտ ուազմագիտության տեսանկյունից քննելով՝ դա ոչ մի քննադատության չի դիմանում: Մասնավորապես, այստեղ բաց է թողնված մի շատ կարևոր հանգամանք. Ակնի ազատագրման գործողության հետ մեկտեղ իրականացվել է նաև Մարտակերտի ազատագրումը, որը չափազանց բարդ էր և ուազմավարական մտահղացման առումով լրացնում էր Ակնի գործողություններին: Այսինքն՝ ազատագրելով Մարտակերտը՝ հայկական ուժերը Ակնը լրիվ աքցանի մեջ էին առնում.

¹⁶⁹ Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս., Հաղթանակներմ՝ ինչպես եղել են, Ազդական 44, Եր., 2008, էջ 110:

¹⁷⁰ Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Եր., 1999, էջ 228-240:

ասել է՝ Ակնը հայերը կվերցնեին միայն այն ժամանակ, եթք լիարժեք տիրապետեին քաղաք տանող հիմնական ճանապարհներին և շրջակա գերիշխող դիրքերին, այդ թվում՝ Մարտակերտ քաղաքին։ Առաջին հայացքից պարզ այս աքսիոնը հասկանալու համար հարկավոր է նախ իմանալ հայի ռազմական տաղանդի, քաջության և միաժամանակ անհմաստ զոհեր չտալու հանձարեղ սահմանումը։ Անդրադառնանք նախ այն ամսաբվերին, որոնք որոշ ուսումնասիրողներ համարում են փորձեր։

Առաջին համարվում է ցփորձ հենց հունիսի 12-ը, ընդ որում՝ այն որակվում է անհաջող այսպես, ադրբեջանցի պատմաբանները նշում են, որ հայերը ամսի 15-ին կրկնեցին քաղաքը գրավելու իրենց փորձը և եռօրյա մարտեր վարելով՝ դարձյալ հաջողության շիասան¹⁷¹։ Այստեղ մի տարրական հարց է առաջանում. ինչպես կարող էին արցախյան ինքնապաշտպանական ուժերն այդքան սակավ ուժերով արդեն մեկ անգամ տապալված հարձակումը վերսկսել ընդամենը երեք օրից, երբ միաժամանակ Մարտակերտի ուղղությամբ ևս հարձակում էր իրականացվում։ Նման գործողության համար հարկավոր էին նյութական և մարդկային հսկայական ռեսուրսներ, որոնք, բնականաբար, հայկական կողմը չուներ։ Դա դեռ քիչ է, ադրբեջանի պատմաբանները, երկրորդ փորձը ևս տապալված համարելով, գրում են, որ հայերը քաղաքը գրավելու երրորդ փորձը կատարեցին միայն հուլիսի 3-ին։ Ժամանակը, ըստ էության, համընկնում է Մարտակերտի ազատագրման ամսաթվի՝ հունիսի 27-ի հետ։ Սա նշանակում է, որ հայկական ուժերը իրականում լիարժեք հնարավորություն չունեին հարձակում իրականացնել միաժամանակ երկու ուղղությամբ։ Ավելին՝ նման խոշոր տապալումից հետո այդքան կարծ ժամանակահատվածում ուշքի չին կարող գալ։ Այսպիսով՝ կարելի է պնդել, որ իրականում այդ, այսպես կոչված, փորձերը, ըստ էության, իրեն-

¹⁷¹ Велимамедов М.: Оборона Агдама. 21.07.2011 http://samella.ru/publ/avtory/mamed_velimamedov/mamed_velimamedov_oborona_agdama/6-1-0-724

ցից ներկայացրել են ընդամենը մեկ մեծ գործողության փուլեր ու խուսանավումներ, որոնք նպատակ են հետապնդել մոլորեցնել հակառակորդին: Ահա այսպես են վարդում սակավ ուժերով հարթողները, որոնք պարտության իրավունք չունեն:

ՀՀ ՊՆ Սեյրան Օհանյանը այս ամենի պատասխանը տալիս է մի դիպոլ դիտարկմամբ՝ մարտական նմանատիպ գործողությունները կոչելով դիրքային բարելավման մարտեր: Կոնկրետ դեպքում նման գործողությունների էռությունն այն էր, որ մեկ տպավորություն էր ստեղծվում, քեզ հիմնական հարվածը Ակնի վրա է, և բուլացվում էր Մարտակերտի հատվածի հակառակորդի գգոնությունը, մեկ՝ հակառակը: Հայկական ուժերը, որոնք միասին վերցրած կազմում էին ոչ ավելի, քան 3000 հոգի, առավելագույնը 50 միավոր զրահատեխնիկայով¹⁷² և մոտ 100-150 միավոր հրետանային միջոցներով¹⁷³ շեշտակի հարվածներ էին հասցնում ու խուսանավում՝ հակառակորդին շրողնելով ուշրի գալ: Հակառակորդն այդ արագընթաց հարվածների և ուժերի դիրքային փոփոխության մեջ չէր կարող կողմնորոշվել և խելամիտ պաշտպանություն իրականացնել: Այսնույն ժամանակ այս ամենը ենթադրում էր հետախուզություն մարտով, հակառակորդի պաշտպանության բույլ տեղերի որոնում և մոլորեցում: Հունիսի 27-ին ազատագրելով Մարտակերտը և նոր միայն հիմնական ուժերով կատարելով վերախմբավորում՝ իրականացվեց Ակնի խորտակման գործողությունը, որն էլ տևեց մոտ մեկ ամիս ու աչքի ընկալ նուրբ ու հաշվարկած հարվածներով, որոնց առանձին կանդրադառնեանք:

¹⁷² Տվյալները վերցված են ՀՀ ՊՆ Սեյրան Օհանյանի, գեներալներ Ա.Կարապետյանի, Մ.Հակոբյանի և այլոց հետ իրականացրած հարցագրույցներից, ինչպես նաև ՊՆ և ՊԲ արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրության ընդիհանուր համադրությունների արդյունքներից:

¹⁷³ Պետք է հատուկ նշել, որ այդ ժամանակ հրետանային միջոցների նման քանակը ապահովել էր նաև կենտրոնական ենթակայության հիմնական միջոցների՝ առաջնազգին մոտեցմամբ, ինչը բավականին համարձակ քայլ էր:

Ահա ռազմարվեստի պատմության մեջ փայլուն այս օրինակի ապացույցները, երբ կանխավ ավելի փոքր ուժերով իրականացվում է համաժամանակյա հարձակում երկու հատվածների վրա և խուսանավման շնորհիվ հակառակորդը չի կարող կողմնորոշվել, թե դրանցից որն է գլխավորը: Համաշխարհային ռազմարվեստին հայտնի է Բրուսիլովյան ճեղքում հասկացությունը, որը ենթադրում է համաժամանակյա ճեղքում մի քանի հատվածներում: Սակայն դա ենթադրում է հսկայական միջոցների կուտակում մի քանի ուղղություններում, և դա, ըստ Էության, իրեն կարող է բույշ տալ միայն հսկայական միջոցներ ունեցող կողմը: 1993 թ. հայկական կողմի որդեգրած գործողությունները ավելի գրագետ և նրանկատ իրականացում պահանջող մարտավարություն է, որի դեպքում (սա հատկապես կարենք է ընդգծել) պարտությունները անթույլատրելի են: Այս դեպքում միաժամանակ հարվածի հիմնական ուղղությունը մեկն է, ուղղակի այն շատ արագ կարող է փոփոխվել, և հակառակորդը կարող է չհասցնել դա հասկանալ: Սակավարիկ նման ուժերի խուսանավումները և վերախմբավորումները ամենաբարդ գործերն են՝ հաշվի առնելով զորքերի բարոյահոգեբանական վիճակը, ունեցած միջոցների ընդհանուր քանակը, եղանակային պայմանները, ճանապարհների հնարավորությունները և այլն: Դու կարող ես շատ արագ վերախմբավորում անել, սակայն կունենաս բազում այլ խնդիրներ՝ կապված իրավիճակի փոփոխության, սեփական զորքի տոկունության, ներդաշնակ գործելու և այլ հարցերի հետ: Սակայն եթե վերախմբավորումները ճիշտ ու գրագետ անես, ապա հակառակորդը ուղղակի կարող է չհասցնել դրանց դեմնառնել:

Պատմությանը հայտնի են բազում դեպքեր, երբ մեկ ճիշտ վերախմբավորումն ու զորաշարժի հաղբանակ են ապահովել անգամ գերազանցող ուժերի նկատմամբ. իիշենք Գավգամելլայի, Կաննի, Առւտերլիցի օրինակները: Կան նաև հակառակ օրինակները. այսպես, Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբին՝ 1941թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսների շեշտակի հաջողություններից հետո Հիտլերի սխալ վե-

բախմբավորումների և զորաշարժերի հետևանքով գերմանական տանկային խմբավորումները հայտնվեցին ոչ ճիշտ տեղերում, որի հետևանքը եղավ Մոսկվայի տանուլ տված ճակատամարտը։ Ասվածը գիտականորեն հիմնավորելու համար անդրադառնանք համաշխարհային պատմության այլ օրինակների։

Ակնհայտ ազատագրումից մեկ ու կես տարի անց՝ 1994 թ. դեկտեմբերի 31-ին, ՌԴ ավելի քան 38 000-ոց զորախումբը՝ զրահատանկային հզոր խմբավորմամբ՝ 250 միավոր, հրետանու և օդուժի հզոր աջակցությամբ փորձեց շեշտակի գրոհով գրավել Գրոզնի քաղաքը։ Հիմնական գրոհող ուժերի քանակը գործողության սկզբում կազմում էր ավելի քան 12 000 զինվոր ու սպա¹⁷⁴։ Քաղաքը պահող ուժերը գնահատվում էին մինչև 8 000 մարտիկներ։ Մինչև մարտի սկիզբը տևած գրոհը հիմնական մասով ոռուսական կողմի համար խայտառակ հետևանքներ ունեցավ։ Չնայած հզոր հրետանային ավերածություններին, զորքը շատ մեծ դժվարությամբ էր առաջանում։ Չնայած քաղաքը, ըստ էության, գրավվեց, սակայն մինչև օրս գրեթե ոչ մի մասնագետ դա հաղթանակ չի համարել։ Ռուսական ուժերի կորուստները կազմում էին 1500-2000 զինծառայող։

Իրաքում գտնվող ամերիկյան ուժերը ապրիլի 2004 թ. 4-ին հանդիպեցին Ֆալուջա քաղաքի բնակչութերի դիմադրությանը, որը կոտրելու համար ձեռնարկված մեկամսյա ռազմական սահմանափակ գործողությունները ոչ մի հաջողություն չբերեցին։ Քաղաքը պաշտպանող շուրջ 20 000 մարտիկները կարողացան հետ մղել ամերիկյան մոտ 7000 հոգանոց զորախմբի հարձակումները։ Նույն թվականի նոյեմբերի 8-ին սկսեց 12-օրյա ավելի հզոր հարձակում, որին արդեն մասնակցում էր անզինամերիկյան և իրաքյան ավելի քան 12 000 հոգանոց զորախումբը, հսկայական ծանր տեխնիկա և օդուժ¹⁷⁵։ Երկ-

¹⁷⁴ Трошев Г. Моя война. М.: 2001. стр. 44; Россия и СССР в войнах XX века. — М.: 2001. стр. 584.

¹⁷⁵ Ricks, Thomas E. (2007). Fiasco: The American Military Adventure in Iraq. United States: Penguin Books. p. 399; "Black Watch ordered to join US cordon

բորդ փորձը պսակվեց հաջողությամբ, սակայն շատ դաժան ոմբակոծությունների գնով: Մարտական գործողությունները իրականում ավելի երկար տևեցին. քաղաքի լիարժեք վերահսկողության հաջողվեց հասնել միայն դեկտեմբերի կեսերին¹⁷⁶: Դաշնակիցները կորցրին մոտ 100 զինծառայող:

Իրաքյան այս գործողությունը, իհարկե, որոշակիորեն ավելի հաջողված էր, քան ոռուսական ուժերի գործողությունները՝ Գրոզնին գրավելիս, սակայն, նշենք, թե ինչո՞ւ և ինչպես են դրանք համեմատելի մեր գործողությունների հետ:

Վերը բերված համեմատությունը պատահական չկատարեցինք: Թվական տվյալներով ռազմական տեսանկյունից համեմատելի գործոնները ստորև ներկայացնենք աղյուսակով ու համեմատական առանձին տվյալներով:

ՀՀ	Հարձակվողների ուժերը և միջոցները				Պաշտպանվողների միջոցները				Պորուստները
	Զորքի քանակը	Զրահատեխնիկա	Հրեականի	Օռուժ	Զորքի քանակը	Զրահատեխնիկա	Հրեականի	Օռուժ	
Ակի	3000	50	Ընդհան-նուր 80-100	-	6000-8000	100	150	150	100-150 5000

for assault on Fallujah". The Independent (London). 22 October 2004. Retrieved 23 May 2010.

176 Ricks, Thomas E. (2007). Fiasco: The American Military Adventure in Iraq. United States: Penguin Books. p. 400; "U.S. Won't Let Men flee Fallujah". Fox News Channel. 13 November 2004. Retrieved 19 May 2011.

Գրողի	38000	250	1000	Ընդհանուր 100 թռչող սարք	12.000	-	50	-	1500-2000	6000-8000
Ֆայլացման տևաժամանակը	7000	50	300	Ընդհանուր 180 թռչող սարք	20.000	-	50	-	100-200	1500-2000
	10.000-12.000	80	1000	Ընդհանուր 200 թռչող սարք	4000	-	50	-	100-500	1500-2000

Ինչպես տեսնում ենք, ռազմարվեստի կանոնների համաձայն հայկական բանակի ուժերն ու միջոցները բավարար չեն կարող լինել ամրացված քաղաք գրավելու համար: Եթե անգամ կենդանի ուժը մասսայական չի մասնակցում քաղաքների գրավմանը, ինչը գրագետ գործողությունների նախապայման է, ապա զոնե կրակային ու հարվածային միջոցների մասով հարկավոր է որոշակի խսություն ապահովել, ինչը ռազմարվեստում պարտադիր պայման է: Օրինակ՝ 1942-1943 թթ. Ստալինգրադի քաղաքային մարտերի ժամանակ 50-60 զինվորին բաժին էր ընկնում մեկ հրանոք, իսկ 400 զինվորին՝ մեկ զրահամերենա՝¹⁷⁷: Ահա, մարդկային զոհերի գնով հաղթելու բանաձևը՝ մասղացը, սա ռազմարվեստի վատագույն օրինակներից մեկը: 1967 թ. Իսրայելի կողմից Երուսաղեմի գրավման ժամանակ 2-3 զինվորին բաժին էր ընկնում մեկ հրետանային միջոց և մեկ զրահամիջոց՝¹⁷⁸: Ուզմական միջոցների նման խսությունն ու հագեցվածությունը բավարար է համարվում քաղաքների գրավման ժամանակ: Սա ռազմարվեստի դասական լավագույն օրինակներից մեկն է: Վերը բերված օրինակներից կարող ենք հաշվել, որ Գրողնիի գրավման

¹⁷⁷ Исаев А., Сталинград. Трудное начало. Журнал «Родина» номер 1/2013, стр. 6

¹⁷⁸ Michael B. Oren. Six days of war: June 1967 and the making of the modern Middle East. — Oxford University Press, 2002. — pp. 220-223.

Ժամանակ՝ 45-50 զինվորին բաժին է ընկել մեկական զրահամեքենա և 8-10 զինվորին մեկական հրետանային միջոց։ Ամերիկացիներն ունեին ավելի հազեցած միջոցներ՝ 7-8 հոգում բաժին էր ընկնում մեկական հրետանային միջոց։ Հայկական բանակը յուրաքանչյուր 15-20 զինվորի համար ուներ մեկական հրետանային միջոց։ Եթե հաշվենք, որ գերտերությունները հիմնական ստորաբաժանումներին զինում են նաև այլ օժանդակ, հզոր կրակային միջոցներով, որոնցից հայկական բանակում չկար, իսկ իրենց հրետանային միջոցները ավելի հզոր էին ու ճկուն, ապա պատկերը կամբողջանա։ Ուազմարվեստի կանոնների համաձայն՝ հայկական ուժերը չպետք է դիմեին քաղաքի գրավմանը։ Օրինակ՝ 2008 թ. Ֆիսինվալ քաղաքի ուղղությամբ հարձակվող վրացական ուժերի յուրաքանչյուր 10 զինվորին բաժին էր ընկնում մեկական հրետանային միջոց¹⁷⁹։

Ընդհանուր գնահատականի համար նշենք մի քանի հետաքրքիր փաստ։

- Զուտ քաղաքների բնակչության և տարածքի չափերի առումով Ակնը ավելի փոքր է, քան Գրոզնին ու Ֆալուզան, որոնք բավականին մոտ են իրենց չափերով։ Սակայն քանի որ քաղաքից զատ նախնական փուլում մարտերը ընթանում էին նաև շրջակա գյուղերի համար և, ըստ էության, ազատագրվել է ոչ միայն քաղաքը, այլև շրջանը ընդհանրապես, ապա տարածքների չափերը լրիվ այլ են։ Ակնի շրջանի ազատագրված մասը (մոտ 850 կմ²) տարածքով 2 անգամ ավելի մեծ էր Գրոզնիից (մոտ 450 կմ²) և գրեթե նույնքան էլ Ֆալուզայից (մոտ 550 կմ²)։

- Գործողությունների տևողությամբ ևս Ակնի ազատագրումը ավելի կարճ է տևել՝ ընդհանուր դիրքային բարեկաման մարտերով՝ մոտ 40 օր, իսկ երկու մյուս դեպքերում՝ 60-70 օր և ավելի։ Այսինքն՝

¹⁷⁹ Минасян С., «Пятидневная война» августа 2008 г. Военно-политический анализ. Кавказ-2008, Ежегодник института Кавказа. Ереван, 2010, стр. 119-120.

մարտական գործողությունների պլանը ավելի լավ է նախապատրաստվել ու իրականացվել:

- Ուսուական կողմը, ըստ Էռիքյան, գործողություններ էր ծավալում իր երկրի ներսում, լավ պատրաստված որոշակի զինյալների, սակայն ոչ կանոնավոր բանակի դեմ:
 - Երկու գերտերությունների զինուժը շրջապատել էր հակառակորդին և լիարժեք տիրապետում էր բատերաբեմին, ռազմական լեզվով ասած՝ թիկունքից կամ թերից հարձակման վտանգ չկար: Իսկ հայկական բանակը ամեն պահի կարող էր ենթարկվել ապաշրջափակող հարվածի:
 - Երկու գերտերություններն էլ հարձակման պահին ընդհանուր ուժերով (հաշվի առնելով նաև օժանդակ տեխնիկան) գերազանցում էին պաշտպանվողների ներուժը, ունեին պահեստային անսպառ միջոցներ և ուժեր: Հայկական ուժերը խիստ սակավ էին:
 - Երկու պաշտպանվողներն էլ ավելի քիչ ներուժ և հնարավորություններ ունեին, քան աղբքեցանցիները Ակնում 1993 թ.:
 - Ակնի մարտերում և առհասարակ 1993 թ. Արցախում հայ զինվորի կողմից պարտություն կրած ահարեւկիչներն էին նաև, որ հետո հաջողությամբ հակադարձում էին ուսուական և ամերիկյան բանակին:
- Հայկական ուժերը և միջոցները, ինչպես վերը նշեցինք, մոտ 2-2.5 անգամ սակավ ուժերով էին հարձակում նախաձեռնում մի հակառակորդի վրա, որի թերից ու թիկունքից ցանկացած պահի կարող էր օգնություն գալ և հարված հասցնել հայկական ուժերին: Հարձակումն իրականացվում էր հակառակորդի ամրացված քաղաքի վրա, որի գրավումը ենթադրում էր նաև մեծաքանակ ուժերի կորուստ: Հարձակման ընթացքում միաժամանակ հարվածներ էին հասցվում այլ հատվածներում, որոնք և' շեղող էին, և' հիմնական այլ հատվածների համար: Սա չափազանց նրբանկատ ու ոիսկային մարտավարություն է և ենթադրում է գործողությունների արագություն, անսխա-

լություն և այլն: Այս գործողությունների մեջ չափազանց մեծ է ռիսկայնությունը:

Հայկական կողմի գործողությունները, հաշվի առնելով վերը բերված համեմատությունները, ուղղակի աննախադեպ էին, դրանք անգամ անհամեմատելի են աշխարհի հզորագույնների հետ: Հայկական ուժերի հաջողության հիմնական գրավականը զուտ նարտական գործողությունների ավելի գրագետ կազմակերպումն էր, որին դեռ կանդրադառնանք: Անգամ աղբբեջանցի հեղինակներն են խոստովանում, որ հայկական ուժերը, ըստ Էության, հունիսի 12-ին խնդիր ունեին ընդամենը աղբբեջանական ուժերի կիսումը, քաղաքի շրջապատումը և փոքր այլ խնդիրներ, ինչը ենթադրում էր նաև հետախուզություն մարտով: Պատերազմների ժամանակ հակառակորդի ուժերի կիսումը քարդագույն խնդիրներից է, այն քչերին է հաջողվել, այն էլ հիմնականում դա անում են մեծ ուժեր ունեցող և արդեն հստակորեն նախաձեռնությանը տիրապետող բանակները: Խոսելով քաղաքը գրավելու հաջորդ «փորձերի» մասին, աղբբեջանցի հեղինակները ակամայից կրկին խոստովանում են, որ հայկական, ըստ Էության, արագ գործողություններով վերադասավորվում էին և փոքր ուժերով մեծ ու արագ հարվածներ իրականացնում¹⁸⁰: Նույն Մարտակերտի ազատագրումը, ըստ այս հեղինակների, ստացվեց խոր թևանցման և միարձում իրականացնելու շնորհիվ¹⁸¹: Հայկական ուժերի գորաշարժային փայլուն մարտավարության մասին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ լայնածավալ հարձակումների սկսելուն պես հայկական հրետանին Կիշանում այնպես էր տեղակայվել, որ կարողանա միաժամանակ կրակ բացել և Մարտակերտի, և Ակնի ուղղութ-

¹⁸⁰ Араслы Д., Армяно-азербайджанский конфликт. Военный аспект. Баку-1995, стр. 26.

¹⁸¹ Велимамедов М.: Оборона Агдама. 21.07.2011 http://samella.ru/publ/avtory/mamed_velimamedov/mamed_velimamedov_oborona_agdama/6-1-0-724;

յամբ¹⁸²: Այսինքն՝ վարում էր կրակի ճկուն խուսանավում: Այստեղ մեր հակառակորդը ակամայից կրկին խոստովանում է, որ հայկական ուժերը, չունենալով զրահատանկային մեծաքանակ միջոցներ, դաշտավայրում, ստիպված լինելով հիմնականում օգտվել նման միջոցներից, գնացել էին փայլուն լուծման՝ ստեղծել էին, այսպես կոչված, խառը զրահախմբեր, և խուսափելով ճակատային զրոհներից, գործել էին շատ գրագետ:

Ինչպես գիտենք, Ակն քաղաքի ազատագրման ժամանակ հայկական ուժերը անգամ քաղաքի շրջակա կարեռագույն բարձունքները վերցնելուց հետո էլ չշտապեցին քաղաք մտնել և միայն հուլիսի 21-ին, երբ արդեն քաղաքին հասցվել էր համապատասխան ճշգրտությամբ հրետանային հզոր հարված, զգուշորեն քաղաք մտան՝ շտարվելով փողոցային ծանր մարտերով¹⁸³: Նույնիսկ պաշտպանական շրջանների, որոնք մասնակցում էին գործողություններին, 800-1000 հոգուց քաղաք մտնելու համար ընտրվել էին լավագույն պատրաստված 100-200 հոգի¹⁸⁴: Սա այն հիանալի օրինակն էր, երբ քաղաք չէին մտցվում տանկեր ու այլ տեխնիկա, մարդկային մեծաքանակ ներուժ, այլ ընտրվում էին լավագույններից լավագույնները, հատկապես այն պայմաններում, երբ քաղաքի պաշտպանների ոգին վերջնականապես կոտրված չէ: Այսպիսով՝ հայկական ուժերը չկրկնեցին ավանդական այն սխալը, որը արել են շատ բանակներ և արեց ոռոսական բանակը մեկ տարի անց Գրոզնիում, վրացական բանակը՝ 15 տարի անց Ցիխնվալում և այլն: Ամերիկյան բանակը 2003 թ. տանկերը մտցրեց Ֆալուզա, սակայն մարտավարական առումով կարողացավ դա գրագետ իրականացնել:

¹⁸²Հարությունյան Գ., Մեր հաղթանակները: Եր., 2012, էջ 321:

¹⁸³ՊԲ արխիվ, «Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями», գ. 38, բուլղ 19-22:

¹⁸⁴Գեներալ-լեյտենանտ Հակոբյանի Մ., գեներալ-մայոր Կարապետյանի Ս. հետ ունեցած զրույցների սղագրությունից:

Այստեղ ամրագրենք, որ հայկական բանակը մարտական և ոչ մի գործողության ժամանակ նման սխալ բոլց չի տվել, զրահախմբերը քաղաքներ չեն մտնում, մարտավարական լեզվով ասած՝ ճակատային գրոհների գրեթե չեն դիմում, այլ թևանցում կամ շրջանցում էին կատարում՝ հակառակորդին գրեթե շրջապատելով՝ բողնում էին միայն նահանջի ճանապարհ: Հաջողությունների զգալի մասն էլ, բացի խառը զրահախմբերի հետ արդյունավետ համագործակցությունից, պատկանում է հրետանավորներին, որոնք գործողությունից գործողություն ավելի զրագետ ու կազմակերպված, ավելի հումկու հարվածներ էին հասցնում թշնամուն:

Այսպիսով՝ որոնք էին Ակնի ազատազրման և բերված օրինակների մարտավարական առանձնահատկությունները: Ակնի դեպքում հայկական ուժերը, ձեռնպահ մնալով զրահատեխնիկան քաղաք մտցնելուց, դիմեցին շրջապատման, գլոհող փորձառու փոքր խմբերի հարձակողական մարտավարությանը, որոնց աջակցում էին հրետանային դիպուկ կրակով: 1967 թ. Երուսաղեմի զրավման ժամանակ իսրայելական բանակը ևս դիմել էր այս մարտավարությանը՝ տանկային բրիգադները քաղաքը վեցըրել էին արցանի մեջ ու կրակով աջակցում էին քաղաք մտած մարտիկներին: Սակայն հատուկ պետք է ասել, որ իսրայելական բանակը Երուսաղեմ մտցրեց հատուկ պատրաստված դեսանտային 28-րդ, 66-րդ և 71-րդ գնդերի զինվորներին¹⁸⁵, որոնք փայլուն կատարեցին իրենց գործը: Խոկ հայոց բանակի դեպքում մարտիկները սովորական ջոկատների զինվորներն էին, առանց հատուկ պատրաստության, ուղղակի նրանցից ընտրվել էին բացառիկները՝ կազմելով մարտական առանձին խմբեր: Մրանք հենց այն մարտական խմբերն էին, որոնք՝ ջոկ, դասակ, վաշտ համակարգից այն կողմ էին: Մարտավարության մեջ մարտական առանձին խմբերի գործողությունները ուսումնասիրության առանձին ու խորքային թեմա է: Դրանք առաջինը կիրառել էին գերմանացինե-

¹⁸⁵ Michael B. Oren. Six days of war: June 1967 and the making of the modern Middle East. — Oxford University Press, 2002. — pp. 220-223.

ըր Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, դրանց հեղինակը Օսկար ֆոն Գուտիերն էր¹⁸⁶: 1990-ականներից մարտական խմբերը աշխարհի բոլոր առաջավոր քանակներում դարձան կիրառվող: Այսօր ռազմարվեստի տեսաբանները լրջորեն քննարկում են, թե ինչպես պետք է ճիշտ օգտագործել դեռ Առաջին աշխարհամարտից կիրառվող¹⁸⁷ և հատկապես աֆրանական պատերազմում լավ տարածում գտած մարտական խմբերի մարտավարությունը: Դրանք հատկապես ավելի կիրառելի են տեղային պատերազմներում¹⁸⁸: Հետազայում այդ մարտավարությունը լայնորեն կիրառեցին նաև արևմտյան քանակները 1990-2000-ականների պատերազմներում: 2003 թ. ապրիլի 5-12-ը ամերիկյան բանակի խառը մարտական խմբերը, որոնք ունեին նաև տանկեր, հանդուգն գրոհով մտան Բաղդադ և գրավեցին քաղաքի կենտրոնը: Մարտական խմբերը, ճիշտ է, տանկերով էին մտնում քաղաք, ինչը վտանգավոր էր (այդ մասին արդեն գրել ենք), սակայն քանի որ մարտական խմբերի անձնակազմը բարձրակարգ վարպետացած էր և լավ զինված, ինչպես նաև մինչ քաղաք մտնելը ոչնչացրել էին հակառակորդի հիմնական ուժերը, ապա գործը հաջողությամբ ավարտվեց¹⁸⁹: Սհա նման ճիշտ ու գրագետ մարտավարական մոտեցումներ էր կիրառում հայկական ԶՈՒ-ն և դրանով հարստացնում համաշխարհային ռազմարվեստի պատմությունը:

1993 թ. դեռ Քարվաճառի ազատագրման ժամանակ հայկական հրետանին իրականացրեց պատերազմի ընթացքում ամենամեծ հրետանային հարվածը: Իսկ Մարտակերտի ազատագրության ժամանակ

¹⁸⁶ Кларк У. Как победить в современной войне. М., 2004, стр. 91.

¹⁸⁷ «Штурмовые бригады Красной Армии в бою», Москва, 2008; Чуйков В.. Тактика штурмовых групп в городском бою. <http://www.vrazvedka.ru/main/learning/vopros-ob/chuikov.shtml>

¹⁸⁸ Պետրոսյանց Հ. Տ., Տեղային պատերազմների առանձնահատկությունները և դրանց ազդեցությունը մարտավարության զարգացման վրա.Եր., 2002. էջ 2-3.

¹⁸⁹ Богданов К.. Гром над Багдадом: как американцы взяли свой Грозный. <http://ria.ru/analytics/20130404/930954853>.

հայկական ուժերի գործողությունների մեջ աչքի ընկավ գումարտակային հրետանին, մասնավորապես ականանետները, որոնք հարձակվող ուժերին իրենց կրակի տակ ուղղակի առաջ էին տանում: Հայկական հրետանային միջոցների քանակը չէր անցնում 70-80-ը, որից 100 մմ-ից մեծ միջոցները կազմում էին ոչ ավելի, քան 40 միավոր: Հրետանային նախապատրաստական կրակը տևեց մոտ 40 րոպե¹⁹⁰, ինչն աննախադեպ էր Արցախյան պատերազմի համար: Արդյունքում արդեն հովհանքի 21-ի որջը ստացավ հրետանու ամենամեծ հարվածը¹⁹¹: Հայկական հրետանին իր նշանակությամբ և հիմնական ուժերի հետ համագործակցությամբ օրեցօր ավելի կազմակերպված ու նշանակալի էր դառնում: Հրետանու այդքան գրագետ և արդյունավետ կիրառությունը հատկապես զարմանալի է այն պատճառով, որ նույնիսկ 1994 թ. գարնանը ՊԲ կենտրոնական ենթակայության տակ գնդային հրետանու հետ միասին կար ընդամենը շուրջ 200 միավոր հրետանային միջոց, որից հակառանկային՝ մոտ 30, իսկ 122 մմ և ավելի տրամաչափի միջոց՝ ուղիղ 83 միավոր¹⁹²: Այս թիվն էր հիմնական բնորոշչը, հիմնական հրետանային միջոցները: Միևնույն ժամանակ հակառակորդն ուներ մի քանի հարյուր միավոր ծանր հրետանային միջոց: Սովորաբար նման հաջող գործողությունների ժամանակ, ինչքան էլ այս կամ այն զորատեսակն ավելի լավ ու արդյունավետ գործի, այն չի կարող փակել բոլոր բացերը, եթե այդպիսիք կան մյուս զորատեսակներում: Հիմնականում ամեն ինչ լավ է ստացվում, եթե համագործակցությունը բարձր մակարդակի է: Ակնհայտ ազատագրման ժամանակ զորատեսակների (հրետանի և ընդհանուր այլ ուժեր, ՊԾ-ների միջև, հարվածային այս կամ այն զրահախմբեր

¹⁹⁰ Հասրաբյան Ս., ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում: Ստեփանակերտ, 2010. Էջ 72

¹⁹¹ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ: Եր., 2012, էջ 138-141:

¹⁹² ՊԲ արխիվ, «Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями», գ. 4, թ. 12, թուղթ 31-32:

և ընդհանուր) միջև այդ ընդհանուր համագործակցությունը դրվեց նոր մակարդակի վրա: Մենք վերը արդեն նշել ենք, որ Շուշիի ազատագրման ժամանակ այդ համագործակցությունը առաջին անգամ բարձր մակարդակի վրա դրվեց տարանջատ ջոկատների միջև:

Այժմ խոսենք 1993 թ. ամառային հարձակումների գործողությունների ընդհանուր տրամաբանության շարունակության մասին, գործողություններ, որոնք նորանոր հաղթանակներ պարզեցին ոչ միայն հայոց զենքին, այլև համաշխարհային ռազմարվեստի պատմությանը:

Դեռ Ակնի ազատագրության ժամանակ հայկական ուժերը ռազմաճակատի հարավում իրականացրել էին հետախուզական մարտեր՝ հակառակորդի դիմադրությունը որոշելու և ուշադրությունը շեղելու համար:

Թշնամին Վարանդայի (Ֆիզուլի) հատվածում մեծ ուժեր էր կոտակել, քանի որ այդ պահին միակ ուղղությունն էր, որտեղից կարող էին լայնածավալ հարձակում իրականացնել: Դա էլ հնարավոր էր դարձել իրականացնել հուլիսի վերջից հաստատված հրադադարի շնորհիվ: Աղբեջանական հարձակումն սկսվում է օգոստոսի 4-ին Վարանդայից Հաղբութի շրջանի ուղղությամբ: Հաջորդը օրը՝ օգոստոսի 5-ին, աղբեջանացներն անցնում են լայնածավալ հարձակման Ջրակնի ուղղությունից, ապա նաև Մարտունու ուղղությամբ՝ Վարանդայից: Նոյն օրվա երեկոյան Աղբեջանի բանակը փորձում է ռազմաճակատի գիծը ճեղքել նաև Ասկերան-Աղբամ հատվածում: Հրետակնծվում են Գորիսի ու Կապանի շրջանները¹⁹³:

Օգոստոսի 7-ին և 8-ին աղբեջանացները շարունակում են ռազմաճակատի գիծը տարբեր հատվածներում ճեղքելու փորձերը՝ օգտագործելով ռազմական տեխնիկայի մեծ տեսականի, գործողության մեջ դնելով նաև միջին հեռահարության երկիր-երկիր դասի հրթիռ-

¹⁹³ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ 1988-1994; հանրագիտարան, Սարգսյան Ֆ. Տ. և այլոր., Եր., 2004, էջ 24-25:

ներ¹⁹⁴: Ծանր մարտեր են ծավալվում ռազմաճակատի հարավային մասում՝ Մարտունու և Հաղորդի շրջանների ուղղությամբ: Հակառակորդի կողմից հրթիռակոնդվում են նաև Հաղորդի շրջանի եղիլու, Հին Թաղար, Խծարերդ և այլ գյուղերը¹⁹⁵:

Օգոստոսի 9-ին թեժ մարտ է սկսվում Մարտունու շրջանի Ուրյանալեռան համար: Չորս ժամ տևած մարտում հայ մարտիկները կարողանում են ետ մղել թշնամու հարձակումը: Նոյյն օրը Վարանդայի կողմից հարձակվող աղբքեցանական խմբավորումը կարողանում է գրավել մի քանի գյուղ և ռազմավարական նշանակություն ունեցող բարձունքը: Իրավիճակը շակելու նպատակով ՊԲ հրամանատարությունը կենտրոնական ՊՇ-ից ռազմաճակատի այդ հատված է տեղափոխում լրացուցիչ ստորաբաժանումներ, որոնք տեղակայվում են Հաղորդի շրջանի Սափնչեն գյուղում: Այդ ժամանակահատվածում թշնամին կարողացել էր գրավել Յոր, Առաքյալ, Բանաձոր գյուղերը և դրանք վեր ածել ռազմական հենակետերի¹⁹⁶:

Օգոստոսի 15-ին աղբքեցանական բանակը Վարանդայից սկսում է Մարտունու հարավային և Հաղորդի արևելյան ուղղությամբ հերթական հարձակումը: Նրանց աջակցում էր նաև օդուժը, որը ռմբակոծում է Հաղորդի քաղաքը: Նոյյն օրը, սակայն, թշնամու հարձակումը կասեցվում է, և պաշտպանության բանակն անցնում է հակահարձակման: Արդյունքում Մարտունու պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումները շրջապատում և ոչնչացնում են շրջան ներխուժած թշնամուն: Նոյյն օրը պաշտպանության բանակի 11-րդ առանձին մոտոհրածագային գումարտակը հետախուզական գումարտակի հետ ազատագրում է Հաղորդի շրջանի Քարագլուխ գյուղը: Իրենց հերթին ռազմաճակատի հարավային ուղղությամբ հարձակման են անցնում

¹⁹⁴ Որպես այդպիսին նրանք հիմնականում օգտագործում էին ՀՕՊ-ի հին հրթիռներ, մասնավորապես վտանգավոր էին «С-200» գենիթահրթիռային համալիրի հրթիռները:

¹⁹⁵ Հասրաքյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001, էջ 119-120:

¹⁹⁶ Հասրաքյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001, էջ 121-123:

կենտրոնական, առաջին և վեցերորդ ՊԾ-ների ստորաբաժանումները և ազատագրում Յոր, Առաքյալ ու Բանաձոր գյուղերը: Մարտունու ՊԾ-ի 21-րդ և 22-րդ առանձին մոտոհրածգային գումարտակներն էլ հակահարձակման են անցնում Վերին Յաղլավենդ քնակավայրի ուղղությամբ, որտեղ տեղակայված էր աղբեջանական բանակի 831-րդ առանձին մոտոհրածգային գումարտակը: Օրվա ընթացքում Մարտունու ՊԾ-ի 21-րդ, 22-րդ, 23-րդ և 24-րդ առանձին մոտոհրածգային գումարտակները զարգացնում են հարձակողական գործողությունները Վերին Յաղլավենդ, Կարամամեդլի, Կարու Դիլի-դարդու, Ներքին Վեյսալու, Ջարավենդ քնակավայրերի և «Նամագշալա» բարձունքի ուղղությամբ, որտեղ հակառակորդը կենտրոնացրել էր Վարանդայի, Կովսականի, Զրակնի (Չերքայիլը) և Սանասարի (Կուբարլու) գորային խմբավորումները¹⁹⁷:

Ուազմական անհաջողությունները ստիպում են Աղբեջանի ղեկավարությանը կրկին բանակցություններ սկսել:

Սակայն հերթական հրադադարը ևս Աղբեջանն օգտագործում է շունչ քաշելու և նոր հարձակում նախապատրաստելու համար: Արդեն օգոստոսի 19-ի գիշերը Վարանդայում տեղակայված աղբեջանական ստորաբաժանումները, խախտելով հրադադարը, սկսում են հրթիռակոծել Հաղողութը, եղիլու գյուղը ու Մարտունու շրջանի հարավային հատվածը: Ուազմական գործողությունները վերսկսվում են Վարանդա-Զրակն-Սանասար մարտագծի ողջ երկայնքով, սակայն թշնամին կրկին անհաջողություն է կրում. կարճ ժամանակահատվածում ՊԲ 13-րդ, 14-րդ, 15-րդ, 21-րդ, 22-րդ առանձին մոտոհրածգային գումարտակները, 83-րդ առանձին մոտոհրածգային բրիգադը, մեկ ականանետային մարտկոցի կրակի աջակցությամբ ազատազ-

¹⁹⁷ Մասնակից հրամանատարների հետ ունեցած առանձնազրույցների տվյալներով:

րում են ԼՂՀ հարավային սահմանը, ապա մարտերը տեղափոխում Վարանդայի և Զրակնի շրջանների տարածք¹⁹⁸:

ՊԲ ստորաբաժանումները, մշակված օպերատիվ պլանի համաձայն, անցնում են հակահարձակման: Զրակնը աքցանի մեջ առնելուց հետո հայկական ուժերը հարձակումը զարգացնում են երկու հիմնական ուղղությամբ, ինչը նոր մակարդակի բացառիկ մարտավարական մոտեցում էր մեր իրականության մեջ: Մարտունու ՊԸ-ի գումարտակները, գործելով երկու ուղղությամբ (համապատասխանաբար Սովուս Հակոբյանի և Նելսոն Սողոմոնյանի հրամանատարությամբ), հրետանային գրագետ կրակի աջակցությամբ ճեղքում են հակառակորդի դիրքերը և ձախ թևից դուրս գալիս մայրուղի¹⁹⁹: Վարանդայի ուղղությամբ հարձակման է անցնում նաև Հաղորդի պաշտպանական շրջանի Տողի գումարտակը: Աջ թևից լայնածավալ հարձակման է անցնում Մանվել Գրիգորյանի հրամանատարությամբ գործող 5-րդ բրիգադը, որը, ճնշելով թշնամու կրակակետերը և առաջանալով մի քանի ուղղություններով, դուրս է գալիս Վարանդա-Զրակն մայրուղի ու վերահսկողություն հաստատում Հորադիզ գյուղ և Արաքսի ափ տանող խճուղին: Այդ պահին 5-րդ բրիգադն Արաքսից հեռու էր մոտ 15 կմ: Վարանդան պաշտպանող աղբեջանական 160-րդ գնդի և Ֆիզուլիի 702-րդ բրիգադի զորամասերը (ըստ տարբեր տվյալներ՝ 4000-7000 զինծառայող) շրջապատման մեջ չընկնելու համար օգոստոսի 22-ին բռնուում են քաղաքն ու շրջանը²⁰⁰: Պաշտպանության բանակի վերահսկողության տակ է անցնում մոտ 1380 կմ² տարածք ունեցող պատմական Վարանդան (Ֆիզուլին):

Օգոստոսի 23-ին Հաղորդի ՊԸ-ի ստորաբաժանումները Արքուր Աղաբեկյանի հրամանատարությամբ նախ ազատագրում են շրջանի

¹⁹⁸ Օհանյան Ս., Հայկական քանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ: Եր., 2012, էջ 142-147:

¹⁹⁹ Նկատենք մարտավարական հստակ ձեռագիրը՝ թևերից հարձակումներ, հիմնականում գումարտակների միավորներով:

²⁰⁰ Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս., Հաղթանակներն՝ ինչպես եղել են, Ազգական 44, Եր., 2008, էջ 127:

մի շարք բռնազավթված բնակավայրեր, ապա դուրս գալիս Վարանդա-Զրակն մայրուղի: Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումները՝ Սանվել Վարապետյանի հրամանատարությամբ, սկսելով իրենց հարձակումը Սարինշենի բարձունքներից՝ ճեղքում են թշնամու պաշտպանությունը, ազատազրում Հաղորդի շրջանի մի շարք գյուղեր, ապա մտնում Զրակնի շրջան:

Նույն օրը Կենտրոնական և Հաղորդի ՊԾ-ների ստորաբաժանումները համատեղ ջանքերով ազատազրում են Լենքորանի գումարտակի և տեղի աշխարհազորայինների կողմից պաշտպանվող Զրակն քաղաքը, իսկ երկու օր հետո նաև համանուն շրջանի մեծ մասը: Պաշտպանության բանակի հսկողության տակ է անցնում մոտ 1050 կմ² տարածք ունեցող պատմական Զրակնի այդ հատվածը (Զերրայիլը)²⁰¹: Ողջ շրջանը ազատազրվեց օգոստոսի 25-ին: Հաջորդ օրը թշնամուց լիովին մաքրվում է նաև Հաղորդի շրջանի ամբողջ տարածքը, որի մի մասը նրանք գրավել էին սկսված լայնածավալ հարձակման ժամանակ: Հայկական ստորաբաժանումները կանգ են առնում Արաքսից մոտ 15 կմ հեռավորության վրա: Սա արդեն պատմական և հոգեբանական մեծ նշանակություն ուներ հայ ռազմիկի համար: Դրանով արդեն մեծ շրջափակման մեջ էին հայտնվում Սանասար ավանը և Կովսականը (Զանգելան)²⁰²: Վերջիններս, սակայն, իրենց հերթին սպառնալիք էին հայկական կողմի համար: Փաստորեն, Վարանդայի և Զրակնի ազատազրումից հետո Սանասարի շրջանը մնացել էր սեպի պես խրված պաշտպանության բանակի հարավային ռազմաճակատում: Այդպիսով, եթե աղբբեջանական բանակը ռազմաճակատի արևելյան հատվածում կարողանար պարտություններից հետո ուշի գալ, ապա, կարող էր լուրջ վտանգ ստեղծել պաշտպանության բանակի համար՝ հարվածելով թիկունքից, քանի որ այնտեղ տեղակայված էր թշնամու բավական ուժեղ խմբավորում:

²⁰¹ ՊԲ արխիվ, «Дело с приказами ПКСО», գ. 4, թուղթ 75:

²⁰² Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ: Եր., 2012, էջ 143:

Իր հերթին Սանասարը ինքը բավական խոցելի իրավիճակում էր, քանի որ Աղրբեջանի վերահսկողության տակ գտնվող մնացած տարածքների հետ կապված էր 15 կմ-ոց մերձարարսյա նեղ շերտով։ Հաշվի առնելով այս հանգանանքները՝ ՊԲ կենտրոնական շտարը որշում է ոչնչացնել Սանասարի ռազմական հենակետերը։

ՊԲ կենտրոնական շտարի ցուցումով՝ Սանասարի ռազմավարական նշանակության հենակետերը ոչնչացնելու նպատակով այնտեղ են կենտրոնացվել 1-ին, 2-րդ, 4-րդ և Կենտրոնական ՊԾ-ների ստորաբաժանումները։ Սանասարի ուղղությամբ հարձակումը ենթադրում էր, որ սկզբում Շուշիի ՊԾ-ի ստորաբաժանումները՝ Վաշագան Իշխանյանի հրամանատարությամբ, Քիրս լեռան շրջանից պիտի մտնեին Սանասարի շրջան։ Սա արդեն բավական բարդ գորաշարժ էր, ըստ էության խոր թևանցում։ Իրենց հերթին շրջան պիտի մտնեին նաև Հաղբուրի ՊԾ-ի Խծարերի ու Տումիի վաշտերը։ Այս առաջին հարձակումը, սակայն, անհաջողություն է կրում, և հայկական ուժերը, կորուստներ տալով, վերադառնում են ելման դիրքեր։ Արագ վերախմբավորվելով՝ կրկին սկսում են հարձակումը։ Այդ ընթացքում Մարտակերտի ՊԾ-ից մեկ գումարտակ է տեղափոխվում Լաշինի շրջան՝ հարձակմանը մասնակցելու նպատակով, իսկ Մարտունու, Հաղբուրի և Կենտրոնական պաշտպանական շրջանները ձևավրում են հարձակողական 3 խմբավորումներ։ Նման խմբավորումներում լինում էին տարրեր հատվածներից եկած տարրեր ստորաբաժանումներ, որոնք ներդաշնակման խնդիրներ կարող էին ունենալ, սակայն այդպիսի խնդիրները, ըստ էության, հայկական բանակում բացակայում էին²⁰³։ Նման արագ և գրագետ վերախմբավորումները հայկական ուժերի հիմնական գործելատճան էին։ Հայկական ուժերը սակավ ուժերով շարունակում էին գրագետ հարվածներ հասցընել։ Ինչպես տեսնում ենք, հիմնական ստորաբաժանումները գումար-

²⁰³ Բոլոր ՊԾ-ների հրամանատարների հետ ունեցած առանձնազրույցները հավաստում են, որ ննան խնդիր ընդհանրապես չի եղել, շատ քիչ ջոկատներ կային, որոնք ներդաշնակման խնդիրներ էին ունենում։

տակներն էին, սակավությամբ բրիգադները, որոնք, ըստ Էության, 5-6 գումարտակներ էին, սակայն, միևնույն է, գումարտակների հրամանատարներին ռազմագործողության ընդհանուր մտահղացման շրջանակներում տրված էր մեծ ազատություն: Բոլոր հարվածները հասցվում էին շեշտակի գրոհներով, արագ գործողություններով՝ հիմնականում թևային հարվածներ, խոր զորաշարժեր: Ընդամենը 50-60 տաճկերը և այլ զրահամիջոցները՝ մոտ 3000 հոգանոց զորախմբով, մշտապես արագ խուսանավում էին և առանց պահեստային մեծ ուժերի՝ հակառակորդին հասցնում էին անսպասելի հարվածներ: Գումարտակները հիմնական ստորաբաժանումներ դարձրած և արագ խուսավարման մարտավարությամբ՝ հիմնականում գործում են արեմտյան երկրների առաջավոր բանակները: Սա խորհրդային մոդել չէր: Մեր դեպքում դա, իհարկե, իրավիճակային հիմք ուներ, սակայն նման մարտավարությունը հրամկացմի ճիշտ որոշումն էր, որը ռազմարվեստում առաջատարները հետագայում պիտի փաստեն: Սանասարի ուղղությամբ նոր հարձակումը սկսվում է օգոստոսի 29-ին այն բանից հետո, երբ Լաշինի ուղղությամբ աղբբեջանցիները ձեռնարկում են հայկական պաշտպանական դիրքերը ճեղքելու անհաջող փորձ: Հարձակողական երեք խմբավորումները անմիջապես պաշտպանությունից անցնում են հարձակման, ճեղքելով հակառակորդի պաշտպանությունը՝ դրւու են զալիս զլիսավոր մայրուղի, գրավում Խանողիի կամուրջը, Լաշին-Մամեդբեյի ճանապարհի խաչմերուկներն ու ճանապարհահատվածները: Չնայած Սանասարի բավական ուժեղ խմբավորման համառ դիմադրությանը՝ հայկական ուժերը օգոստոսի 31-ին մարտերով մտնում են Սանասար քաղաք, ապա վերահսկողություն հաստատում համանուն շրջանի մեծ մասի վրա²⁰⁴:

Այսպիսով՝ կարելի է արձանագրել. ընդամենը 50 միավոր զրահատեխնիկա ունեցող հայկական զորախումբը մինչև խսկ 70-100 կմ-ոց

²⁰⁴ Հասրաբյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001, էջ 125-126:

զորաշարժեր էր իրականացնում: Չունենալով հանգստանալու ոչ մի հնարավորություն՝ այն ամխճեր շարունակ հարվածներ էր հասցնում հակառակորդին. ահա այն արդյունքը, որը չտեսնված էր անգամ ռազմարվեստի ուսուցիչների համար: Վարանդայի, Զրակնի և Սանասարի հաղթանակները կարևոր նշանակություն ունեին Հայաստանի անվտանգության համար: Այդ հաղթանակների շնորհիվ վերացավ Լաշինի միջանցքի վրա կախված վտանգը, նվազեց Հադրութի, Մարտունու, Կապանի, Գորիսի շրջանների հրետակոծման ենթարկվելու վտանգը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Կովսականի և Արաքսի ափի ազատագրման ու ռազմաճակատի գիծը կրծատելու համար: Բացի այդ, հայկական վերահսկողության տակ անցան մեծ դեր ունեցող ռազմավարական նշանակության մի շարք ճանապարհները²⁰⁵:

Մեպստեմբերին սկսված հայ-ադրբեջանական բանակցությունները որոշակի ժամանակով դադարեցրին մարտական գործողությունները: Ռազմական գործողությունները վերսկսվում են Ադրբեջանում նախագահական ընտրությունների ավարտից անմիջապես հետո: Հոկտեմբերի 10-ին Զրակնի՝ իր հակողության տակ գտնվող հատվածից ադրբեջանական բանակը լայնածավալ հարձակում է սկսում Հադրութի շրջանի ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 17-ին ադրբեջանցիները հարձակում են սկսում նաև ԼՂՀ հյուսիսարևելյան հատվածում և Ակնի ու Վարանդայի սահմանամերձ դիրքերի ուղղությամբ: Մեկ շաբաթ անց՝ հոկտեմբերի 24-ին, ՊԲ ստորաբաժանումները հաջողությամբ կասեցնում են հակառակորդի առաջխաղացումը, ընթացքից անցնում հակահարձակման և ազատագրում Կովսականի շրջանի մնացած մասը, Զրակնի ու Սանասարի շրջանների՝ մինչ այդ զգրավված տարածքները, Վարանդայի շրջանի Հորադիզի ենթաշրջանը: Ռազմական գործողությունների նման արագ փոփոխության պայ-

²⁰⁵ Հայոց բանակի հաղթանակները իրենց նշանակությամբ վերաճել էին տարածաշրջանային ռազմավարական նշանակության, որն արդեն առաջացնում էր լուրջ քաղաքական ռեզոնանս:

մաններում հայկական ուժերը սրբնթաց անցնում էին գործի՝ պաշտպանությունից հարձակման կամ հակառակը: Սա բարձրագույն մասնագիտական կարողությունների և ոգու դրսնորում էր:

Հորադիզ կայարանի գրոհը հոկտեմբերի 23-ին իրականացվել է ընդամենը միավոր տանկերով, ինչը ուղղակի ապշեցուցիչ է՝ հաշվի առնելով հակառակորդի ունեցած միջոցները: Այս հատվածում, չհաշված բազում օժանդակ միջոցները, գործում էր հակառակորդի մեկ գունդ, տանկային մեկ փաշտ և օժանդակ այլ ուժեր: Շատ է խոսվում այն մասին, որ հոկտեմբերի 30-ին Միջնավանի երկարուղային հանգույցը գրավել են տանկային գումարտակին հավասար ուժեր²⁰⁶: Աղբբեջանական կողմը պնդում է, որ այդ ուժերը եղել են ավելի քան 50 միավոր զրահատանկային միջոցներ, սակայն իրականում հայկական կողմը նման ուժեր չուներ, որպեսզի միայն մեկ ուղղությամբ և միայն մեկ կետում այդպես հարվածեր: Զրահատանկային միջոցների հավանական քանակը կազմում է մոտ 20-25 միավոր²⁰⁷:

1993 թ. աշնանը ազատագրվեցին Կովսականը, Խուլավիերինի կամքի հարակից հենակետերը: Այդ գործողություններն իրենց բնույթով կրկին հարձակողական էին, որոնց ժամանակ նորից ՊԸ-ների հարվածային խմբերը դարձյալ գործում էին հիմնականում ինքնուրույն, ազատ, շեշտակի ու վճռական: Նրանք արագ խուսավարում էին և հակառակորդին հնարավորություն չին տալիս ուշքի գալ: Այսպես էլ ավարտվեց 1993 թ. փառահեղ պատերազմաշրջանը:

Եթե 1993 թ. ընդհանուր պատերազմաշրջանը վերլուծենք ուազմարվեստի բոլոր բաղադրիչներով, ապա այն նախորդ տարիների մարտական գործողություններից տարբերվում էր նաև և առաջ արդեն նշշած զրահախմբերի մարտավարական ճիշտ կիրառմամբ: Ինչպես

²⁰⁶ Հակոբյան Մ., Հայ ժողովրդի ռազմական տարեգիրք, 1991-2009: Եր., 2009, էջ 27; Արածլի Դ., Արմաно-ազերբայջանկան կոնֆլիկտ. Վայումնական ասպեկտ. Բաքու-1995, ստորակած 26.

²⁰⁷ Նմանատիպ զիահատականի կարելի է հանդիպել նաև այլ հեղինակների մոտ: Տես մասնավորապես Ստեփանյան Կ. «Хроника карабахской войны» <http://expert.openarmenia.com/archives/268>

Ակատել են նույնիսկ աղքատանցի մասնագետները, հայկական ուժերը, միջոցների սակավության պատճառով ստեղծելով խառը զրահախմբեր, լուծել էին զրդերի խուսանավման խնդիրը: Սակայն իրավիճակը լիարժեք պատկերացնելու համար նշենք, որ այդ զրահախմբերը զրահատեխնիկայի տարբեր միավորների միացություն էին՝ տանկեր, հետևակի մարտական տարբեր մեքենաներ, զրահափոխադրիչներ ու հրետանային ինքնազմաց տարբեր միջոցներ: Նման խմբերի կիրառման բարդությունը այն է, որ միջոցները, ունենալով տեխնիկական տարբեր հնարավորություններ, հրամանատարների համար ստեղծում էին բազում խնդիրներ: Նրանք չեն կարող կոնկրետ միանման խնդիրներ դնել բոլորի առջև, քանի որ ամեն մեկը չէր կարող մյուսի առջև դրված խնդիրը լուծել: Ահա այստեղ է, որ հրամանատարի տաղանդին և փորձին լրացնելու են գալիս անձնակազմի հնարամտությունը, փորձը, ոգին և մարտական կարևորագույն այլ հատկանիշներ, առանց որոնց այդ ինքնադրսեռումն ավելի շուտ գործի հաջողությունը կկործաներ, քան կարող էր որևէ դրական ներգործություն ունենալ արդյունքի վրա: Սակայն հայկական ուժերը, փաստորեն, ոչ միայն ոչ ավանդական մարտավարական լուծում էին տվել, այլև այդ լուծումը շատ լավ օգտագործում էին՝ հակառակորդի համար ավելի դժվար դարձնելով իրենց դեմ պատերազմելը: Խառը զրահախմբերն արարգաշարժ էին, թշնամուն հասցնում էին խորտակիչ հարվածներ և արագ խուսանավում: Նրանք հիմնականում ճակատային հարվածներ չեն հասցնում, գերադասում էին թևանցումները. հակառակորդի թույլ տեղերի շոշափումով նրան շրջապատում էին, ինչը թույլ էր տալիս խուսափել նաև մեծ զրիերից: Մասնավորապես, հայկական զրդերի մարտավարության մշտական լուծումներից էր վճռական գրոհներից առաջ ոչ մեծ խմբերով գերիշխող բարձունքների զրավումը. հակառակորդին արագ և շեշտակի հարվածներով ճնշելով՝ բողնում էին միայն նահանջի ճանա-

պարի, որից հետո նոր դիմում օղակի սեղմանը: Սակայն միշտ եղել է լուծումների անսպասելի տարրերակը, անակնկալը²⁰⁸: Դեպքերը զարգանում էին շատ արագ, հայկական կողմը իրավիճակին լիովին տիրապետում էր լավ հետախուզության շնորհիվ և հասցնում էր ճիշտ արձագանքել դրան: Այդպիսի պայմաններում լավ տեղեկությունները թույլ են տալիս գործել ավելի ճիշտ, սակայն նման դեպքերում նաև կա իրամանատարի ճիշտ կռահելու գործոնը, տաղանդը, որով նա հասկանում է հակառակորդի գործողությունների տրամանաբանությունը: Նա կարող է ճիշտ որոշել թշնամու հիմնական հարվածի ուղղությունը, հիմնական գործողությունների տրամաբանությունը և այլն: Սա նշանակում է հակառակորդից մեկ-երկու քայլ առաջ լինել և, ըստ էության, կառավարել նրա գործողությունները, որն էլ ուղղարկեստում կոչվում է էֆֆեկտուների տեսություն²⁰⁹: Արևոտքում այս ամենը քննարկվում էր տեսական մակարդակում շատ վաղուց, սակայն կիրառել հնարավոր են համարում միայն տեղեկատվական դարաշրջանի և ցանցակենտրոն պատերազմների իրագործման դեպքում: Վերջինիս համաձայն՝ արդեն հնարավոր է կառավարել հակառակորդի մտադրությունները՝ ստիպելով նրան նախապես կայացնել իր համար կործանարար որոշումներ²¹⁰: Հայկական ռազ-

²⁰⁸ Անակնկալ և ոչ ստանդարտ լուծումները, որոնք առանձնազրույցների ժամանակ ներկայացնում են ՊԸ-ների հրամանատարները և առանձին ջոկատների հրամանատարները զարմանալի են: Դեպքերից մեկի ժամանակ հակառակորդը տեղակայվել էր գյուղը շրջապատող երկու բարձունքներում և ոչ մի կերպ գյուղին մոտենալ չէր լինում, գրոհները հիմնականում ուղղված էին բարձունքների ուղղությամբ, որը իրենք լավ պահում էին: Մեր գործերը հասկանալով, որ հակառակորդը կրկին սպասում է բարձունքների գրոհը, դիմել էր խորամանկության՝ շեշտակի մտել գյուղ ու միանգամից շրջանցելով թիկունքից խփել բարձունքի պաշտպաններին: Այսինքն՝ կենտրոնից գրոհել, սակայն գյուղից արագ անցնել թիկունքային հարվածի:

²⁰⁹ Deputla. David A. Effects-Based Operations: Change in the Nature of Warfare. Arlington VA: Aerospace Education Foundation, Defense and Airpower Series. 2001, pp. 8-9.

²¹⁰ Печуров С. Л.. Англо-саксонская модель управления в военной сфере. М., 2005, стр. 200-232.

մական միտքն այս ամենի որոշ տարրեր կատարում էր առանց համապատասխան միջոցների տիրապետման:

Զրահախմբերի և այլ ստրարաժամանումների ընդհանուր գործողությունների հաջողությունն ապահովում էր արդեն օպերատիվ մակարդակում կայացված ճիշտ լուծումներով: Մասնավորապես, խոսքը, այսպես կոչված, պաշտպանական շրջանների ստեղծման մասին է: Ուղղմարվեստի ուսուցիչներին հիմնականում անհայտ գորամիավորման այս անունը մի բացառիկ բան էր: ՊՆ-ներն իրենց ուժերով ու միջոցներով գտնվում էին դասական գնդերի և բրիգադների մեջտեղում: Դրանք ավելի մեծ էին, քան գնդերը և ավելի փոքր, քան խորհրդային դիվիզիաները, ու ավելի մոտ էին բրիգադներին: Իրենց կազմում ունենալով մոտավորապես 5-6 գումարտակ և օժանդակ ստորարաժանումներ, մասնավորապես՝ սեփական հրետանի ու զրահախունք, ՊՆ-ները առավելագույնս ինքնուրույն և կենսունակ էին, քանի որ նաև վարչատարածքային հարցերում էին ինքնուրույն ու ինքնարավ: Դրանք, լինելով ինքնուրույն բռունցք, ուղիղ ենթարկվում էին գլխավոր հրամանատարությանը (քատերարեմի հրամանատարության՝ իմա արցախյան ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար), միջանկյալ այլ օղակի չէին ենթարկվում: Պարզ ասած՝ լինելով գունդ-բրիգադ օղակի զորամիավորում, դրանք իրենց գլխին չունեին մեկ այլ, օրինակ՝ դիվիզիա կամ կորպուս, հետո նոր՝ գլխավոր հրամանատարություն: Այս հանճարեղ օպերատիվ-մարտավարական լուծումը, որը գտել էին հայ գինվորականները մարտի պայմաններում, հետագայում պիտի ամրագրվեր աշխարհի ուժեղագույնների կողմից՝ որպես օրինաշափություն: 1990-ականների վերջին և 2000-ականների սկզբներին ամերիկյան ու արևմտյան այլ բանակներում լայնորեն սկսվեց մերենայացված/նորիլիզացված-արագաշարժ բրիգադների ներդրումը²¹¹: Իհարկե, դժվար է ասել, թե ամեն-

²¹¹ Written by Victor O'Reilly for Congressman Jim Saxton, D21 Aug 22, 2003. p. 103-108. cochraneinst@adelphia.net; Формирование механизированных бригад «Страйкер» в сухопутных войсках США. 20.08.2010.

րիկյան բանակում ուսումնասիրել են Արցախյան պատերազմի փորձը, սակայն ենթադրել, որ նրանք ևս իրենց փորձով եկան այդ եզրակացությանը, կարելի է: Դրանք, ըստ Էռլյան, արդեն իրենց բազմակի արդարացրած ՊԸ-ների մողելներն էին, որոնք ուղղակի շարժունակության և ծանր զինատեսակների ավելի մեծ հնարավորություններ ունեին: Դրանց գումարած օդուժի հնարավորությունները և այլն: Դրանք արցախյան ՊԸ-ների նման ուժեղացված բրիգադներ էին, որոնց վերադասությունից հանվել էին դիվիզիան ու կորպուսը: Դա նրանց հաջողվել էր նախ կրակային և շարժունակության հզորացման հաշվին, սակայն ամենամեծ հարցը կառավարելիության աստիճանի բարձրացումն էր, որը լուծվել էր ցանցակենտրոնության շնորհիվ՝ տիեզերական կառավարում, ԱԹՍ-ներ և այլն, իսկ մեզանում՝ փորձի ու հմտության շնորհիվ: Նոյն փորձի ռուսական բանակն անցավ 2008 թ. ռուս-վրացական պատերազմի ժամանակ և այդ դեպքում ևս խնդիր դրվեց դասական գնդերից անցնել բրիգադների ու վերացնել միջանկյալ դիվիզիա-կորպուս օդակը: Այսինքն՝ ռուսական բանակն այդ ամենը իր կաշվի վրա զգաց միայն 15 տարի հետո:

Մենք կյանքի փորձով աշխարհում առաջին դասական՝ զիսավոր հրամանատարություն-բանակ-դիվիզիա-բրիգադ-գունդ մողելից անցում ենք կատարել զիսավոր հրամանատարություն-կիրառող ուժեր մողելին, որը ռազմագիտական լեզվով կարելի է անվանել՝ Կառավարվող ապակենտրոնացում: Սա, ըստ Էռլյան, հինգերորդ սերնդի պատերազմների հիմնական տարրերից մեկն է, որը հետո կամրագրեն արևմտյան ռազմական տեսաբանները: Նման մողելը առաջին հերթին շեշտակի բարձրացնում է զորքերի կառավարելիությունը, ինքնուրույնությունը և այլ բաղադրիչներ, որոնք բերում են զորքերի կիրառման ընդհանուր արդյունավետությանը:

Աշխարհի հզորագույն բոլոր բանակները, որոնք մեծ ու փայլուն հաղթանակներ են տարել, օժտված են եղել հատկապես հրամանա-

տարների տաղանդով, խիզախությամբ, նվիրվածությամբ, պատրաստությամբ և, մասնավորապես, անձնակազմի՝ ավանդական հատկանիշներից զատ, նաև՝ գործողությունների ազատության հնարավորությամբ։ Հայկական քանակը, ըստ Էռիքյան, իր ենթականներին տվել էր ազատ գործելու ու անկաշկանդ հնարավորություն, ինչը, իհարկե, փորձի և վստահության պաշար է պահանջում, սակայն նախ և առաջ ընդգծում էր հայ տեսակի անհատականություն լինելու լավագույն հատկանիշները։ Եվ դա զարմանալի էր, մասնավորապես, այն առումով, որ ՊԸ-ներում, գրահախմբերում ու մարտական ստորաբաժանումներում ներգրավված էին նվազագույն քանակի մարտիկներ, որոնք, առանց համապատասխան կապի և կառավարման միջոցների, գործում էին հաջող և նրանց համագործակցությունը բարձր մակարդակի էր։ Այսինքն՝ այն, ինչ աշխարհի հզորները հետո պիտի անեին՝ շնորհիվ նոր մակարդակի կառավարման համակարգերի, հայկական ուժերը դա արեցին ավելի շուտ և առանց այդ կապի համակարգերի։

Բացի ՊԸ-ների հաջող գործողությունների, գրահախմբերի և հրետանու կիրառման առանձնահատկություններից, կարող ենք նշել նաև այլ գործուներ։ Ինչպես տեսնում ենք, հայ հրամանատարները գտել էին մարտավարական, օպերատիվ, ռազմավարական, կամզակերպչա-կառուցվածքային այնպիսի լուծումներ, որոնք ռազմարվեստի ամենաառաջավոր լուծումներն էին և դա ապացուցեց համաշխարհային հետագա փորձը։ Նույն այդ ժամանակ մեծ զարգացում ապրեց հետախուզությունը, առանց որի չէր իրականացվում մարտական և ոչ մի գործողություն։ Հայ հետախույզները աննախադեպ գործողություններ են իրականացրել։ Մարտական գործողությունների ապահովման մեջ առաջնային նշանակություն տրվեցին ռադիո-հետախուզությանը, ռադիոպայքարին, քողարկմանը և մոլորեցմանը։ Ո-ԷՊ միջոցները արդեն Մարտակերտի ազատազրության ժամանակ կարողացան լուրջ վնասներ պատճառել թշնամուն, իսկ ռադիոխա-

ղերի միջոցով հակառակորդի հրետանին կրակ բացեց յուրայինների վրա²¹²: 1993 թ. օգոստոսի 22-ից կայանների անձնակազմերը գորիսին ու Կապանին սպառնացող թշնամական հենավետերի ոչնչացման գործողության ընթացքում հաջողությամբ իրականացրին հակառակորդի ռադիոկապերի ռադիոէլեկտրոնային ճնշումը և բազմիցս արժանացան այս ուղղության գորքերի հրամանատարության խրախուսանքներին:

Հակառակորդի ավիացիայի կայուն ղեկավարումը խախտելու և կողային Ռ-ԼԿ-ների հուսալի ճնշումն ապահովելու նպատակով՝ 1994 թ. մի ստորաբաժանում տեղափոխվեց արևելյան ռազմաճակատ և անձնակազմի հմուտ ու գրագետ ղեկավարման շնորհիվ զգալի ավանդ ունեցավ հայրենիքի օդային սահմանների պաշտպանության գործում:

Ընդհանուր առմամբ, հայոց բանակը մարտական այդ գործողությունների մեջ շարունակում էր կազմավորման իր հստակ գործընթացը: Բանակաշինության գործը ընթանում էր իր փուլերով: Ստեղծվում էին նորանոր ստորաբաժանումներ, և զորատեսակների աշխատանքը դառնում էր ավելի կազմակերպված ու արդյունավետ: 1993 թ. ռազմական գործողությունների վարման մարտավարական մոտեցումների տրամաբանության և 1918 թ. Սարդարապատ-Ապարան-Նարաքիլսա ճակատամարտի վարման մարտավարության մեջ հստակ կա մի ընդհանրություն: Երկու դեպքում էլ հայկական ուժերը, լինելով սակավաթիվ, իրենց հիմնական գործողությունների արդյունավետությունը կառուցում էին մորիլ խմբերի զորաշարժերի վրա, արագ գրոհում ու ճեղքեր բացում, արագ թևանցում ու շրջանցում, խուսափում ճակատային արյունալի մարտերից՝ հակառակորդին կանգնեցնելով փաստի առաջ: Իսկ նման մարտական գործողությունների վարումը պահանջում է զորքերի հստակ ու անսխալ կառավարում, անթերի իրագործում և խիզախություն: Այդ ժամանակ չունեցած կա-

²¹² Հարությունյան Գ., Մեր հաղթանակները: Եր., 2012, էջ 318-322:

պի միջոցներին փոխարինում էր հրամանատարի տաղանդն ու հմտությունը, զորքերի ընկալումը և փորձը, չունեցած պահեստային ուժերին փոխարինում էին մահապարտները, որոնք երբեք չէին նահանջում, երբեք տեղի չէին տալիս ու հակառակորդին ստիպում էին փախչել: Ահա, այսպիսի հատկանիշներն ու այլ գործոններ են օգնում հաղթանակներ տանել այն տեղերում, որտեղ հաղթանակները հաշվարկների դեպքում անհնար են լինում: Արցախյան պատերազմը իր տեսակով դասական տեղային պատերազմ դարձավ հատկապես 1993-1994 թթ.: Հայկական բանակի ստորաբաժանումները միջոցների սակավության պատճառով մարտական գործողությունների ժամանակ գուտ մարտավարական խորության վրա 1կմ ճակատով կարողանում էին ապահովել հետևյալ խտությունը՝

- 0.2-0.4 գումարտակ,
- 1-5 տանկ, բացառիկ պահերին մինչև 7,
- 2-5 հրանոք, բացառիկ պահերին մինչև 10 ,
- 1-2 հակատանկային միջոց, կարճ ժամանակով մինչև 5,
- 200-300 հակատանկային և հակահետևակային ական:

Նույն ժամանակ հակառակորդը կարողացել է ապահովել՝

- 0.5-1 գումարտակ
- 7-10 տանկ
- 7-15 հրանոք
- 5-10 հակատանկային միջոց
- 300-500 հակատանկային և հակահետևակային ական
- 10-15 մարտական թռիչք օդուժի համար

Աշխարհում քիչ երկրների բանակների է հաջողվել հարթավայրում հարձակողական գործողություններ վարել՝ ի սկզբանե ունենալով հակառակորդից 2-3 անգամ ավելի քիչ ուժեր, երբեմն դասական պահանջներից էլ սակավ միջոցներ: Սակայն դրանցից էլ ոչ մեկին չի հաջողվել ընդամենը 100-150 միավոր և զրահատեխնիկայով, ընդհանուր ուժերով զիջելով հակառակորդին, մոտ 3000-ոց զորքով, ընդհանուր 4-4,5 ամսում ազատազրել մոտ 6000 կմ² տարածք: Զորաշար-

Ժերը իրականացվում էին մեծ արագությամբ, որը մարտի համար հնարավոր չէր համարվում, զրահատեսներիկան միշտ զինված էր նախատեսվածից սակավ մարտապաշարով, սակայն խնդիրները կատարվում էին փայլուն: Գործողությունների ժամանակ պլանային ժամանակացույցները քիչ էին խախտվում, սակայն եթե անգամ այդպիսիք լինում էին, եթե առաջանում էին շեղումներ, ապա հրամանատարների ճիշտ կողմնորոշման, իրավիճակի ճիշտ գնահատման շնորհիվ ամեն ինչ արագ շտկվում էր այնպես, որ հարձակման ընդհանուր մտահղացմանը հավատարիմ լինի:

1993 թ. ազատագրական գործողությունների ավարտից հետո, օգտագործելով հրադադարի ռեժիմը և քաղաքական իրավիճակը՝ Աղքածանի նոր դեկավարությունը կատարում էր ուժերի և միջոցների վերախմբավորում և կուտակում: 1993 թ. նոյեմբերի սկզբներից մինչև դեկտեմբերի երկրորդ կեսը հարաբերական անդրր էր տիրում:

Դեկտեմբերի երկրորդ կեսին աղքածանցիները լայնածավալ հարձակումով կարողացան հասնել մասնակի հաջողությունների: ԼՂՀ ՊԲ-ի ուժերը անհավասար մարտերում դեկտեմբերի 26-ին ստիպված էին բռնել 13 պահակակետ Փափռավենդի մերձակայքում, մեկ դիրք Մարտունու Աղբուոտուն գյուղի մոտ, իսկ դեկտեմբերի 28-ին Թալիշ և Մատաղիս գյուղերը: Դրությունը հատկապես ծանրացավ Փափռավենդ-Քենգերի տեղամասում: Հակառակորդի ահազնացող ճնշմանը դիմակայելու համար Մահուսովու-Փափռավենդ-Պուչկի յալ բնագծում այշտպանական մարտերի մեջ մտցվեցին 4-րդ, 5-րդ և Կենտրոնական ՊՇ-ների ու 71-րդ առանձին ՄՀ գումարտակի ուժերը, որոնք հաջողությամբ ետ մղեցին հակառակորդի մեծարիվ գրոհները, իսկ դեկտեմբերի 29-ին կեսօրին հակահարձակումով ոչ միայն վերականգնեցին նախկինում կորցրած դիրքերը, այլև Բոյահմեղլիի ուղղությամբ հաջողությունը զարգացնելով, վերականգնեցին Սաֆոլուի և հարակից բնակավայրերի աղքածանական կրակակետերը: Մինչև տարվա վերջին օրը տևած մարտական գործողությունները բերեցին նրան, որ հակառակորդը չնշին հաջողությունների հասավ, սակայն կորցրեց մոտ 700 զինվոր և հայկական հակադարձման ու-

Ժերը հասան Թարթառի ջրանցքի աջ ափիը: Հայկական զորքերը ապացուցեցին, որ իրենց հարձակմանը դիմանալ անհնար է, իսկ պաշտպանվելուց հետո ամենափոքր հնարավորությունն անգամ օգտագործում են կրկին հարձակման նետվելու համար:

Նոր տարվա առաջին իսկ օրերին հակառակորդը, կրկին մեծ ուժեր կուտակելով, փորձեց ճեղքել ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը և, ոչ ավելի, ոչ պակաս, շրջապատել հայկական ընդհանուր ուժերը: Մարտի էին նետվել, այսպես կոչված, Բարվի հատուկ նշանակության ջոկատները, աֆղան մոջահեղներ և այլ վարձկաններ: Վերախմբավորումներ կատարելով՝ աղբքեցանցիները Հորադիգի ուղղությամբ 5 կմ ճակատում խորացան մինչև 15 կմ: Այս տեղամասում ՊԲ-ի համար ստեղծվել էր անբարենպաստ իրադրություն, և առաջխաղացումն ամեն գնով շարունակող հակառակորդի դեմ մարտերում հայկական կողմը ևս անդառնալի կորուստներ էր ունենում: 1994 թ. հունվարի 11-ին առավոտյան հումկու կրակով (ներգրավվեց հրետանի, օդուժ և զրահատեխնիկա) հարավում նոր հարձակում սկսվեց: Երկկողմանի ծանր մարտերում աղբքեցանցիների առաջխաղացումը կասեցվեց:

Այդ օրը հայկական բանակը Հակոբ-Կամարի մոտ գլխովին ջարդեց Բարվի հատուկ նշանակության 77 հոգանոց խմբին, իսկ մի քանի օր անց արդեն ամեն ինչ փոխվեց՝ ամենուր ջախջախված, թշնամու գերված ուժեր էին, որ ոչնչացվում էին ամբողջ վաշտերով ու գումարտակներով:

Աղբքեցանցիներին չօգնեց նոյնիսկ զրահամեքենաների կորպուսը: Դրա շնորհիվ արդեն հունվարի 12-ին հակահարձակումով ոչընչացվեցին հակառակորդի ռազմական հենակետերը Կորգան, Աշաղի, Արդուռահմանլու և Յովսարի Սեյիդահմեղլու բնակավայրում: Իսկ հունվարի 26-28-ին թշնամին հարթավայրային հարավարևելյան հատվածում զրահատանկային մեծ կորուստներ կրեց: Աղբքեցանական հարձակումը լայնածավալ էր, և հակառակորդը ուղղակիորեն գրոհում էր նաև ՀՀ-ի վրա, ինչը նոյնիսկ չէին թաքցնում: Մի շաբթ հարձակումներ ձեռնարկվեցին Մարտակերտի հեռուստաաշտարա-

կի ուղղությամբ, որոնք, սակայն առավելապես ուշադրությունն Օմարից շեղելու նպատակ էին հետապնդում: ԼՂՀ ՊԲ-ի հրամանատարությունն Օմարի շրջանում կենտրոնացրեց 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ և ԿՊ շրջանների 71-րդ ու 51-րդ առանձին ԱՀ գումարտակների ուժերը և հունվարի 24-ին կանգնեցրեց հարձակումը: Հաջող էր պաշտպանությունը նաև մյուս տեղամասերում, որտեղ ևս կասեցվեց աղքեցանցիների առաջխաղացումը:

Փետրվարի սկզբներին ՊԲ-ի ուժերը հաջորդական հարվածներով իրականացրեցին Օմարի վերագրավման ռազմագործողությունը, որն ավարտվեց փետրվարի 18-ի առավոտյան՝ լեռնանցքի վրա վերահսկողության հաստատումով:

Սակայն շուտով Քարվաճառում հակառակորդի խմբավորումը սառեց ու լիովին ջախչախսվեց:

Թեև աղքեցանցիները հյուսիսում կատարյալ պարտություն էին կրել, բայց չէին հրաժարվում հարձակողական գործողություններից: Փետրվարի վերջին հիմնական հարվածի ուղղությունն ընտրվեց հարավարևելյանը՝ Աշաղի Սեյլուանելլու բնակավայրից մինչև Հորադիգ բնագիծը՝ դեպի Ֆիզուլի ընդհանուր ուղղությամբ: Թշնամին չկարողացավ արդյունքի հասնել, ավելին՝ հակահարձակումով ինքնապաշտպանական ուժերը մարտի սկզբին ոչնչացրին Հորադիգ գյուղի և 271.8 բարձունքի կրակակետերը:

Ավելի քան մեկ ժամ տևած մարտում աղքեցանցիները ետ շպրտվեցին նաև Աղդամի ուղղությունից, իսկ Օմարում այդպես էլ ոչնչի հասնել չկարողացան և ստիպված վերադարձան ելման դիրքերը:

Ապրիլի սկզբին աղքեցանցիները նոր հարձակում ձեռնարկեցին Լեռնարիս ու Մատարիս գյուղերի շրջանում: Ապրիլի 10-ին հակահարձակումով ՊԲ-ի ուժերը Գյուլհատան ու Թալիշ ուղղությամբ մի շարք բարձունքներ գրավեցին, իսկ երկու օր անց մտան Վերին Չայլու և Լեռնարիս:

Ապրիլի 16-ին ճնշվեց Գյուլհայի կրակակետը (Մարտակերտից հարավ-արևելք), որը լայն հնարավորություններ էր ստեղծում թևերում գործող մեր ուժերին՝ առաջխաղացումը զարգացնելու համար: Ապ-

թիվի 18-ին 5-րդ ՄՀ բրիգադի ստորաբաժանումները, մի շարք բարձունքներ գրավելով, ընդհուած մոտեցան Թոփկարակոյունլու գյուղին: Այս ընթացքում համար պաշտպանությանք աշքի ընկան Աշարլ Սեյխահմեդլուից հարավ բնազդում դեպի Ֆիզուլի ճգոտող աղբբեջանցիների դեմ գործող ուժերը:

Ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբին ահեղ մարտեր էին մղվում Կարմիրավանի ազատազրման համար: Գյուղը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցավ: Այստեղ աղբբեջանցիները մեծարիվ ուժեր էին կենտրոնացրել, քանի որ Կարմիրավանի կորստի դեպքում ՊԲ-ի ուժերի առջև մեծ հնարավորություններ էր բացում Յարմշայի ու հարակից պաշտպանական բնազդերը գրավելու համար: Թշնամու դրությունը բարդանում էր նրանով, որ այս ընթացքում ՊԲ-ի ուժերն իրենց հսկողության տակ էին առել Աղդամ-Բարդա մայրուղին, որը զգալի դժվարություններ էր ստեղծում հակառակորդի առաջին գծի մատակարանն և վերախմբավորումներ իրականացնելու գործում:

Մարտակերտում գրեթե միայն 5-րդ կամավորական բրիգադի կողմից իրականացված հակահարձակմանը չէին դիմանում աղբբեջանական երկու՝ 702 ու 707-րդ բրիգադները, ՆԳՆ գունդը և այլ օժանդակ ուժեր, որոնց թիկունքում կանգնած էին արգելափակիչ ստորաբաժանումները:

Կարճ հրադարից և հերթական բանակցություններից հետո Բարուն մարտի 3-ին կոկին վերսկսեց հարձակումները: Զմեռային-զարնանային ավանտյուրան Աղբբեջանի վրա թանկ նստեց՝ ունեցավ նյութական մեծ կորուստներ, մոտ 8000 ոչնչացված զորախումբ, 100 միավոր զրահատեխնիկա և այլն: Հայկական կողմը չգիտեր, որտեղ թաղի այդքան դիակ: Ապրիլի կեսերին հայկական ուժերը շատ արդյունավետ հարձակումներ իրականացրին Մարտակերտի ուղղությամբ՝ մեկը մեկի հետևից ազատազրելով մի քանի բնակավայրեր՝ ընդհուած մոտենալով Գյուլիստանին:

5-րդ բրիգադի, Տիգրան Սեծ ջոկատի և Մարտակերտի հատվածի ինքնապաշտպանական ուժերի այս գործողությունները նոր տեսակի գլուխգործոց էին այն իմաստով, որ հարձակում էին զարգացնում

դժվարամատչելի, լեռնաանտառային տեղանքում, խոշոր ձորերի ու բնական այլ արգելվների պայմաններում, որտեղ հակառակորդի ուժերն առնվազն երեք անգամ գերազանցում էին: Այստեղ հայկական ուժերը փայլուն կիրառում էին պարտիզանական մարտավարությանը բնորոշ փոքր խմբերով շրջանցումները, թիկունքային հարվածները, շեղող և այլ գործողություններ: Եվ այս ամենն այն դեպքում, երբ Թարթառի պաշտպանական ընդհանուր բնագիծն աղբբեջանցիները փորձել էին վերածել անարդիկ բնագծի (հաճախ այստեղ էր ժամանում Հեղաք Ալիսը), ձեռնարկվել էին բացառիկ միջոցառումներ: Դեռ 1993 թ. աղբբեջանական բանակը, չսահմանափակվելով դաշտային դատարաններով, ըստ էության, Հայրենական մեծ պատերազմից հետո երկրորդ անգամ ստեղծել էր պատժիչ, արգելափակիչ խմբեր: Այսինքն՝ աղբբեջանական պատժիչ խմբերը, թիկունքում կանգնած, գնդակահարում էին մարտից փախչող սեփական գործին²¹³: Եվ ննան պայմաններում հայկական սակավարիվ ուժերը, համառ դիմադրությունը կոտրելով, հաղթահարել էին Թարթառի պաշտպանական աննախադեպ բնագիծը և սպառնում էին ազատագրել Թարթառն ու Բարդան: Ահա, թե ինչ պայմաններում էր Ալիսը Մոսկվայից հրադադար խնդրում²¹⁴:

Հայոց փառավոր հաղթանակների հիմնական հաջողությունը որոշ հեղինակներ կապում են առաջին հերթին աղբբեջանում տիրող քաղաքական անկայունության հետ: Սակայն նրանց հիշեցնենք, որ 1993 թ. ավարտին սկսված աղբբեջանական ամենալայնածավալ հարձակման ժամանակ այդ երկրում անկայունություն չկար: Այդպիսին չեր իրավիճակը նաև 1994 թ. գարնանը, երբ աղբբեջանական հարձակումները շատ ավելի մեծամասշտար էին ու կազմակերպված: Ահա այսպես ավարտվեցին մարտական գործողությունները,

²¹³ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ: Եր., 2012, էջ 143:

²¹⁴ Աղբբեջանն ինքը է խնդրել 94-ի հրադադարի մասին. Կազմիրով, 15 նոյեմբերի 2010. <http://www.haynews.am/hy/archive-16197>

ահա այսպիսի զարգացումների արդյունքում էր թշնամին խնդրագրը՝ բեր ուղարկում հրադադարի համար:

1993 թ. շարունակվում էր բանակաշինության բարդ գործընթացը, և կառուցվածքակազմակերպչական գործառույթները անժիջապես ազդում էին ռազմաճակատում հաջող մարտական գործողությունների վարման որակի, արագության և բնույթի վրա: Այդ բվականի մարտական գործողությունները ապացուցեցին, որ հայկական բանակը ավելի արագ է զարգանում ու մարտական գործողություններ վարում, քան պետությունը հնարավորություն ունի: Թիկունքային, սպառազինության, մատակարարման և ապահովման ստորարածանումները գնում էին գորքի հետեւից, ինչը բացառիկ երևույթ էր:

Այսպիսով՝ հայկական բանակը կազմավորում էր զորատեսակներ ու զորամասեր՝ հիմնականում չունենալով անհրաժեշտ միջոցներ և հնարավորություններ: Դրա հետ զուգահեռ մարտական գործողություններում հայկական բանակը տանում էր փայլուն հաղթանակները²¹⁵:

ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի, պաշտպանության բանակի ձևավորումն ու Արցախի սահմանների պաշտպանությունը ղեկավարեցին Արցախի հերոս ՍամՎել Բաբայանը, Վիտալի Բալասանյանը, ՊԲ հրամանատարի սպառազինության ու տեխնիկայի գծով տեղակալ Վյաչեսլավ Հյուսունցը, Արշավիր Ղարամյանը, Արցախի հերոսներ, գեներալ-եյտենանտ Մովսես Հակոբյանը, գեներալ-մայոր ՍամՎել Կարապետյանը, գեներալ-մայորներ Արմեն Ղահրամանյանը, Վարդան Բալայանը, Կամո Վարդանյանը, Սիրայել Արզումանյանը, գնդապետ Գարիկ Սաֆարյանը, Արցախյան ազատամարտի տարիներին ՊԾ-ների հրամանատարներ Նելսոն Սողոմոնյանը, Նո-

²¹⁵ 1993-1994 թթ. մարտական գործողությունների մանրամասն վերլուծությունը, ինչպես նաև բանակաշինության առանձնահատկությունները, տես՝ Հովհաննիսյան Ա., Տարածաշրջանի ռազմականացումը և Հայոց բանակը, Էջ 210-234:

բայր Դանիելյանը, Վաչագան Իշխանյանը, Շահեն Մեղրյանն ու գեներալ-մայոր Սերգեյ Չալյանը:

1.4. Քանակի կառուցվածքը և սպառազինությունը

Ինչպես վերև ասվեց դեռ 1992 թ. գեներալ Ն. Տեր-Գրիգորյանցը ներկայացրեց բանակի կառուցվածքին վերաբերվող մի հիմնավոր փաստաբուրբ: Ստեղծման պահից հայկական ԶՈՒ-ն՝ ըստ կառուցվածքի, բաժանվեց կենտրոնական ապարատի, դեկավար կազմի, գլխավոր շտաբի, զորատեսակների և զորամիավորումների:

ԶՈՒ-ն ստեղծման պահին ընդհանուր առնամբ որպես նախատիպ ուներ խորհրդային բանակը, սակայն շատ առանձնահատկություններ կային, որոնք կարելի է անվանել ազգային առանձնահատկությունից կամ իրավիճակից բխող: Պաշտպանության նախարարները գրեթե միշտ եղել են քաղաքացիական անձինք: Նախարարը տվյալ դեպքում իրականացնում էր զինված ուժերի հիմնական կառավարումը, ուժիմային, տնտեսական և այլ գործառույթների վերահսկողությունը: Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության առաջին նախարար է նշանակվել Վազգեն Սարգսյանը 1991 թ. և պաշտոնավարել է մինչև 1992 թ.: Այնուհետև պաշտոնավարել է Վազգեն Սանուկյանը՝ 1992-1993 թթ.: 1993 թ. ՀՀ պաշտպանության նախարար է նշանակվել Սերժ Սարգսյանը և պաշտոնավարել է մինչև 1995 թ.: 1995 թ. պաշտպանության նախարար կրկին նշանակվել է Վազգեն Սարգսյանը և պաշտոնավարել մինչև 1999 թ.: Նույն թվականին նախարար է նշանակվել Վաղարշակ Հարությունյանը, իսկ 2000 թ.՝ կրկին Սերժ Սարգսյանը և պաշտոնավարել մինչև 2007 թ., այնուհետև Սիրայել Հարությունյանը՝ 2007-2008 թթ.: 2008 թ. մինչ օրս պաշտպանության նախարարը Սեյրան Օհանյանն է²¹⁶:

Զորքերի անմիջական դեկավարումն իրականացնում էր զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը, որը զինվորական պաշտոն էր: Նա

²¹⁶ ՀՀ ՊՆ պաշտոնական կայք:

միաժամանակ նախարարի տեղակալ էր համարվում: 1991 թ. ԶՈՒ Գ-Ը պետ է նշանակվել Գուրգեն Դավիթյանը և այդ պաշտոնում մնացել մինչև 1992 թվականը: Նույն թվականին նշանակվել է կրկին խորհրդային գեներալ Նորատ Տեր-Գրիգորյանը և պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1993 թ.: 1993 թ. նշանակված Հրաչ Անդրեասյանը շարունակել է պաշտոնավարել մինչև 1994 թ.: Նույն թվականին նշանակվել է Միքայել Հարությունյանը և այդ պաշտոնում եղել մինչև 2007 թ.: Այնուհետև 2007 թ. նշանակվել է Սեյրան Օհանյանը՝ մեկ տարով: 2008 թ. պաշտոնավարում է Յորիկ Խաչատրովը:

Պաշտպանության նախարարի այլ տեղակալները ևս կարող էին լինել ինչպես քաղաքացիական անձինք, այնպես էլ զինվորականներ: Առաջին տեղակալը զորքերի մարտունակության հիմնական պատասխանատուն էր, սակայն ներկայումս առաջին տեղակալը հիմնականում պատասխանատու է կազմերի և կորության համար: Մյուս տեղակալները հանակարգում էին տարրեր ոլորտներ՝ սպառազինություն, թիկունք, իրավական աշխատանք, դաստիարակություն և այլն: Պաշտպանության նախարարի տեղակալներից քանիակաշինության գործում մեծ ներդրում ունեն գեներալ-լեյտենանտներ՝ Անատոլի Չինևիչը, Միխայիլ Գրիգորյանը, Գուրգեն Մելքոնյանը, Արթուր Աղարելյանը, Ալիկ Միրզաքելյանը, Սկրտիչ Աբրահամյանը, Մանվել Գրիգորյանը, գեներալ-մայորներ Սերգեյ Մարտիրոսյանը, Աշոտ Պետրոսյանը, Աստվածատուր Պետրոսյանը, Գրիգոր Հարությունյանը, գնդապետներ Վահրամ Խորխոռունին և Հմայակ Հարոյանը: Քաղաքացիական տեղակալներից են եղել Անդրանիկ Քոչարյանը, Գևորգ Վարդանյանը, Վահրամ Շիրիսանյանը, այժմ՝ Դավիթ Տոնյանը և Արա Նազարյանը:

Չինված ուժերը, ըստ կառուցվածքի, ունեին ցամաքային զորատեսակներ և օդուժ: Ցամաքային զորատեսակներն են՝ հետևակ, հրետանի, զրահատանկային զորքեր, հետախուզություն, ՀՕՊ զորքեր, ինժեներական զորքեր, կապի զորքեր ու ՌԷՊ: Օդուժը կառուցված չէր խորհրդային դասական տարրերակով, քանի որ միջոցների սա-

կավուրյան պատճառով բանակային ավխացիան և օդուժի այլ տեսակները միավորված էին:

ԶՈՒ-ն, ընդհանուր առմամբ, կառուցվածքային մեծ փոփոխությունները չեն կրում մինչև 2007-2008 թթ.: Պաշտպանական բարեփոխումները լայն թափ ստացան այն ժամանակ, երբ օրենքով ամրագրվեց, որ նախարարի ու տեղակալների պաշտոնները քաղաքական են, և զորքերի վերահսկողության հիմնական պատասխանատուն ԳԸ-ն է, որ բանակի մատակարարման հարցերը լուծվում են ԳԸ-ի պատվերով և նախարարի տեղակալ-դեպարտամենտի պետի ապարատի կողմից իրականացվող տենդերային թափանցիկ գնումներով: Արդեն առանձնացված կառույցներ համարվող ՊՆ-ի և ԶՈւ ԳԸ-ի ներկային կառուցվածքը տես՝ գծանկար-2-ում:

ՀՀ ԶՈւ-ի թվակազմը ներկայում կազմում է մոտ 45.000²¹⁷, որի զգալի մասը սպամեր, ենթասպամեր և պայմանագրային զինծառայողներ են: Ժամկետային զինծառայողները գնալով ավելի շատ են փոխարինվում պայմանագրայիններով: Հայկական բանակը բաժանված է պաշտպանության բանակի, բանակային հիմք կորպուսների և օպերատիվ ենթակայության բրիգադների ու զնդերի, որոնք հիմնականում հարվածային հեռահար միջոցների և հատուկ նշանակության զորամասներն են ու զորատեսակները: Դրանք են մասնավորապես օդուժը, ՀՕՊ-ը (որոնք, ի դեպ, միավորված շինելով՝ որոշակի խնդիրներ ունեն, որին կանորադառնանք), հրթիռահրետանային բրիգադներն ու զնդերը, հակատանկային գունդը, հատուկ նշանակության բրիգադը, ռադիոհետախուզությունը, ռադիոէլեկտրոնային պայքարի և այլ զորամասները: Պաշտպանության բանակը, որը ամենամեծ զորամասավորումն է, իր հերթին բաժանվում է երկու դիվիզիայի և օժանդակ այլ զորամասների ու ստորաբաժանումների, որոնցից իր հիմնական ռեզերվում ունի հարվածային մեկական բրիգադ՝ զրա-

²¹⁷ The Military Balance 2010, p. 174; 2013թ. ՀՀՊՆ-ի կողմից The Military Balance-ին փոխանցվող տեղեկագրերի տվյալներ:

հատանկային, մոտոհրածգային և փոքր այլ սոորաբաժանումներ²¹⁸: Պաշտպանության բանակը, լինելով բանակային օղակի զորամիավորման խնդիրներ լուծող զորախումբ և գտնվելով թշնամու հիմնական հարվածի ուղղության վրա, ունի խորհրդային կորպուսների հաստիքներ ու քանակություն: Բանակային կորպուսները, լուծելով խորհրդային կորպուսների և բանակների խնդիրներ, ունեն դիվիզիաների հաստիքներ ու քանակություն: Սակայն, քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրը պետք է լուծի իր կոչմանը համապատասխան խնդիրներ, ունի պահպանության համապատասխան տարածքներ, ուստի դրանց ենթակայության տակ եղած և մարտերի ժամանակ տրված ստորաբաժանումների քանակն ու հզորությունը կարող է փոփոխվել: 2008-2012 թթ. դրանք շեշտակիորեն փոխվել են: Մասնավորապես, բոլոր օղակների ենթակայության տակ եղած տանկային գումարտակները և իրետանային դիվիզիոններն այսօր ակտիվորեն վերակազմավորվում են գնդերի: Դրանք, ըստ էության, տվյալ ուղղությունների (պատերազմի ժամանակ ուղղությունները ենթադրում են մեկ կամ երկու զորամիավորում՝ դիվիզիա կամ կորպուս, ընդհանուր՝ մինչև 100-150 կմ ճակատ) հարվածային հիմնական միջոցներն են: Նման միջոցները հիմնականում տեղակայված են հավանական և նախատեսվող հարվածների հասցման ուղղություններում այն հաշվարկով, որ ելնելով տեղանքի պայմաններից ու այլ իրավի-

²¹⁸ Ավելի հասկանալի լինելու համար ներկայացնենք, որ խորհրդային բանակը ուներ այսպիսի կառուցվածք՝ զնդերից հետո իր չափերով հաջորդ զորամիավորումը բրիգադն էր, որը կազմում էր երեք գունդ և այդպես ամեն մի նախորդ երեք զորամիավորումը կազմում էր ավելի մեծ մեկը: Երեք բրիգադը կազմում էր մեկ դիվիզիա, որոնք իրենց հերթին մեկ կորպուս և դրանք էլ մեկ բանակ: Միջին հաշվով մեկ բրիգադը ուներ մինչև 5000 հոգի անձնակազմ, մեկ դիվիզիան՝ մինչև 15-18 հազար, մեկ կորպուսը՝ 60-80 հազար, իսկ մեկ բանակը կարող էր ունենալ մինչև 500 հազար անձնակազմ: Ինչպես կարող ենք տեսնել, հայկական բանակի համանուն զորամիավորումները չափերով բավականին փոքր են խորհրդայիններից, սակայն իրականացվելիք խնդիրներով ոչ միայն չեն զիջում, այլ նաև գերազանցում են:

ճակներից՝ հակառակորդին առավելագույն վնաս պատճառնն: Հայկական բանակի զորամասերը և ստորաբաժանումները սկզբից ևս ունեին խորհրդային դասական ստորաբաժանման տարրերակը: Յուրաքանչյուր երեք զոկ կազմում էր մեկական դասակ և այդ սկզբունքով երեք դասակը՝ վաշտ, երեք վաշտը՝ գումարտակ, երեք գումարտակը՝ մեկ գունդ: Իհարկե, սկզբից հիմնականում անձնակազմի և տեխնիկայի սակավության պատճառով կարող էր, օրինակ, գումարտակում լինել ոչ թե երեք վաշտ, այլ՝ երկու: Մասնավորապես՝ խնդիրը ծանր էր հրետանու զորամասերում, որտեղ մարտկոցները կազմված էին ոչ թե հրետանային վեց միջոցներից, այլ՝ երեքշորս, նույնը դիվակոններում. կարող էին լինել հաստիքով նախատեսվածից պակաս: Սակայն արդեն 1990-ականների վերջին և 2000-ականների սկզբներին այդ իրավիճակը շտկվեց: Գրեթե բոլոր ստորաբաժանումները համարվեցին այդ բացակա միջոցներով, և ավելին՝ որոշ ստորաբաժանումներ սկսեցին վերակազմավորվել մեկ աստիճան բարձր ստորաբաժանումների²¹⁹: 2000-ական թվականների կեսերից բանակում տեղի են ունենում այնպիսի բարեփոխումներ, որոնց ընթացքում շատ ստորաբաժանումներ օպտիմալացվում են, ստանում այլ կառուցվածք և տեսք, համարվում նոր զենքերով ու զինտեխնիկայով և լուծում այնպիսի խնդիրներ, որոնք նախատեսված չեն խորհրդային բանակի տարրերակով: Այդպիսի բարեփոխումների են ենթարկվում հատկապես տեխնիկական շատ զորամասեր և ստորաբաժանումներ: Հայաստանի տարածքային պաշտպանության տարրերակը ևս բազմից քննարկվել է: Չնայած որ պատերազմի ժամանակ բանակային կորպուսները և ՊԾ-ները հենց նման ֆունկցիաներով են օժտված լինելու, սակայն բանակի հրամանա-

²¹⁹ 2004, Պաշտպանության նախարարի գեկույցը ամփոփիչ կոլեգիայի նիստին, նախարարի գործավարություն:

տարությունը ուսումնասիրում է նաև համաշխարհային փորձը²²⁰: Առաջնագծի զորամասերը ևս այս առումով ստանում են նոր տեսք, մասնավորապես այդ զորամասերում ծանր գենքերի, զրահատեխնիկայի և այլ միջոցների քանակների ներդրումը զգալիորեն փոխել է իրավիճակը: Վերջին 5-6 տարիների ձեռքբերումներից է այն, որ հայկական բանակի ջոկերը ստացել են նոր կառուցվածք և դրան համապատասխան՝ ապառազինություն: Հարցը կոնկրետ վերաբերում է արդեն բոլոր ջոկերին հատկացվող երկուական տարբեր գնդացիրներին, բոլոր դասակներում առկա հակատանկային լրացուցիչ միջոցներին, այդ թվում՝ հրթիռներ, բոլոր վաշտերում ծանր գենքերի քանակի շեշտակի ավելացմանը և այլն: Համազորային բոլոր ստորաբաժանումներն ու զորամասերը մեծացնում են իրենց հակաօդային, հրետանային, հակատանկային, տանկային և ինժեներական կարողությունները, ինչպես նաև մարտական ապահովման այլ հարցերը²²¹: Բոլոր գնդերում ստեղծվում կամ հզրացվում են տանկային գումարտակներ, եղած տանկային ստորաբաժանումները շատ ժամանակ դարձվում են զրահատանկային, որոնց մեջ է մտցվում այլ զրահատեխնիկա՝ դարձնելով խառը զրահախմբեր: Գնդերում հզրացվում են ՀՕՊ միջոցները, հրետանին, գումարտակները հրետանային առանձին միջոցներ են ստանում, որպեսզի ինքնուրույնության խնդիր ընդհանրապես չունենան:

ՀՀ ԶՈՒ-ի ստորաբաժանումները ստեղծվել են խորհրդայինի հիմքի վրա, սակայն դրանց ուղղակի պատճենումը չեն: Մեզանում էլ խորհրդային բանակի նման կան՝

- ջոկեր
- դասակներ

²²⁰ Քորանջյան Հ. Ս., Պետության տարածքային պաշտպանության կազմակերպման հարցի շուրջ՝ Խարայելի օրինակով, Հայկական բանակ, 3(61). 2009, էջ 25-33:

²²¹ Մարտական ապահովումը կապն է, հետախուզությունը, քողարկումը և այլն:

- Վաշտեր
- գումարտակներ
- գնդեր
- բրիգադաներ, դիվիզիաներ
- կորպուսներ ու բանակ:

Սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, կան իրավիճակից բխող շեղումներ. օրինակ՝ մեզ մոտ պարտադիր չէ, որ այս սանդղակի ամեն մի հաջորդ ստորաբաժանումը կամ միավորումը իր մեջ ունենա նախորդի հստակ երեք միավորը:

Մինչ օրս ՀՀ ԶՈՒ-ում կազմավորվել է 323 առանձին կարգավիճակ ունեցող ստորաբաժանում, զորամաս և զորամիավորում, որոնք ժամանակի ընթացքում նաև փոփոխությունների են ենթարկվել: Դրանցից մոտ 200-ը գումարտակ, գունդ և բրիգադ օղակի ստորաբաժանումներ ու զորամիավորումներ են, որոնք անմիջապես մարտական նշանակություն ունեն: Դրանց մասին մանրամասն տեղեկությունները մեծամասամբ գաղտնի են:

Ընդհանուր բարեփոխումների տրամաբանությունը բխում է նաև ուղղական հարցերի վերանայումից, բանակի կիրառման դոկտրինալ փոփոխություններից: Եթե հայկական բանակը մինչև 2000-ականների վերջերը հիմնականում պատրաստվում էր պաշտպանության, և խոսք էր գնում միայն հակահարձակման մասին, ապա այսօր, դոկտրինալ առումով՝ խոսքը կանխարգելիչ հարվածի և հարձակողական գործողությունների մասին է: Այդ մասին են վկայում բանակի կողմից վերջին ժամանակներում անցկացվող լայնամաշտար բազում զորավարժությունները:

Սպառագինությունը.

Հայկական բանակի կազմավորման ժամանակ սպառագինությունը՝ չհաշված որոշ ինքնաշեն և փոքր մողելներ, հիմնականում խորհրդային նմուշներ էին՝ ատրճանակներից սկսած մինչև ուղղարիններ ու հակաօդային պաշտպանության գենիթահրթիռային միջոցներ: Շատ ժամանակ դրանք խորհրդային բանակի սպառագինությունից վա-

դուց հանված նմուշներ էին, որոնք, սակայն, հայ ազատամարտիկների և զինվորականների կողմից կիրառվում էին մեծ հաջողությամբ: Նման միջոցներից էին հակակարգության «KC-19», «Ալազան» կայանները, նաև «Կրուգ» զենիթահրթիռային համալիրը: Վերջինս, երկար տարիներ լինելով խորհրդային զինանոցում, չեր օգտագործվել մարտական որևէ գործողության մեջ, չեր ունեցել նշանակալի որևէ հաջողություն և դուրս էր գրվել սպառազինությունից հնացած լինելու պատճառով: Հայ հակաօդայինները, սակայն, ոչ միայն այն առաջին անգամ կիրառեցին մարտում, այլև գործադրեցին աշխարհի բարդագույն նշանակետերից մեկի՝ «ՄիГ-25» արագաթոփից կործանիչի նկատմամբ:

Խորհրդային բանակից հայկական նորաստեղծ բանակին մնացած սպառազինությունը կազմում էր մոտ 180 միավոր տանկ, ընդ որում, երկու տեսակի՝ «T-55» հին տանկեր և «T-72» համեմատարար նոր տարատեսակ, մոտ 450 միավոր տարատեսակ զրահամերենա, այդ թվում՝ շուրջ 200 միավոր հետևակի մարտական մեքենա՝ երկու տեսակի՝ «ԲՄՊ-1» և «ԲՄՊ-2», 250 միավոր հրետանային միջոց և այլ մանր սպառազինություն²²²: Խորհրդային տարիներին Հայաստանի տարածքում մեծ ռազմաբազաներ, ինչպիսիք Աղբամի պահեստներն էին կամ Աղբքեցանի ու Վրաստանի տարածքների օդանավակայանները, չկային: Եղածն ընդամենը խորհրդային 7-րդ բանակի միջոցներն էին, որոնք էլ չհաջողվեց ամբողջովին վերցնել, և շատ բան Հայաստանի տարածքից ուղղակի հանվեց:

Պատերազմի առաջին իսկ օրվանից հայկական բանակը զինված էր «Կալաշնիկովի» մի քանի տեսակի ինքնաձիգմերով, գնդացիրմերով, տարատեսակ ատրճանակներով: Շատ փոքր քանակությամբ կային նաև «Մօսին» իրացաններ, «Մօսին» և «СКС» կարարիններ, որոնք մեծ հաշվով փամփուշտների կիրառման տեսանկյունից ոչ մի խոչընդոտ չէին ստեղծում, քանի որ կիրառում էին նույն Կալաշնիկովի տե-

²²² Հասրաբյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 22-24:

սակների գենքերի փամփուշտները: Դրանք հիմնականում 5.45 մմ-ոց, 7.62 մմ-ոց և նույն տրամաչափի մեծ փամփուշտներ էին ²²³: Զեռքի հրաձգային գենքերից ավելի մեծ գենքերի դեպքում խնդիրներն ավելի էին խորանում. եթե 1990-1992 թթ. հինգ ազատամարտիկներից երկուսն ուներ վերը նշված հրաձգային գենքերից ինքնաձիգներ կամ հրացաններ, նոնակներ, սովորական զնդացիրներ՝ 12.7 մմ-ոց և ավելի մեծ տրամաչափի, նոնականնետեր, ականանետներ և սպառազինության այլ նմուշներ, ապա 100-ից ավելի ազատամարտիկներից յուրաքանչյուրին հասանելիք 10-ի փոխարեն կար մեկ-երկուսը: Սա էր նաև պատճառը, որ հակառակորդի քիչ թե շատ կազմակերպված ու մեծաքանակ ուժերի դեմ դժվար էր փարել ինքնապաշտպանական արդյունավետ մարտեր:

Էլ ավելի մեծ զինատեսակների և տեխնիկայի մասին խոսելիս՝ ավելի մեծ խնդիրներ պիտի արձանագրենք: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո իրավիճակը հետզհետե շտկվում էր: Տարբեր ճանապարհներով հայկական զինուժը ստանում էր նոր միջոցներ և տեխնիկա: Հրետանային միջոցներից հիմնականում շատ էին կիրառվում 82 և 120 մմ-ոց ականանետները: 76, 85 և 100 մմ-ոց հրետանային միջոցները ևս գնալով շատանում էին, մասնավորապես՝ հակակարկտային «KC-19» կայանները, մոտավորապես 450 միավոր էին, որոնցից հնարավոր եղավ օգտագործել միայն 250-ը²²⁴: Սակայն, մեծ արդյունավետություն չունեին: Բացի այդ, դրանց համար արկերը շատ սակավ էին²²⁵:

Նշված միջոցների մեջ կային հրանոքներ, որոնք երկրորդ աշխար-

²²³ Устинов А. И., Патроны ручного огнестрельного оружия и их криминалистическое исследование, Москва, 1982, стр. 18-42; Чумак Р.Н., Русский 7,62 мм винтовочный патрон, История и эволюция // СПБ Атлант, 2007; Благовестов А. И., То, из чего стреляют в СНГ, Справочник стрелкового оружия / под общ. Ред. Тараса А. Е., Минск, 2000, стр. 541-542.

²²⁴ Կիրիլյան Տ., Կրակե պատմեց, ՀՀ ԶՈՒ գորատեսակներ, Հրթիուային զորքեր և հրետանի, Եր., 2008, էջ 15:

²²⁵ ՀՀ ԶՈՒ-երի հրետանու առաջին պես՝ գեներալ-մայոր Հայրապետյան Վ. հետ ունեցած զրոյցի սղագրությունից:

համարտի ժամանակ էին կիրառվել: 122 մմ-ոց հրետանային միջոցները, մասնավորապես՝ «Դ-30» հաուրիցները, որոնք բազմանպատակայիններն էին, պատերազմի լնաթացրում շատ սակավ էին՝ ոչ ավելի, քան մեկ-երկու տասնյակ: Խսկ 152 մմ-ոց հիմնական տրամաչափի հրանորդներ գրեթե չկային մինչև պատերազմի ավարտը: Միայն 1993-1994 թթ. պաշտպանողական, հետո նաև ազատազրական մարտերին են մասնակցել նման միջոցները. մասնավորապես՝ 152 մմ-ոց «Գեօպինտ» հեռահար հրանորդ-հաուրիցները մասնակցել են Քարվաճառի, Աղդամի ազատազրմանը և բավականին արդյունավետ ու հեռահար կրակ են վարել²²⁶: Նման ինքնազնաց միջոցները՝ խոսքը դեռ ԽՍՀՄ-ի ժամանակներից ՀՀ տարածքում մնացած «2C3» հրետանային ինքնազնաց կայանների մասին է, մասնակցել են նաև ազատազրական արագնթաց մարտերին՝ հարթավայրերում: Մեզանում հրետանային միջոցները առանցքային նշանակություն ունեն նաև այն առողջություն, որ փոխարինում են օդային հարձակման միջոցներին, լեռնային տեղանքում անփոխարինելի են՝ որպես կրակային հզոր միջոցներ՝²²⁷:

Զրահատանկային միջոցները՝ իին «T-55» և համեմատաբար նոր «T-72» տանկերն էին: Առաջինը, ճիշտ է, հնացած էր, սակայն քանի որ ուներ 100 մմ-ոց ակոսավոր հրանոր, ապա երբեմն կարող էր կիրառվել որպես հրետանային միջոց և թերև լինելու շնորհիվ՝ լեռնային որոշ տեղանքներում հաջողությամբ էր կիրառվում՝ որպես կրակային առանձին աջակցության միջոց: Ընդհանրապես հայկական կողմը, մինչև 1993 թ. ամառային մարտերը, սակավության և այլ պատճառներով տանկերն ու այլ միջոցները հիմնականում կիրառում էր որպես կրակային աջակցության մեծ ու հեռահար միջոցներ: Զրահատեխ-

²²⁶ Դերիկյան Տ., Կրակե պատմեշ, ՀՀ ԶՈՒ գորատեսակներ, Հրթիռային զորքեր և հրետանի, էջ 16-20:

²²⁷ Խաչատուրով Յու. Գ., ՀՀ ԶՈՒ-ի հրթիռային զորքերի և հրետանու զարգացման հիմնական ուղղությունները պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում՝ համաշխարհային միտումների հաշվառմամբ, Հայկական բանակ, 4(74), 2012, էջ 9-18:

նիկայից կիրառվում էին նաև «ԲՄՊ-1» և «ԲՄՊ-2» հետևակի մարտական մեքենաները, մասնավորապես, երկրորդը մեծ հարգանք էր վայելում անձնակազմի մոտ՝ շնորհիվ իր հեռահար 30 մմ-ոց ավտոմատ հրանորի: Մեծ տարածում ունեին «ՄՏԼԲ» կոչված բազմանդաւական գրահամեքենա-քարշակը և տարբեր գրահափոխադրություններ, մասնավորապես՝ «ԵՐԴՄ», «ԵՏՐ-60», «ԵՏՐ-70» և այլն:

Ահա, նման սպառազինությամբ մենք հաղթեցինք քշնամուն: Պատերազմի վերջին փուլում և հատկապես դրանից անմիջապես հետո հայոց բանակը Ո-Դ-ից ստացավ մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

1994-1996 թթ. Հայաստանը Ո-Դ-ից ստացել է մեծ քանակությամբ նոր սպառազինություն և ուազմական տեխնիկա, որը, անշուշտ, նորաստեղծ բանակի համար շատ կարևոր էր: Դրանք, սակայն, հիմնականում արդեն մեծ ազդեցություն չէին կարող բողնել մարտական գործողությունների վրա²²⁸: Խոսքը վերաբերում է, այսպես կոչված, մեկ միլիարդ դոլար արժողությամբ զենքին, որի մասին շատ էին խոսում Ադրբեյջանում՝ որպես գրաչովյան մատակարարում: Հենց այդ ժամանակ մեզ փոխանցված սպառազինության մեջ հատկապես կարևոր նշանակություն ունեին ծանր զենքերն ու զնդացիքները, նոնականետերն ու ականանետները, տանկերը, հրետանային մեծ միջոցները և այլն: Այդ ժամանակ ՀՀ տարածքում՝ 102-րդ ոռուսական ուազմաքազայում, տեղակայվեց նաև «С-300 В» զենիքահրբիռային առաջին համալիրը²²⁹:

Հետագա տարիներին հայոց բանակի սպառազինությունը և ուազմական տեխնիկան օրեցօր հզորանում է թե՛ քանակապես, թե՛ որակապես: 1999 թ. Հայաստանը Չինաստանից գնեց մեծ քանակությամբ հրաձգային զենքեր, մասնավորապես, «Կալաշնիկովի» ինքնաճիզի՝

²²⁸ Кенжетаев М., Оборонная промышленность Республики Армения, Экспорт вооружений, № 6, октябрь-декабрь, 1997.

²²⁹ ՀՀ ՊՆ Հարությունյան Վ. հետ ունեցած առանձնազրույցի սղագրությունից, Հեղինակի անձնական արխիվ:

չինական արտադրության «Tip-59» ինքնաձիգներ և մեծ հեռահարության հրթիռային համազարկային կայանքներ՝ «WM-80 Tayfun»: Վերջիններս ունեն 273 մմ տրամաչափի ութ հրթիռ և կարողանում են թիրախներ խոցել՝ մինչև 80-90 կմ հեռավորության վրա²³⁰: Նման միջոցներ տարածաշրջանում ընդհանրապես չկային մինչև 2004-2005 թթ., երբ Աղբբեցանը Ուկրաինայից գնեց նմանատիպ ռուսական «Смерч» կայաններ: 2003-2005 թթ. Հայաստանը Սլովակիայից գնեց մոտ 10 միավոր «Cy-25» գրոհիչ ինքնաթիռ՝ դրանց քանակը հասցնելով 20-ի: Նույն ժամանակում գնեց նաև ռազմատրանսպորտային երկու «Ил-76» ինքնաթիռ²³¹, իսկ 2008-2010 թթ. Ուկրաինայից ձեռք բերեց «Л-39» ուսումնամարտական 10 միավոր ինքնաթիռ: Սովորական սպառազինությունների ձեռքբերումները մշտական բնույթ են կրում, և դրանք տարեցտարի ավելի մեծ ծավալներ են ստանում: Օրինակ՝ 2000-ականների կեսերից հայոց բանակում գնումների շնորհիվ հայտնվեցին նոր սերնդի և տարբեր հեռահարության հակատանկային միջոցներ՝ 60 մմ-ոց փորք և այլ ականանետեր, մեծ քանակությամբ սովորական գնդացիրներ և այլն, որոնցից շատերը առաջին անգամ տրվեցին նաև դասակներին: Այդ ամենի շնորհիվ հայոց բանակի փորք ստորաբաժանումները՝ ջոկ, դասակ, վաշտ, ներկայում ավելի են զինված, քան աշխարհի շատ բանակներում: Մեր բանակի ստորաբաժանումները հագեցել են 12.7 մմ-ոց հեռահար դիպուկահարներով, անգիսական, ֆիննական ու այլ արտադրության 8.59 մմ-ոց հատուկ նշանակության դիպուկահարներով, իսկ հատուկ նշանակության ջոկատները՝ նաև այլ տեսակների բացառիկ զինատեսակներով ու սարքավորումներով: 2008 թ. սպառազիննան նոր ծրագրերն աննախադեպ են իրենց ծավալներով: Երկիր են բերվել և դեռ բերվում են մի քանի հարյուր միավոր զրահատեխնիկա, տանկ, հրետանային մեծ՝ 152 մմ միջոցներ: Այդ տարիներին գրեթե լիովին

²³⁰ Шунков В. Н., Ракетное оружие, Мн., 2001, стр. 485-52; Гуров С. В., Реактивные системы залпового огня, Тула, 2006, стр. 260-262.

²³¹ Московский Комсомолец, 22 мая, 2004, № 110, стр. 4.

Վերազինվել է ՀՕՊ-ի հեռահար բաղադրիչը: Հին համալիրների փոխարեն այսօր հիմնական հեռահար միջոցներ են համարվում «С-300 ПС» զենիթակիրիտային համալիրները²³²: ՀՀ-ն հրթիռային ոլորտում մեծ ձեռքբերումներ է իրականացրել: Ներկայումս բանակի սպառագինության մեջ կան 220, 273, 300 մմ-ոց համազարկային կրակի կայանքներ, 40-ից մինչև 90 կմ հեռահարությամբ, 70-120 կմ հեռահարությամբ «Տոչկա» և «Տոչկա Ս» մարտավարական հրթիռներ, 300 կմ հեռահարությամբ «Р-17 Էլեբրուս» օպերատիվ մարտավարական հրթիռներ և այլն²³³: Նման միջոցների քանակը տարեցտարի շատանում է:

Այսօր հայոց բանակը սպառագինության մեջ մեծացնում է սեփական ռազմաարդյունաբերության տեսակարար կշիռը: Հայաստանը գրեթե գրոյից սկսեց ռազմաարդյունաբերական համալիրի ստեղծումն ու կայացումը: Կարճ ժամանակում հայկական ընկերություններում մշակվել են զենքերի զգալի նմուշներ, որոնց մի քանիսն արդեն գտնվում է մեր բանակի սպառագինության մեջ: Դրանցից հատկապես հետաքրքիր են «Կոռունկ» և անօդաչու թռչող այլ սարքերը, համազարկային ականանետերը և որոշ գինատեսակները²³⁴: Հայկական արտադրության նմուշներից են նաև հրետանու կրակի կառավարման տարբեր համակարգերը: Օրինակ՝ «2 ԿԱ-Ա-02» համակարգերը, համալրված լինելով ժամանակակից համակարգչային սարքավորումներով, կարող են մինչև 20 կմ հեռավորության վրա հայտնաբերել ու գրանցել հակառակորդի նշանակետերը, որոշել տեխնիկայի և սպառագինության տեսակը, ցերեկային և գիշերային պայմաններում ճշգրիտ որոշել հրաձգության տվյալները և արդյունավետ սպառարկել հրետանու կրակը:

Հայ մասնագետները ստեղծեցին բազմափող նոնականետային շարժական կայանքներ: Դրանք նախատեսված են, որ ոչնչացնեն հա-

²³² ՀՀ ՊՆ Օհանյան Ս. ելույթը նվիրված Հայոց բանակի 21-ամյակին:

²³³ 2011, Երևանի գորահանդես:

²³⁴ Հայկական բանակ, թիվ 3, 2011, էջ 60-123:

կառակորդի քողարկված կրակակետերը, բաց տեղանքում և տարբեր տեսակի թարսոցներում՝ կենդանի ուժը, նաև շարքից դուրս հանեն զրահապատ և ավտոմոբիլային թերև տեխնիկան։ Կայանքները կարող են 6 վայրկյանում կատարել 12 համազարկ և միջին հեռավորությունների վրա միաժամանակ հրետակոծել 1.500 քառակուսի մետր մակերես²³⁵։

Այժմ հայկական ռազմաարդյունաբերությունը թողարկում է ավելի քան 2.000 անուն արտադրատեսակ։ Մեր ձեռնարկություններում նորոգվում է սպառազինության ու ռազմական տեխնիկայի ամբողջ տեսականին։ Հայկական արտադրության գենքերից շատերը ոչ միայն բազմից ներկայացվել են տարբեր ցուցահանդեսների ժամանակ, այլ նաև կիրառվել զորավարժություններում և մարտական իրավիճակներում։ Հայկական անօդաչու թռչող սարքերը իրականացրել են մարտական խնդիրներ, կիրառվել են հատկապես հրետանու կրակի կառավարման համակարգում, ինչն արդեն նոր սերնդի պատերազմների տարբերից է և տվյալ դեպքում՝ զուտ ազգային հենքի վրա։

Այսօր հայոց բանակը սպառազինված է աշխարհի առաջավոր քանակների ցամաքային սպառազինության մեջ գտնվող հիմնական զինատեսակներով ու գենքերով։

Ցամաքային զորքերի սպառազինության մեջ է գտնվում հրածգային գենքերի մեծ տեսականի։ Այսպես՝

1. Աւրծանակներ՝ հիմնականում «ՊՄ» և «ՏՏ» տեսակի։
2. Ինքնածիզներ՝ հիմնականում «Կալաշնիկովի» «ԱԿ-74» և դրանց բազում տարատեսակները։ Հատուկ ուժերի սպառազինության մեջ վերջերս հայտնվել է նաև ռուսական «ԱՅ Վալ» ինքնածիզը։
3. Գնդացիրներ՝ հիմնականում «Կալաշնիկովի» համակարգի «ՊՊԿ», «ՊԿ», մեծ գնդացիրներ՝ «ԴՌԿ», «ԿՊԲ» և «ՀՀԲ», որոնց քանակը բավականին շատ է։ Եթե 1990-ականների սկզբներին 15

²³⁵ Նույն տեղում, մարտավարատեխնիկական բնութագիր։

զինվորին բաժին էր հասնում մեկ սովորական գնդացիր, իսկ մեծերը՝ ամեն 50-րդ զինվորին, այսօր իրավիճակը մոտ 5 անգամ բարելավվել է:

4. Դիպուկահարներ. բացի խորհրդային «СВД»-ից, այսօր համազորային ստորաբաժանումներում մեծ տարածում ունեն «Uz նետ» կոչվող 12.7 մմ-ոց մեծ դիպուկահարները, իսկ հատուկ ստորաբաժանումներում՝ աշխարհահռչակ «Acuracy SWA», «Sako TRG-42», «PGM», «BCC» և այլ դիպուկահար հրացանները:

5. Նոնականետեր՝ հիմնականում խորհրդային արտադրության «РПГ-7»՝ իր տարատեսակներով, նաև նոր համակարգեր՝ մեկանգամյա օգտագործման «РПГ-18», «РПГ-27» և այլն: Հայկական բանակում վերջին ժամանակներում «АГС-17» ավտոմատ նոնականետերի մեծ քանակություն է ավելացվել: Մեծացել են նաև ինքնաձիգների վրա ամրացվող «ГП-25» և այլ նոնականետերը, որոնք զգալիորեն բարձրացնում են մարտիկի կրակային հզորությունը:

6. Հրանետեր՝ հիմնականում ազգային արտադրության նմուշներ: Որոշ քանակությամբ ռուսական «РПО» հրանետեր գտնվում են նաև առաջապահ ստորաբաժանումների սպառազինության մեջ:

7. Հակատանկային այլ միջոցներ: Հայոց բանակում բացի խորհրդային «СПГ» հակատանկային մեծաքանակ նոնականետերից, օրեցօր մեծանում է նաև այլ միջոցների թիվը: Մասնավորապես՝ այսօր դասակներն ու վաշտերը զինված են «Метис», «Корнет», «Фагот» և հակատանկային այլ միջոցներով: Իսկ ավելի խոշոր ստորաբաժանումներն ունեն մեծ քանակությամբ «Конкурс», «Штурм-С» և հակատանկային կառավարվող հրթիռային այլ համալիրներ:

8. Ականանետեր. հիմնականում գումարտակներին տրված և առանձին հրետանային ստորաբաժանումների 82 և 120 մմ-ոց ականանետերից բացի, ներկայումս հայկական համազորային փոքր ստորաբաժանումները զինված են 60 մմ-ոց աջակցության միջոցներով, որոնք բավական արդյունավետ են մոտակա մարտերում:

9. Զրահատեխնիկա. բացի բավական հայտնի խորհրդային «БТР-60» և հետագա տարատեսակներից, «БРДМ», «МТЛБ»,

«ԲՄՊ-1» ու այլ միջոցներից, հայոց քանակում օր օրի ավելանում է «ԲՄՊ-2»-ների, նաև նոր սերնդի զրահամեքենա ավտոների քանակը: Ներկայում հայկական ռազմաարդյունաբերական ձեռնարկություններում «ԲՄՊ-1»-երը կատարելագործում են «ԲՄՊ-2»-ների:

10. Տանկերի ամենամեծ քանակությունը՝ մի քանի հարյուր միավոր, կազմում են արդեն հայտնի «Տ-72»-ները, նաև քիչ քանակությամբ՝ «Տ-55» տանկերը: Նշված բոլոր միջոցներն ել այսօր կատարելագործվում են, նախապատրաստվում է մեծ համագործակցություն արտասահմանյան որոշ ընեկերությունների հետ:

11. Հրետանին հիմնականում ներկայացված է խորհրդային միջոցներով: Արդեն նշված ականանետներից զատ հայկական քանակի հրետանին իր սպառազինության մեջ ունի մի քանի հարյուր միավոր 85 մմ-ոց, 100 մմ-ոց, 122 մմ-ոց, 152 մմ-ոց քարշարկվող հրանոր, հառորից և հասորից-հրանոր, որոնցից առավել հեռահարներն ունեն մինչև 28 կմ կրակի հեռահարություն, իսկ հիմնական տրամաչափ հանդիսացող 152 մմ-ոց «Դ-20»-ները՝ մինչև 17 կմ հեռահարություն: Հիմնական քարշարկվող հրանորներն են՝ «Դ-1», «Մ-30», «Դ-44», «Դ-20», «Դ-30» և «Գեօցինտ». բացի դրանցից, կան մեծ քանակությամբ ինքնագնաց 122 մմ-ոց «2C1» և 152 մմ-ոց «2C3» հրանորներ, որոնք ավելի արդյունավետ միջոցներ են: Ուսակտիվ հրետանին ունի 122 մմ-ոց «ԲՄ-21 Գրադ», 220, 273 և 300 մմ-ոց համազարկային կայանքներ, որոնց հեռահարությունը հասնում է մինչև 80-90 կմ: Հրթիռային ավելի հեռահար միջոցները երկուսն են:

12. ՀՕՊ ուժերն ունեն փոքր գործողության ավտոմատ 23 մմ-ոց քարշարկվող և ինքնագնաց միջոցներ՝ «ՅՍ-23-2», «ՅԾՅ-23-4 Ռիլկա» կայաններ, «Իգլա» կրովի զենիթահրթիռային համալիրներ, ինչպես նաև «Օսա ԱԿ», «С-125», «Կրուգ», «Կուբ», «С-300 ՊС» զենիթահրթիռային համալիրներ, որոնք ունեն 10 կմ մինչև 75 կմ խոցման հեռահարություն և 0-25 կմ խոցման քարձրություն²³⁶:

²³⁶ Вестник ПВО. <http://pvo.guns.ru/index.htm>

13. Օղուժը զինված է «Յկ-18», «Լ-39» ուսումնամարտական ինքնարիոներով, «Մի-2» ուսումնամարտական ուղղաթիռներով, «Մի-8» ռազմատրանսպորտային և «Մի-24» մարտական հարվածային ուղղաթիռներով, «Cy-25» գրոհիչ ինքնարիոներով։ Օղուժի հիմնական խնդիրը կործանիչի բացակայությունն է։ Մանրամասն տե՛ս համապատասխան եզրակացությունը։

Վերը ներկայացված գենքերի և սպառազինության միջոցով այսօր ապահովվում է ՀՀ և ԼՂՀ անվտանգությունը։ Սպառազինման գործընթացը մշտական է։ Իլնաթացս ճեռք են բերվում նորանոր գենքեր ու սպառազինություն, հիմնականում՝ միանման գենքեր, իսկ նորերը՝ այնպիսի հաշվարկով, որ շատ բազմատեսակ չփնի և արտահայտի ընդհանուր խնդիրների լուծման տրամաբանությունը՝ հեռանկարային լինելու հետ միաժամանակ²³⁷։

Գծանկար 2²³⁸

ՀՀ Պաշտպանության նախարարություն

²³⁷ Հայկական բանակի սպառազինության կատարելազործման և արդիականացման միտումների մասին տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Տարածաշրջանի ռազմականացումը և Հայոց բանակը, Եջ 106-172։

²³⁸ ՀՀ ՊՆ պաշտոնական կայքում հասկանալի քաղաքական պատճառներով պաշտպանության բանակը չկա։ Այս հարցը մեր միջավայրում մշտապես տարաբնույթ քննարկումների առարկա է դառնում։ ՊԲ-ը դա ընդամենը մեր զինված ուժերի, ՀՀ ԶՈՒ-երի, հայոց բանակի մեկ գրումիավորումն է, այս պահին ամենաուժեղ զորամիավորումը, սակայն միասնական հայկական բանակի մասն է կազմում և առանձին լինել չի կարող և չի եղել երբեք, սկսած իր ստեղծման պահից։ Հասկանալի է, որ մենք որոշակի քաղաքական նկատառումներից ելնելով, որոնք մեզ համար այս պահին ինչ որ հարցեր են լուծում, մենք այլ բան ենք նշում, սակայն պետք է հասկանալ, որ ՀՀ ԶՈՒ-երը միասնական են ու մեկ մարմին։

ՀՀ ԶՈՒ-ի կառուցվածքը

ՊՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐ

Պաշտպանական քաղաքականության վարչություն

Քարտուղարություն

Ֆինանսարյութետային և պլանավորման վարչություն

Վեռահսկիչ վարչություն

Ուղմական ոստիկանություն

ՔԱՆՅԱԿԱՆ ԾԱռայություն

Կապիտալ շինարարության և զորքերի բնակավորման վարչություն

Ֆինանսական տեսչական վարչություն

Վարչատնտեսական վարչություն

Կենտրոնական ռազմաբժիշխական հանձնաժողով

Տեղեկատու վերլուծական բաժին

Տեղեկատվության և հասարակայնության հետ կապերի վարչություն

Կոլեգիայի աշխատանքների կազմակերպման բաժին

Կաղրերի և ռազմական կրթության վարչություն

Իրավաբանական վարչություն
Զինանշանագրային բաժին
Զինծառայողների սոցիալական պաշտպանության վարչություն
Ո-ազմարդյունաբերական վարչություն
ՀՀ ՊՆ Այութատեխնիկական ապահովման դեպարտամենտի տնտեսագիտական վերլուծության և գնումների փաստաթղթերի ձևակերպման վարչություն

ԶՈՒ ԳԸ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐ
Հետախուզության վարչություն
Հրքիուային գորքերի և իրետանու վարչություն
Ավիացիայի վարչություն
Զորքերի ծառայության և զինվորական ծառայության անվըտանգության ապահովման վարչություն
Հակաօդային պաշտպանության գորքերի վարչություն
Ո-ազմավարական պլանավորման վարչություն
Մարտական պատրաստության վարչություն
Հայաստանի Հանրապետության զինվորական կոմիսարիատ
Թիկունքի վարչություն
Կապի և ավտոմատ կառավարման համակարգերի վարչություն
Ինժեներական գորքերի վարչություն
Սպառազինության վարչություն
Ո-աղիացիոն, քիմիական, կենսաբանական պաշտպանության վարչություն
Կազմօրահավաքային վարչություն
Ո-ազմաբժշկական վարչություն
Օպերատիվ վարչություն
Անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքների վարչություն
Ֆինանսական վարչություն
Կադրերի վարչություն
Ո-աղիուելեկտրոնային պայքարի բաժին
Ո-ազմական հաղորդակցությունների բաժին

Ուազմատեղեկագրական բաժին

Ութերորդ բաժին

Ստանդարտացման և չափագիտական բաժին

Ուազմանվագախմբային բաժին

1.5. Բանակաշինության շարունակականությունը, զորատեսակները և բաժինները

Սիսիանում և Նոյեմբերյանում 1994 թ. նոր զորամասեր կազմավորվեցին, որոնց առաջին հրամանատարներն էին Հովհաննես Ազոյանն ու Վալերի Չիբչյանը: Այդ զորամասերն այսօր ել իրենց հիմնական խնդիրը՝ սահմանների պաշտպանությունը, կատարում են փայլում: Մոտոհրածգային զորամաս հիմնադրվեց նաև Ծամբարակում: Չինադադարի հաստատումը, որը հայոց բանակի փայլուն հաղթանակի արդյունքն էր, հնարավորություն տվեց, որ մեր բանակաշինությունը մտնի նոր, ավելի հաստատուն փուլ:

«Աշխարհում սակավաթիվ են այն դեպքերը, երբ «ո՛չ խաղաղություն, ո՛չ պատերազմ» անորոշության պայմաններում բազմահազար մեծ ու նվազ հիմնախնդիրներով ծանրաբեռնված՝ (մանավաճառ մեր պարագայում՝ փոքր ու նորանկախ) ի զորու գտնվեր ոչ միայն կերտելու կառավարման հստակ համակարգ՝ իշխանության բոլոր թևերով հանդերձ, վերականգնել ավերված տնտեսությունը, այլ նաև, այդ ամենին գրգահեռ, ռազմական շինարարության միջազգային չափանիշներին համապատասխան՝ կայացնել և կանոնակարգել սեփական զինված ուժերի գործունեությունը: Մի պահ սրափվենք և ինքներս մեզ հարցնենք՝ որն էր այս հաջողության զադունիքը... Իհարկե, սեփականը ճանաչելու, գնահատելու և այն պահելու ներքին ցանկությունը: Այո՛, մեզնից յուրաքանչյուրի մեջ նստած է արյամք ձեռք բերածը պահելու և ավելացնելու վճռական բնազդը: Հայոց բանակի հրամանատարների ծանրակշիռ մասը, չունենալով համապատասխան զինվորական կրթություն կամ ռազմական զործի հանդեպ առանձնահատուկ սեր, կարողացավ հանուն երկրի ազատության վեր կանգնել իր ներքին, անձնական ազատությունից և զինվորական

կանոնադրության պահանջներն ընդունելով որպես առաջնահերթություն՝ հրադադարի հաստատումից հետո շարունակեց իր անքաղաքի ծառայությամբ կայացնել սեփական գինուժը»²³⁹:

Պաշտպանության նախարարության ղեկավարության առջև նոր խնդիրներ դրվեցին: Բացի առաջին գծում մարտական հերթապահությունում ընդգրկված անձնակազմից, բանակը մարտադաշտից պիտի վերադառնար զորանոցներ ու զբաղվեր ամենօրյա մարտական ուսուցմամբ: «Անհրաժեշտ էր իմաստավորել մարտական գործողությունների փորձը, մարտական գործողությունների շրջանից դուրս բերել մեծ քանակությամբ անձնակազմ, տեխնիկա և սպառագինություն, նախատեսել զորամասերի տեղաբաշխման նոր վայրեր, վերանայել զորամասերի և զորամիավորումների կազմակերպահաստիքային կառուցվածքը, զորքերի խմբավորումների կազմը, պետական սահմանի վրա կազմակերպել մարտական հերթապահություն, ճշգրտումներ նացնել ուսուցմական շինարարության 1995-2000 թթ. համար մշակված հայեցակարգում:

1995-1998 թթ. ընթացքում զիսավոր շտարի գործունեության հիմնական ուղղությունը զինված ուժերի կառուցվածքի համապատասխանեցումն է հանրապետության սահմանների պաշտպանության ուղղությամբ լուծվող նոր խնդիրներին՝ տարածաշրջանում տիրող ռեալ իրադրության՝ մեր հարևանների ուսուցմական պատրաստությունների, երկրի տնտեսության հնարավորությունների հաշվառմամբ:

Այդ տարիներին նաև շարունակվում էր նոր զորամիավորումների և զորամասերի կազմավորումը: Վերակազմավորվեցին եղած զորամիավորումներն ու զորամասերը, կազմակրութեցին օպերատիվ ուղղությունների վարչությունները, որոնց հիմքի վրա հետագայում ստեղծվում էին հիմնական օպերատիվ ուղղություններով բանակային կորպուսներ:

²³⁹ Օհանյան Ս., 2007, տարեմուտի ուղերձ, Ստեփանակերտ:

... Ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձվում ռազմական գործողությունների վարմանը լեռնային և լեռնաանտառային քատերաբեմի բարդ կլիմայական պայմաններում, տարանջատ օվերատիվ ուղղություններում։ Կարևորություն էր տրվում հրամանատարական կազմի ուսուցմանը, նրա օվերատիվ մտածողության զարգացմանը, իրադրությունը վերլուծելու ու զնահատելու, նպատակահարմար որոշումնենդություններու, քարտեզում այն արտացոլելու, ենթակա հրամանատարների առջև խնդիրներ դնելու, տեղանքում աշխատանք կազմակերպելու, ռազմագործողություննում, մարտում ենթակա գորքերը կառավարելու կարողությունների ձևավորմանը», - գրում է Մ. Հարությունյանը²⁴⁰:

1994-2007 թթ. ժամանակահատվածն աչքի ընկավ բանակի համար կարևոր մի առանձնահատկությամբ՝ դաշտային բանակը այլ բնույթ էր ստանում՝ դառնալով զրանցային, սակայն միաժամանակ մշտական մարտական խնդիր կատարող։ Հսկայական աշխատանք կատարվեց մարտական պատրաստության ասպարեզում։ Մարտունակության բարձրացման, հրամանատարական բոլոր օղակների պատրաստության, նյութատեխնիկական հզոր բազայի ստեղծման, զորամասերի կազմավորման ու կարգապահության ամրապնդման ուղղությամբ կատարված աշխատանքներն ուղղակի հսկայական են։

Զորամասերում կառուցվում էին հրաձգարաններ, տանկային ուղեգծեր, հրագենահրետանային կամ լազերային հրաձգարաններ, մարտավարական ուսուցման դաշտեր։ Զինված ուժերի զարգացումը ընթանում էր բնականոն փուլերով։ ամեն մի նոր տարում բանակը ստանում էր նոր գենք ու տեխնիկական հնարավորություններ, և 2000-ական թվականների սկզբներից այն անցավ ավտոմատ կառավար-

²⁴⁰ Հարությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի դերը ռազմական շինարարության գործում, Հայկական բանակ, 2002, հմ. 1-2, էջ 40-42:

ման համակարգի²⁴¹: Դա հնարավորություն է տալիս ՊՆ կենտրոնական ապարատի հրամաններն ու որոշումները զորքերին հասցնել է-լեկտրոնային եղանակով և արագ:

Զորատեսակները և բաժինները բանակաշինության այս փուլում

Էրավարանական վարչություն: Բանակաշնուրթյան նոր փուլը ենթադրում էր նաև իրավական նոր դաշտ: Սեղրակ Սեղրակյանի դեկապարած իրավաբանական վարչությունը մեծ աշխատանք կատարեց օրենսդրական գործունեության ասպարեզում: ՀՀ ազգային ժողովում շուտով լնդունվեցին՝ «Պաշտպանության մասին», «Զորահավաքային նախապատրաստության և գրուահավաքի մասին», «Զինապարտության մասին», «Զինվորական ծառայություն անցնելու մասին», «Զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության մասին», «Պաշտպանության նպատակով տրանսպորտային միջոցների ներգրավման մասին», «Ռազմական դրության իրավական ռեժիմի մասին», «Սահմանված կարգի խախտմամբ պարտադիր զինվորական ծառայություն չանցած քաղաքացիների մասին», «Զինծառայողների նյութական պատասխանատվության մասին», «Այլննտրանքային ծառայության մասին», «ՀՀ զինված ուժերի կայազորային ու պահակային ծառայությունների կանոնագիրը» և «ՀՀ զինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնագիրը» ՀՀ օրենքների, «ՀՀ զինված ուժերի կարգապահական կանոնադրության» մասին: Դրանց հիման վրա ընդունվել են ՀՀ Նախագահի բազմաթիվ հրամանագրեր, ՀՀ վարչապետի և կառավարության որոշումներ²⁴²: Բանակի զարգացմանը զուգահեռ առաջա-

²⁴¹ Բանակն ամեն մասնագետի կարիք էլ ունի՝, Փետրվար, 2004 <http://www.aravot.am/2004/02/21/317011/>

²⁴² Իրավաբանական վարչության պետ, գնդապետ Ս. Սեղրակյան, անձնական հուշեր, ՀՀ ԶՈՒ կարգապահական կանոնագիրը, Եր., 2012, ՀՕ-91-Ն, 10 ապրիլի 2012; ՀՀ ԶՈՒ-ի Ներքին ծառայության կանոնագիրը, Եր., 2007, ՀՕ-99, 7 հունվարի, 1997:

նում էին բազում խնդիրներ թե՝ ներքին, թե՝ արտաքին շրջապատում։ Օրենսդրական շատ փոփոխութուններ՝ խստացումներ և գործընթացներ, առաջացնում էին որոշակի դժգոհութուն ու խնդիրներ։ Օրինակ՝ կոռուպցիոն ռիսկերի նվազեցման նպատակով «Զինապարտութան մասին» օրենքում փոփոխութուններ մտցնելու ու զորակոչից խուսափողների թիվը նվազեցնելու բազմակի փորձեր եղան, որոնք մշտապես հանդիպում էին հասարակական տարրեր շերտերի դիմադրությանը։ Հիմնավորումները մեծամասամբ այն էին, որ գիտուրյունը կզրկվի երիտասարդ կայրերից²⁴³։

Զինկոմ և պահեստազոր: Պատերազմի ավարտից հետո մեծ թվով ազատամարտիկներ գորացրվեցին և դարձան պահեստազորայիններ։ Կամավորականները մնում են զինված ուժերի ռեզերվում։ Արդեն մի քանի տարի է, ինչ ԶՈՒ-ի զարգացման և մարտական պլաններում պարտադիր ներառվում են լայնածավալ զորավարժություններ՝ պահեստազորայինների ներգրավմամբ։ Ազատամարտիկները ևս մի քանի օրով զորակոչվում են և հաղորդակցվում նոր սերընդի հետ, իրենց փորձը փոխանակում ու նաև ոգևորում ժամկետային զինվորներին։ Զինկոմիսարիատները մեծ աշխատանք են կատարում ամենամյա զորակոչերի ժամանակ։ Սա բավական բարդ ոլորտ է։ Խոսքը վերաբերում է կոռուպցիոն վտանգներին։ Այս ոլորտում մշտական ու հետևողական աշխատանքներն իրենց պատուիները տվել են։ Հատկապես 2008-2013 թթ. հետևողական պայքարը՝ կարգազների և անօրինականությունների դեմ, բերել է նրան, որ այս տարիներին բանակ է զորակոչվել մոտ 5000 զինծառայող, որոնք ունեին կեղծ փաստաթղթեր և պատրաստվել էին ազատվել ծառայությունից։ Այդ տարիներին զորակոչը կատարվել է ավելի քան 105-109 տոկոսով։ 2013 թ. առաջին զորակոչն իրականացվել է 111 տոկոսով, որի ժամանակ նախնական պլանավորածից զգալի թվով ավելի նորակոչիկ

²⁴³ Բանակը չի շահի, գիտությունը կտուժի, Փետրվար 20, 2004. <http://www.aravot.am/2004/02/20/316993/>

է զորակոչվել²⁴⁴: 2014 թ. առաջին զորակոչը ևս կատարվել է ավելի քան 100 տոկոսով՝ կրկին ի հայտ բերելով բազում օրինախախտների: Սրանք ձեռքբերումներ են, որ իրականացվել են զինվոմիսարդատների և ՌՌ-ի հետևողական պայքարի արդյունքում: Սա ռազմավարական նշանակության խնդիր է պետության համար, որի վերջնական լուծումը շատ մոտ է: 2014 թ. զորակոչը անցկացվեց վիճակահանության մեթոդով: Սրանք ՀՀ ազգայի անվտանգության ամրապնդման համար կարևորագույն ձեռքբերումներ են:

Օպերատիվ վարչություն: Օպերատիվ վարչությունը այդ տարիներին ՀՀ ԶՈՒ կիրառման, ծավալման ու տարրեր ռազմագործողությունների մշակման առումով հսկայական գործ է կատարել: Իրականացվել են օպերատիվ օղակի բազմաթիվ զորավարժություններ²⁴⁵: Այդ ամենը տարեցտարի լայնածավալ և խորքային բնույթ է կրում, քանի որ բանակի կարողությունները ևս օր օրի մեծանում են բոլոր ասպեկտներով: Մարտական հենակետերի կահավորման, հազեցման, մարտական ծառայության կազմակերպման բոլոր հարցերում օպերատիվ վարչության աշխատանքը տարեցտարի ավելի բարդ և հազեցած է դառնում. շնայած բանակային բարեփոխումների շրջանակներում որոշ աշխատանքներ թերևացան՝ դրանք փոխանցվելով ռազմավարական պլանավորման վարչությանը, ինչն ավելի ճիշտ է ու հեռնակարային: Ամեն դեպքում օպերատիվ վարչության գործունեությունը բանակային բարեփոխումների փուլում ծանր է, քանի որ փոփոխություններն ու վերանայումները չափազանց շատ են: Բանակը վերափոխումների մեծ փուլում է. իրականացվում է ռազմավարական պլանավորման վերանայման նոր փուլը: Սա հայկական բանակի պատմության մեջ բացադրիկ երևույթ է: Ներկայումս մինչև 2016

²⁴⁴ ՊՆ Օհանյան Ս., գեկույց 08.08.2013 զորակոչի արդյունքներին նվիրված խորհրդակցության ժամանակ: Հաշվի առնելով գաղտնիության հանգամանքը՝ թվեր չենք նշում:

²⁴⁵ Դավթյան Ա. Ա., Զորքերի օպերատիվ պատրաստման որոշ հարցեր զորային կառույցի բարեփոխումների տեսանկյունից, Հայկական բանակ, 1-2(67-68), 2011, էջ 26-34:

թ. իրականացվելու է վերանայման գործընթացը, որպեսզի հաստատվի զարգացման հնգամյա նոր պլանը:

Հետախուզություն: Զինվորական հետախուզությունը շարունակում է մնալ երկրի ռազմական անվտանգության ապահովման կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը: Հավաստի և համաժամանակյա տեղեկատվությունը՝ շփման գծում տեղի ունեցող մարտավարական իրավիճակի և տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրադրության փոփոխությունների վերաբերյալ, չափազանց կարևոր է: Հատուկ հետախուզության և ռադիոհետախուզության զորամասերը՝ շնորհիվ ՀՀ ԶՈՒ գլխավոր շտաբի հետախուզության վարչության անձնակազմի ամենօրյա հետևողական ջանքերի, ամեն օր մեծ արդյունքներ են արձանագրում: Այսօր ռազմական հետախուզությունը հետևողականորեն ընթանում է բարեփոխումների ուղիով: Զորատեսակում ավելանում են ժամանակակից մարտի վարման համար անհրաժեշտ ունակություններով օժտված ստորաբաժանումները: Մեծ ուշադրություն է դարձվում հետախույզների միջոցառումների ու գործերի պատրաստությանը: Զգալի մասը գաղտնի է և իրավարակնան ենթակա չէ:

ՀՀ ԶՈՒ-ի հատուկ նշանակության, «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանակիր բրիգադն անցել է մարտական փառապանձ ուղի: Այսօր էլ այդ զորամասը մշտապես մարտական բնագրծում և դրանից այն կողմ մարտական բազում խնդիրներ է իրականացնում, և տարվա մեջ չկա մի օր, որ բրիգադի մարտիկները չգտնվեն այս կամ այն հատվածում՝ գործուղման մեջ:

Ռազմական հետախուզությունն այսօր տիրապետում է բազարար միջոցների և տեղեկատվության, որպեսզի բացահայտի հակառակորդի բոլոր պլանները:

Հայ հետախույզներ են հակառակորդի խոր թիկունքում՝ տարվա ցանկացած եղանակին և օրվա բոլոր ժամերին, պատրաստ կատարելու գանազան խնդիրներ: Հատուկ նշանակության ստորաբաժանումները համարված են արդիականացված գնդացիրներով, բարձր ճշգրտության հակառակային կառավարվող հրթիռային համալիր-

Աերով, նշանառու հեռահար մարտ վարելու գերճզրիտ սպառազինությամբ, գրոհային դիպուկահարների լեռնային պատրաստություն և կրակով ապահովված գիշերային տեսանելիություն ունեցող այլ խմբերով: Այս զորամասը հրադադարից ի վեր մշտապես մարտական խնդիրներ է կատարում թե՛ սահմանագծում, թե՛ հակառակորդի թիկունքում, սակայն մարտական ոչ մի կորուստ չի ունեցել:

Հետախուզության ամենօրյա հետևողական ջանքերի շնորհիվ է, որ ժամանակին բացահայտվում ու կանխվում են հակառակորդի ոտնագությունները: Ամեն անգամ ձախողվում են «դիպուկահարների պատերազմ» սկսելու հակառակորդի փորձերը՝ շնորհիվ հայկական ԶՈՒ-երի վճռական գործողությունների: Այդօրինակ սաղրանքները մեզ պարտավորեցնում են լինել ավելի զգոն ու մարտունակ:

Հակառակային պաշտպանություն (ՀՕՊ): Զինադադարից հետո մեծ աշխատանքներ կատարվեցին հակառակային պաշտպանության համակարգի կատարելագործման համար: 2001 թ. 102-րդ ռուսական ռազմաբազայի ՀՕՊ միջոցների հետ իրականացվեց մարտական հերթապահություն: Հայ մասնագետները ՀԱՊԿ շրջանակներում մշտապես անցկացվող զորավարժություններում ցուցաբերում են զերազանց արդյունքներ, որոնցից վերջինը 2011 թ.: «Մարտական ընկերակցություն 2011» համատեղ զորավարժություններում ՀՕՊ-ի ստորաբաժանումները կրկին խոցեցին բոլոր թիրախները: Սա արդեն մարտական ավանդույթ է, որի ժամանակ հայ հակառակայինները պարտադիր գերազանց գնահատական են ստանում²⁴⁶:

Հայրենական ռազմաարդյունաբերական համալիրն այս ոլորտում արդեն առարկայական պատուի է տվել: Մեր կողմից արդիականացվել են պատերազմի տարիներին իրենց գերազանց դրսորած «OCA-AK» գենիթահրիտային համալիրները, որոնք մեզ համար չափանակ մեծ նշանակություն ունեն: Նման փոքր հեռահարության և միասնական շարժական բազայով համալիրները շատ կարևոր են մեր տեղանքում և երբեմն միակ գործածելի միջոցներն են մարտա-

²⁴⁶ Հակոբյան Ա., Երբ թշնամին չի հասկանում, նրան ոչնչացնում են. <http://www.armworld.am/detail.php?paperid=4184&pageid=129056&lang=>

կան գործողությունների ժամանակ, հատկապես երբ արագ զորացարժեր կամ շեշտակի հարձակումներ են իրականացվում: Այսօր, սակայն, ՀՕՊ գորքերի կազմակերպչակառուցվածքային հարցում կա մեկ բացքողում, որը հարկավոր է լրացնել հնարավորինս շուտ. դա ՀՕՊ գորքերի և օդուժի՝ միասնական զորատեսակ դառնալու խնդիրն է, որը դեռ մեզանում լուծված չէ:

ՀՕՊ-ի և Ռ-ՕՌ-ի համատեղումը մեկ զորատեսակի մեջ կենսական անհրաժեշտություն է: Հայտնի է, որ ցանկացած մարտում ցամաքային գորքերի (ՅԶ), օդուժի և ՀՕՊ ստորաբաժանումների ու զորամասերի համագործակցության կարելի է հասնել համատեղ և միաժամանակյա գործողություններով: Ապակենտրոնացված դեկավարման համակարգը բարդացնում է գորքերի ընդհանուր դեկավարումը: Միասնական հրամանատարության բացակայության պայմաններում առանձին դեպքերում անխափան կապը պահպանելը բարդ խնդիր է դառնում. Էլ չենք խոսում հրամանատարներից մեկի սուրյեկտիվ որոշման հետևանքով մյուս զորատեսակների բնականոն գործունեությանը խափանելու հավանականության մեծացման մասին: Ուազմարվեստի պատմության ընթացքում անհաջող ելքով գործողությունների մեջ մեծ տեղ են զբաղեցնում վատ կամ խափանված կապի պատճառները: Այսուհանդերձ, նշվածը չի կարող միանըշանակ պնդումների և անցյալի ժառանգությունը մեխանիկորեն մերժելու հիմք դառնալ: Երկար տարիներ երկու զորատեսակները գործել են առանձին: Այս ընթացքում ձևավորվել են ավանդույթներ, գործողությունների հիմունքներ և տեսություններ: Միավորելով այդ երկու զորատեսակները՝ հարկավոր է այդ ամենը վերանայել և մանրամասնորեն նոր նորմեր ու կանոններ մշակել: Ուժերի համատեղումը և միակենտրոն դեկավարումը գրեթե միշտ տվել է դրական արդյունք, սակայն այդ ամենը հարկավոր է ամեն խելամտորեն: Համոզված ենք, որ դրանով պետության պաշտպանուակությունն էլ ավելի կամրապնդվի: ՀՕՊ գորքերի և օդուժի միավորման ռազմավարական քայլը, որը պետական կարևոր նշանակություն ունի, պետք է ունենալի ու ռազմատեխնիկական և տնտեսական հիմքերը: Ներկայումս ՀՕՊ-ը բաղկացած է ավտոմատացված բազում միջոցներից և հա-

մակարգերից, որոնք աշխատում են բարդ համագործակցությամբ²⁴⁷:

ՀՕՊ-ի առաջնակարգ խնդիրներն են՝

- ✓ պետական օդային սահմանի պահպանում և վերահսկողություն,
 - ✓ օդային սահմանների անընդհատ հետախուզում,
 - ✓ օդային անցանկալի օբյեկտների հայտնաբերման դեպքում դրանց բնութագրերի և չափանիշների որոշում, համապատասխան ռազմական ու դեկավար մարմիններին ճիշտ ու ժամանակին գեկուցում,
 - ✓ պետական և ռազմական կարևոր օբյեկտների (վարչական, արդյունաբերական-տնտեսական շրջաններ), զորախմբերի հավաքատեղիների (այդ թվում՝ զորքերի շարժի ժամանակ), հրամանատարական կետերի և այլ շինությունների պահպանումը հակառակորդի օդային հարվածներից:
- Վերը նշված բոլոր խնդիրների բարեհաջող կատարման համար ՀՕՊ-ը պետք է լինի ակտիվ, բազմանպատակային, շարժունակ, օպերատիվ, խանգարումների և դիվերսիանների նկատմամբ կայուն, համաեղանակային, գործողությունների և ֆունկցիաների մեծ սպեկտրում ավտոմատացված:

²⁴⁷ ՀՕՊ-ի ֆունկցիաների մեջ է մտնում յուրային բոլոր ԹՍ-ների վերահսկողությունը, որով այն ինչ-որ կերպ վերահսկում է նաև ՌՕՈՒ-ին: Սակայն կատարելով օդուժի գործողությունների ռադիոտեխնիկական ապահովումը՝ ՀՕՊ-ը չի ենթարկվում այդ վաշտությանը: ՀՕՊ-ի կիրառության ամենամեծ հավանականությունն առաջանում է այն ժամանակ, եթե հավանական է նաև սեփական ՌՕՈՒ-ի ակտիվ կիրառումը: Հետևաբար, ՀՕՊ-ի ստորաբաժանումները պետք է ապահովեն սեփական օդուժի տեղաշարժը և նոյն օդային տարածքում կանխեն հակառակորդի բոիչքները: Թե՛ մեր, թե՛ հակառակորդի կողմից բոիչքները կարող են լինել բավականին ինտենսիվ՝ յուրաքանչյուրի կողմից օրական մի քանի տասնյակ, անգամ՝ հարյուր: Նշվածին հարկավոր է ավելացնել նաև քաղաքացիական ինքնարիոնների շվերթները, որոնք ևս հարկավոր են վերահսկել ոչ պակաս խստությամբ: Սեփական և հարևան պետությունների տարատեսակ ԹՍ-ների քանակը տարեցտարի ավելանում է, ինչը հարցադրումը ավելի է բարդացնում և պահանջում անհապաղ լուծում:

Վերոգրյալ խնդիրների լուծման և հնարավորությունների ձեռքբերման համար պետք է ապահովել ՀՕՊ-ի տեսադաշտի լիարժեքությունը: Լիարժեք տեսադաշտ ասելով՝ հասկանում ենք ՀՀ-ի, ԼՂՀ-ի լրիվ տարածքները, նաև հարևան պետությունների տարածքների զգալի մասը: Ներկայումս այդ տեսադաշտն ապահովվում է վերգետնյա Ո-ՏԿ-ներով: Այդտեղ կան որոշակի խնդիրներ՝ կապված ՀՀ-ի ու ԼՂՀ-ի լեռնաանտառային կտրտված տեղանքի հետ: Նույնիսկ հարթավայրային տեղանքում թոշող սարքեր հայտնաբերվում են բավական դժվարությամբ: Լեռնայինում խնդիրն ավելի է բարդանում: Հետևաբար, հարկավոր է կիրառել ռադիոլոկացիոն և հայտնաբերման տարատեսակ այլ միջոցներ՝ օդային լիարժեք տեղեկատվություն և խոցման ավելի մեծ հնարավորություն ստանալու համար²⁴⁸:

Անհրաժեշտ է մեկտեղել օդային հետախուզության և վերահրսկողության բոլոր միջոցները: Օդային վերահսկողության և հետախուզության ողջ տեղեկատվությունը մեկ կենտրոնում կուտակելով, համատեղ գործողություններով ու մեկ կենտրոնից դեկավարելով՝ զգա-

²⁴⁸ Այստեղ տեղին է հիշել ամերիկացիներին՝ իրենց AWACS-ներով և տարատեսակ այլ օդային հետախուզության միջոցներով: Նման համալիրների քանկարժեքության պատճառով ՀՀ ՇՈՒ-ում կարելի է կիրառել օդապարիկների, դիրիժարլների և այլ ԱԹՍ-ների հիման վրա ստեղծված հետախուզության, կասի ապահովման և օդային դեկավարման կետեր: Այսօր, հատկապես լեռնային տեղանքում, ոչ մի ՀՕՊ չի կարող միայն վերգետնյա համակարգերով ու սպառազինությամբ նման ամենատես ու օպերատիվ ցանց ապահովել: Խնդիրը հետաձգել չի կարելի:

Քացանված չէ, որ հակառակորդը, օգտագործելով քաղաքացիական ինքնարիսների թոխշները, մոտիկ գտնվելով դրանց, չեզոք պետության տարածքից մարտական ինքնարիսով փորձի հարվածներ հասցնել: Հարևան պետություններից մեկի հեռավոր սահմանների վրա հակառակորդի մարտական ինքնարիսները կարող են աննվատ մոտենալ մեր օդային տարածք մտնող քաղաքացիական ինքնարիսին և շատ մոտ թռչելով՝ հասնել մինչև Երևան, քանի որ մոտենալու պահին մեր Ո-ՏԿ-ները չեն կարող վերահսկել քաղաքացիական ինքնարիսի թոշչը: Մեր սահմանը մտնելու պահին Ո-ՏԿ-ների հետևող սարքերի վրա դրանք կարող են երևալ որպես մեկ ինքնարիս: Նման պայմաններում շատ դժվար է կանխել դիվերսիան:

Հիորեն նվազում է տարատեսակ խաճգարումների և հակագդեցությունների կիրառումը: Զգալիորեն բարձրանում է նաև ցանկացած ԹՍ-ի հայտնաբերման ճշտությունը: Օրինակ՝ ինքնաթիղին միաժամանակ հետևող վերերկրյա և օդային հետախուզական մի քանի համակարգերից ստացված տեղեկությունները հնարավոր է լինում ի մի բերել և մշակել հրամանատարական մեկ կետում:

Համատեղ գորատեսակի կենտրոնացված դեկավարումը թույլ կտա ավելի արագ ու ստուգ տեղեկություն ստանալ ՀՕՊ-ի յուրաքանչյուր համալիրից, հետախուզման և հսկողության յուրաքանչյուր կենտրոնից ու ռադիոտեղորոշման կայանից (ՌՏԿ): Միջոցները կարող են տեղակայված լինել հանրապետության ողջ տարածքում: Իրական ժամանակում ստացվող այդ տեղեկատվությունը մշակվելով՝ հրամանատարական կետից կարող է հաղորդվել տվյալ շրջանում գործող ՀՕՊ-ի համակարգերին, ռազմական և քաղաքացիական ավիացիային՝ թույլ տալով խուսափել հակառակորդի հետ անցանկալի հանդիպումից, կրկնակի հարվածներից, օդային բախումներից:

Օղուժ: Հայկական ռազմաօդային ուժերը ևս առանց կործանիչի ապագա չունեն: Հայկական ՌՕՈՒ-ի համար կործանիչը ընտրելու հարցը բավականին հետաքրքիր է. հարմար «քեկնածուներ» շատ կան, պետք է ճիշտ ընտրություն կատարել: Մենք ընտելացել ենք, որ մեզ համար լավագույն «քեկնածու» են համարում հիմնականում խորհրդային տարատեսակները և տվյալ դեպքում ավելի փոքր «ՄիԳ-29»-ը: Սակայն փորձենք ամեն ինչ վերլուծելով՝ հասկանալ, թե իրականում որ տարրերակն է ամենահարմարը:

Ցանկացած զենքի լավագույն ստուգատեսք պատերազմն է: Խորհրդային կործանիչներից առաջին հերթին մարտական գործողությունների մասնակցեց իր քաշային կարգով ավելի թերև «ՄիԳ-29»-ը: Այս կործանիչը ոչ մի հատկանիշով չի համապատասխանում ՀՀ ԶՈՒ-ի ՌՕՈՒ-ի հիմնական ինքնաթիղի պահանջներին: «ՄիԳ-29»-ը միայն

նշված փաստերի հիման վրա չէ, որ մեզ համար համարում ենք անարդյունավետ²⁴⁹:

Կործանիչը ցանկացած ՌՕՌ-ի հիմնական գործիքն է, իսկ մեզ նման փոքր երկրում՝ նաև ամենաերկար ձեռքն անգամ ոմբակողության համար: Այսինքն՝ կործանիչները պետք է կատարեն մարտավարական խնդիրներ: Սա նշանակում է, որ ամենաստվարական խնդիրը, որ կարող է առաջանալ մարտական գործողությունների ժամանակ, ասենք ադրբեջանական Դալյար, Քյուրդամիր և Գյանջա ռազմաբազներին, ինչու չէ նաև Մինգեչապուրի ջրամբարին անգամ սովորական ռումբերով հարվածելն է: Նման խնդիր կատարելու համար 250 և 500 կգ-ոց ռումբերը կարող են բավարար չլինել: Յանկավի է, որ ինքնարթիոր կրի 1000 և անգամ 1500 կգ-ոց ռումբեր: Կործանիչները կարող են գործել նաև Արցախի տարածքից, սակայն ռազմական

²⁴⁹ «ՄիԳ-29»-ը կործանիչն ունի 330 մ/վ արագացում, առավելագույնը 2000 կգ քենատարողություն (ոմբատարողություն) և 700-1500 կմ թռիչքի հեռահարություն, 700-ը՝ գետնամերձ, 1500-ը՝ մեծ բարձրության վրա: Ընդ որում, այս տվյալները ոչ միաժամանակ, այսինքն՝ նման հեռահարություն այն ունի առանց ռումբերի և միազին թռիչքի դեպքում՝ բարձրություն ունենալով մինչև 4500 կգ վառելիք: 4500 լ. վառելիքով ստացվում է 1430 կմ : Համեմատության համար նշենք, որ «Су-27»-ը՝ 9400 լ. վառելիքով, բարձրության վրա կարող է թռչել մինչև 3900 կմ: Ստացվում է, որ «Су-27»-ը յուրաքանչյուր կմ-ի համար ծախսում է մոտ մեկ լիտր պակաս վառելիք: Օգտագործելով 2,08 անգամ ավելի վառելիք՝ թռչում է 2,72 անգամ մեծ հեռավորություն: Ժամանակի ընթացքում, փասորեն, «Су-27»-ի շահագործումը նոյնիսկ ավելի քիչ ծախսատար է: «ՄիԳ-29»-ին չափերով և բնութագրերով մոտիկ ֆրանսիական «Mirage 2000» կործանիչը, իր բարձրությունը 4000 լ. վառելիք, ունի թռիչքի 1850 կմ հեռավորություն: Դժվար չէ հաշվել, որ ֆրանսիական կործանիչը ևս յուրաքանչյուր կմ-ի համար ծախսում է մոտ մեկ լիտր պակաս վառելիք: Համապատասխան ռումբերի դեպքում, կամ բարձրության փոփոխության պայմաններում հեռահարությունը պակասում է 2-4 անգամ: Փոմին Ա., Գորդոն Ե., Միխеև Ա., «ՄիԳ-29», լեгкий фронтовой истребитель, М., 2003, стр. 84-257; Беляев В., Ильин В., Российская современная авиация, М., 2001, стр. 78-79.

հասկանալի պատճառներով՝ ցանկալի է, որ դրանք գործեն ՀՀ-ի տարածքից²⁵⁰:

«ՄիГ-29»-ն իր թերի կախոցներից 1000 և 1500 կգ-ոց ուսմք չի կարող տանել: Եթե անգամ մեկ 1000-1500 կգ-ոց ուսմք կրի երկու շարժիչների արանքում, ապա նման ռմբատարողությամբ այն մարտական քոիչքով կունենա առավելագույնը 150-300 կմ հեռահարությունը²⁵¹:

Այս պայմանները ոչ թե բավարար չեն, այլ մեզ համար անթույլատրելի են: Այս ամենից բացի, «ՄիԳ-29» կործանիչն անգամ հարմարեցված չէ գերճշգրիտ ուսմբերի կիրառության համար: Օրինակ՝ իր մրցակից արևմտյան կործանիչներն անգամ կարողանում են կրել օպերատիվ-մարտավարական հրթիռներ:

Հայկական Ո-ՕՌ-ի համար լավագույն տարբերակը, եթե քաղաքական և գումարային խնդիրներ չլինեն, ամերիկյան նորագույն «F-35»-ն է: Այս կործանիչն աշխարհում միակն է, որն ունի մեկ շարժիչ, միաժամանակ ուղղահայաց քոիչք-վայրէջքի հնարավորություն: Այն գրեթե ոչ մի տվյալով չի գիշում նույնիսկ երկշարժիչանի կործանիչներին: Հենց նման հատկանիշներով է, որ այն մեզ համար դառնում է անփոխարինելի: ՀՀ-ում օդանավակայանային ցանցի սակավույան պատճառով «F-35»-ի ՈւԹՎ-ի հնարավորությունը մեզ համար ուղղակի անփոխարինելի է: Սա, փաստորեն, ուղղաթիռների նման հնարավորություն ունեցող կործանիչ ինքնարիո է:

²⁵⁰ Հակառակորդի հրթիռահրետանային կրակի տակ չընկնելու, սեփական Թ-Ս-ներն ուղեկցելու, ՀՀ-ն տարածքի ռազմավարական օրյեկտները և պաշտպանելու համար և այլն:

²⁵¹ Մարտական քոիչքը ենթադրում է բարձրությունների արագ փոփոխություն, ինչպես նաև արագությունների արագ տատանում, ինչի ժամանակ կտրուկ մեծանում է վառելիքի ծախսը: Թոփչքը գերազանցապես ընթանում է փոքր բարձրություններում, որի ժամանակ հեռահարությունը կտրուկ փոքրանում է:

Հարմար տարբերակներ են նաև ամերիկյան «F-16C», «F-15E», ֆրանսիական «Mirage 2000-5», «Rafale C-1», «JAS-39 Gripen», եվրոպական «EF2000»²⁵² և ռուսական «Су-30» կործանիչները:

Հաշվի առնելով մերօրյա քաղաքական իրադրությունը, հայ օդաչուների մասնագիտական պատրաստության հիմնախնդիրները և ինքնարդիոնների նախնական գինը, հավանաբար, մեզ համար ներկայումս լավագույն տարբերակը հենց ռուսական «Су-30» կործանիչն է: Վերջինս ունի մինչև 8 տոննա ռմբատարողություն և թռիչքի քավականին մեծ հեռահարություն: Կործանիչը հաջողությամբ կարող է խոցել և օդային, և վերգետնյա նշանակետներ: Կատարելով օդային գերազանցության ապահովման խնդիր՝ կարող է ինտեգրված լինել ՀՕՊ-ի հետ և միաժամանակ հեռահար՝ մինչև օպերատիվ-մարտավարական խորության հարվածներ հասցնել վերգետնյա կարևոր նշանակետներին²⁵³: Կործանիչը դեկավում է երկու օդաչու, ինչը շատ կարևոր է նմանատիպ խնդիրների համալիր լուծման համար:

²⁵² Ամերիկյան «F-35», ինչպես նաև նշված ֆրանսիական և եվրոպական կործանիչները համարվում են ոչ ծանր կործանիչներ, այսինքն՝ իրենց դասակարգմանը «ՄիГ-29»-ի մրցակիցներ են: Դրանք մի շարք հատկանիշներով գերազանցում են վերջինիս:

²⁵³ Երկու խնդիրների կատարման համար այն կարող է զինվել մինչև 100 կմ և ավելի հեռահարության ճշգրիտ հրթիռներով (X-28, X-31, X-35, X-58, X-59, P-27, P-77 և այլն): Այսինքն՝ կործանիչը, գտնվելով ՀՀ օդային տարածքում համապատասխան բարձրության վրա, կարող է խնդիրներ կատարել ԼՂՀ-ի և նոյնիսկ Աղբքեջանի տարածքում: Օդային նարտերի վարման, ինչպես նաև այլ ԹՍ-ների դեկավարման տեսանկյունից սա հատկապես կարևոր է: Վերգետնյա նշանակետներին հարվածելու համար «Су-30»-ը կրում է նաև գերճշգրիտ ռումբեր: «Су-30»-ը, բոլոր խնդիրների լուծման հետ մեկտեղ այլ միջոցների համար հանդիսանում է օդային հրամանատարական կետ: Օդային հարվածներ հասցնելու ժամանակ այն կարող է կազմակերպել ամբողջ մարտը՝ և հարվածել, և օգնել այլ ԹՍ-ներին՝ կատարելու ճշգրիտ հարվածներ, և միաժամանակ պաշտպանել այդ սարքերը օդային հակառակորդից Մարկովский В., Պերօվ Կ., Советские, стр. 47; Беляев В., Ильин В., Российская, стр.156-157; Sukhoi T-50/I-21/Article 701 PAK-FA Sukhoi T-10/Su-27/30/33/35/35S/37 Flanker, Aug 14 2011, <http://www.ausairpower.net/flanker.html>

«Су-30»-ը լեռնային տեղանքում վերգետնյա նշանակետերին հարվածելու ժամանակ մի քանի տվյալով զիջում է «Су-24»-ին և «Су-25»-ին (ցածր թուելու հնարավորություն, զրահապատ բաղադրամասեր և այլն)²⁵⁴, սակայն դրանց գերազանցում է այլ՝ ոչ պակաս կարևոր տվյալներով (թոփշքի հեռահարություն, տարատեսակ սպառազինություններ կրելու հնարավորություն և այլն): Այն միաժամանակ օդային մարտի բոլոր ձևերում գերազանցում է դրանց ու «МиГ-29»-ին²⁵⁵: «Су-30»-ն աղքածանական «МиГ»-երին գերազանցում է թոփշքի հեռավորությամբ, ինչը հատկապես շատ կարևոր է մարտերը հակառակորդի տարածք տեղափոխելու տեսանկյունից:

Նկատենք, որ եթե նոյնիսկ այսօր հայկական ԶՈՒ-ն ձեռք բերի «МиГ-29» կործանիչներ, և վերջապես ստեղծվի կործանիչ ավիացիա, միևնույն է, դա լինելու է կարճաժամկետ լուծում՝ ի պատասխան աղքածանական նախաձեռնությանը, որն անբույլատրելի է Հայաստանի համար: Դա կլինի հենց այն, ինչին ձգուում է Աղքածանը՝ սիմետրիկ պատասխան, սպառազինությունների մրցավազք: Աղքածանի կողմից «Су-27»-երի, «F-16C»-երի կամ համարժեք այլ ինքնարիոնների ձեռքբերման դեպքում հայկական ՌՕՈՒ-ն նորից կհայտնվի դժվար կացության մեջ: Ավելին՝ ամեն ինչ կստացվի նոյն՝ աֆրիկյան սցենարով²⁵⁶:

²⁵⁴ Архипова М., Реактивные самолеты вооруженных сил СССР и России, М., Минск, 2002, стр. 32-33.

²⁵⁵ Բացի ակնհայտ մարտավարատեխնիկական տվյալներից, ասվածի լավագույն ապացույցը հանդիսացան օդային մարտերը Երովափական «Су-27»-երի, որոնք հանդիսանում են «Су-30»-ի նախատիպը և Երիթրեյական «МиГ-29»-երի միջև: Մարտերը գրեթե բացարձակապես ավարտվեցին առաջինի հաղթանակներով: Ժիրօս Մ., Յոնա և վազքու աֆրիկական Pore, <http://www.airwar.ru/history/locwar/africa/eritrea.html>

²⁵⁶ Տեղեկանք. «Су-30» կործանիչը առաջիկա 20 տարում կարող է դառնալ աշխարհի ամենամասսայական կործանիչներից մեկը: Բանն այն է, որ լինելով 4-րդ սերնդի լավագույն կործանիչներից մեկը և ներկայուն լավագույն ոռուականը՝ այն բավական էժան է, ինչի համար էլ ձեռք է բերվում մի շարք երկրների կողմից: Այս կործանիչի հիմնական թերությունները՝ վատ

Հայկական կողմը աղբքեցանական նախաձեռնությանը ոչ թե պիտի պատասխանի, այլ նախաձեռնությունը վերցնի իր ձեռքը: «Cy-25»-երի որոշ քանակություն ՀՀ-ն ունի, սակայն «Cy-30»-ը ՀՀ-ի համար կարող է լուծել ռազմավարական խնդիրները: Նման ինքնաթիւների անգամ փոքր քանակը՝ 10-12 միավոր, կարող է ուժերի հարաբերակցության հարցում մեծ քան փոխել: Դրանք իրենց զայիչ դերը կատարած կլինեն անգամ հակառակորդի կողմից համանման ինքնաթիւների մեծ քանակի առկայության պայմաններում: Կիրառության արդյունավետությունը և ընդհանուր հաջողությունն արդեն կախված կլինի կիրառության հմտությունից ու պատրաստությունից:

Գալիք պատերազմը դատապարտված է ընթանալ արցախյան լեռներից այն կողմ: Հատկապես կարևոր է պատմական հայոց հողերի՝ Քուու-արաքսյան ջրային սահմանը, որի կամուրջների համար առանձնակի մարտեր կարող են ընթանալ: Սա հայոց պատմական սահմաններն են, որոնք բացի պատմական արժեքից, նաև բնական հզոր սահմաններն են: Այդ մարտերում հայկական ՌՕՌ-ն ստիպված է ունենալ գերճշգրիտ հարվածային միջոցներ ու կործանիչներ, որոնք պիտի պահպաննեն գրոհիչ և ուղղաթիւային ավիացիան²⁵⁷: Կործանիչների ճեղքերումն անմիջապես պետք է համատեղել ՀՕՊ զորքերի և ՌՕՌ-ի միավորմամբ՝ առավելագույն արդյունավետության ու ճիշտ կառավարման նպատակով: Հայկական ՌՕՌ-երը

ուղիղությավորումներ, սպառագինություն և այլն, կարելի է որոշակիորեն շտկել: Հենց այս ճանապարհով կարող են գնալ Զինաստանը և Հնդկաստանը, որոնք պլանավորում են մեծ քանակությամբ նման կործանիչներ ունենալ: 10-20 տարի հետո Արևելքում այս կործանիչները կարող են լուրջ բախումների մեջ լինել ամերիկյան կործանիչների հետ: Զինաստանը, Հնդկաստանը և Ինդրնեղիան կունենան մեծ քանակությամբ նման կործանիչներ, որոնց հետ շահերի բախում կարող են ունենալ ամերիկյան կործանիչներով զինված ճապոնիան և Ավստրալիան: Այս տեսանկյունից էլ շահավետ է նման կործանիչների ճեղքերումը:

²⁵⁷ Այս մասին հանգանանալից տես՝ Արդյունան Ա. Оборона или наступление? О плане ведения войны с Азербайджаном, <http://blog.ararat-center.org/?p=332>

պետք է զինվեն առաջնակարգ կործանիչներով, որոնք թե՛ օդային մարտում, թե՛ վերգետնյա նշանակետերին հարվածելիս մեծ հնարավորություններ ունեն:

Հրետանի: Հրթիուահրետանային սպառազինությունը մեզ համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում՝ նախ իր հզորության, ապա նաև գիտատեխնիկական մակարդակի բարձրացման արդյունքում օրեցօր ամենահզոր ՕՀՄ-ներին ավելի մոտենալու պատճառով: ՀՀ ԶՈՒ-ի ունեցած և ՀՀ անկախության 20 - ամյակի գորահանդեսի ժամանակ ցուցադրված «P-17 (8K14, SS-1c Scud-B, 9K72 P-300 Էլեմբրուս համայիք)», օպերատիվ-մարտավարական հրթիոները, իհարկե, հարձակողական հզոր միջոցներ են, սական դրանք արդեն հնացած են և փոխարինում են պահանջում: Դրանք ՀՀ ԶՈՒ-ի ունեցած ամենաերկար ձեռքն են մարտական գործողությունների ժամանակ: Ներկայունս հայկական բանակը միջոցներ է ձեռնարկում նմանատիպ նոր հրթիուային համակարգեր ձեռք բերելու համար, մասնավորապես խոսքը ռուսական օպերատիվ-մարտավարական «Իսկանդեր (9K720)» նոր համակարգերի մասին է, որոնք զգալիորեն կփոխեն ուժերի հարաբերակցությունը ողջ տարածաշրջանում: Նկատենք, որ վերջին 10 տարում աշխարհում նման զինատեսակներ գրեթե չեն վաճառվում, դրանք ստեղծել են 4-5 պետություններ:

Իհարկե, ՀՀ-ն չի կարող մեծ քանակությամբ սպառազինություն գնել, և չկա նաև դրա անհրաժեշտությունը: Հայկական բանակը հիմնական շեշտը պետք է դնի որակի և ոչ անորակ քանակի վրա: Առաջնորդվելով նվազագույն քանակի, նպատակային ծախսերի և արդյունավետության հիմունքներով՝ մեզ հարկավոր է ձեռք բերել հարձակողական որոշակի միջոցներ. միջոցներ, որոնք հիմնականում իրենց զապողական դերը կկատարեն Աղբբեջանի ռազմավարական օրյեկտներին հասցվող վտանգի առումով: Արժեք-արդյունավետություն-բազմաֆունկցիոնալության տեսանկյունից ելնելով՝ ներկայունս հայկական քանակին անհրաժեշտ են այնպիսի ՕՀՄ-ներ, որոնք ունենան օպերատիվ մարտավարական հեռահարություն՝ հակառակորդի կարևորագույն նպատակակետերին հասնելու համար: Դրանք

պետք է լինեն հուսալի և սպասարկման համար քիչ ծախսեր պահանջող, իսկ հզրությունը պետք է լինի բավարար և՝ վախեցնելու, և իրականում խոցելու համար²⁵⁸.

Ընդհանրապես մեզ համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում համազարկային մեծ կրակի ռեակտիվ համակարգի (ՀԿՌ) նոր զարգացումները: Հայաստանի համար անարդյունավետ և անիմաստ է հեռանկարում ունենալ իին «Смерч» կամ նրան համարժեք այլ համալիր, որոնք օգտագործում են ստվորական շղեկավարվող հրթիռներ: ԱՍՆ-ն անգամ չունի փոքր և միջին տրամաչափի ՀԿՌ²⁵⁹: Այդ գենքերը չունեն մեծ ճշգրտություն, իսկ դրանց զինամթերքի ծախսն ահռելի է, որպեսզի լրացնի ճշտությունը²⁶⁰: Նման գենքերի կիրառությունը պահանջում է մեծ ծախսեր՝ ապահովելով շատ ցածր արդյունավետություն²⁶¹: Գովազդային տվյալների մեջ գրվում է, որ, օրինակ, «Смерч» ՀԿՌ-ն իր 12 հրթիռներով խոցում է 67 հա տարածություն: Վերջերս ստեղծված այս համակարգի ավելի թերեւ տարբերակը, որն ունի ընդամենը 6 հրթիռ, ըստ նույն գովազդային տվյալների՝ դարձյալ ունի 67 հա խոցելու հնարավորություն: Սա

²⁵⁸ Լավ տարբերակ է ոռուսական արտադրության «Искандер (9К720)» օպերատիվ մարտավարական հրթիռային համալիրը: Վերջինս արձակման մեքենայի վրա ունի երկու հրթիռ, ինչը շատ կարևոր հանգամանք է: Համալիրի հրթիռներն ինքնակառավարվող են, ունեն 280 կմ հեռահարություն և 480 կգ նարտական մաս: Հրթիռներն օժտված են բարձր դիպուկությամբ, ուղղորդվում են օպտիկական սկզբունքով, ինչը դրանց մեզ համար շահեկանորեն տարբերում է ամերիկյան հրթիռներից: Ամերիկյան հրթիռները, միգուցէ, ավելի դիպուկ են, սակայն խիստ կախված են արբանյակային ուղղորդումից: Համալիրը սպասարկման մեծ ծախսեր չի պահանջում և ըստ եղած տվյալների՝ հուսալի է: Տարբերակներ շատ կան, սա եզակի հնարավորություն չէ: Շիրոկօրադ Ա., Սոչ. ստր. 255-256.

²⁵⁹ 3ВО, 10.2000, ստր. 26.

²⁶⁰ Նման համակարգերով կրակելու դեպքում սեփական գորքերի անվտանգ հեռավորությունը կազմում է մոտ 1 կմ կամ արգելվում է այն դեպքում, եթե հրանորային հրետանու համար այդ հեռավորությունը կազմում է մինչև 250-300 մետր:

²⁶¹ Латвухин А. Н., Современная артиллериya, М., 1970, стр. 212.

առնվազն տարօրինակ է: Սակայն եթե հարցին մասնագիտորեն մոտենանք, ապա ամեն ինչ պարզ է դառնում: Համակարգը ոչ թե խոցում է այլքան տարածք, այլ ընդամենը իր հրթիռները ցրում է այդ տարածության վրա: Բնականաբար, արդեն կապ չունի քանի հրթիռ ենք արձակում: Եթե անգամ արձակենք 3 հրթիռ, միևնույն է, դրանք ցրվելու են 67 հա-ի վրա: Սա արդեն դիպուկության խնդիր է, իսկ դա նման գենքերի դեպքում լավագույնս կազմում է հեռավորության 1-1,5 տոկոսը: Այս ցուցանիշը նույնն է գրեթե բոլոր մեծ տրամաչափի ՀԿՌՀ-ների դեպքում, որոնք արձակում են չղեկավարվող հրթիռներ: Այսինքն՝ 70 կմ հեռահարության դեպքում ռուսական վերը նշված ՀԿՌՀ-ի հրթիռները շեղվում են մինչև 700-800 մ, ինչը նորմալ է ու կազմում է արդեն մոտ 70 հա:

Հայտնի է, որ Ադրեզանը 1991 թ. վերջից մինչև 1994 թ. գարուն Ստեփանակերտ քաղաքի վրա արձակել է «Град» ՀԿՌԿ-ի ավելի քան 20.000, «Ալազան»-ի՝ մոտ 2.700 հրթիռ, ավելի քան 1900 հրետանային արկեր և այլն²⁶²: Ինչպես կարելի է նկատել, այստեղ հիմնական դերակատարը խորհրդային 122 մմ-ոց արկերն են, որոնք ամենաշատն էին կիրառվում, չնայած բոլորն ել չղեկավարվող և ոչ ճշգրիտ գենքեր են: Հայտնի է, որ արցախյան գոյամարտի ընթացքում հայկական կողմի կորուստները խաղաղ բնակչության շրջանում կազմել են մինչև 2200-2500 մարդ: Եթե մյուս բոլոր գենքերը հանենք և մարդկային բոլոր կորուստներն ել պայմանականորեն հաշվենք, կատացվի Ստեփանակերտում ամեն մի խաղաղ բնակչի սպանելու համար ադրբեջանական կողմը ծախսել է մոտ 10 միավոր 122 մմ-ոց հրթիռ: Բնականաբար, մեր հաշվարկներն ավելի համեստ են, ավելորդ ծախսերն ավելի մեծ են, իսկ այդ քանակության մեջ կան նաև ազատամարտիկներ: Կան նաև համաշխարհային այլ օրինակներ²⁶³:

²⁶² Агаджанян М., Асатрян Э., Минасян С., Азербайджан против Нагорного Карабаха, Еր., 2006, стр. 103.

²⁶³ 2008թ. օգոստոսին տեղի ունեցած մարտական գործողությունների ժամանակ վրացական բանակն առաջին երկու-երեք օրերին, բացի հրետա-

Նույն եզրակացությանն են եկել միջազգային անկախ փորձագիտական գրեթե բոլոր խմբերը, որոնք ՀԿՌՀ-ները համարում են ոչ ճշգրիտ գենք²⁶⁴: Իհարկե, ոմանք կարող են պնդել, որ արկերի քանակը չի կարելի հաշվել մարդկային կորուստների համեմատությամբ, դրանք նախատեսված են բոլորովին այլ խնդիրների համար: Այս գենքերը մեծ դիպուկություն չունենալով՝ զանգվածային ավերածություններից զատ, այլ խնդիրներ գրեթե չեն լուծում:

Նույն անարդյունավետությունը և մեծ ծախսերն են նաև ավիացիոն չղեկավարվող սպառազինության դեպքում: Եթե 122 մմ-ոց և նման հրթիռների դեպքում դեռ որոշակի կիրառության անհրաժեշտություն կա՝ ելնելով դրանց ցածր արժեքից և արձակման միջոցների առկայությունից, ապա մեծ տրամաչափի դեպքում, ինչպես ասեցինք, մեծ ծախսեր կառաջանան: Սովորական չղեկավարվող 300 մմ-ոց հրթիռները ևս էժան չեն: Տարբեր գնահատականներով «Смерч» ՀԿՌՀ-ի մեկ համազարկն արժե մոտ 1.5 մլն դոլար: Նույնքան արժեն ավիացիոն այն հրթիռները, որոնք գերճշգրիտ են և ունեն մինչև 150-200 կմ

նային այլ միջոցներից, Ցիխնվալի քաղաքը և մնացած բնակավայրերն ինտենսիվորեն հրետակուծում եր մինչև 40 միավոր 122 մմ-ոց և մի քանի այլ ավելի մեծ տրամաչափի ՀԿՌՀ-ով: Պատերազմից հետո հայտնի դարձած տվյալներով հարավօսական ընդհանուր կորուստները կազմում են մոտ 1500-2000 մարդ: Հաշվարկները ցոյց են տալիս, որ նման գենքերով յուրաքանչյուր մարդու վրա արձակվել է մոտ 10-11 հրթիռ: (Потери Южной Осетии в войне с Грузией составили 1492 человек, <http://www.regnum.ru/news/1044120.html#ixzz1WKrfJlJIB>; Жертвы грузинской агрессии, 17 сентября, 2008, http://www.interfax.ru/_society/txt.asp?id=33259); (Минасян С., «Пятидневная война», август, 2008; Военно-политический анализ, Кавказ, 2008, Ереван, 2010, стр. 149.);(Мирные жители на линии огня, Грузино-российский конфликт, 2008 (Amnesty International Secretariat Peter Benenson House 1 Easton Street London WC1X 0DW United Kingdom www.amnesty.org) стр. 2.): Նույն վիճակն է նաև Խարայելի դեպքում, որի ուղղությամբ արարական ահարեկիչները մշտապես նման հրթիռներ են արձակում: <http://www.iaf.org.il/4388-39969-en/IAF.aspx>; <http://www.idf.il/1283-15558-en/Dover.aspx>.

²⁶⁴ Минасян С., «Пятидневная война», август, 2008, Военно-политический анализ, Кавказ, 2008, Ереван, 2010, стр. 143-150.

հեռահարություն: Բնականաբար, դրանց արդյունավետությունն անհամեմատելի է: Յավոր, չղեկավարվող հրթիռներով ՀԿՌՀ-ները ուղիղ համեմատելի են ու անգամ փոխարինում են չղեկավարվող հրթիռներով բանակային ավիացիային՝ հարվածային ուղղաթիռներ և գրոհիշներ: Ավելին՝ եթե ընտրության խնդիր կա, շատ ավելի էժան ու համեմատաբար արդյունավետ է ունենալ հեռահար ՀԿՌՀ, քան գրոհիշ ինքնարթիո: Սակայն հարցն այն է, որ երկուսն էլ սխալ ու անարդյունավետ ճանապարհներ են: Ահա, այս պատճառով է, որ արևմտյան մասնագետները դեռ 1980-ականներից մտածում էին դրանց կատարելագործման և փոխարինման մասին: Հրթիռային տեխնոլոգիաների և միկրոէլեկտրոնիկայի զարգացումը քոյլ տվեց մեծ համալիրները կատարելագործել այն աստիճան, որ մի փոքր մեծացվելով՝ վերածվում են դրանք գրեթե մարտավարական հրթիռների: Նշված «MLRS»-ն, «Смерч», «WM-80»-ն, նաև չինական «WS-1B»-ն, «WS-2D»-ն, իսրայելական «LAR-160»-ն, «MAR-290»-ն և այլ համալիրները կատարելագործվելով՝ վերածվել են «մինի» մարտավարական ու անգամ օվերատիվ-մարտավարական հրթիռային համալիրների և արձակում են ոչ թե մեկ, այլ 2-4 հրթիո: Հրթիռների չափերը մեծացել են, դիպուկությունը՝ հիմնականում արբանյակային նշանառմամբ, աճել է մի քանի տասնյակ անգամ: Իհարկե, հրթիռների մեծացմամբ արձակման կայանների վրա նախկին 8-12-ի փոխարեն՝ այսօր տեղադրվում է 2-4 հրթիո, սակայն դա դառնում է անգամ առավելություն: Նմանատիպ հրթիռների կիրառության գործում մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հատկապես ԱԹՍ-ները, որոնք բազում մարտավարական խնդիրներից զատ, կարող են նաև հանդսանալ մարտավարական հրթիռային համալիրների նշանառման համակարգեր: ԱԹՍ-ների ճիշտ կիրառությամբ կարելի է հասնել տեղեկատվական զգալի առավելության, որն էլ ներկայումս որոշիչ է համագորային մարտում: ՀԿՌՀ-ն, մարտավարական և օվերատիվ-մարտավարական սովորական հրթիռներին զիջելով իրենց մարտական մասի հզորությամբ, ունեն նաև որոշակի առավելություն: Հակահրթիռային զենիթահրթիռային համալիրը (ԶՀՀ), մարտավարա-

կան և օպերատիվ-մարտավարական սովորական հրթիռներին զիջելով, իր չափերից ելնելով, ավելի շուտ է հայտնաբերում և որպես արդյունք՝ ավելի հեշտությամբ կարող է խոցել: ՀԿՈՀ-ի հրթիռները չափերով փոքր են, և համազարկով արձակումները լրջորեն փոքրացնում են դրանց հայտնաբերումը, ուղեկցումը և խոցումը: Մեզ համար սա շատ կարևոր է, քանի որ Արքեզանը տիրապետում է «С-300 ПМУ-2» ԶՀՀ-ի և փորձում է ձեռք բերել ավելի կատարյալները²⁶⁵:

Լավ հնարավորություն կա նաև արդեն ձեռք բերված չինական 273 մմ-ոց «WM-80» և ոռուսական «Смерч (9К58)» ՀԿՈՀ կատարելագործել՝ ավելացնելով նաև քանակը: Չինացի մասնագետները կատարել են այդ համալիրի հրթիռների կատարելագործում: Նույն տրամաչափի նոր հրթիռները կարող են արձակվել մինչև 120 կմ: Իսկ ավելի կատարելագործված «Գուարդիան-2» հրթիռները, որոնք մեծացվել են մինչև 406 մմ-ի, կարող են նպաստակալելու խոցել մինչև 280 կմ

²⁶⁵ Նման ՀԿՈՀ-ից լավագույն տարրերակն ամերիկյան 240 մմ-ոց «MLRS» բազմաֆունկցիոնալ ՀԿՈՀ-ն է, որն ունի մի քանի տեսակի՝ 30-ից մինչև 90 կմ հեռահարություն ապահովող, զղեկավարվող և դեկավարվող մարտական մեծ մասերով՝ մինչև 12 հրթիռների (M-26, M-27, M-28, M-29 և այլն) արձակման հնարավորություն: Բացի դրանց, այս համալիրի արձակման կայանից կարելի է արձակել «ATACMS» երկու հրթիռ (MGM-140 և MGM-164 իրենց մարտավարական և օպերատիվ մարտավարական տարրերակներով): Այս հրթիռների տարատեսակները հարմարեցված են ամենատարբեր պայմաններում կիրառելու համար, ունեն նաև կասետային մասեր: «MLRS»-ն ունի արձակման բրորություն կայան: Փաստորեն, «MLRS» բազմաֆունկցիոնալ ՀԿՈՀ-ն փոխարինում է ոռուսական «Смерч (9К58)» ՀԿՈՀ-ին, «Տօռկա (9К79-1)» մարտավարական և «Искандер-Э (9К723)» օպերատիվ-մարտավարական հրթիռներին միաժամանակ: Մեզ ԱՎ-ով երեք տեսակի ՕՀՍ ունենալը լավ հնարավորություն է, որն ավելի նպատակահարմար է նաև մեզ համար: Այստեղ հիմնական խնդիրն այն է, որ ամերիկյան հրթիռների գերճշգլուխությունն ապահովում է արբանյակային ուղղորդմամբ: Իսկ դա, ինչպես գիտենք, օգտագործողի կամքից անկախ գործող համակարգ է և կարող է ամենաանհարմար պահին անշատվել: Lockheed Martin (Vought) MLRS Rockets (M26/M30/M31). <http://www.designation-systems.net/dusrm/app4/mlrs.html>: Гуров С.В., Реактивные системы залпового огня, Тула, 2006, стр. 432; <http://www.sinodefence.com/army/artillery/mlrs/273.asp>.

հեռավորության վրա և դեկավարվում են արբանյակային նշանառությամբ²⁶⁶: Վերջին հրթիռներով, իհարկե, արձակման կայանի վրա արդեն տեղադրվում է ոչ թե ուժ, այլ երեք հրթիռ, սակայն տվյալների փոփոխությունն ուղղակի զարմացնում է: Այն «MLRS»-ի նման ևս բազմանպատակ է: Մարտական տարրեր պայմաններում կարելի է արձակել ցանկացած տեսակի հրթիռ՝ ըստ անհրաժեշտության: Նման հզոր հրթիռներ ունի նաև ոռուսական կատարելագործված համալիրը, որը կարելի է առանձին կամ ոռուսական կողմի հետ համատեղ իրականացնել նաև «Смерч (9К58)»-ի հիման վրա:

Նման մոտ երկու տասնյակ համալիր կարող է փոխել ուժերի հավասարակշռությունը՝ ապահովելով երկարաժամկետ անվտանգություն: Եթե անգամ հայկական ուժերը նույնանման համալիրների քանակով զիջեն հակառակորդին, ապա դրանց առկայությունը թշնամուն բավական կզգաստացնի: Ուազմավարական օրյեկտների նկատմամբ հարվածի մտավախությունն²⁶⁷ ինքնարերաբար այս գենքերը կվերածի զսպողական միջոցների:

Հրանորային հրետանու (փողային հրետանի) սպառազինության տեսակների մեջ ևս անհրաժեշտ է ստեղծել նախաձեռնող, որակական գերազանցության հակակշիռ: Ներկայումս աղբբեզանական բանակի սպառազինության մեջ գտնվող 152,4-203,2 մմ հրետանային համալիրները լեռնային պայմաններում մարտական արագընթաց գործողությունների համար քիչ կիրառելի են²⁶⁸:

Այսպես, 203,2 մմ-ոց «2C7 Πιον» համալիրի փոխարեն կարող է նույնապես կիրառվել խորհրդային արտադրության 240 մմ «2C4 Τιολύπαν» ինքնազմաց ականանետը: Վերջինս նախորդին զիջում է միայն կրակի հեռահարությամբ, սակայն դա բնական է, քանի որ ա-

²⁶⁶ Гуров С. В., Реактивные системы залпового огня, Тула, 2006, стр. 432; <http://www.sinodefence.com/army/artillery/mlrs/273.asp>

²⁶⁷ Նավթահանման և մշակման ոլորտի ենթակառուցվածքներ, մեծ ուազմարազաներ և այլն:

²⁶⁸ Բացառությամբ վերջերս ՌԴ-ից ձեռք բերված համակարգերը:

կանանետը երբեք հրանոթին հեռահարությամբ մրցակից չի եղել: Ընդհանուր համալիրը «2C7 Պիոն»-ից թերև է մոտ երկու անգամ, արկերը ծանր են, հետևարար, հզոր 1.1-2.2 անգամ, իսկ կրակի դիպուկությունը բարձր է 10-30 տոկոսով²⁶⁹: «2C4 Տիոլպահ» ականանետը հաջողությամբ պայքարում է երկարքետոնե ամրաշինական կառույցների դեմ, կարող է կրակ բացել մինչև 80 աստիճան բարձրացված հրանոթով, ինչը շատ կարևոր է լեռնային պայմաններում: Ականանետն ունի հատուկ ուղղորդվող արկեր՝ «Смелчак», որոնց կիրառությունն Աֆղանստանում և Չեչնիայում ապացուցեց դրանց արդյունավետությունը: Ընդամենը 2-4 արկերով թիրախները ոչնչացվում են 80 տոկոս արդյունավետությամբ, իսկ սովորական արկերով խնդիրը կատարվում էր 4-6 արկերով²⁷⁰: Այս ամենը լեռնային տեղանքում «2C4 Տիոլպահ» ականանետը դարձնում է հզոր միջոց: Նման ականանետները կարող են լուրջ հնարավորություն տալ համազորային մարտում:

Հայկական զինուժի համար առաջնային նշանակություն ունեն լեռնային, ոչ ծանր, սակայն ինքնազնաց հրետանային միջոցները, որոնք մեծապես ինտեգրված են հարձակման և հետախուզական ընդհանուր միջոցների հետ: Հիմնականում դրանք են՝ 152,4-155 մմ-ոց ինքնազնաց հրետանային կայանները, ականանետները: Մասնավորապես, մեզ համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ոուսական «2C19 Մետա-С» կայանը, որը հնարավոր է անգամ կատարելագործելով հասցնել համաշխարհային լավագույն մակարդակի: Այստեղ էական է այն հանգանանքը, որ դրանք կարողանան կիրառել դեկավարվող արկերի ոուսական և արևանդյան տեսակներ, կրակեն

²⁶⁹ Ломаченко С. В., Булатов О. Г., Гаврилович С. В., Артиллерия большой мощности, история и перспективы развития, Военная мысль, Март-апрель, 2001, стр. 4-6.

²⁷⁰ Трошев Г. Н., Чеченский излом, Дневники и воспоминания, 2-е изд., М., 2009, стр. 325; Ломаченко С. В., Булатов О. Г., Гаврилович С. В., Артиллерия большой мощности, история и перспективы развития, Военная мысль, Март-апрель, 2001, стр. 5.

արագ, տարրեր հետազծերով, ինչպես ժամանակակից նմուշները: «2C19 Մետա-С»-ը հարմար է նաև նրանով, որ կարող է կիրառել խորհրդային նախկին նույն տրամաչափի գրեթե բոլոր արկերը: Կարելի է անգամ ավելացնել արդեն գոյություն ունեցող «233 Ակացիա»-ների քանակը և կատարելագործել դրանք: Նման կայաններն ու դրանց կրակը ճկում են, շատ արագ են խուսանավում, ինչը ժամանակակից մարտում, հատկապես լեռնային տեղանքում, մեծ նշանակություն ունի: Ապագան պատկանում է ինքնազնաց և արագաշարժ հրետանուն, քանի որ լեռնային տեղանքում քարշակվող հրանոթները մեծ խնդիրներ են ստեղծում: Աշխարհի առաջատար քանակներում քարշակվող և ինքնազնաց հրետանու հարաբերակցությունը կազմում է գոնե 50/50:

Կապ: Ներկայում կապի գորքերի զարգացման ընթացքում իրականացվում են աննախաղեա վերափոխումներ և կատարելագործումներ: Կապի համակարգի թվայնացման գործընթացն ակտիվ փուլում է: Զինված ուժերի էլեկտրոնային փոստի զարգացման և ավտոմատ կառավարման համակարգերի ներդրման մեծածավալ աշխատանքներ են ընթանում: Հենակետային կապի հանգույցներում ներդրվում են հայրենական արտադրության դաշտային թվային ռադիոկայաններ, լոկալ մի շարք ցանցեր են: ‘Դրանց շնորհիվ’ ՀՀ զինված ուժերի տարրեր վարչություններում և գործադրում ավտոմատացվում են բազմաթիվ գործառույթներ՝ էապես բարձրացնելով հաշվառման և հատուկ բնույթի տարրեր խնդիրների կատարման որակը:

Խնմիներական ծառայություն: Մարտական գործողությունների ավարտից հետո ինքնուս սակրավորների ու մասնագետ առաջին սպանների գործը կանգ շառավ, քանի որ հետախույզների և սակրավորների համար դրանք երբեք չեն ավարտվում: Կառուցվեցին և սարքավորվեցին պաշտպանական նշանակության հարյուրավոր կիլոմետրեր ծգվող ճանապարհներ ու արգելափակոցներ: Մեծ աշխատանքներ կատարվեցին մարտական հերթապահություն իրականացնող ստորաբաժանումների անձնակազմի անվտանգությունն ապահովելու և կենցաղային պայմանները բարելավելու համար: Կա-

ոուցվել են լեռնային այնպիսի ճանապարհներ, որոնք ապահովում են զորքերի հաղորդակցությունը անհնարին թվացող շատ տեղանքներում²⁷¹: Առանձին, ինժեներասակրավորային խաղաղապահ գումարտակի ուժերով Տավուշի և Սյունիքի մարզերում ականազերծվել են հսկայական տարածքներ: Մեր սակրավորները ընդգրկվել են միջազգային խաղաղապահ առաքելություններում՝ 2003-2007 թթ. գործելով Իրաքում, 2010 թ.՝ Աֆղանստանում:

ՈՒՊ: Հակառակորդի ղեկավարման ռադիոկապերի ռադիոէլեկտրոնային ճնշումը կարևորագույն խնդիրներից է: Նոր դարաշրջանի պատերազմներում դրանց դերը էլ ավելի կարևորվի: Շնորհիվ ռադիոէլեկտրոնային պայքարի ստորաբաժանումների անձնակազմի հմուտ աշխատանքի՝ նոյնիսկ մարտեր են հաղթում: Ռադիոէլեկտրոնային պայքարի գործերն այսօր ՀՀ ԶՈՒ-ի այն գաղտնի ու հզոր խաղաքարտերից մեկն են, որոնց մասին ստվորաբար քիչ բան է հայտնի լինում, սակայն մեծ գործ են կատարում՝ հետախուզության գաղտնի ստորաբաժանումների նման:

Թիկունք: Զինված ուժերի թիկունքն այսօր ժամանակին ու որակով լուծում է զորամիավորումների, միավորումների և զորամասերի առօրյա գործունեության թիկունքային ապահովման խնդիրները: Հարստացվում են անձնակազմի սնունդն ու հանդերձանքը, բարելավվում են զինծառայողների կենցաղային պայմանները: Ներկայում հայ զինվորը մարտական դիրքերում տասնյակ տեսակի պահածոն է ստանում, բնական հյութ, խտացրած կաթ և այլն:

Բուժձառայություն: Ներկայումս զինված ուժերում գործում են բազում հոսպիտալներ և բուժհաստատություններ: Շատ քիչ հիվանդություններ կան, որոնք չեն բուժվում ուսումնաբժիշկական հաստատություններում: Այսօր բանակում ծառայում է բժշկական զիտուր-

²⁷¹ Ինժեներական ծառայության նախկին պետ գեներալ-մայոր Ադրյանի Ռ. զեկույցները և անձնական արխիվները: ՀՀ ՊՆ Օհանյան Ս., զմահատականները բանակային կորպուսների մարտական հենակետերի այցելությունների ժամանակ:

յունների 5 դոկտոր և 35 թեկնածու: Բժշկական ապահովումը բարձր մակարդակի վրա է, ներկրվում են ժամանակակից բազմատեսակ սարքավորումներ և համակարգեր, ռազմական բժիշկները մշտապես կատարելագործման դասընթացներ են անցնում արտերկրում²⁷²:

Նյութատեխնիկական ապահովում և կապիտալ շինարարություն: Փորձագետների գնահատմամբ զինված ուժերի մարտունակությունն ապահովող նյութատեխնիկական միջոցների կենտրոնացված մատակարարումն ու գործընթացի բափանցիկությունն ապահովելու գործում մեծ աշխատանք է կատարվել: Բանակի գննան և մատակարարման համակարգը համարվում է օրինակելի պետության համար: Բանակում կառուցվել են 15 նոր զինավան և շուրջ 300 տարբեր կառույց, նորոգվել է մեծ ու փոքր 400 շինություն²⁷³: Ամեն տարի տասնյակ սպաներ նոր բնակարաններ են ստանում, իսկ հարյուրավոր զինվորներ քնում են նոր կացարաններում: Կառուցվող նոր զորանցներում ու կացարաններում արդեն նախատեսված են ամենօրյա բաղնիքներ և հանդերձարաններ՝ անմիջապես նեցարաններում²⁷⁴:

Լուրջ առաջընթաց է արձանագրվել զորքերի ծառայության ու զինվորական ծառայության անվտանգության ապահովման ասպարեզներում: Կարգապահության և մարտունակության բարելավման ցուցանիշները երևում են քվերով: Այսպես, 2007-2012 թթ. ընթացքում մոտ կրկնակի պակասել են ինքնախեղումների, ինքնասպանություն-

²⁷² Փարսադանյան Ա. Մ., ՀՀ ԶՈՒ-ի ռազմաբժշկական ծառայության զարգացման որոշ հայեցակարգային հարցեր, Հայկական բանակ, 4(70). 2011, էջ 9-18; Սերոբյան Ա. Ց., ՀՀ ՊՆ կենտրոնական պոլիկլինիկայի գործունեությունը ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում, Հայկական բանակ, 4(70). 2011, էջ 34-40:

²⁷³ Զորքերի բնակավորման և կապիտալ շինարարության վարչության տարվա ամփոփիչ հաշվետվություն-գեկույց, 2013:

²⁷⁴ ՀՀ ՊՆ Օհանյան Ա., հասուլ հրահանգ, որը ձևակերպվել է կապիտալ շինարարության դեկավար փաստաթրերում:

ների, դիտավորյալ սպանությունների և այլ դեպքերը²⁷⁵: Մահվան դեպքերը նշված ժամանակահատվածում մոտ 70-ից իջել են 50-ի, որոնցից կարգապահության հետ առնչություն ունեցողները կազմում են մոտ 35, իսկ 2013 թ. ընթացքում՝ նախորդ տարվա հետ համեմատած, նվազել են 30 տոկոսով՝ կազմելով 33 դեպք: Առաջնագծում, շնորհիվ ձեռնարկված բացառիկ միջոցառումների, հակառակորդի կրակից տարեկան կորուստները նվազել են շուրջ երեք անգամ՝ հասնելով մինչև 5-6-ի: Բանակի դեկավարության համար դեռ մտահոգիչ են մնում միջանձնային հարաբերությունները, որոնք հիմնականում գալիս են հասարակական կյանքից, և դրանց դեմ լուրջ պայքարել է հարկավոր: 2014 թ. պաշտպանության նախարարը հայտարարել է բանակում փողոցային բարքերի և արատավոր արժեքների դեմ պայքարի տարի՝ միաժամանակ ահազանգելով, որ հատկապես վտանգավոր է, այսպես կոչված, հեռուստադաստիարակությունը:

Սոցիալական ապահովություն: Մեծ ծրագրեր են իրականացվում զինծառայողների, զոհված, մահացած ու անհայտ կորած ազատամարտիկների և զինծառայողների սոցիալական պաշտպանության ոլորտում: Միայն վերջին 5 տարիներին ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը զինծառայողներին հատկացրել է 1.495 ծառայողական բնակարան: Բնակարան ձեռք բերելու համար անհատույց պետական ֆինանսական աջակցություն է հատկացվել զոհված, հաշմանդամ դարձած և կարիքավոր զինծառայողների գրեթե 2.000 ընտանիքների²⁷⁶:

Հասարակական վերահսկողություն: Բանակի գործունեության արդյունավետ միջոցներից մեկը նաև բանակի նկատմամբ հասարակական վերահսկողության կարևորությունն է: Քայլեր են իրականացվում բանակի նկատմամբ հասարակական վերահսկողության մեխա-

²⁷⁵ ԱՀՏԱ վարչության պետ գեներալ-մայոր Ալեքսանյանի Ա. գաղտնի գեկույց ՊՆ Օհանյան Ս.:

²⁷⁶ Չորքերի բնակավորման և կապիտալ շինարարության վարչության և ՀՀ ՊՆ աշխատակազմի համատեղ տեղեկանք:

Աիզմների կատարելագործման և զինված ուժերի կենսագործութեությունն առավել բափանցիկ դարձնելու ուղղությամբ: Սա 21-րդ դարի բանակի ձևավորման կարևորագույն քայլերից մեկն է: Բանակ-հասարակություն կապի ամրապնդումը իրականացվում էր ոչ միայն լսարաններում ու դահլիճներում տեղի ունեցող հանդիպումների, այլև զորամասեր ու մարտական փառքի վայրեր գնացած պատահների և երիտասարդության հայրենաճանաչողական արշավների, զորամասային առօրյային ծանոքանալու միջոցով: Հասարակական տասնյակ կազմակերպություններ տարեկան մոտ 80 այցելություն են կազմակերպում զորամասեր, որոնց ժամանակ ստուգում և իրենց աշխարհով են տեսնում բանակային առօրյան: ՊՆ ղեկավար կազմը մասնակցում է ամենատարբեր միջոցառումների՝ համապատասխան հրավերներով²⁷⁷: Պաշտպանության նախարարությունն աջակցում է նախագորակոչային տարիքի պատահների և ուսանողների ռազմահայրենասիրական դաստիարակությանը, նախնական զինվորական պատրաստության դրվագների բարելավմանը: Այդ պատճառով լուրջ օգնություն է ցուցաբերվում հանրապետության դպրոցներին: Հատկացվել են տասնյակ վարժասարքեր, նախատեսվում է ևս մի բանի տասնյակը²⁷⁸: Ոմանք երբեմն առարկում են, թե դրանով բանակը շեղվում է իր գործառույթների իրականացումից, սակայն, մեր կարծիքով, այդ մոտեցումը սիսալ է: Բանակը հնարավորության դեպքում պատրաստ է և ավելի աջակցել դպրոցականներին:

Հասարակական սեկտորում բանակն այսօր ամենաքննադատվող կառույցներից մեկն է, որը նաև օգտակար է: Բանակը որդեգրել է բափանցիկ աշխատանքը, որը միանշանակ բերելու է ոլորտի առողջացմանը: Օրինակները բազում են²⁷⁹:

²⁷⁷ Տ և ՀԿ վարչության պետի տարեկան հաշվետվություն, 2013:

²⁷⁸ Գեներալ-լեյտենանտ Մարգարյան Մ., զեկույցը ՀՀ ՊՆ կրթության և զիտության նախարարության հետ անցկացված համատեղ ֆորումին, 2013:

²⁷⁹ Հարությունյան Հ., Հունվարի 28. Բանակի տոն ու մարդկային ոլբերգություն, ԱԶԳ, #6, 29-01-2013, էջ 1-3:

Նվազախումբ և պատվո պահակախումբ: 1992 թ. ստեղծվեց զինված ուժերի զինվորական միացյալ փողային նվազախումբը, որը ղեկավարում էր ՀՀ վաստակավոր արտիստ, «Մարտական ծառայության» մեդալի ասպետ, գնդապետ Արմեն Պողոսյանը: Նույն թվականին ստեղծվեց նաև պատվոպահակային վաշտը: Վերջինիս կայացման գործում մեծ են 2-րդ աստիճանի «Մարտական խաչ» շքանշանի ասպետ, գնդապետ Կարեն Մարգարյանի, փոխգնդապետներ Աշոտ Հակոբյանի և Վարդան Խանջյանի ներդրումները:

Հոգևոր ծառայություն: Առաքելական եկեղեցին և նրա սպասավորները մշտապես ծառայություն են իրականացնում հայոց բանակում: Արցախի թեմի առաջնորդ Պարզե արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանի հոգևոր գործունեությունը՝ արցախյան պատերազմի ժամանակ, չափազանց բարձր է գնահատվում: Այսօր բանակում իրենց ծառայությունն են իրականացնում նաև հոգևորականները: Մոտ ապագայում զինված ուժերի բոլոր գորամասերը կունենան իրենց մատուռները, և յուրաքանչյուր զինվոր հնարավորություն կունենա բարձրացնելու իր սրտի աղոթքն առ աստված:

Քննչական ծառայություն և դատախազություն: Բանակաշինության նոր փոսի և կատարելազործման արդյունքներից մեկն էլ ՊՆ քննչական մարմնի ստեղծումն էր: Հանրապետության զինվորական դատախազության հետ միասին՝ քննչական ծառայությունը հսկայական աշխատանք է կատարում զինված ուժերում օրինականության ու կարգուկանոնի պահպանման, հանցագործությունների բացահայտման, հանցագործություն կատարած անձանց հայտնաբերման և նրանց պատասխանատվության ենթարկելու ուղղությամբ:

Զորամիավորումներ: Հայոց բանակը շարունակում է հիմնականում բաղկացած մնալ պաշտպանության բանակից և հինգ բանակային կորպուսներից: Հիմնական հատվածի պաշտպանությունը իրականացնում է պաշտպանության բանակը: Հայաստանի Հանրապետության հարավարևելյան սահմանների պաշտպանությունը պատվով են իրականացնում բանակային առաջին կորպուսի գորամասերը, որոնք ստեղծվել են 1996 թ.:

Փառապանծ ավանդույթներ ունեն բանակային 2-րդ կորպուսի ստորաբաժանումները: Կորպուսը կազմավորվել է 1996 թ.: Այդ կորպուսի ստորաբաժանումները, որոնք հմտացել էին լեռնային տեղանքում մարտական գործողություններ իրականացնելու ժամանակ, փառքով են պսակել իրենց մարտական ուղին և այժմ ներգրավված են մարտական հերթապահությունում՝ Քարվաճառի ու Վարդենիսի հատվածում:

Բանակային 3-րդ կորպուսը ևս ձևավորվել է 1996 թ.: Զորամիավորման մարտիկները պաշտպանում են Հայաստանի հյուսիսարևելյան սահմանները՝ Տավուշի, Նոյեմբերյանի ու Իջևանի շենքերը: Այդ կորպուսի՝ նոր ձևավորվող 3-րդ հատուկ բրիգադի մարտիկները, Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության օպերատիվ արձագանքման հավաքական ուժերի մասն են կազմում: Նրանք պատրաստ են արագ արձագանքել ցանկացած ճգնաժամի: Բանակային այս կորպուսն իր պաշտպանության տեղամասում ունի հայկական մի քանի գյուղեր, որոնք հակառակորդի կրակի տակ են²⁸⁰: Ահա նաև այս առումով են բարդ այս կորպուսի խնդիրները: 2013 թ. բանակային 3-րդ կորպուսի տեղամասում հակառակորդն ավելի շատ է խախտել հրադադարը, քան արցախյան հատվածում:

Հանրապետության հարավարևմտյան սահմաններում տեղաբաշխված են բանակային 4-րդ կորպուսի զորամասերը, որոնք հիմնականում կազմավորվել են 1997-2000 թթ: Բանակային այդ կորպուսը պահպանում է նախիջևանյան սահմանը և, այսպես կոչված, Երևանյան դարպասները: Բանակային 4-րդ կորպուսի կազմում է սպարապետ Վ. Սարգսյանի անվան գրունդը, բանակային 5-րդ կորպուսի կազմում՝ Թամանյան 89-րդ դիվիզիայի անվան հատուկ գունդը:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում, գիտության և տեխնիկայի թոփշքած զարգացման արդյունքում, ռազմական գործում աննախադեպ շափերի է հասել գիտելիքների և նորագույն տեխնոլոգիաների

²⁸⁰ ՀՀ տարածքում կա շուրջ 27 հայկական գյուղ, որոնք գտնվում են հակառակորդի կրակի տակ, դրանցից 90 տոկոսը Տավուշում է:

իմացության տեսակարար կշիռը: Ուզմական գործը վերածվել է զիտելիքահենք ասպարեզի²⁸¹:

Ընդհանուր առմանք հայոց բանակի հետպատերազմյան զարգացումը կարելի է բաժանել երեք հիմնական փուլերի.

1. Մարտերից հետո բանակը գորանոցներ վերադարձնելն էր: Սա ենթադրում էր՝ եղած գորքերի համապատասխան ստորաբաժանումների և գորամասերի կազմում, ոեմիմային համապատասխան ծառայությունների կազմակերպում, հանդերձավորում, նորմատիվային բոլոր պահանջներով նյութական և այլ ապահովումների հստակեցում: Ամեն օր կազմավորվում էին նորանոր գորամասեր, հստակեցվում էին հաստիքները, ստացվում էր նոր սպառագինություն և ռազմական տեխնիկա: Կատարվում էր գորակոչ, համալրումը բավականին դժվար էր. ազատամարտիկները փոխարինվում էին ժամկետայիններով և դրանով առաջանում էին բազում նոր խնդիրներ: Զորքերն իրենց մարտունակության պահպանման համար ստիպված էին անցկացնել մշտական գորավարժություններ, որոնց համար մեծ ուսուրացներ էին հարկավոր: Այդ փուլը, իհարկե, աշքի էր ընկնում մեծ բարդություններով, ճախարարը հիմնականում Վ. Սարգսյանն էր, որի համար «աղայական», հերոսական բանակը ամենամեծ ձեռքբերումն էր²⁸², սակայն այդ բանակը հարկավոր էր կերպարանափոխել: Հիմնականում 1995-1997 թթ. այդ գործընթացը սկսվեց, որը տևական ու դժվարին ընթացը ունեցավ:

2. Երկրորդ փուլը հենց ազատամարտիկների բանակը կանոնավոր, դասական բանակ դարձնելու փուլն էր: Այդ փուլի ժամանակային սահմանները պայմանականորեն կարելի է հանարել 1996 թ. մինչև 2006-2007 թթ.: Այս փուլում ավելի հստակեցվեցին ՊՆ և ԳԸ

²⁸¹ Քորանջյան Հ. Ս., Չիլինգարյան Դ. Ս., Ավետիսյան Վ. Պ., Սինասյան Ա. Ա., Պաշտպանական քաղաքականություն հասկացությունը՝ որպես Հայաստանում պաշտպանական քարեփոխումների իրականացման տեսական-մեթոդաբանական գործիք, Հայկական բանակ, 1-2(59-60), 2009, էջ 8-19:

²⁸² Վազգենը բանակի հավերժ Սպարապետն է, Հունվար 29 2004, <http://www.aravot.am/2004/01/29/316800/>

վարչությունների հստակ աշխատանքները, զորամիավորումների և զորամասների կառուցվածքն ու հաստիքները, մեծապես լուծվեցին զորակոչի, զորքերի հանդերձավորման, սննդի ու մատակարարման բոլոր հարցերը: Հայոց բանակը համարվում էր նորանոր սպառագինությամբ և ռազմական տեխնիկայով: Ամեն տարի անցկացվում էին մեծածավալ ու ավելի հզոր զորավարժություններ: Պաշտպանական բնագծերը հագեցան ու համալրվեցին: ԶՈՒ-ն ապահովեց խոր էշելուացում, որի ժամանակ տեղադրվեցին հազարավոր ականներ, փորվեցին հակատանկային հարյուրավոր փոսեր, քաշվեցին փշալարեր: Հագեցած այդ բնագիծը հակառակորդը պայմանականորեն անվանում էր «Օհանյանի զիծ»²⁸³: Այդ ամենը եթե չի էլ չեղորացնում հակառակորդի առաջինադացումը, ապա զգալիորեն բարդացնում է նրա մարտական ակտիվ գործողությունները: Լուծվում էին կադրային հարցերը, ավելանում էր նաև ազիտական և ակադեմիական կլիրությամբ սպաների բանակը: Ծատ ստորաբաժանումներ, համալրվելով նոր զենքերով, վերաճեցին ավելի մեծ ստորաբաժանումների: Ազատամարտիկների բանակը դարձավ արհեստավարժ ու դասական բանակ՝ ազգային որոշակի տարրերով: Այսպիսով՝ բանակը դասական ձևութեան ու կառուցվածք ստացավ, սակայն դեռ կային որոշ թերություններ, որոնք հիմնականում պայմանավորված էին սոցիալ-տնտեսական և օրենսդրական հիմքերով:

3. Բանակի զարգացման երրորդ փուլը ընդգրկում է 2007-2008 թթ.: Խնդիրը, այսպես ասած, 20-րդ դարի բանակը 21-րդ դարի բանակ դարձնելն էր, այն էլ՝ ոչ մի որևէ երկրի բանակի պատճենով: Բանակը մեծապես կերպարանափոխվեց՝ խորիրրային դասական բանակային ընկալում ունեցողների համար անգամ անճանաչելի աստիճանի: ՀՀ ՊՆ-ն ստեղծման առաջին իսկ օրվանից սերտ համագործակցություն էր հաստատել զարգացած պետությունների զինված ուժերի հետ՝ ՀՀ անվտանգությունն ապահովող միջավայրն ամ-

²⁸³ Якубян В., Армяно-азербайджанская война, на чьей стороне Кремль?. <http://old.express.am/karabakh/karabakh3.html>. 8 декабря 2009 года.

րապնդելու և ընդլայնելու նպատակով: Ինտեգրվում էր ռազմաքաղաքական հեղինակավոր դաշինքներին ու ակտիվորեն մասնակցում դրանց ծրագրերին: Միջազգային լայնաֆորմատ համագործակցության տրամաբանական շարունակությունը դարձան Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական բարեփոխումները: Դրանց իրականացման գործընթացը սկսվեց դեռ 2005-2006 թթ.: ՀՀ ՊՆ Սերժ Սարգսյանի գլխավորությամբ և գեներալ-մայոր, քաղաքական գիտությունների դոկտոր Հայկ Չորանջյանի գիտական դեկավարությամբ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ մշակվեցին ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարությունը և վերջինիս հիման վրա ՀՀ ռազմական դոկտրինը²⁸⁴, որոնց ընդունումը հնարավորություն ընձեռեց սահմանել պաշտպանական բարեփոխումների նպատակները, գերակայությունները և, հիմնական ուղղություններն ու խնդիրները և մշակել պաշտպանական բարեփոխումների՝ մինչև 2015 թ. ընդգրկող ծրագիրը: Այն, վերջին երեք տարում իրականացված պաշտպանության ռազմավարական վերանայման գործընթացի հետ, հիմք դարձավ ԶՈՒ-ի զարգացման հնգամյա ծրագրի մշակմանը, որի կատարումով կապահովվի պաշտպանության ոլորտի երկարաժամկետ ու կայուն զարգացումը: Ներկայում ընթանում է վերանայման գործընթացը: Բանակի կառուցվածքը ենթարկվեց լուրջ փոփոխությունների. ավելի հստակ տարանջատվեցին ՀՀ ՊՆ և Գ-Ը գործառույթները, դրանց համապատասխան կրծատվեցին որոշ հաստիքներ և ստեղծվեցին նորերը: Զորքերի դեկավարման հարցում հստակեցվեց Գ-Ը դերը: Հ. Զորանջյանի կողմից դեկավարվող Դ. Կամայանի անվան ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտը (ԱՌՀԻ) իր տեսակի մեջ բացառիկ կառույց է, որը լինելով ՀՀ ՊՆ-ն կազմում՝ իրականացնում է ազգային և ոչ միայն ազգային ռազմավարական լայնածավալ

²⁸⁴ Managing Strategic Changes Through DEEP Reforms: A View from the Perspective of U.S.-Armenia "Smart Power" Cooperation. Kotanjian, Hayk // Connections (18121098); Fall2012, Vol. 11 Issue 4, p83.

ուսումնասիրություններ ռազմաքաղաքական դեկավարությանը տալով երկարաժամկետ պլանավորման ուղեցույցները: Պաշտպանության նախարար Ս. Օհանյանի կարգադրությամբ և ՊՆ 2008 թ. մայիսի 30-ի կողեզիայի որոշմամբ ՊՆ ԱՌՀ-ի «Հայկական քանակ» ռազմագիտական հանդեսն իր 2008-2012 թթ. մասնագիտացված համարներում կազմակերպել է պաշտպանական համակարգի բոլոր ոլորտների հեռաժամկետ ու բարեփոխման ուղենիշների համակարգային մշակումը՝ ՊՆ և ԳԸ, ՀՀ նախարարությունների ու գերատեսչությունների, նաև Հայաստանի ազգային ակադեմիայի ու գիտական այլ կազմակերպությունների առաջատար մասնագետների ներգրավմամբ: Բանակաշխնության արդի փուլի, ՀՀ ԶՈՒ բարեփոխումների ուղենիշների մասնագիտական համակարգը ՊՆ ԱՌՀ-ի կողմից 2013 թ. ի մի է բերվել «Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական-անվտանգային համակարգի բարեփոխման ուղենիշները» փորձագիտական երկհատորյակում²⁸⁵:

Հայաստանի Հանրապետության բանակաշխնության արդի խնդիրների համակարգային իմաստավորմանն ու լուծմանն է նպատակառուղիված 2012 թ. ՀՀ ՊՆ ԱՌՀ-ում գործող «Քաղաքական գիտություններ և միջազգային հարաբերություններ» գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհրդի հատուկ նիստում ՀՀ Պաշտպանության նախարար Սեյրան Օհանյանի թեկնածուական ասենախոսության պաշտպանությունը²⁸⁶:

²⁸⁵ Օհանյան Ս., «Մուտքի խոսք». «Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական-անվտանգային համակարգի բարեփոխման ուղենիշները». Մաս I, էջ 3, 4:

²⁸⁶ «Սեյրան Օհանյանը՝ քաղաքական գիտությունների թեկնածու». Ներկայացնում ենք Քաղաքական գիտությունների դրկտոր (ՌԴ), Պաշտպանական ազգային համալսարանի հրավիրված առաջատար պրոֆեսոր (ԱՄՆ), Քաղաքական գիտությունների գծով ԱՌՀ-ում գործող «Քաղաքական գիտություններ և միջազգային հարաբերություններ» գիտական աստիճաններ շնորհող ԲՌՀ-ի մասնագիտական խորհրդի նախագահ, ՀՀ ՊՆ ԱՌՀ-ի պետ, գեներալ-մայոր Հայկ Քորանջյանի հաղորդագրությունը. ՀՀ ՊՆ Ազ-

Հայաստանում բանակաշինության գործընթացի անընդհատ արդիականացմանն է ծառայում ՈՒՀ-ի, ԱՄՆ-ի ուղեղային աշխարհահոչակ կենտրոնների գործակցությամբ (Հարվարդի համալսարան, ԱՄՆ պաշտպանական ազգային համալսարան, ՈՒ նախագահին կից պետական ծառայության ռուսաստանյան ակադեմիայի «Ազգային անվտանգության ամբիոն») ՀՀ ՊՆ ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի կողմից մշակված պաշտպանական-անվտանգային հասկացությունների և տերմինների հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բացատրական բառարանի մշակումը, ինչը ՀՀ Նախագահ Սերժ Սարգսյանի գնահատմամբ ծառայելու է Հայաստանյան բանակաշնության համապատասխանությանը՝ արևանդյան և ռուսաստանյան պաշտպանական-անվտանգային համակարգերին²⁸⁷:

ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում՝ 2009 թ. կազմավորվեց ՀՀ ԶՈՒ Գ-Ը ռազմավարական պլանավորման վար-

գային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտում գործող Քաղաքական գիտություններ և միջազգային հարաբերություններ գիտական աստիճաններ շնորհող խորհրդի՝ բանակաշինության արդի խնդիրներին նվիրված հատուկ նիստում տեղի է ունեցել պարոն Սեյրան Օհանյանի թեկնածուական ատենախոսության պաշտպանությունը, որի արդյունքներով հայցորդին շնորհվել է բաղարական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Report.am. 3:45 21/12/2012, <http://report.am/news/society/seyran-ohanyan-qaxgitutuyunneri-teknacu.html>

²⁸⁷ Սարգսյան Ա., «Հայաստանի Հանրապետության եռալեզու պաշտպանական-անվտանգային բառարանի՝ որպես ազգային անվտանգության համակարգի զարգացման և միջազգային անվտանգության ճարտարապետությանն ինտեգրման գործիքարան», «Պաշտպանական անվտանգային տերմինների բացատրական հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն, ռուսերեն-հայերեն, անգլերեն-հայերեն բառարան». Կազմողներ՝ Չիլինգարյան Դ., Սարգսյան Ա., Խմբագրական խորհրդի նախագահ Քորանջյան Հ., ՀՀ ՊՆ ԱռՀՀ, Եր., 2012, էջ. VII, 800 էջ. Նույն տեղում. Օհանյան Ս. «Պաշտպանական-անվտանգային տերմինների եռալեզու բացատրական բառարանի դերը՝ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական բարեփոխումների լույսով», էջ X:

չությունը: Հենց այդ վարչության ուժերով է իրականացվում ԶՈՒ-ի կայուն զարգացման և պաշտպանության ռազմավարական վերանայման ծրագիրը: Վերլուծությունների արդյունքում որոշվում են հավանական պատերազմի ռազմավարական բովանդակությունը, ռազմագործողությունների և դրա վարման օպտիմալ միջոցները և այլն: Մշակվեցին ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների 2010-2015 թթ., ՀՀ սպառագինության և ռազմական տեխնիկայի զարգացման պետական ծրագրերը, ՀՀ ԶՈՒ զարգացման պլանը: Իրականացվում են կարենք մի շարք այլ աշխատանքներ՝²⁸⁸: Ներկայում ՊՆ Ս. Օհանյանի դեկավարությամբ վերանայվում է ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների հիմամյա հաջորդ ծրագրը, որը կհաստատվի մինչև 2016 թ. և կներառի 2016-2020 թթ.: Այն ևս բխում է ՀՀ ռազմական դոկտրինից և ազգային անվտանգության հայեցակարգից:

Կաղրերի հարցում արձանագրվեցին զգալի արդյունքներ, գումարտակի և դիվիզիոնի հրամանատարներից բարձր բոլոր պաշտոններում ներկայումս նշանակվում են միայն ակադեմիական կրթությամբ սպաներ, այսինքն՝ ռազմական մագիստրոսների աստիճանով, իսկ ավելի ցածր պաշտոնների նշանակում են հիմնականում լրացուցիչ կրթություն ստացած սպաների, որոնք այդ պաշտոններում նշանակվելու համար անցել են հատուկ դասընթացներ: Հաստատվեցին հիմնարար մի շարք փաստաթղթեր՝ զինված ուժերի տեխնիկական հագեցվածությունը, սպառագինության և ռազմական տեխնիկայի տեսականին պահպանելու ու զարգացնելու նպատակով: Դրանց հիման վրա իրականացվեց բանակը նորագույն ռազմական տեխնիկայով համալրելու գործընթացը: Ամեն մի զորամիավորման համար ստեղծվում են համապատասխան պաշարներ ու պահեստներ, նորագույն

²⁸⁸ Այս փուլի բարեփոխումների մասին ընդհանուր տես՝ Օհանյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության ԶՈՒ անցած ուղին, ներկան և ապագան, Հայկական բանակ, 2012, թիվ 1-2, էջ 15-25; Օհանյան Ս., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացումը, որպես պաշտպանական բարեփոխումների առաջնային խնդիր, Հայկական բանակ, 2011, թիվ 3, էջ 9-17:

ու ժամանակակից հնարավորություններով զորավարժարաններ: Ա-մեն մի զորամիավորում ապահովման և մարտական պատրաստության առումով դառնում է առավելագույն ինքնուրույն և ինքնարավ:

Բանակաշինության այս փուլերում, եթք զորքն անցավ նաև առօրյա ծառայության, ի հայտ եկան մի շարք թերություններ, որոնք կապված էին ինչպես կառուցվածքակազմակերպչական նրբությունների, այնպես էլ երկրի սոցիալ-տնտեսական և այլ իրավիճակների ու պատճառների հետ: Մասնավորապես՝ բանակի որոշ ստորաբաժանումներում հայտնվեցին այնպիսի կադրեր, որոնք մարտական զործողությունների օրիհասական պահին իրենց դերը կատարել էին, սակայն բանակաշինության այս փուլում անեկիք չունեին, քանի որ չին տիրապետում համապատասխան զիտելիքների, փորձի և հմտության: Նրանցից միանգամից ձերբազատվել հնարավոր չեր, քանի որ համապատասխան բանակի կադրեր պարզապես չկային:

Բանակաշինության այս փուլում ի հայտ եկան նաև այլ թերություններ՝ մատակարարման հետ կապված: Բանակի համար անհրաժեշտ նյութական միջոցները հիմնականում ձեռք էին թերպում ուղղակի գնումների միջոցով, ինչը կոռուպցիոն մեծ ռիսկեր էր պարունակում: Դրա առաջն առնելու համար որոշվեց հրաժարվել մատակարարումների այդ մոտեցումից՝ անցնելով տենդերային գնումների տարրերակին:

Ներկայումս բանակի կարևորագույն խնդիրներից է նաև երիտասարդ սերնդի՝ նորակոչիկ զինվորի գաղափարական դաստիարակության խնդիրը: Բանակի դեկավարությունը դրա համար փորձում է շեշտը դնել զինվորների գաղափարական դաստիարակության վրա: Այդ գործում բանակը միշտ պատրաստ է եղել ցանկացած աջակցության հասարակական բոլոր շերտերի կողմից, այդ թվում՝ նաև մամուլի²⁸⁹:

²⁸⁹ Տես Հարությունյան Հ., Խոսքը կարող է կյանք արժենալ, կամ գենքի մեջ դրված փամփուշտը նախատեսված է միայն թշնամու համար, ԱԶԳ, #96, 11-06-2013, էջ 2-3:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Երրորդ հանրապետության հայոց ազգային բանակն անցել է զարգացման երեք հիմնական փուլ. առաջինը՝ 1988 թ. փետրվարի շարժումից մինչև 1992 թ. նայիսը, երր նարտական գործողություններն այլ բնույթ ստացան, երկրորդը՝ 1992 թ. հունիսից մինչև հրադադարի հաստատումը, երրորդը՝ 1994 թ. նայիսից մինչ օրս²⁹⁰:

Իհարկե, սրանք ընդիանուր փուլերն են, ավելի մանրամասն կներկայացնենք վերջաբանում:

²⁹⁰ Սինայյան Է. Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Եր., 2013, էջ 118:

2. ՀՐԱՍՏԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱՌՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ ԵՎ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՍՏԵԶՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՍՎԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԵՏ

2.1. Դաշտային հրամանատարների դերը սպայական կառլերի պատրաստման գործում

Ազատամարտի հրամանատարներից շատերը ոչ միայն արհեստավարժ զինվորականներ չեն, այլև բարձրագույն կրթություն չունեին: Մարտերը հիմնականում կրում էին պարտիզանական, տեղային բնույթ, մասշտարային չեն, այդ պատճառով նման կրթության խնդիր չկար, նրանց շարքերում եղած հատուկենու մասնագետներն ել բավարար էին: Պատերազմի այդ փուլում չափազանց մեծ դեր կատարեցին Արկադի Կարապետյանը, Վալերի Բալայանը, Վիտալի Բալասանյանը, Լեռնիդ Ազգալյանը, Մոնթե Ենլընյանը, Սամվել Բաբյանը, Մանվել Գրիգորյանը, Արքուր Աղարեկյանը, Նելսոն Սողոմոնյանը և շատ ու շատ այլ նվիրյալներ, որոնք, չունենալով ռազմական կրթություն, մեծ գործ կատարեցին իրենց անձնուրած ծառայությամբ:

1992 թ., երբ պատերազմը սաստկացավ, այդ նույն հրամանատարներն արդեն արհեստավարժ էին դարձել և զինվորական կրթության պակասի խնդիրը նորից շեշտակի չեր զգացվում: Այդ ժամանակ, սակայն, արդեն դրա պակասը լրացվում էր այլ գործոններով.

- Բանն այն է, որ նրանցից շատերը բարձրագույն քաղաքացիական կրթությամբ անձինք էին, որոնք եթե հրամանատար էլ չեն, ապա տեղակալ էին, և, ըստ Էության, արհեստավարժ զինվորականներ դարձան ժամանակի ընթացքում: Այսօր էլ նրանցից շատերը բանակում են և փայլուն հրամանատարներ են, օրինակ, գեներալ Լ. Մնացականյանը, Վ. Ավետիսյանը և այլք:

• ԽՍՀՄ քանակից եկան մեծ թվով բարձրակարգ արհեստավարժ կադրեր, որոնք արագ լրացրին եղած բացը, և, ըստ Էռյան, գլխավոր հրամանատարության մեջ երթեք մասնագետների պակաս չի եղել: ՀՀ Գ-Ը պետերը, վարչությունների պետերը և զորամիավորումների հրամանատարները կամ բարձրակարգ գինվորական մասնագետներ էին, կամ ունեին նմաններին իրենց որպես ենթականներ ու օգնականներ:

• Վերջին տեղում չեր նաև այն հանգամանքը, որ հայ ուզմիկը մարտական պայմաններում շատ արագ էր արհեստավարժ դառնում, եթե անգամ այդ մասնագետը չեր: Օրինակ՝ ՀՕՊ, ինժեներական և այլ գործերում նման մասնագետները մինչ օրս մեծ քանակ են կազմում՝ մինչև 60 տոկոս:

Չատ ժամանակ խորհրդային քանակից եկած սպանները, որոնք մարտական գործողությունների փորձ չունեին, սովորում էին շատ քանի հենց ազատամարտիկներից, որոնք արդեն կոփվել էին մարտի դաշտում: Նրանք միմյանց փոխլրացնում էին: Այսպիսին էր դաշտային հրամանատարների ներգրավվածությունը մարտական գործողություններին քանակաշինության նախնական փուլում: Սպայակազմի պակասը լրացնելու նպատակով 1992-ի հոկտեմբերի 26-ին ՀՀ կառավարությունը որոշեց նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին անցկացնել պահեստագորի սպանների զորակոչ²⁹¹: Երկու տարվա ծառայությամբ սպանները պատվով կատարեցին իրենց խնդիրը: Նրանք մեծ դեր ունեցան ինչպես զորամասերի ծևավորման, այնպես էլ 1994-ի մայիսյան հաղթական գինադադարը նվաճելու գործում: Սպաններից շատերը ծառայության ժամկետի ավարտից հետո ննացին քանակում և այժմ էլ զբաղեցնում են բարձր ու պատասխանատու պաշտոններ:

1994 թ. սեպտեմբերին հիմնվեցին սպայական եռամսյա դասընթացներ: Ունկնդիրները, որոնց մեծ մասն արդեն պատերազմական փորձ

²⁹¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, ցուցակ 167, գործ 517, թերթ 1-2:

ուներ, ստանում էին մոտոհրածգային դասակի ու վաշտի հրամանաւարների, հրետանավորների, տանկիստների և ՀՕՊ մասնագիտության համապատասխան որակավորում: Այդ դասընթացները մեծ դեր խաղացին ապայակազմի մասնագիտական գիտելիքների ու հմտությունների մակարդակի բարձրացման գործում: Դասընթացներում դասավանդում էին ինչպես արհեստավարժ գիմվորականներ, այնպես էլ փորձառու ազատամարտիկներ, որոնք իրենց գիտելիքներն ու փորձը փոխանցում էին նոր սերնդին: Այսինքն՝ այս բոլոր քայլերով դաշտային հրամանատարների մասնագիտական կրթությունը հասցեց անհրաժեշտ նվազագույնի, որպեսզի ընդհանուր կառավարման գործում դա խոչընդոտ չհանդիսանա և չկրկնվի առաջին հանրապետության օրինակը: Ներկայումս բանակում ոչ մասնագիտական կրթություն ունեցող հրամանատարների տեսակարար կշիռը կազմում է մոտ 10 տոկոս, բայց նրանք էլ փորձառու կարեն են, մասնակից բազում կարճ դասընթացների:

2.2. Խորհրդային գիմվորականների ներգրավումը բանակաշինության գործում

1992 թ., երբ ստեղծվեց հայոց բանակը, ազատամարտում արդեն լայնորեն ընդգրկված էին խորհրդային բանակի կադրերը: Ծիշտ է, ԽՍՀՄ-ի օրոք հայ ժողովրդի զավակների հանդեպ շատ դեպքերում վարվում էր այնպիսի քաղաքականություն²⁹², որ քիչ թույլ տային նրանց մասնակցել գիմվորական գործին, քիչ ընդունվեին ուազմա-

²⁹² Օրինակ՝ հայերից նվազագույնի էր հասցված օդաչուների, նավաստիների և բարձրակարգ այլ մասնագետների պատրաստումը: Տարեկան ընդունվում էին ոչ ավելի քան մեկ տասնյակ՝ բոլորը միասին: Կրեմյան գիմվորական ուսումնարանի համար Խորհրդային Հայաստանին կամ տեղ չէին հատկացնում, կամ ընդամենը մեկ հոգու: Հայերին, չնայած իրենց հսկայական ներդրմանը, այդպես էլ թույլ չտվեց տիեզերագնաց դառնալ: Տվյալները վերցված են հեղինակի երկարամյա ուսումնասիրություններից, սպաների և ոլորտի մասնագետների հետ իրականացված հարցազրույցներից և համադրություններից:

կան բուհեր և այլն, սակայն դրանով հանդերձ՝ խորհրդային բանակում բարձրակարգ հայ մասնագետները բավական մեծ թիվ էին կազմում: Դա հիմնականում պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ ԽՍՀՄ-ի տարբեր հանրապետություններում ծնված և այնտեղ ապրող հայերը ևս զինվորականներ էին դառնում: Հայաստան եկած խորհրդային բարձրակարգ շատ զինվորականներ ծնվել ու ապրել էին հայրենիքից հեռու, ոմանք էլ, թեպետ, ծնվել էին Հայաստանում, սակայն երկար տարիներ զինվորական ծառայության մեջ էին եղել դրսում: Նրանք էին՝ գեներալ-գնդապետներ Գուրգեն Դավիթալքայանը, Միքայել Հարությունյանը, Յուրի Խաչատրովը, Արցախի հերոս, գեներալ-եյտենանտ Քրիստափոր Իվանյանը, գեներալ-եյտենանտներ Նորատ Տեր-Գրիգորյանցը, Հրաչ Անդրեյանը, Անատոլի Զինևիչը, Սկրտիչ Աբրահամյանը, Էնրիկ Ապրիամովը, Միքայել Գրիգորյանը, Մուրազ Սարգսյանը, Ստեփան Միրզոյանը, Վալերի Գրիգորյանը, Հայկազ Բաղմանյանը, Ստեփան Գալստյանը, Արցախի հերոս, գեներալ-մայոր Արկադի Տեր-Թաղևոսյանը, գեներալ-մայորներ Արտյուշ Հարությունյանը, Ֆելիքս Գրոյյանը, Լևոն Կարապետյանը և այլք: Տարբեր հաշվարկներով՝ Հայաստան վերադարձած զինվորականների քանակն անցնում է մոտ 4000-ը²⁹³: Մեծ թվով փորձառու սպաներ՝ հիմնականում գնդապետներ ու փոխգնդապետներ, ՀՀ-ում հիմնադրված ռազմական բուհերում անցան դսսախոսական աշխատանքի և օգնեցին դաշտային հրամանատարների ինտեգրմանը:

²⁹³ ՀՀ ՊՆ կադրերի գործակարություն, պահոցներ, որոնք ընդգրկում են 1992 -1998 թթ. և իր մեջ ներառում է պատերազմին մասնակցած սպաների և ենթասպանների գործեր: Շշգրիտ թիվը ներկայացնել հնարավոր չէ, քանի որ ժամանակին այդ հաշվառումը չի իրականացվել, շատերը եկել են մինչև քանակի ստեղծումը, շատերը պահեստազորից են անցել քանակ, կամ նոր էին գորացրվել խորհրդային քանակից, ոմանք էլ Հայաստանում տեղակայված ռուսական զորամասերից են սահման անցել, ոմանք մնացել և մասնակցել են մարտական որոշ գործողությունների, իսկ հետո՝ կրկին հեռացել երկրից և չեն հաշվառվել:

2.3. Սպայական կադրերի պատրաստումը բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական հաստատություններում

1994 թ. զորակոչն իրականացվեց Հայաստանի Հանրապետությունում առաջին անգամ մշակված բժշկական չափանիշներով:

1994 թ. մարտի 27-ին ՀՀ կառավարությունը որոշում ընդունեց տարվա երկրորդ եռամյակում պահեստագորի սպաների ու զինապարտների վարժական հավաքներ կազմակերպելու մասին²⁹⁴: Ինչպես արդեն նշեցինք, Արցախում ևս եռամյայ դասընթացներ կազմակերպվեցին: 1994 թ. ապրիլի 20-ին ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ստորագրեց գարնանային զորակոչի մասին իրամանագիրը: Ապրիլի 9-ին վարչապետ Հ. Բագրատյանն ու պետնախարար Վ. Սարգսյանը սպայական վկայականներ հանձնեցին գնդապետ Միքայել Տիտանյանի ղեկավարած դասընթացների առաջին շրջանավարտներին:

Սեպտեմբերի 1-ին առաջին կուրսանուներին ընդունած բարձրագույն զինվորական բազմաբնույթ իրամանատարական ուսումնարանում և Երևանի Միսիթար Հերացու անվան պետական բժշկական համալսարանի կազմում սկսվեցին ռազմաբժշկական ֆակուլտետների հիմնադրման աշխատանքները²⁹⁵: Ներկայում հայկական բանակի համար սպաների կրթման հիմնական կառույցը Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտն է:

Հայաստանի Հանրապետությունում սպայական կադրեր պատրաստելու իրամայականով 1994 թ. հունիսի 24-ին ՀՀ կառավարության թիվ 279 որոշմամբ²⁹⁶, ապա պաշտպանության նախարար Ս. Սարգսյանի հունիսի 25-ի իրամանով հիմնադրվեց «քարձրագույն զինվորական բազմաբնույթ իրամանատարական ուսումնարան»՝ ներկայիս Վազգեն Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտը: Ո-ազմական

²⁹⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, ցուցակ 171, գործ 124, թերթ 1-2:

²⁹⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, ցուցակ 171, գործ 428, թերթ 1-2:

²⁹⁶ Նույն տեղում, գործ 264, թերթ 1-2:

Ուսումնարան հիմնադրելը բավական համարձակ քայլ էր նորաստեղծ բանակի համար, քանզի անգամ տասնամյակների պատմություն ունեցող բանակների համար նման կառույց ստեղծելիս լուրջ դժվարություններ են ծագում: Ուսումնարանի առաջին պետ նշանակվեց գեներալ-մայոր Սերգեյ Մարտիրոսյանը: ՀՀ կառավարության և պաշտպանության նախարարության համապատասխան վարչությունների գործադրած ջանքերի շնորհիվ՝ սեպտեմբերի 1-ին ուսումնարան իր դրույթում բացեց առաջին կուրսանուների առաջ: Նոյեմբերի 1-ին ՀՀ պաշտպանության նախարարի հրամանով Երևանի պետական համալսարանի գինվորական ամբիոնը հանձնվեց բարձրագույն գինվորական բազմաբնույթ հրամանատարական ուսումնարանին (ԲԶԲՀՈՒ)-ին: Հաստատությունն արագորեն համալրվեց պրոֆեսորադասախոսական որակյալ կազմով, ստեղծվեցին կենսականորեն անհրաժեշտ բոլոր օդակները, դրվեցին բարձրորակ սպայական կադրերի պատրաստման համար ուսումնանյութատեխնիկական անհրաժեշտ բազայի հիմքերը: Ակավեցին զորանոցների շինարարությունը, ուսումնական ծրագրերի, հրամանատարական կազմի համալրումը, կուրսանուների ընդունելությունը:

Ուսումնական ինստիտուտի բացումը նշանավորվեց պաշտպանության նախարարի կողմից ուազմական ինստիտուտի պետին նարտական դրոշի համարումով՝ որպես գինվորական պատվի, փառքի, արիության խորհրդանիշ, որպես հիշեցում յուրաքանչյուր կուրսանուի՝ իր սրբազն պարտքի՝ հայրենիքին անձնվիրաբար ծառայելու մասին:

ՀՀ ՊՆ համապատասխան վարչությունների աջակցությամբ ուսումնարանի նյութատեխնիկական բազան հետզհետեւ համալրվեց առաջին անհրաժեշտության գրականությամբ, սպառագինությամբ ու մարտական տեխնիկայով, և արդեն 1995 թ. սկզբին ուսումնական գործընթացը մտավ իր բնականոն հունի մեջ: 1996 թ. սեպտեմբերի 21-ին ինստիտուտի տարածքում բացվեցին 3-րդ, 4-րդ զորանոցները: Բարձրագույն գինվորական բազմաբնույթ հրամանատարական ուսումնարան իր գոյության սկզբնական շրջանում գինվորական մաս-

նագետներ էր պատրաստում 8 մասնագիտությունների գծով: Սա պարտադրված քայլ էր, որովհետև նոր-նոր կազմավորվող հայկական բանակը, որի կորիզն առավելապես երկրապահ կանավորականներից էր կազմված, կարիք ուներ արհեստավարժ, բազմափորձ սպաների:

Միաժմանակ ՀՀ գինված ուժերը շուտափույթ սպաներով համալրելու նպատակով՝ ուսումնարանի բազայի վրա անցկացվում էին մեկամյա դասընթացներ, որտեղ ընդունվում էին Հայաստանի բուհերն ավարտած երիտասարդներ: Ենչտն առավելապես դնելով գործնական, ռազմադաշտային պարապմունքների վրա՝ վերջիններիս պատրաստում էին որպես դասակի հրամանատարներ: Այդ նախաձեռնության շնորհիվ ՀՀ ԶՈՒ-ն մինչև 1998 թ. համարվեց 200-ից ավելի սպաներով: Այդ գործընթացը վերսկսվեց մոտ 10 տարի անց:

ՀՀ կառավարության՝ 1998 թ. հունվարի 16-ի թիվ 24 որոշմանը ՀՀ ՊՆ բարձրագույն գինվորական ուսումնարանը վերակազմավորվեց ռազմական ինստիտուտի (ՈԻ)՝ շարունակելով ուսուցումը 8 մասնագիտությունների գծով²⁹⁷:

1998 թ. ռազմական ինստիտուտը տվեց իր առաջին շրջանավարտները՝ շուրջ 157 սպա, որոնք ընդունվել էին 1994 թ.: Այդ շրջանավարտներից ներկայում բանակում կան գնդի մի քանի հրամանատարներ ու գորամիավորման հրամանատարի տեղակալներ, վարչությունների բաժնի պետեր:

Սպարապետ Վ. Սարգսյանի ողբերգական վախճանից հետո՝ ՀՀ նախագահի հրամանագրով, ապա պաշտպանության նախարարի հրամանով ռազմական ինստիտուտն անվանվեց նրա անունով:

ՀՀ պաշտպանության նախարարի 2001 թ. մայիսի 29-ի հրամանով ինստիտուտն անցավ երկու՝ մոտոհրածգային և հրետանային մասնագիտություններով սպայական կադրերի պատրաստմանը, ինչը պայմանավորված էր ինստիտուտի ուսումնանյութատեխնիկական

²⁹⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, ցուցակ 188, գործ 24, թիվը 1:

բազայի հնարավորություններով և դասախոսական կազմի մասնագիտական պատրաստվածության աստիճանով:

Համագորային մասնագիտության շրջանակներում 2007-2008 թթ. ուսումնական տարվանից 4-րդ կուրսում պատրաստվում են նաև տան-կիստներ, իսկ 2008-2009 թթ. ուսումնական տարվանից՝ հետախույզ-ներ և ուսումնական ինժեներներ-սակրավորներ:

2001 թ. մարտին շահագործման հանձնվեց «Զառ» ուսումնական կենտրոնն ու «Քաղաքավիտի» հրաձգարանը, որոնք մտնում էին ինստիտուտի կառուցվածքի մեջ:

2002 թ. մայիսի 18-ին ՌԻ-ի բակում բացվեց ՀՀ Ազգային հերոս Վ. Սարգսյանի կիսանդրին, իսկ նոյնի թվականի դեկտեմբերի 1-ին՝ ուսումնական թանգարանը:

Հատկապես 2003 թ. սկսած՝ ինտեգրվելով պետական բուհերի համակարգում՝ ուսումնական ինստիտուտը դարձավ համբավետության պետական բուհերի լիիրավ անդամ և ստացավ փոխադարձ համագործակցություն ու անշահախնդիր օգնություն ակնկալելու լայն հնարավորություններ՝²⁹⁸: Միջազգային համագործակցությունը, հատկապես 2003-ին և 2008-ի աշնանը ՆԱՏՕ-ի կողմից «Գործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում կազմակերպված «Համատեղ լավագույն ջանք» և «Համատեղ աղեղ և համատեղ նիզակակիր» գորավարժություններին հայկական ստորաբաժանումների մասնակցությունը, լավ հնարավորություն ստեղծեց յուրացնելու միջազգային բանակաշխնության առաջավոր փորձը: Մասնավորապես հետաքրքիր է Խարայելի փորձը, որը մեզ համար օրինակելի է²⁹⁹:

²⁹⁸ Կարսապետյան Մ. Ն., Մելքոնյան Ա. Ա., ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի անվան ուսումնական ինստիտուտում իրականացվող բարեփոխումների ընթացքը ուսումնակրթական զարգացումների համատեքստում: Հայկական բանակ, թիվ 3 (73), 2012, էջ 34-40:

²⁹⁹ Քորանջյան Հ. Ա., Խարայելի պաշտպանության բանակում զինվորի մարտական ոգու ձևավորման փորձի մասին՝ ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների լույսի ներքո, Հայկական բանակ, 2009, թիվ 1-2 (59-60), էջ 37-86:

Փորձի փոխանակման լավագույն աղբյուր են հանդիսանում նաև տարբեր ժամանակներում ՈՒ այցելած արտասահմանյան պատվիրակությունները: Այսպես՝ տարիների ընթացքում ինստիտուտն հյուրներուն է Հունաստանի, Չինաստանի, Իրանի, Լիտվայի, Բելառուսի, Գերմանիայի, Ռւսաստանի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Ռումինիայի և ՆԱՏՕ-ի ռազմական պատվիրակություններին, որոնց հետ համագործակցությունն օգնել է կատարելագործելու ռազմական կրթական համակարգը:

2004 թ. հունվարի 27-ից ՈՒ-ում գործում է նաև սպայական կադրերի որակավորման բարձրացման կենտրոն, որտեղ իրենց մասնագիտական գիտելիքներն են կատարելագործում սպաները: Ինստիտուտում մշտապես աշխատանքներ են տարվում ոչ միայն ուսումնատեխնիկական բազայի կատարելագործման, արդիականացման, այլև պրոֆեսորադուրականացման անձնակազմն արհեստավարժ, բանիմաց կադրերով համալրելու ուղղությամբ³⁰⁰:

Այժմ ինստիտուտում գործում է երկու ֆակուլտետ՝ համագորային՝ 4 ամբիոնով և իրենանային՝ 3 ամբիոնով, ինչպես նաև 3 առանձին ամբիոն: Ուսումնադասատիարակչական գործընթացում ընդգրկված են տասնյակից ավելի գիտությունների թեկնածուներ, դոցենտներ, ռազմական գործի գիտակ բարձրակարգ դասախոսներ: Յուրաքանչյուր ուսումնական դասակարգությունը իր լսարանը, իսկ մասնագիտացված ամբիոններում գործում են նաև հատուկ լսարան-լաբորատորիաներ: Ինստիտուտի կուրսանուններն ուսանում են անգլերեն, ֆրանսերեն, պարսկերեն, հունարեն և այլ լեզուներ:

Ռազմական կրթություն և լեյտենանտի սկզբնական սպայական կոչում ստանալուց հետո՝ ՈՒ շրջանավարտները նաև միջազգային բարձրագույն եռաստիճան համակարգի առաջին աստիճանի՝ բա-

³⁰⁰ Կարապետյան Մ. Ն., Մելքոնյան Ա. Ս., ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտում իրականացվող բարեփոխումների ընթացքը ռազմակրթական զարգացումների համատեքստում: Հայկական բանակ, 3 (73). 2012, էջ 34-40:

կալավրի որակավորում են ստանում՝ հնարավորություն ունենալով պահեստազոր անցնելուց հետո աշխատել ինժեների մասնագիտությամբ։ Ներկայումս լմբանում են լայնամասշտար աշխատանքներ ՌԻ-ի հիման վրա ռազմական համագորային ակադեմիա ստեղծելու ուղղությամբ։ 2013 թ. արդեն բացվեցին այդ աշխատանքի նախնական փուլ հանդիսացող հրամանատարաշտարային դասընթացները, որտեղ ընդունվեցին գումարտակի և գնդի հրամանատարական օդակի սպաներ։ 2014-2015 թթ. գործելու է արդեն ռազմական ակադեմիա, որտեղ ընդունվելու են ավելի շատ ունկնդիրներ³⁰¹։

Իր ստեղծման օրվանից ինստիտուտը պատրաստել է ավելի քան 4000 սպա։ ՌԻ-ի տարբեր տարիների շրջանավարտներից 6-ը արդեն դարձել են գնդի հրամանատարներ, ավելի քան 30-ը՝ գնդի հրամանատարի տեղակալներ, շուրջ 100-ը՝ գումարտակների և դիվիզիոնների հրամանատարներ, 10-ը՝ զորատեսակների պետեր, 10-ը՝ բանակային կորպուսների և վարչությունների բաժանմունքների և ծառայությունների պետեր, 12-ը՝ ռազմական ինստիտուտի ամբիոնների պետեր և ավագ դասախոսներ։

Խամփերյանցի անվան ռազմաավիացիոն ինստիտուտ

Ելմելով ժամանակի պահանջներից՝ 1992 թ. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումով հանրապետական աերոակումբը և «Արզնի» օդանավակայանը փոխանցվեցին ՀՀ պաշտպանության նախարարության Ենթակայությանը։ Հայաստանի զինվածության 1-ին վերակազմավորվեց որպես ՊՆ ռազմաավիացիոն կենտրոնի և դարձավ ՀՀ ռազմամասնագիտական առաջին հաստատությունը։

ՀՀ ՊՆ միջնորդությամբ 1994 թ. սեպտեմբերի 20-ին կառավարության թիվ 447 որոշմամբ ռազմաավիացիոն կենտրոնին տրվեց միջնա-

³⁰¹ ՀՀ ՊՆ Օհանյան Ս., Ելույթ Վ. Սարգսյանի անվան ՌԻ-ում կայացած կոլեգիայի ժամանակ, 2013։

կարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատության կարգավիճակ՝ Ռազմական բոլշատեխնիկական ուսումնարան անվանումով (ուսման տևողությունը 3 տարի)³⁰²:

Հաշվի առնելով ուսումնարանի պատրաստության աստիճանը և ելնելով ժամանակի պահանջներից՝ ՀՀ պաշտպանության նախարարի 2001 թ. մայիսի 25-ի հրամանով ուսումնարանը վերակազմավորվեց ՊՆ բարձրագույն ուսումնական հաստատության՝ ՊՆ ռազմական ինստիտուտի, ուսուցումը ստացիոնար համակարգում՝ 4 տարի³⁰³: Նախկինում ուսումնարանն ավարտած շրջանավարտներին բարձրագույն ինժեներական կրթություն ստանալու հնարավորություն ընձեռելու նպատակով՝ կազմակերպվեց եռամսյա հեռակա ուսուցում:

2002 թ. ինստիտուտը սկսեց կազմակերպել նաև ԶՈՒ սպա-կապավորների, իսկ 2005 թ.՝ հակաօդյային պաշտպանության մասնագիտություններով սպաների պատրաստումը: Սրանք այն մասնագիտություններն էին, որոնք ժամանակին գործում էին Վ. Սարգսյանի անվան ՌԻ-ում³⁰⁴:

Ի նշանավորումն ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակի 60-ամյակի՝ ՀՀ պաշտպանության նախարարի 2005 թ. ապրիլի 1-ի հրամանով ինստիտուտը սկսեց կրել մարշալ Արմենակ Խանփերյանցի անունը և նույն հրամանով ռազմական ավիացիոն ինստիտուտին հանձնվեց մարտական դրոշը:

2004 թ. ինստիտուտն անցավ ուսումնական գործընթացի կազմակերպման՝ ֆակուլտետային սկզբունքով: Հանրակրթական առարկաների ֆակուլտետը ապահովում է կուրսանտների գիտելիքների ճարտարագիտական բազան և ընդհանուր ռազմական պատրաս-

³⁰² Բալայան Դ. Կ., Ալեքսանյան Դ. Մ., ՀՀ ՊՆ մարշալ Արմենակ Խանփերյանցի անվան ռազմական ավիացիոն ինստիտուտում ռազմական կրթության զարգացման հարցի շուրջ, Հայկական բանակ, թիվ 3 (73), 2012, էջ 42-46:

³⁰³ ՀՀ ՊՆ հրաման 0167, Եր., Բալայան Դ. Կ., Ալեքսանյան Դ. Մ., էջ 42-46:

³⁰⁴ Բալայան Դ. Կ., Ալեքսանյան Դ. Մ., էջ 42-46:

տությունը: Մյուս երեք՝ ավիացիոն, կապի և հակաօդային պաշտպանության ֆակուլտետները մասնագիտացված են: Ինստիտուտը անցած տարիների ընթացքում պատրաստել է շուրջ 500 օդաչու, շտուրման, ինքնարիոային, ուղղաթիռային և ավիացիոն սպառազինությունների տեխնիկներ ու ճարտարագետներ, հակաօդային պաշտպանության մասնագետներ, համազորային կապավորներ, որոնցից 206-ն արժանացել են շքանշանների ու մեդալների, գերատեսչական պարգևների³⁰⁵: Նրանցից մի քանիսն այսօր գրադեցնում են գնդի հրամանատարի, տեղակալների, էսկադրիլիայի հրամանատարների պաշտոններ, իսկ մեկը՝ գնդապետ Գագիկ Ասլանյանը, գրադեցնում է ավիացիայի վարչության շտաբի պետի պաշտոնը³⁰⁶: Զինված ուժերի սպայակազմը նաև համալրվում է Երևանի Մխիթար Հերացու անվան բժշկական համալսարանի ռազմաբժշկական ֆակուլտետի ղեկավար՝ բուժառաջության գնդապետ Սամվել Գալստյանի շրջանավարտներով:

Զինված ուժերի շարքերը ամեն տարի համալրում են ռազմամարզական վարժարանների բազմաթիվ շրջանավարտները: Անցած տարիների ընթացքում Մոնթե Մելքոնյանի անվան ռազմամարզական վարժարանը տվել է շուրջ 1.000 շրջանավարտ, որոնցից շատերն այսօր ծառայում են ՀՀ զինված ուժերում³⁰⁷:

1998 թ. ՊՆ համակարգում ստեղծվեց Ենթասպանների դպրոցը: Այն ներկայումս ինտեգրված է կրտսեր հրամկազմի պատրաստման լայնածավալ նախագծի մեջ և պատրաստում է նման մասնագետներ համազորային մասնագիտությունների գծով: Դպրոցը լրացնում է ու-

³⁰⁵ ՀՀ ՊՆ կադրերի և ԱՀՏԱ վարչության տրամադրած տվյալների ընդհանուր ամփոփում:

³⁰⁶ ՀՀ ՊՆ կադրերի տրամադրած քաղվածք:

³⁰⁷ Մոնթե Մելքոնյանի անվան ռազմամարզական վարժարանի կողմից ներկայացված գեկույցի տվյալներ:

սումնական այն կենտրոններին, որտեղ ևս պատրաստվում են նման մասնագետներ³⁰⁸:

Զինված ուժերում ներդրվել են պայմանագրային զինվորական ծառայության ու պայմանագրային սերժանտների ինստիտուտները՝ աստիճանաբար արհեստավարժ քանակ ստեղծելու, նաև սահմանամերձ շրջաններից բնակչության արտահոսքը կանխելու նպատակով։ Այսօր առաջնագծի վտանգավոր բազմաթիվ հատվածների պաշտպանությունը վստահված է պայմանագրային զինծառայողների։

Ուսկային էին կադրերի նշանակման գործընթացները, որտեղ կոռուպցիան վտանգավոր էր։ 2007-2008 թթ. սկսվեց կիրառվել սպաների նշանակման վիճակահանության մեթոդը, որպեսզի կոռուպցիոն ռիսկերը նվազեցվեն, և ձեռնարկված քայլերը համապատասխան արդյունք տվեցին։

2.4. Կադրերի պատրաստումը և որակավորումը արտերկրում

Արտերկրում սպայական կադրեր պատրաստվում են՝ 1993 թ. սկսած, երբ ՀՀ-ի և մի շարք երկրների միջև ստորագրվեցին համագործակցության համապատասխան պայմանագրեր։ Համագորային հիմնական մասնագիտություններով սպաներ պատրաստվում են ՌԴ-ում։ 1993 թվականից ՌԴ-ում սովորել է ավելի քան 800³⁰⁹ հայ ուսանող, ներկայում էլ սովորում է շուրջ 200-ը։ ՌԴ-ի համագորային, մասնագիտական և ԳԸ ակադեմիաներում ուսանել է ավելի քան 700-800 սպա՝ հիմնականում գումարտակ, գումարագից անցում է դեպի արևմտյան ուսամբական համակարգի, ՀՀ ՊՆ նախարարի հրաման համար 0176, 2011, մայիսի 14, անձնակազմի վերաբերյալ։

Կարճաժամկետ տարատեսակ դասընթացների և մասնագիտական

³⁰⁸ Ներկայում բարեփոխումների շրջանակներում կրտսեր հրամկագում միավորված են սերժանտական և ենթասպայական աստիճանների կրող հրամանատարները։ Սա խորհրդային համակարգից անցում է դեպի արևմտյան ուսամբական համակարգի, ՀՀ ՊՆ նախարարի հրաման համար 0176, 2011, մայիսի 14, անձնակազմի վերաբերյալ։

³⁰⁹ Գաղտնիության պատճառով սույոզ թիվը չեն նշում։

կուրսերի մասնակցել է ավելի քան 1000 սպա՝ հիմնականում գնդի օդակի, դասախոսական և վարչական կազմից:

ՈՒ-ից հետո նյուս երկիրը, որտեղ մեծ քամակությամբ հայ սպաներ են սովորում, Հունաստանն է: 1993 թ. Հունաստանի համագորային ակադեմիայում և բժշկական մասնագիտություններով սովորել է շուրջ 100 սպա, ներկայում էլ սովորում է մի քանի տասնյակը: Սովորել և սովորում են նաև Գերմանիայում՝ մինչ օրս 15 ուսանող և սպա, նաև Իտալիայում՝ 10 ուսանող և սպա:

Արևմտյան շատ երկրներում հայ սպաներն անցել են հատուկ և որակավորման բարձրացման տարատեսակ դասընթացներ: ՈՒ-ից հետո նման դասընթացներ ամենամեծ քանակով անցել են ԱՄՆ-ում՝ շուրջ երկու հարյուր սպա, որոնցից, սակայն մի քանիսն են ավարտել արտասահմանցների համար նախատեսված բարձր աստիճանի «Պատերազմի քոլեց» դասընթացը, որը հավասար է ՈՒ ԳԸ ակադեմիային: Մի քանի տասնյակ սպաներ նման դասընթացների են մասնակցել Զինաստանում, մոտ 100 սպա էլ նման դասընթացների է մասնակցել Մեծ Բրիտանիայում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում և այլուր³¹⁰:

Ընդհանուր առմամբ, հայոց քանակի համար սպաների պատրաստման գործընթացը մի քանի հետաքրքիր առանձնահատկություն ի հայտ բերեց: Շիշտ է, արտերկրում՝ հատկապես առաջավոր երկրներում, մասնագետներ պատրաստելն ունի իր դրական կողմերը, սակայն դրանում կան նաև բազում խնդիրներ ու բացքողումներ: Մասնավորապես, այդ սպաները, քանի որ ուսման են գնում քավական փոքր տարիքում՝ 17-18 տարեկան հասակում, ապա ուսումնառությունից հետո արդեն ձևավորված լինելով որպես հասուն մարդ՝ մեծապես կրում են այդ երկրների արժեհամակարգն ու դատողությունը: Այսպես, ՈՒ-ում սովորած մոտ երեք տասնյակ ուղղաթիռային օդաչուներից ներկայումս մեր քանակում ծառայում է շուրջ 10 տոկոսը:

³¹⁰ ՀՀ ՊՆ կադրերի վարչության ուսումնակրթական քաժնի գործավարություն, Արտաքին կապերի գաղտնի թրավապանակներ:

Մնացածը կամ հեռացել են բանակից, կամ բանակից կամավոր դուրս եկել՝ անգամ մուծելով որոշակի տուգանքներ³¹¹: Արևոտքում սովորած սպաները ևս ազգային մտածելակերպի խնդիր ունեն, երբեմն ավելի դժվար են համակերպվում հայկական բանակի իրականությանը, սակայն քանի որ գնալու հնարավորությունները մեծ չեն, ապա մնում են և ինտեգրվում: Նկատենք, որ արտերկրում սովորած սպաների մակարդակը մասնագիտական հարցերում բավական բարձր է, մասնավորապես Արևոտքի ակադեմիաներում վերապատրաստում անցած սպաները, որոնց բազային կրթությունը հայկական ռազմական բուհերում է անցել:

Սրանով հանդերձ՝ կա նաև ՀՀ-ում սովորած սպաների մակարդակի և որակի ապահովման որոշակի խնդիր, որը հիմնականում առնչվում է չափազանց ցածր կրթական մակարդակի, գիտակցականության, դաստիարակության և պատասխանատվության հետ: Սա ուղղակի կրթական և դաստիարակության (հիմնականում հեռուստադաստիարակնան) ոլորտում 15-20-տարիների բացքողումների հետևանքն է, որոնց մասին վաղուց ահազանգում էին որոշ մասնագետներ³¹²: Կրթական ծրագրերում ազգային տարրի ներգործության շեշտակի ավելացման կարիք կա: Մեր կողմից առաջարկվել է՝ անգամ արտադասապրոցեսային օրակարգում կարելի է հաստատել ազգային մքննողորտ՝ ստորաբաժանումների անունները և զինվորական կոչումները ազգայնացնելով, դասակները և վաշտերը ազգային գործիչների անուններով կոչելով:

Ուսումնառության առաջին երկու տարում ապագա սպան սովորում է հիմնականում ռազմական առարկաներ՝ արդեն հնացած նարտավարություն, կրակային, շարային, ֆիզիկական, երկրորդ մասնագի-

³¹¹ Ուսումնասիրությունը կատարված է 32822 զորամասի օրինակի վրա, հեղինակի կողմից նույն զորամասում ծառայելու ընթացքում և օդաչուների հետ անձնական հարցումների շնորհիվ:

³¹² Այս մասին մանրանասն տես՝ Միրաքյան Վ., Ագրեսիվ հեռուստատեսության հետևանքները, Եր., 2012:

տության համար որոշակի ճշգրիտ առարկաներ: Այս փուլում հումանիտար առարկաներին հատկացված է նվազագույն դերակատարություն: Արևմտյան երկրների բանակներում լայնորեն կիրառվում է սպայի քաղաքացիական կրթություն և գիտական կոչումներ ստանալը³¹³: Նրանք կամ բանակ են զորակոչվում քաղաքացիական բուհից, կամ ծառայության ընթացքում ստանում են գիտական կոչումներ: Մեզանում սա կրում է ձևական ու մասնակի բնույթ:

Արտասահմանում լայնորեն կիրառվում է պայմանագրային հիմունքներով մի քանի տարի ծառայած շարքային անձնակազմից սպայական դպրոցներ (ինստիտուտներ) ուղարկելու փորձը, ինչը, մեր կարծիքով, ընտրություն կատարելու միշտ մոտեցում է: Ժամկետային ծառայության ընթացքում սպա դառնալ ցանկացողների զգալի մասը ևս այդ քայլին գնում է այլ մղումներով: Ավելի լավ ընտրություն կիմի ժամկետային ծառայությունից հետո պայմանագրային ծառայության անցած զինծառայողներից կատարած ընտրությունը: Նման կատեգորիան ամենափորձվածն է բանակային կյանքի բոլոր հարցերում:

Նաև օգտակար կլինի բանակում որոշ պաշտոնների նշանակել հիմնականում կանանց: Վերջիններիս պատասխանատվությունն ավելի մեծ է, իսկ օգտակարությունը երբեմն գերազանցում է տղաներին: Վերջերս աղջկների կողմից զինծառայության, բանակի և հայրենասիրության հարցերում նկատվում է բավական մեծ ակտիվություն: Նրանք կարող են սակրավորներ, կապավորներ ու դիպուկահարներ լինել: Այս ոլորտում ԶՈՒ-ն արդեն որոշակի քայլեր կատարում է: 2013 թ. առաջին անգամ ՀՀ ռազմական բուհեր ընդունվեցին նաև աղջկներ:

ՀՀ ԶՈՒ-ի խաղաղապահ բրիգադը լավ հիմք է արևմտյան ռազմական համակարգն ուսումնասիրելու համար: Բրիգադի զինծառայող-

³¹³ Печуров С., Военные профессионалы в англо-саксонской модели управления вооруженными силами история и современность, ЗВО, 11.2011, стр. 30-33.

Աերը, հատկապես սպաները, ուսումնագործնական մեծ փորձառություն են անցնում արևմտյան երկրներում, ժամանակի հետ որակական մեծ փոփոխություն են կրում և շատ են տարրերվում այլ զորատեսակներում ծառայած սպաներից: Արևմտյան ռազմակրթական համակարգն իր դրական ազդեցությունն ու հետքն է բողնում այս զինծառայողների վրա: Սակայն բրիգադի սպաների զգալի մասը դրանով արդեն կտրվում է հայկական իրավանությունից և չի կամենում վերադառնալ այլ զորատեսակ: Այստեղ մեծ անջրպետ է առաջանում, որը բացասաբար է անդրադառնում ընդհանուր գործի վրա: Հարկավոր է բրիգադի սպաներին 3-5 տարի ծառայելուց հետո, եթե նա լավ դպրոց է անցնում, փոխարինել՝ հնարավորություն տալով ավելի շատ սպաների վերապատրաստվել Արևմուտքում: Սակայն, մյուս կողմից, այս բրիգադով անցած սպաները, տեղափոխվելով այլ զորամասեր, նորից տարալուծվում են իրավիճակի մեջ: Այս հարցը հանգամանալից ուսումնասիրություն է պահանջում, քանի որ մեզ համար շատ կարևոր է նման բրիգադի առկայությունը: Կադրային նման հարցերը մանրակրկիտ ուսումնասիրություն են պահանջում և ԶՈՒ-ի բարեփոխումների ընդհանուր գործընթացում կարևորագույն տեղ են զբաղեցնում:

Կադրային հարցերը մշտապես պարունակում են կոռուպցիոն ռիսկեր: Այդ պատճառով վերջին տարիներին ներդրվեց կադրերի որակավորման թեստավորման համակարգ, ինչը բույլ է տվել զգալիորեն նվազեցնել կոռուպցիոն ռիսկերը, հետևաբար, նաև համապատասխան բողոքները: Դրանք վերաբերում են ինչպես ակադեմիական ընդունելություններին, այնպես էլ նշանակումներին և այլ հարցերի:

2.5 Սպայական կազմի նշանակման և կոչումների շնորհման համակարգը

ԶՈՒ Գ-Ը-ի վարչության նախաձեռնությամբ ներդրվել է թեստավորման կարգով առաջխաղացմամբ պաշտոնների նշանակելու սկզբունքը:

Ուազմական կրթության ոլորտում բարեփոխումներ իրականացնելու նպատակով 2011 թ.³¹⁴ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության «Ուազմական կրթության հայեցակարգը» ներկայացնում է ուազմական կրթության նոր քաղաքականությունը³¹⁴: Այն համահունչ է պետական կրթական համակարգի ծրագրերին: Ուազմական կրթության արդիականացված քաղաքականությունը կրթություն է նախատեսում ոչ միայն սպայական, այլև արհեստավարժ սերժանտական կազմի համար, որոնք նորացվող բանակում հսկայական դեր կունենան: Արհեստավարժ բանակներում սերժանտական անձնակազմի դերը զգալիորեն բարձր է և լրացնում է խորհրդային բանակի կրտսեր սպայական կազմին:

ՀՀ ԶՈՒ-ի ստեղծման առաջին իսկ օրվանից սպաների պաշտոնների նշանակման և կոչումների շնորհման համակարգը վերցվեց խորհրդային համակարգից, որն էլ իր հերթին ժամանակին վերցվել ու մի փոքր փոփոխվել էր ցարական համակարգից³¹⁵: Սպայական համազգեստը ևս վերցված էր խորհրդայինից որոշակի փոփոխություններով: Զինվորական կոչումներն էին.

- կրտսեր լեյտենանտ
- լեյտենանտ
- ավագ լեյտենանտ
- կապիտան
- մայոր
- փոխգնդապետ

³¹⁴ Օհանյան Ս. Մ., Ուազմական կրթության համակարգի զարգացումը՝ որպես ՀՀ պաշտպանական համակարգի արյունավետության մեծացման գործոն, Հայկական բանակ, թիվ 3 (73), 2012, էջ 9-19:

³¹⁵ Ընդհանուր առմանը գծավոր ուսադիրների և դրանց հետ հնգարև աստղերի կիրառությունը ուազմարվեստում ունի պրուսական ծագում և կապ ունի ցամաքային զորքերի խրամատային մարտակարգի հետ: Որ սպան բանի խրամատի համար է պատասխանատու, այսինքն իր ստորաբաժանումը ինչպիսի մարտակարգով կարող է դասավորել և ինքը մարտի ժամանակ որ դիրքում է կանգնում. սա է հիմնական տրամաբանությունը: Սակայն ներկայում դա արդեն այնքան էլ պահպանված չէ, այն տեղայնացված է:

- գնդապետ
- գեներալ-մայոր
- գեներալ-լեյտենանտ
- գեներալ-գնդապետ

Զինվորներ

Շարքային

Եֆրեյտոր

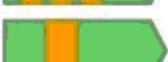
Սերժանտներ

Կրտսեր սերժանտ

Սերժանտ

Ավագ սերժանտ

Ավագ

Ենթասպաներ

Ենթասպան

Ավագ ենթասպան

Կրտսեր սպաներ

Կրտսեր լեյտենանտ

Լեյտենանտ

Ավագ լեյտենանտ

Կապիտան

Ավագ սպաներ

Մայոր

Փոխնօդապետ

Գնդապետ

ԳԵՆԵՐԱԼՆԵՐ

- ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ
- ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵյտենանտ
- ԳԵՆԵՐԱԼ-ԳՆԴԱՎԵՍՏ
- ԲԱՆԱԿԻ ԳԵՆԵՐԱԼ

ԶՈՒ ԱԿԳԲԱՆԱԿԱՆ ՀՐՋԱՆՈՒՄ ԲԱՆԱԿԻ ԳԵՆԵՐԱԼ ԿՈՉՈՒՄ ՀԵՐ ԱԿԽԱՍՏԵԱՎՈՒՄ, ԱՅԻ ԿԻՐԱԾՎԵՑ ԻԵՍՈՒ: Կոչումների շնորհման ժամանակահատվածները խորհրդայինից մի փոքր տարրերվում էին: Կրտսեր լեյտենանտից մինչև կապիտան միջանկյալ ժամանակահատվածները երկուական տարի էր, մայոր և փոխգնդապետ կարելի էր ստանալ երեքական տարի հետո, գնդապետ՝ նվազագույնը չորս տարի: Դրանից հետո ժամանակահատվածը հաշվվում է այսպես. գնդապետը նախ պետք է գեներալ-մայորի պաշտոն ստանա և անկախ նրանից, թե քանի տարի առաջ է գնդապետի կոչում ստացել, այդ պաշտոնում ծառայի նվազագույնը երեք տարի, որից հետո դառնա գեներալ-մայոր: Վերջինից հետո ֆիքսված ժամանակահատված չկա:

Պաշտոններին համապատասխանող կոչումները հետևյալ կերպ էին դասակարգվում.

- դասակի հրամանատար՝ ավագ լեյտենանտի կոչում. կարող է լինել երկու աստիճան ցածր և բացառիկ դեպքերում մեկ աստիճան բարձր,
- վաշտի հրամանատար՝ կապիտանի կոչում. կարող է լինել երկու աստիճան ցածր և բացառիկ դեպքում մեկ աստիճան բարձր,
- գումարտակի հրամանատարի տեղակալ՝ մայորի կոչում. կարող է լինել մեկ աստիճան ցածր,

- գումարտակի հրամանատար՝ փոխգնդապետի կոչում. կարող է լինել մեկ աստիճան ցածր և բացառիկ դեպքերում գնդապետ,
- գնդի հրամանատարի տեղակալ՝ փոխգնդապետի կոչում. բացառիկ դեպքերում գնդապետ,
- գնդի հրամանատար՝ գնդապետի կոչում. կարող է լինել փոխգնդապետ և բացառիկ դեպքերում՝ մայոր,
- բրիգադի կամ դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալ՝ գնդապետի կոչում,
- կորպուսի հրամանատար՝ գեներալ-մայորի կոչում. կարող է լինել մեկ աստիճան ցածր,
- բանակի հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտի կոչում. կարող է լինել մեկ աստիճան ցածր,
- գլխավոր շտարի պետի տեղակալ՝ գեներալ-լեյտենանտի կոչում. կարող է լինել մեկ աստիճան ցածր,
- գլխավոր շտարի պետ՝ գեներալ-գնդապետի կոչում:
Շարքային և կրտսեր հրամանատարական կազմի կոչումները ևս վերցվել են խորհրդայինից: Դրանցում էլ կատարվել են նվազագույն փոփոխություններ, իսկ ենթասպա կոչումը մտցվեց միասնական կրտսեր հրամանատարական կազմի մեջ՝ հանվելով միջանկյալ օդակից: ‘Դրանք ենտևայլն են.

- Եֆրեյտոր
- Կրտսեր-սերժանտ
- սերժանտ
- ավագ-սերժանտ
- ավագ
- Ենթասպա
- ավագ-Ենթասպա

Ժամանակի հետ բազմից քննարկվել են սպայական կոչումների անունները և տարբերանշանները փոխարինել ազգայինով: Նույնը վե-

բարերում է նաև համազգեստին: Եղել են հետաքրքիր առաջարկներ, սակայն այդ հարցերը դեռ մնում են քննարկումների փուլում:
Որպես այս գլխի ամփոփում հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև մի կարևոր հարցի, այն է՝ պատերազմում դաշտային հրամանատարների ու կադրային զինվորականների դերին: Մեզանում այդ հարցը շատ է քննարկվում և որպես օրինակ թերվում է Առաջին համարագետության բանակը: Մասնագետներից ոմանք առավելություն են տալիս դաշտային հրամանատարներին, ոմանք էլ ընդհակառակը նվազեցնում են նրանց դերը և բարձրացնում կադրային զինվորականների դերը: Մենք կարծում ենք, որ նման քննարկումները թե՛ զիտական տեսանկյունից, թե՛ ազգային անվտանգության տեսանկյունից, թե՛ բազում այլ առումներով հիմքից սխալ են: Նման քննարկումները, առհասարակ, վճառակար են: Մեր խորին համոզմամք՝ հրամանատարական այդ երկու թերքը միմյանց լրացրել են և միայն դա է ապահովել հաղթանակը: Ըստ Էության, զինվորական գործի մեջ այդ երկու տեսակները կարևորագույն երկու գործոնների՝ ոգու և մասնագիտացման դրսւորումն են, մեկն առանց մյուսի չեր կարող հաղթել:

2.6. Համագործակցությունը ԱՊՀ, ՀԱՊԿ և ՆԱՏՕ-ի հետ

Այսօր աշխարհը գլոբալ է, և պետությունները լայն կապերով փոխաշխակապված են: Մեկուահ ապրելու բոլոր ճանապարհները փակուղի են տանում, իսկ ռազմական գործում սա ավելի հստակ է դրսւորվում, քանի որ այդ ոլորտի նորարարությունները, զիտությունը, տեխնիկան զարգանում են ոչ շատ մեծ ճակատով: Դրանց հիմնական կրողները և զարգացնողները ուժային մի քանի կենտրոններն են, որոնց հետ փոխհամագործակցությունը շահավետ է ու կարևոր: Դեռ պատերազմի ժամանակ ՀՀ ԶՈՒ-ի դեկավարությունը սերտ կապեր էր պահպանում ԱՊՀ պետությունների և, մասնավորապես, ՈՒ-ի հետ, իսկ արևմտյան երկրները նման շփումների հետաքրքրություն էին ներկայացնում:

1992 թ. մայիսին ՀՀ գինված ուժերի ներկայացուցիչները մասնակցեցին ՀԱՊԿ միացյալ գինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության և պաշտպանության նախարարությունների օպերատիվ խմբի հրամանատարաշտաբային ռազմախաղերին: Այդպես սկիզբ դրվեց ՀՀ գինված ուժերի ակտիվ ու լիիրավ մասնակցությանը այդ ուժերի շրջանակներում կազմակերպվող միջոցառումներին: Միջազգային ռազմական համագործակցության ասպարեզում 1992-1993 թթ. եղան առաջին շփումները ՆԱՏՕ-ի անդամ պետությունների հետ:

ՀՀ պաշտպանության նախարարության կրողից իրականացվող միջազգային ռազմական համագործակցությունը նպատակառությած է մեր երկրի պաշտպանական կարողությունների գարգացմանը, միջազգային ռազմաքաղաքական դիրքերի ամրապնդմանը և գինված ուժերի միջազգային ինտեգրմանը, ինչպես նաև ձեռք բերված դաշնակցային հարաբերությունների ներկա մակարդակի պահպանմանն ու դինամիկ զարգացմանը: Համագործակցության շրջանակներում ՀՀ ԶՈՒ առանձին մասնագիտություններով արտերկրում իրականացվում է կարճաժամկետ կայութերի վերապատրաստում: Նույն համագործակցությամբ ՀՀ տարածքում միջազգային փորձագետների ու խորհրդատունների ներգրավմամբ՝ ուսումնական և խորհրդատվական միջոցառումներ են կազմակերպվում: Գործընկեր պետությունների հետ համագործակցության փոխահավետ ոլորտներում համագործակցությունը գնալով խորացվում է, դրանց արդյունավետությունը բխում է ՀՀ պաշտպանական քաղաքականությունից³¹⁶:

ՀՀ պաշտպանության նախարարության ռազմական արտաքին համագործակցության միջոցառումները պլանավորվում և իրականացվում են միջազգային 7 կազմակերպությունների (ՍԱԿ, ԱՊՀ, ՀԱՊԿ, ՆԱՏՕ, ԵՄ, ԵԱՀԿ, ԿԻՄԿ) և 21 պետությունների (ՌԴ, ԱՄՆ, Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Հունաստան, Կիպրոս, Ֆրանսիա, Չինաս-

³¹⁶ Խաչատրով Յու. Գ., Պաշտպանությանը պետության և նրա գինված ուժերի պատրաստման որոշ հարցեր, Հայկական բանակ, թիվ 1-2 (71-72), 2012, էջ 83-94:

տան, Վրաստան, Բելառուս, Ուկրաինա, ԻԻՀ, Ղազախստան, Բուլղարիա, Լիտվա, Ռումինիա, Լեհաստան, Շվեյցարիա, Խոտլիա, Ավստրիա, Չեխիա) հետ ստորագրված երկողմ և բազմակողմ միջազգային միջազետական, միջառավարական և միջգերատեսչական պայմանագրերի, համագործակցության ծրագրերի ու պլանների, նաև ստանձնած միջազգային պարտավորությունների հիման վրա: Ըստիանուր առմամբ, գործում է ոլորտը կարգավորող միջազգային շուրջ 160 պայմանագիր և 25 ծրագիր կամ երկկողմ համագործակցության պլան³¹⁷:

ԱՊՀ շրջանակում ռազմական ոլորտում ընթացող գործընթացները սկիզբ են առել դեռևս 1992 թ.՝ կազմակերպության ստեղծման պահից: ԱՊՀ-ի շրջանակներում ռազմական համագործակցությունն առավել զործնական հիմքերի վրա դրվեց 1995 թ.՝ կազմակերպության մասնակից պետությունների ՀՕՊ միավորված համակարգի ստեղծումով, որի միջոցով ՀՀ ԶՈՒ ՀՕՊ զորքերի ստորաբաժանումները, համատեղ հերթապահություն իրականացնելուն զուգահեռ՝ մշտապես իրենց մասնագիտական վարպետությունն են կատարելազործում մարտական հրածգությամբ ամենամյա համատեղ զորավարժությունների ժամանակ³¹⁸: Ներկայումս ՀՀ ՊՆ և ԶՈՒ ԳԸ տարրեր կառույցներն ակտիվորեն ներգրավված են ԱՊՀ մասնակից պետությունների պաշտպանության նախարարների խորհրդին կից տարատեսակ կոմիտեների գործունեության մեջ, որոնց միջոցով բազմակողմ ռազմական համագործակցություն է իրականացվում

³¹⁷ Ավետիսյան Վ. Պ., Մինասյան Ա. Ա., Չիլինգարյան Հ. Ս., Քորանջյան Հ. Ս., Պաշտպանական քաղաքականություն հասկացությունը՝ որպես Հայաստանում պաշտպանական քարեփոխումների իրականացման տեսական-մեթոդաբանական գործիք, Հայկական բանակ, թիվ 1-2 (71-72), 2012, էջ 134-145:

³¹⁸ Տոնյան Դ. Է., Պաշտպանական քարեփոխումների իրականացումը ռազմական համագործակցության շրջանակներում, Հայկական բանակ, թիվ 1-2(71-72), 2012, էջ 147-155:

ՀՕՊ-ի, կապի, չափագրման, ռազմատեղագրական, ինժեներական ապահովման և այլ բնագավառներում:

ՀՀ-ն ՀԱՊԿ հիմնադիր անդամ է և իր պաշտպանական քաղաքականության մեջ կարևոր տեղ է հատկացնում այդ կազմակերպությանը՝ որպես արտաքին ռազմաքաղաքական հարթությունում ՀՀ անվտանգության ապահովման կարևորագույն բաղադրատարրերից մեկի: Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագիրը ստորագրվել է 1992 թ. մայիսի 15-ին, որի մեխանիզմներն ու կառույցները 2002 թ. մայիսին վերակազմավորվեցին միջազգային տարածաշրջանային կազմակերպության՝ ՀԱՊԿ-ի³¹⁹: Հավաքական անվտանգության համակարգի ձևավորման գործընթացը ենթադրում է միջազգային հիմնական խնդիրներին անդամ պետությունների համաձայնեցված դիրքորոշումների մշակում և համադրում: ՀԱՊԿ-ի ռազմական բաղադրիչի զարգացման համար կարևորագույն նշանակություն ունեցավ 2009 թ. փետրվարի 4-ին ՀԱՊԿ-ի օպերատիվ արձագանքման հավաքական ուժերի ստեղծումը, որոնց մասնակցությամբ 2012 թ. Հյաստանի Հանրապետության տարածքում անցկացվեց «Փոխգործակցություն 2012» համատեղ համալիր գորավարժությունը: Այս ուժերի ստեղծման նախաձեռնողներից մեկը ՀՀ-ն է եղել: ՀԱՊԿ-ի հետ հարաբերությունները շատ ավելի խոր բնույթ ունեն: Այդ շրջանակներում իրականացվում են ամենածավալուն նախագծերը՝ կապված կաղըերի պատրաստման, ռազմաարդյունաբերության զարգացման և բանակաշինության այլ ոլորտների հետ: Առաջիկայում ՀՀ-ում կրացվի ՀԱՊԿ ակադեմիան, որը կինդի ռազմագիտական բացառիկ կառույց³²⁰:

Սեր պաշտպանության նախարարության համար առաջնային նշանակություն ունեն հարաբերությունները ՀՀ ռազմավարական դաշնակցի՝ Ռուսաստանի Դաշնության հետ, որոնք սկզբնավորվել են

³¹⁹ Նոյյն տեղում:

³²⁰ Բորդյուժա Ն., Ելույթ Երևանում կայացած 2-րդ ռազմական ռազմավարական քաղաքական ֆորումին, 2013, հունիսի 26-27:

դեռևս 1992 թ.՝ ՀՀ և ՌԴ միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից ի վեր: 1995 թ. մարտի 16-ին կնքված «Հայաստանի տարածքում ռուսական ռազմակայանի մասին» պայմանագիրը և 1997 թ. օգոստոսի 29-ին կնքված «Բարեկամության, համագործակցության և փոխօգնության մասին» պայմանագիրը այդ հարաբերություններին հաղորդեցին ռազմավարական գործընկերության բնույթ: Անցած 20 տարիների ընթացքում ստեղծված պաշտպանության տարբեր բնագավառներին վերաբերող իրավապայմանագրային բազան հնարավորություն է տալիս երկու երկրների միջև զարգացնել փոխահավետ դինամիկ համագործակցություն: Հարաբերությունների ամուր զարգացման վկայություններից մեկը 2000 թ. սեպտեմբերի 27-ին ՌԴ և ՀՀ պաշտպանության նախարարներ մարշալ Իգոր Սերգեևի և Սերժ Սարգսյանի ստորագրած համաձայնագիրն էր, որը վերաբերում էր Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության գինված ուժերի գործերի (ուժերի) միացյալ խմբավորման ստեղծմանը: Ստեղծման պահից ի վեր՝ խմբավորման հրամանատարը գեներալ-լեյտենանտ Միքայել Գրիգորյանն էր:

2000 թ. ի վեր յուրաքանչյուր տարի միացյալ խմբավորման հրամանատարությունը մշակում է մարտական գործողությունների պլանավորման փաստաթղթերը, անցկացնում մարտական հրաճրգությամբ համատեղ մարտավարական զորավարժություններ, հրամանատարաշտաբային զորավարժություններ և մարզումներ, դաշտային երթեր:

2009 թ. ՀՀ գինված ուժերում կազմավորվեց միացյալ զորախմբի հրամանատարության շտաբը՝ ՌԴ 102-րդ ռազմաբազայի կառավարման նարմինների հետ համագործակցելու նպատակով:

Ռազմական համագործակցության զարգացման գործում կարևորագույն ուղենիշ էր ՌԴ նախագահի 2010 թ. օգոստոսյան այցը Հայաստան, որի ընթացքում ստորագրվեցին այնպիսի նշանակալի փաստաթղթեր, ինչպիսիք են «Հայաստանի տարածքում ռուսական ռազմակայանի մասին» պայմանագրում փոփոխություններ կատարելու մասին» արձանագրությունը և «Ռազմատեխնիկական համագոր-

ծակցության մասին փոխըմբռնման հուշագիրը»³²¹, որոնք վկայում են հայ-ռուսական դաշնակցային գործընկերության ռազմավարական բնույթի և երկարաժամկետ հիմունքներով համագործակցությունը շարունակելու կողմերի վճռական մտադրությունների մասին: Օգոստոսի 20-ին Երևանում ՀՀ և ՌԴ նախագահների միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, որով ռուսական ռազմաքաղաքաների ներկայությունը ՀՀ-ում երկարաձգվեց ևս 49 տարով: Երկու երկրների պաշտպանության նախարարությունների միջև երկկողմ ռազմական համագործակցության ամենամյա պլանների համաձայն ակտիվ համագործակցություն է իրականացվում պաշտպանության ոլորտի գրեթե բոլոր բնագավառներում:

Պաշտպանության ոլորտում հայ-ռուսական երկկողմ համագործակցության հանգուցային բնագավառներից մեկը ռազմատեխնիկական համագործակցությունն է: Այս առումով զգաի գործընթաց է կատարվել այս 22 տարիների ընթացքում: Ամեն տարի ՌԴ-ից հսկայական ծավալի գենք ու զինամքերը է ձեռք բերվում և ներկրովում: Միայն 2011-2013 թթ. ներկրված գենք զինամքերը ծավալները գերազանցում են նախորդ 20 տարիների ձեռքբերածը՝ դրանց կազմում են մի քանի հարյուր միավոր զրահատեխնիկա, տանկեր, նույնքան հրետանային, ՀՕՊ միջոցներ, հսկայական քանակությամբ փոքր գենքեր և զինամքերը:

ԱՊՀ շրջանակներում, իհարկե, կան նաև առանձին հարաբերություններ պետությունների հետ: Համագործակցություն Բելառուսի, Ռուսաստանի և Ղազախստանի հետ: Վերջին տարիները հագեցած էին հայ-բելառուսական բարձրաստիճան պատվիրակությունների փոխայցելություններով: Երկու երկրների միջև երկկողմ պաշտպանական համագործակցության հիմնական ոլորտներն են ռազմաարդյունաբերությունը և ռազմական կրթությունը: Վերջին տարիներին

³²¹ ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական քաղաքականության վարչության քաղվածք:

նաև Բելառուսից են ներկրվել որոշակի քանակության ռազմական տեխնիկա և սպառագինություն:

Եվրոպական զարգացման ուղղագծի համատեքստում՝ Հայաստանի անվտանգության ապահովման համակարգում կարևոր դերակատարություն ունեն ՆԱՏՕ-ի հետ հարաբերությունները: 1992 թ. Հայաստանը դարձավ նորաստեղծ Հյուսիսատլանտյան համագործակցության խորհրդի անդամ, իսկ 1994 թ. արդեն միացավ «Գործընկերություն հանուն Խաղաղության» նախագծին, որի շրջանակներում կարող է Հյուսիսատլանտյան դաշինքի հետ իրականացնել զորավարժություններ, մասնակցել խաղաղարար, փրկարարական և հումանիտար առաքելությունների:

1999 թ. Հայաստանի նախագահը Վաշինգտոնում մասնակցեց ՆԱՏՕ-ի 50-ամյակին նվիրված մի շարք միջոցառումների: Ելույրով հանդես եկավ Եվրոպատլանտյան գործընկերության խորհրդի նիստում: ՆԱՏՕ-ն հերքեց նախակին Հարավալավիայի օրինակով Արցախյան հականարտության կարգավորման գործընթացում ներգրավվելու մասին ենթադրությունները: Ապրիլի 25-ին Վաշինգտոնում կայացավ ՆԱՏՕ-ի 50-ամյակին նվիրված հոբելյանական գագաթաժողովը և Հյուսիսատլանտյան գործընկերության խորհրդի նիստը:

2000 թ. վերջին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը կտրականապես բացառեց ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հեռանկարը՝ բացասաբար արտահայտվելով դեպի Հարավային Կովկաս ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման առնչությամբ՝ պատճառաբանելով, որ դա չի կարող նպաստել տարածաշրջանում խաղաղության և կայունության հաստատմանը: Դրանով համուերձ ՆԱՏՕ-ի հետ որոշակի հարաբերությունները շարունակում էին զարգանալ:

2001 թ. Հայաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունները կրկին ակտիվացան: Հունվարի 15-ին պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանեց ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Զորջ Ռոբերտսոնը: Նա հատուկ ընդգծեց, որ իր այցի նպատակը կովկասյան տարածաշրջանի երկրներին ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու գաղափարը չէ, քանի որ Հարավային Կովկասից և ոչ մի երկիր ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հայտ չի ներ-

կայացրել ու նմանատիպ քննարկումները զուտ տեսական բնույթ են կրում: Զ. Ոռբերտսոն գոհունակություն հայտնեց Հայաստան կատարած իր այցի արդյունքներից, նշեց, որ Հայաստանի նախագահի հետ քննարկել են նաև՝ Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման ընթացքը³²²: Հունվարի վերջին Ս. Սարգսյանը հայտարարեց, որ Հայաստանի գինված ուժերում խաղաղապահ ստորաբաժանման ստեղծմանն ուղղված աշխատանքները թևակոխել են ակտիվ փուլ:

2001 թ. մարտի 10-ին Հայաստանի նախագահ Ռ. Քոչարյանը հայտարարեց, որ Հայաստանը պատրաստ է ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության ընդլայնմանը: Խոսելով հայ-ռուսական ռազմական համագործակցության մասին՝ նա նշեց, որ Ռուսաստանի ռազմական ներկայությունը Հայաստանում պայմանավորված է տարածաշրջանային խնդիրների առկայությամբ և դրանով հավասարակրշիր ուժ է առաջանում, որն անհրաժեշտ է տարածաշրջանում կայունության պահպանման համար:

Հովհանն Ռ. Քոչարյանն այցելեց ՆԱՏՕ-ի կենտրոնակայան, հանդիպեց ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Զ. Ոռբերտսոնին, ով իր խոսքում Հայաստանը որպես «արժեքավոր գործընկեր» և «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրի հնագույն անդամ³²³: Հովհանն Ոռբերտին Հայաստանի պաշտպանության փոխնախարար Արթուր Աղարեկյանը հայտարարեց, որ Թուրքիայի դիրքորոշման պատճառով Հայաստանի հասարակությունը բացասաբար է վերաբերվում ՆԱՏՕ-ին: Արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանն էլ նշեց, որ մի շարք գործուներ բարդացնում են իրավիճակը և խանգարում Թուրքիային հանդես գալ որպես տարածաշրջանային զարգացումները կայունացնող երկիր, և, որ տարածաշրջանային համագործակցության զարգացումը Ղարաբաղյան հակամարտությ-

³²² Հայաստան-ՆԱՏՕ, Առաջնքացի 10 տարիներ (1999-2008), կազմեց Թադևոսյան Ա., 2008, էջ 5:

³²³ Նույն տեղում, էջ 8:

յան խաղաղ կարգավորմանը համընթաց բարենպաստ նախադրյալներ կստեղծի տվյալ խնդրում փոխվիճումային լուծում գտնելու համար:

2002 թ. հայկական կողմը ՆԱՏՕ-ի հետ հարաբերությունների ակտիվացման ուղղությամբ մի շարք քայլեր ձեռնարկեց: Այսպես, փետրվարին Երևանում անցավ նույն տարվա ամռանը Վրաստանում կայացած 2002 թ. գորավարժությունների պլանավորման զիսավոր կոնֆերանսը: Դա առաջին խոչոր միջոցառումն էր՝ «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում, որն անց էր կացվում Հայաստանի տարածքում:

Մայիսի վերջին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը Ֆլորենցիայում մասնակցեց Եվրաստլանտյան գործընկերության խորհրդի անդամ երկրների արտաքին գործերի նախարարների համբախմանը, որի ժամանակ հայտարարեց, որ Կովկասում անհրաժեշտ է մտածված ու հավասարակշռված արտաքին քաղաքականություն վարել՝ ամուր և երկարաժամկետ խաղաղություն ու անվտանգություն հաստատելու նպատակով: Այնուհետև նա հասուն նշեց Հայաստանի գաղափարը՝ Հարավային Կովկասի կայունության համաձայնագիր մշակելու վերաբերյալ, որը պետք է ստորագրեն Հարավային Կովկասի 3 երկրները, տարածաշրջանի հարևան երկրներն ու այն պետությունները, որոնք շահագրգուված են դրանով³²⁴:

2003 թ. ապրիլի վերջին Հայաստան այցելեց Եվրոպայում ՆԱՏՕ-ի Միացյալ ուժերի հրամանատարի տեղակալ Ռայման Ֆաստը: Նույն տարվա կարևորագույն իրադարձություններից դարձան հունիսի 16-27-ին Հայաստանում տեղի ունեցած «Cooperative Best Effort-2003» գորավարժությունները: Դրան մասնակցեցին 19 երկրի շուրջ 400 զինծառայող՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրներից՝ Կանադա, Հունաստան, Հունգարիա, Իտալիա, Լեհաստան, Թուրքիա, Բուլղարիա, Մակեդո-

³²⁴ Նույն տեղում, էջ 15:

նիա, Վրաստան, Լիտվա, Մոլդովա, Ռումինիա, Ռուսաստան, Ալբ-վակիա և Ուգրեկիստան: Ռուսաստանն առաջին անգամ էր մաս-նակցում նմանատիպ զորավարժությունների. ուս հետևակայիննե-րի ջոկը ինտեղովել էր տարբեր ուժերի համակարգում:

Հոկտեմբերի 19-21-ը Հայաստանը և ՆԱՏՕ-ն Բըյուսելում անցկաց-րին անվտանգության հարցերով խորհրդակցությունների հերթական փուլը: Դրա ընթացքում հայկական կողմը ներկայացրեց միջազգա-յին ու տարածաշրջանային անվտանգության ապահովման հարցում իր մոտեցումները և վերջին զարգացումները՝ դարաբաղյան հակա-մարտության ու հարեւան երկրների հետ հարաբերությունների գոր-ծընթացում:

Փոքրիկ սենսացիա դարձավ նոյեմբերի 14-15-ին Հայաստանի զին-ված ուժերի գլխավոր շտարի պես Սիքայել Հարությունյանի այցը Ստամբուլ: Նա Ստամբուլ էր մեկնել Եվլոպայում ՆԱՏՕ-ի Հյուսի-սային հրամանատարության գլխավոր հրամանատարի հրավերով՝ մասնակցելու ՆԱՏՕ-ի «Alliad Action 2003», այսպես կոչված, VIP-օրվա վարժանքներին: Սա ՀՀ ԶՈՒ-ի բարձրաստիճան ներկայացուց-չի առաջին այցն էր Թուրքիա, որի հետ, ինչպես գիտենք, Հայաստա-նը դիվանագիտական հարաբերություններ չունի:

2003 թ. դեկտեմբերին կայացավ Հայաստանի նախագահ Ռ. Քոչար-յանի հերթական այցը ՆԱՏՕ-ի կենտրոնակայան: 2003 թ. հունիսին՝ «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» նախագծի շրջանակնե-րում, Հայաստանը հյուրընկալեց Cooperative Best Effort 2003 բազ-մազգ զորավարժությունները, 2008 թվականին, «Cooperative Longbow/Lancer 2008»-ը և այլն:

2004 թվականը չափազանց հարուստ էր տարբեր իրադարձություն-ներով: Այն նշանավորվեց Աղրբեջանի մի շարք դեմարշներով, որոնց արդյունքում չեղյալ հայտարարվեցին այդ երկրի տարածքում կայա-նալիք զորավարժությունները: 2003 թ. մարտին ՀՀ Ազգային ժողովը վավերացրեց «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում: Զինված ուժերի կարգավիճակի մասին է բազմա-կողմանի համաձայնագիրը, որը 2003 թ. հոկտեմբերին Վաշինգտո-

նում ստորագրել էր ԱՄՆ-ում Հայաստանի դեսպան Արման Կիրակոսյանը: 2004 թ. հոկտեմբերին ՆԱՏՕ-ում ԱՄՆ դեսպան Նիկոլաս Բլընսը նշեց, որ. «ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի զինված ուժերի և պաշտպանական կառույցների կազմակերպման միջև զգալի տարբերություններ կան: Եթե Հայաստանը ցանկանում է զգալիորեն բարելավել ՆԱՏՕ-ի հետ իր փոխհամատեղելիությունը, հարկավոր է ձևափոխել ռազմական որոշ կառույցներ: Գործնական հարցեր կան, որոնք կարող են համոզել Հայաստանի կառավարությանն ավելի ուշադիր հայացք զցել իր զինված ուժերի ապագա կառուցվածքի վրա»³²⁵:

2005 թ. դեկտեմբերի 9-ին Հայաստանի անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագիրը (ԱԳԳԾ) քննարկվեց Բրյուսելում կայացած ՆԱՏՕ-ի քաղաքական կոմիտեի և 26+1 ձևաչափով ՆԱՏՕ-ի ռազմաքաղաքական կոմիտեի ընդհանուր նիստում, դեկտեմբերի 16-ին էլ հաստատվեց Հյուսիսադաշտյան խորհրդի կողմից և ուժի մեջ մտավ:

2005 թ. մարտին Հայաստան այցելեցին ՆԱՏՕ-ի մի քանի պատվիրակություններ: Հայաստանի և ՆԱՏՕ-ի հարաբերությունները արագորեն զարգանում են, և դա մեծ օգուտ է բերում ՀՀ-ին:

2005 թ. ապրիլի 12-ին Հայաստանի պաշտպանության փոխնախարար Ա. Աղարելյանն առաջին անգամ հրապարակայնորեն հիշատակեց ԱԳԳԾ-ի առանցքային դրույքներից մեկի՝ ռազմական քարեփոխումների նպատակները: Նա նշեց 4 հիմնական սկզբունք, որով Պաշտպանության նախարարությունը դեկավարվելու է քարեփոխումների ընթացքում.

- քարեփոխումների իրազործելիությունը,
- քարեփոխումների աստիճանական բնույթը,
- ճկունություն և խորը վերլուծություն,
- ժողովրդավարություն:

³²⁵ Նույն տեղում, էջ 22:

2004 թ. ՆԱՏՕ-ի խաղաղարար առաքելության շրջանակում Հայաստանը մի դասակ ուղարկեց Կոստի, որտեղ հայ գինվորներն ու սպաները ընդգրկվեցին հումական զորամիավորման կազմում: 2006 թ. Հյուսիսատլանտյան ալյանսի օժանդակությամբ Երևանում բացվեց ՆԱՏՕ-ի տեղեկատվական կենտրոնը: 2006 թ. Հյուսիսատլանտյան խորհուրդն առաջին գնահատականը տվեց ՆԱՏՕ-ի հետ Հայաստանի ԱԳԳԾ-ի իրականացմանը: Երևանում անցկացվեցին «Rescuer 2006» փարժանքները:

2006 թ. հուլիսի 14-ին ՀՀ ՊՆ ռազմական ավիացիոն ինստիտուտում փարժանքներ սկսվեցին: Դրան մասնակցեցին 11 երկրներից ժամանած ավելի քան 300 սպաներ, այդ թվում՝ Հայաստանից, ԱՄՆ-ից, Ալբանիայից, Ավստրիայից, Վրաստանից, Ղազախստանից, Ղրղիստանից, Մակեդոնիայից, Ռումինիայից, Տաջիկստանից և Ուկրաինայից: Վարժանքներում ներգրավված էին նաև ՄԱԿ-ի, Կարմիր Խաչի միջազգային կոմիտեի, ամերիկյան Կանգաս նախագահի Ազգային Գվարդիայի ներկայացուցիչները:

2007 թ. սկզբին ու վերջին ընդունվեցին Հայաստանի ԱԳԳԾ-ի պարտավորությունների շրջանակներում մշակված երկու կարևորագույն փաստաթղթեր՝ «Ազգային անվտանգության ռազմավարությունը» և «Ռազմական դրկտրինը»: Հայոց պետականության պատմության մեջ առաջին «Ազգային Անվտանգության ռազմավարության» ուժի մեջ մտնելը ազգային և տարածաշրջանային նշանակություն ունեցող քաղաքական իրադարձություն էր³²⁶: 2007 թ. ընթացքում Հայաստանում ՆԱՏՕ-ի հետ հարաբերությունների զգալի ընդլայնման մասին վկայող մի շարք միջոցառումներ անցկացվեցին: Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեց ՆԱՏՕ-ի շաբար:

Ապրիլի 27-ին Հայաստանի պաշտպանության նախարարության ավիացիոն ինստիտուտում սկսվեցին ԱՄՆ-ի Եվրոպական իրամանատարության կողմից կազմակերպված՝ 15-օրյա «Համատեղ ջանք-

³²⁶ Նույն տեղում, էջ 8:

2007 թ.» հրամանատարաշտարային գորավարժությունները: Դրանց մասնակցեց Հայաստանի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Խորվաթիայի և Վրաստանի զինված ուժերի ավելի քան 130 սպա: Մայիսի 3-ին Երևանում սկսվեց ՆԱՏՕ-ի «Միջուկային և ռադիացիոն սպառնալիքների կանխումը, բացահայտումը և դիմակայումը» թեմայով համաժողովը, որին 15 երկրից մասնակցեց մոտ 60 առաջատար մասնագետ:

Հուլիսին Երևանում Կայացավ ԱԳ-ԳԾ-ի շրջանակներում «Ահաբեկչության դեմ պայքարի պատրաստակամության ապահովումը» համաժողովը:

Դեկտեմբերին Հայաստանը և ՆԱՏՕ-ն պայմանավորվեցին 2008 թ. ամռանը Երևանում կիբերհանցագործությունների դեմ պայքարին նվիրված համատեղ գիտաժողով կանցկացնեն:

Նոյեմբերի 12-14-ին Երևանում տեղի ունեցավ ՆԱՏՕ-ի՝ «Հայաստանի հետազոտական և գիտական ցանցերը. նվաճումները, խնդիրները ու լուծումները» գիտական համաժողովը, որին ներկայացվել էին հայ գիտնականների «ՁԵԱՆՏ» համակարգին միանալու հեռանկարներն ու այդ ցանցի հնարավորությունները: ՆԱՏՕ-ի խորհրդատուն Հայաստանի գիտնականներին կոչ արեց համախմբվել՝ միացյալ ուժերով ծրագիրն արդյունավետ դարձնելու համար:

2008 թ. Հայաստանի պաշտպանության նախարար Մ. Հարությունյանը հայտարարեց, որ Կոստոյում ծառայող հայաստանցի խաղաղապահների թիվը կկրկնապատկվի:

Նկատենք, որ տվյալ նախաձեռնության շրջանակներում 2006 թ. ի վեր ԱՄՆ-ն հայկական խաղաղապահ գումարտակին է տրամադրել ավելի քան 6 մլն. դոլար³²⁷: ԱՄՆ-ի կողմից լրացուցիչ ֆինանսավորում է հատկացվել՝ աջակցելու հայկական խաղաղապահ գումարտակի ընդարձակմանը՝ այն հասցնելով բրիգադի ծավալի, ինչպես դա պլանավորված է ԱԳ-ԳԾ-ում: 2008 թ. ընթացքում ամերիկյան

³²⁷ Խաղաղապահ բրիգադի գարգացման նվիրված փակ լսումների գեկույցներ, 2013:

կողմը հայկական խաղաղապահ գումարտակին կտրամադրի բեռնատար ավտոմեքենաներ, համազգեստ, դաշտային սարքավորումներ և լրացուցիչ այլ սարքեր:

2008 թ. փետրվարի 4-ից 8-ը Երևանում էր գտնվում ՆԱՏՕ-ի գնահատման առաքելությունը: Փետրվարի 7-ին Հայաստանի պաշտպանության նախարար Մ. Հարությունյանը հանդիպեց ՆԱՏՕ-ի առաքելության անդամների հետ, որոնք գնահատում էին Դաշինքի հետ Հայաստանի ԱԳՊԾ-ի և «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում պլանավորման ու վերանայման գործընթացի (PARP) իրականացումը:

Սակայն, թվում է՝ անհնար է համատեղել, օրինակ, իրամանատարահսկողական կապի բարեփոխման երկարատև ծրագրի ամբողջ ժամանակում, որով նախատեսվում է ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին համապատասխանեցնել մեր կապի, նավարկման (նավիգացիա) և նույնականացման համակարգերը: Թեև IPAP-ի կատարման թվաքանակի և վերջնաժամկետի վերաբերյալ որոշակի սահմանափակումներ չկան, բայց ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության այս փուլն առանց կրոպերացման ավելի բարձր մակարդակի անցման, անվերջ շարունակվել չի կարող: 2011 թ. նոյեմբերին համաձայնեցվել է Հայաստանի IPAP-ի արդեն 3-րդ շրջափուլի փաստարութը³²⁸:

2004 թ. ի վեր ՀՀ ԶՈՒ-ն մասնակցում է ստորաբաժանումների մարտական պատրաստականության «Օպերատիվ կարողությունների հայեցակարգ» ծրագրին, որի նպատակն է գնահատումների և հավաստագրումների միջոցով ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին համապատասխանեցնել հայտարարված ստորաբաժանումները: Ծրագրի շրջանակներում 2007-2012 թթ. ժամանակահատվածում հաջորդաբար անց են կացվել ՀՀ ՊՆ խաղաղապահ բրիգադի հրաձգային վաշտի ինքնազմահատումը և ՆԱՏՕ-ի կողմից գնահատումը, հրաձգային գումարտակի ինքնազմահատումը: 2013 թ. սեպտեմբերին անց է կացվելու ՆԱՏՕ-ի կողմից գումարտակի գնահատումը: ՆԱՏՕ-ի

³²⁸ Տննյան Դ. Է., նշվ. աշխ., էջ 147-155:

հետ համագործակցության առումով մեծ արդյունավետություն կա, մասնավորապես՝ բարձրակարգ կաղղերի պատրաստման գործում: Ինչպես ասվեց, 2004 թ. այդ համագործակցության շրջանակներում հայ խաղաղապահների 35 հոգանոց դասակը հունական գումարտակի կազմում մասնակցում է ՆԱՏՕ-ի դեկավարած Կոստոնի ուժերի գործողություններին: Թեև 2011 թ. դեկտեմբերին ՀՀ գորախումբը դուրս բերվեց բատերաքեմից (հունական կողմի ունեցած ֆինանսական խնդիրների պատճառով), սակայն նույն կազմով վերադարձավ 2012 թ. ամռանը՝ այժմ արդեն ամերիկյան հրամանատարության ներքո, և ներկայումս իր ծառայությունն է իրականացնում Կոստոնի Ուռոշեվաց քաղաքի մերձակայքում տեղակայված «Բոնդ սրիլ» գինավանում (բազմազգ բրիգադ՝ «Արևելք»):

2005-2008 թթ. հայ խաղաղապահների 45 հոգանոց գորախումբը մասնակցեց Իրաքում կայունության հաստատման նպատակով ԱՄՆ-ի դեկավարած միջազգային կողայիշուն գործողություններին՝ լեհական ստորաբաժանման կազմում:

2010 թ. ի վեր՝ հայ խաղաղապահների 40 հոգանոց գորախումբը մասնակցում է ՆԱՏՕ-ի դեկավարած Աֆղանստանում անվտանգության աջակցության միջազգային ուժերի (ԱՅՍԱՖ) առաքելությանը՝ գերմանական հրամանատարության ներքո («Հյուսիս» տարածաշրջանային հրամանատարություն): 2011 թ. ամռանը Հայաստանը եռապատկեց իր գորակազմի թվաքանակի Աֆղանստանում՝ երկրի հյուսիսի Կունդուզ քաղաքից բացի երկրորդ գորախումբը տեղակայելով նաև Մազարի Շարիֆում: Ներկայումս ԱՅՍԱՖ-ում ՀՀ ԶՈՒ ընտիանուր գորակազմը (126 գինածառայող) բաղկացած է Կունդուզի (65 գինածառայող) և Մազարի Շարիֆի «Մայք Սփան» (56 գինածառայող) գինավաններում ծառայող գորախսմբերից, նաև Կունդուզում ծառայող 5 հրազանգիչ սպաներից:

2012 թ. ՀՀ ԶՈՒ սպան հերթափոխային սկզբունքով մասնակցում է Լիբանանում ՄԱԿ-ի առաքելությանը (ՅՈՒՆԻՖԻԼ)՝ որպես ռազմական դիսորդ: Դիտորդական առաքելությունը ենթադրում է Լիբանանի արևելյան արևելութք ձգվող «Կապույտ գծի» երկայնքով, ինչպես

նաև Խսրայելի տարածքներում մոնիթորինգների իրականացում։ Նախատեսվում է, որ ՀՀ ԶՈՒ ստորաբաժնումը դասակի կազմով կտեղակայվի Լիբանանում 2014 թ.՝ խտալական իրամանատարության ներքո³²⁹։

Հարկ է ասել, որ շուրջ 1000 հայ խաղաղապահներ պատվով են ծառայել տարբեր առաքելությունների շրջանակներում։ Մեր խաղաղապահները 930 անգամ պարզեցրել են օտարերկրյա պետությունների մեղալներով և արժանացել են տարբեր խրախուսանքների³³⁰։ Խաղաղապահները ցանկացած խնդրի կատարման և զորավարժությունների ժամանակ մշտապես արժանանում են բարձր գնահատականների³³¹։

ՀՀ ՊՆ-ի համար կարևորագույն մյուս ուղղությունը հարաբերություններն են ԱՍՆ-ի հետ։ Ակզենավորվելով դեռևս 1994 թ.՝ 2001 թվականից ի վեր ամենամյա երկվողմ համագործակցության պլանների իրականացման միջոցով ձեռք բերեցին համակարգված և նպատակային բնույթ։

2002-ից սկսած ամերիկյան կողմը «Արտաքին ռազմական ֆինանսավորում» (ՖՄՖ) ծրագրով ՀՀ զինված ուժերին ցուցաբերում է զգալի նյութատեխնիկական օժանդակություն, որի շնորհիվ 2002 թ. հիմնադրվեց ՀՀ ՊՆ մարդասիրական ականագերծման կենտրոնը, 2007 թ. ՀՀ ՊՆ-ին տրամադրվեց «ԵՄԵԴԱ» շարժական դաշտային հոսպիտալը։ Նյութատեխնիկական նշանակալի օժանդակություն է հատկացրել նաև ՀՀ ՊՆ խաղաղապահ բրիգադին՝ անձնական հանդերձանքի, սարքավորումների, «Հարրիս» տիպի ռադիոլկայանների տեսքով։ ԱՏՆ «Սիջազգային ռազմական կրթություն և վարժանք» (ԱՅՄԵՏ) ծրագրով յուրաքանչյուր տարի ՀՀ ՊՆ և ԶՈՒ տասնյակ ներկայացուցիչներ անզերենի ու մասնագիտական վերապատրաստում են անցնում ԱՏՆ-ի ուսումնակրթական հաստատութ-

³²⁹ ՀՀ ՊՆ Օհանյան Ա., ասուլիս, 2013, հունիսի 7, Տավուշ:

³³⁰ ՀՀ ՊՆ Կաղըերի և ԱՀՏՍ քաղվածք:

³³¹ Галушцак И., Высокая оценка милицейцев, Красная звезда, 7 августа, 2013, стр. 5.

յուններում: ԱՄՆ հետ համագործակցության շնորհիվ ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը խորհրդատվական և փորձագիտական օժանդակություն է ստանում պաշտպանական բարեկիոխումների այնպիսի բնագավառներում, ինչպիսիք են փոխգործունակ կարողությունների զարգացումը, ռազմական կրթության, անձնակազմի կառավարման, պաշտպանական պլանավորման, բյուջետավորման և ծրագրավորման համակարգերի կատարելագործումը, արիեստավարժ սերժանտական կազմի զարգացումը: Այս ամենը կազմում են ժամանակակից բանակներին հատուկ կառուցվածքային և կրթական հիմքը, որի շնորհիվ էլ իրականացվում է բանակային բարեկիոխումների հիմնական փուլը:

Հյուսիսատլանտյան դաշինքի հետ համագործակցությունն ունի նաև առանձին պետությունների հետ բաղադրիչ: Սկզբնավորվելով դեռևս 1994 թ.` ՀՀ պաշտպանության նախարարության երկկողմ համագործակցության այս ճյուղը տարեցտարի աճեց և ներկայումս իր մեջ ներառում է ՆԱՏՕ-ի ու Եվրամիության անդամ երկրների մեծամասնության, այդ թվում՝ Գերմանիայի, Հունատանի, Մեծ Բրիտանիայի, Լեհաստանի, Լիտվայի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Կիպրոսի, Ֆրանսիայի, Չեխիայի, Սլովակիայի, Իտալիայի, Ավստրիայի, Շվեյցարիայի, Նիդեռլանդների և այլ երկրների հետ հարաբերությունները: Այս երկրների հետ համագործակցությունը հիմնականում միտված է ՀՀ պաշտպանական բարեկիոխումների և պաշտպանության ռազմակարգական վերանայման արդյունքների իրականացմանը, այդ պետությունների զինված ուժերի հետ փոխգործունակության մակարդակի բարձրացմանը և ՀՀ խաղաղապահ կարողությունների զարգացմանը:

ՀՀ ՊՆ-ն բավական հագեցած համագործակցություն է իրականացնում ԵԱՀԿ-ի հետ, որը նշանակալի դեր է խաղում սպառագինությունների վերահսկման, պաշտպանության ոլորտի բափանցիկության, տարածաշրջանային անվտանգության երաշխիքների ապահովման, մարդու իրավունքների, նաև ՀՀ ԶՈՒ շարքերում անձնակազմի իրավագիտակցության մակարդակի բարձրացման հարցերում: Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության շփնան գծում ԵԱՀԿ

կողմից պարբերաբար իրականացվող մոնիթորինգները զգալի դեր են կատարում հրադադարի ռեժիմի պահպանումը վերահսկելու գործում: ԵՍՁՈՒ պայմանագրի և 2011 թ. Վիեննայի փաստարքի շրջանակներում դեռևս 1993 թ. ի վեր Հայաստանի Հանրապետությունը կատարում է սպառազինությունների վերահսկողության ոլորտում իր ստանձնած միջազգային պարտավորությունները՝ ընդունելով տարեկան 8 տեսչություններ վերոնշյալ պայմանագրերի շրջանակներում: Վերջին տարիներին ՀՀ ՁՈՒ տեսչական խմբերը տեսչություններ են անց կացնում նաև Թուրքիայի տարածքում³³²:

Միջազգային մարդասիրական, գիմված հակամարտության և մարդու իրավունքների շրջանակներում իր ստանձնած միջազգային պարտավորությունների կատարման տեսանկյունից կարելոր նշանակություն ունի նաև ՊԱ-ի՝ դեռևս 1992 թ. ի վեր սկզբնավորված համագործակցությունը Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտեի (ԿԽՄԿ) հետ: ՀՀ ՊՆ և ՁՈՒ ներկայացուցիչները պարբերաբար մասնակցում են հումանիտար թեմատիկայով դասընթացների, վարժանքների, սեմինարների և մի շաբթ այլ միջոցառումների, որոնք զգալիորեն բարձրացնում են մեր սպաների ընդհանուր գիտելիքներն ու մասնագիտական պատրաստությունն այս ոլորտում: Այս կառույցի հետ ՊՆ-ն ակտիվորեն համագործակցում է նաև ուսումնական հարցում, նրանց հետ վարվելու, փոխանակման, երրորդ երկիր փոխանցելու և այլ հարցերում: Տարեկան մի քանի անգամ էլ կազմակերպում են սահմանագրություններ, ինչը որոշակիորեն նպաստում է նաև սահմանային միջադեպերի նվազմանը: Այս հարցում հայկական կողմն իր պարտականությունները հստակորեն պահպանում է և երբեք ոչ մի դիտողություն չի ստացել անօրինական կամ սխալ գործողությունների համար: Բոլոր այս միջոցառումները և քայլերը նպատակ ունեն հայկական քանակի արդիականացումը և միջազգային շափանիշների ներդրում: Արդիականացման այս փուլը կարելոր է նրանով, որ քանակը դառնում է ավելի փոքր, մորիլ և արագաշարժ: Մենք այդ հարցին դեռ կանդրադառնանք:

³³² ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական քաղաքականության վարչության քաղվածք:

2.7. Համագործակցությունը Զինաստանի ու հարևան պետությունների հետ

ՀՀ պաշտպանության նախարարությունն ակտիվ համագործակցում է Զինաստանի ռազմական գերատեսչության հետ՝ հատկապես կրթության բնագավառում, որի շրջանակներում ՀՀ ԶՈՒ զինծառայողները վերապատրաստվում են ԶԺՀ ռազմառումնական հաստատություններում: Նշանակալի դեր է խաղում նաև Այութատեխնիկական համագործակցությունը, որի միջոցով ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը համալրվում է ժամանակակից փոխադրամիջոցներով, համակարգչային տեխնիկայով և բժշկական սարքավորումներով:

Հայաստանը ռազմական ոլորտում երկրողմ հարաբերություններ է զարգացնում նաև հարևան ու ավանդական բարեկամ երկրների՝ Իրանի և Վրաստանի հետ: Պաշտպանության և անվտանգության ոլորտում տարածաշրջանային բնույթի փոխադրած կարևորվող հարցերի շուրջ ակտիվ շփումներն Իրանի հետ իրականացվում են 1990-թվականներից սկսած: Տեղի են ունենում տարբեր նակարդակի փոխայցելություններ և բննարկումներ: Ստորագրվել են համագործակցության մասին փոխարժեումնան հուշագրեր: Երկու երկրները հետամուտ են համագործակցություն զարգացնել պարսկերենի ուսումնասիրման, թիկունքային ապահովման, հումանիտար ականագերծման, զինված ուժերի սոցիալական ու ռազմական բժշկության բնագավառներում: Վերջին շրջանում պաշտպանության ոլորտում ակտիվացել են նաև հարաբերությունները Վրաստանի հետ, հարաբերություններ, որոնք աշխարհագրական տեսանկյունից փոխշահավետ են և բխում են երկու երկրների ռազմավարական շահերից: Հայ-Վրացական հարաբերությունները կարևոր են ոչ միայն մեր երկու երկրների համար, այլև ակնառու են հարավկովկասյան տարածաշրջանային անվտանգության արդյունավետ ճարտարապետության ձևավորման տեսանկյունից: 2011 թ. սկիզբ դրվեց երկու երկրների պաշտպանական զերատեսչությունների միջև ամենամյա երկկողմ համագործակցության պլանների իրականացմանը, որոնք սեվեռված են ռազմական կրթության և ուսման, խաղաղապահ կարողությունների զար-

գացման և պաշտպանական բարեփոխումների՝ այլ ոլորտներում գործնական լավագույն փորձի փոխանակմանը: Չինաստանը ևս օրեցօր ավելի կատարելազորդելով իր բանակը մեզ համար չափազանց կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում: Բազմաքետ ռազմական համագործակցությունը մեր բանակի բարեփոխումների համար չափազանց կարևոր է:

3.ԱԴՐԲԵԶԱՆԻ ՈԱԶՄԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ

Աղքրեցանը հայատյացության դրսնորման հարցում հիմնական շեշտը դրել է տոտալ պատերազմ վարելու ռազմավարության վրա: Այսինքն՝ պատերազմ, որը միաժամանակ մղվում է տեղեկատվական, դիվանագիտական, ռազմական և այլ ոլորտներում: Պատերազմի հաջողության գրավականը, ըստ աղքրեցանական ռազմաքաղաքական դեկավարության, ածխաջրածնային պաշարներից ստացվող շահույթներն են: Մարտական լայնածավալ գործողությունների վերսկսումը, ամենայն հավանականությամբ, կարճատև կլինի, սակայն պատերազմը դիտարկում ենք ընդհանուր համատեքստում՝ բոլոր գործողությունների ընդհանրացումով:

Հայ-աղքրեցանական հարաբերություններում ամեն ինչ, կարծես, շատ նման է խորհրդաամերիկյան սառը պատերազմին: Եվ այս համատեքստում Աղքրեցանը մեծ տեմպերով ավելացնում է սպառազինությունը և ռազմական բյուջեն: Տարբեր երկրներից ակտիվորեն ներկրվում են տարատեսակ զինատեսակներ: 2004-2007 թթ. Աղքրեցանը միայն Ուկրաինայից ներկրել է 80.000 միավոր գենք³³³: 2007 թ. մինչ օրս այդ մատակարարումները տարբեր գնահատականներով բազմակի մեծացել են: 2003-2008 թթ. Աղքրեցանի հիմնական մատակարարները եղել են Ուկրաինան (364 մլն դոլար), Ռուսաստանը (128 մլն դոլար) և Վրաստանը (108 մլն դոլար)³³⁴: 2010 թ. տվյալներով մատակարար երկրների ցուցակը ևս չի փոխվել. միայն ավելացել են ծավալները և փոխվել են տեղերը: Այս հարցում ՌԴ-ն չի ցանկանում

³³³ Holtom P., Ukrainian Exports of Small Arms and Light Weapons, 2004-2007, SIPRI Background Paper, October 2008, p. 2

³³⁴ SIPRI Trend Indicator Values of arms imports to Armenia, Azerbaijan, Georgia, 1991-2008, Generated: 21 February 2010 - http://www.sipri.org/contents/armstrad/output_types_TIV.html

համակերպվել իր երկրորդ դերի հետ: Միայն վերջին «Մի-35Մ», «Մի-17» ուղղաթիռների և «С-300 ՊՄՅ-2» ԶՀՀ-ի ռուսական մատակարարումների ծավալները կազմում են մոտ 1-1.5 մլրդ դրամ: Իսկ վերջին 5 տարում միայն ՌԴ-ից իրականացված գինատեսակների գնումների գումարային արժեքն ավելի քան 4 մլրդ դրամ է: Քննարկվում են նաև այլ ձեռքբերումներ: 2013 թ. աղբեջանական ռազմական բյուջեն կազմում էր 3.7 մլրդ դրամ, որը պահպանվեց նաև 2014 թ.: Աղբեջանական դեկավարության հայտարարության համաձայն՝ 2015 թ. այն կազմելու է մոտ 4.8 մլրդ դրամ: Աղբեջանական ռազմական բյուջեի ավելացումն ունի կոնկրետ հասցե: ստեղծվել է ռազմական արդյունաբերության նախարարություն: Այդ գերատեսչությունն արդեն ունի մի քանի տասնյակ ձեռնարկություններ և արտադրում է մոտ 700 անուն ապրանք: Աղբեջանը բուրքական, իսրայելական և այլ երկրների ռազմաարդյունաբերական ընկերությունների հետ կնքում է սպառագինությունների գննան, արդիականացման, նաև համատեղ արտադրության պայմանագրեր³³⁵: Իհարկե, նման ծավալների ծախսերը չեն կարող որոշակի մտահոգություն չառաջացնել: Դա գերազանցականացում է, որը նույնիսկ ամենավատ որակի դեաքրում անգամ փունգներ ունի:

Աղբեջանական ԶՈՒ-ն լավ սպառագինված մոտ 120.000-ոց բանակ է, որը բաժանված է մեկտեղված ցամաքային զորքերի, օդուժի և հակաօդային գորքերի ու ծովուժի: Ցամաքային զորքերը քանակապես ամենամեծն են՝ ավելի քան 70.000, չնայած պաշտոնապես դրանց թվաքանակը կազմում է մոտ 55.000: Այս զորատեսակը իր մեջ ներառում է նաև այլ զորատեսակներ՝ մոտոհրաձգային, իրետանային, ինժեներական, զրահատանկային և այլն:

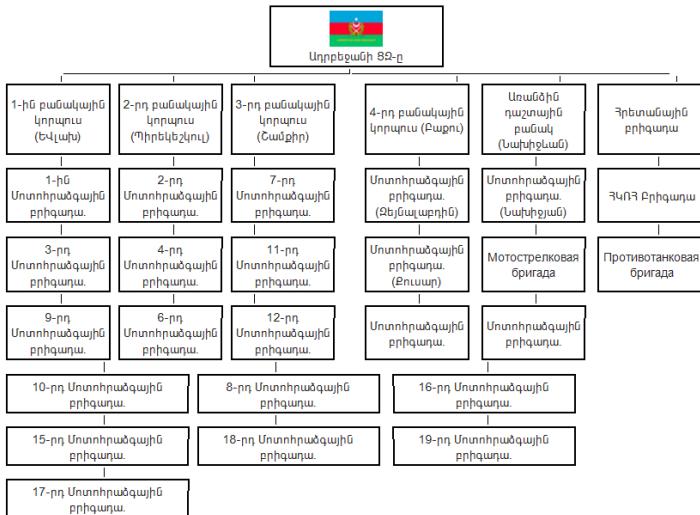
³³⁵ Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի զինված ուժերի արդիականացումն ու ռազմաարդյունաբերությունը, Եր., 2010, էջ 144-150:

Այս բաժանված է չորս առանձին բանակային կորպուսների, որոնց կազմում կան մոտոհրածգային 25 բրիգադ, մեկ առանձին դաշտային բանակի, հրետանային չորս առանձին, մեկ առանձին տանկային, մեկ օդադեսանտային բրիգադների, չորս առանձին լեռնահրածգային գնդերի, երկու հակատանկային հրետանային գնդերի: Հստ էության, կորպուսներից զատ, այս զններն ու բրիգադները պահուստային օպերատիվ և ռազմավարական ուժեր են, քանի որ կորպուսներն իրենց կազմում ունեն համապատասխան միջոցների բավարար քանակ: ՑՉ-ի ընդհանուր կառուցվածքը հետևյան է.

Բրիգադային հիմնական միավորները կազմված են 5-6 գումարտակներից, տանկային և հրետանային գումարտակ-դիվիզիոններից: Բացի այդ, ըստ արևմտյան չափանիշների՝ դրանց կազմում պետք է գործի նաև մեկական ուղղաթիռային էլեկտրիֆիլա: Բրիգադներն ունեն 700 բվով համարակալումներ՝ 701, 702, 740 և այլն: Սպառագի-

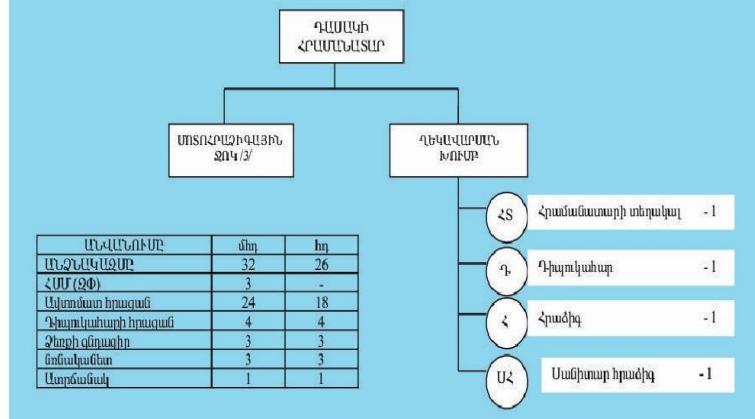
Նույթյան պակասի և տեսականու առանձնահատկությունների պատճառով գումարտակները արևմտյան հստակ կառուցվածք և բաժանում չունեն: Կան նաև այլ պատճառներ:

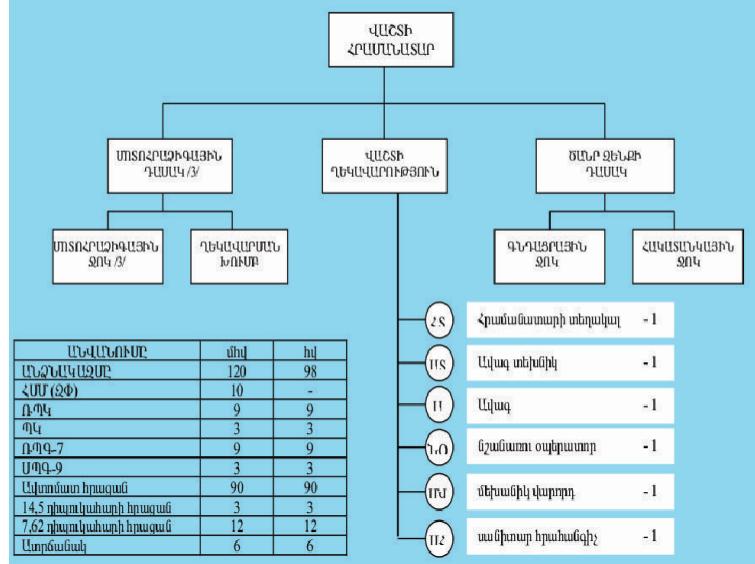
Աղբքեզանական բանակի ՑԶ-երի մոտոհրածգային և հրաձգային ջոկերի, դասակների և վաշտերի կառուցվածքը տես ստորև բերվող համապատասխան գծանկարներում:

ԱՀ ԶՈՒ ՄՈՏՈՀՐԱՎԴԱՅԻՆ (ՀՐԱՎԴԱՅԻՆ) ԴԱՍԱԿԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

ԱՀ ԶՈՒ ՄՈՏՈՀՐԱԶԳԱՅԻՆ (ՀՐԱԶԳԱՅԻՆ) ՎԱԾՏԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԲՔԸ

Աղբբեջանական բանակի կոչումների համակարգը հետևյալն է.

ԱՊՐԵԼԱՆԻ ԴԱՄՊԱԴԸՆԻԹՅԱՆ ԶԻՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՈՒՍԴՐԽԵՐԸ

ՇԱՐԱՅԻՆ ԵՎՐԵՅԻՆ ԿՐՏՍԻՐ ԱՄԲՈՅԱՆ ԱՄԲՈՅԱՆ ԱՎԱՐ ԱՄԲՈՅԱՆ

ԿՐՏՍԻՐ ԵԽԱՅԻՐԱՆ ԵԽԱՅԻՐԱՆ ԱԽՈՋ ԵԽԱՅԻՐԱՆ ԿՐՏՍԻՐ ԼԵՅՏԵՆԱՆ ԼԵՅՏԵՆԱՆ

ԱԽՈՋ ԼԵՅՏԵՆԱՆ ԿԱՊՈՒՏԱՆ ՍԱՅՈՐ ՓՈԽՎՈՎՈՎՈՎ

ԳԵՂԱՎԵՏ ԳԵՂԵՐԱԼ-ԱՄՅՈՐ ԳԵՂԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆ ԳԵՂԵՐԱԼ-ԳՆԴՎՐԵՏ

Աղբբեջանական բանակի օդուժը և ՀՕՊ զորքերը բավական լավ սպառազինված են, աչքի են ընկնում զենքերի մեջ տեսականիով: Դրանց առանձին կանդրադառնանք: Ծովուժը հիմնականում նախատեսված է ափամերձ զործողությունների համար՝ շնայած տարեցտարի դրանք լավ սպառազինվում են և Աղբբեջանի բարձր մակար-

դակի ռազմականացման մեջ լուրջ տեղ են գրադեցնում: Անգամ օդուժի և ՀՕՊ-ի շատ ստորաբաժանումներ իրականում նախատեսված են ծովուժի քատերարեմում գործելու համար: Ներկայում ադրբեջանական ծովուժի կազմում կա մարտական մոտ 40 նավ ու նավակ, որոնք գերազանցապես վերջրյա են:

3.1. Սպառազինման ընդհանուր քայլերը և ծրագրերը

Ադրբեջանական բանակի սպառազինության արդիականացման և դրա ձեռքբերման գործում հետաքրքիր նախագծեր կան, որոնք հանգանականից վերլուծության կարիք ունեն: Հրադադարի հաստատումից ի վեր՝ Ադրբեջանը տեսդագին զինվում է՝ ավելացնելով ներմուծվող զենքերի ու տեխնիկայի և՝ քանակը, և՝ տեսականին: Ուշագրավ են հատկապես հարձակողական տարատեսակ միջոցների, ԱԹ-Ս-ի ձեռքբերումը, որոշ զինատեսակների արտադրության հիմնումը: Նախկինում Իսրայելից ձեռք բերվեցին «Aeronautics Defense Systems Ltd.» ընկերության «Orbiter» և «Aerostar» ԱԹ-Ս-ներ, որոնք բազմիցս կիրառվել են շփման գոտում: Ադրբեջանը իսրայելական ընկերությունների հետ ցանկանում էր նաև արտադրել սովորական ու մարտական ԱԹ-Ս-ներ³³⁶: Գործարանն արդեն գործում է, և, կարելի է ասել, որ որոշ ժամանակ անց ադրբեջանական բանակում ԱԹ-Ս-ների քանակը կհասնի մինչև մի քանի հարյուրի: Այդ ԱԹ-Ս-ները ներկայացվեցին 2011թ. հունիսի 26-ի զրահանդեսին: Չի բացառվում, որ աշխատանքը կատարում են իսրայելցի մասնագետները: Պատահական չէ նաև, որ մի քանի օրից ադրբեջանական մամուլում հայտնվեցին տեղեկություններ այն մասին, որ իրենց քանակը առաջիկա տարիներին կհամալրվի մարտավարական ԱԹ-Ս-ներով, որոնք կարող

³³⁶ Крупнейшая военная компания Израиля открыла представительство в Азербайджане, 06.10.2009. http://www.azc.az/news_krupneyshaya_voennnaya_kompan_26137.html.

Են անգամ զենք կիրառել, այսինքն՝ մարտական լինեն³³⁷: Իհարկե, սա հիմնականում քարոզչական ակցիա է, սակայն չեն քացառվում նաև այդ ուղղությամբ իրականացվող աշխատանքները: Մարտական ԱԹՍ ստեղծելը դյուրիին գործ չէ: Աշխարհում մոտ 100 պետություն զբաղվում է ԱԹՍ-ների ստեղծման աշխատանքով, սակայն լիարժեք մարտական ԱԹՍ-ներ ներկայումս արտադրում են միայն ԱՄՆ-ն ու Իսրայելը:

Բացի այդ, նման սարքերի ձեռքբերման համար պայմանագիր է կնքվել քուրքական «TAI» (Turkish Aerospace Industries, Inc) ընկերության հետ, որը ստեղծում է «Turna» ԱԹՍ-ները: Ավելին՝ աղքեցանցի սպասները Թուրքիայում մասմազիտական պատրաստություն են անցնում «Turna» սարքերը դեկավարելու համար: Իհարկե, քուրքական արտադրության ԱԹՍ-ները որակական չափանիշներով չեն կարող համեմատվել իսրայելականների հետ, քայլ դրանք հարկ եղած դեպքում ևս կարող են օգտագործվել որպես մարտական-հարվածային միջոցներ: Իհարկե, աղքեցանական քարոզչամերենան լավ քողարկված հերյուրանքների մեծ փորձ ունի, սակայն մի քանի տասնյակ ԱԹՍ-ների գրագետ և ճիշտ օգտագործումը կարող է լավ արդյունքներ ապահովել, հատկապես հետախուզության և կրակի կառավարման գործում³³⁸: Բայց նաև նկատի ունենանք, որ քուրքական կողմը ևս ԱԹՍ-ների հետ լուրջ խնդիր ունի: Իսրայելական համանման սարքերը տարրեր՝ այդ քվում՝ քուրքական զինծառայողների «քարձը մասնագիտական պատրաստության» պատճառներով կորցնելուց հետո, փորձ արվեց կիրառել սեփական արտադրության մերենաներ, սակայն ինչպես պարզվում է՝ զինվորականները մնացել

³³⁷ В инвентарь ВС Азербайджана будут включены вооруженные тактические беспилотные летательные аппараты.

<http://ru.apa.az/news.php?id=202577>

³³⁸ Այս մասին մանրամասն տես՝ Հովհաննիսյան Ա., Օդային գերակայություն, Եր., 2010:

Են առանց համապատասխան հետախուզական միջոցների³³⁹: Չնայած դրան՝ մամուլում ցուցադրվել են թուրքական նոր, հաջողված «Anka (Փարոս)» ԱԹՍ-ի փորձնական թռիչքները³⁴⁰: «Anka (Փարոս)»-ն միջին չափի, երկար թռիչքներ կատարող սարք է:

Ի՞նչ ասել է աղբեջանական մարտական ԱԹՍ: Դա չի լինելու ամերիկյան «RQ-4 Global Hawk», «X-45» կամ «X-47» մարտական օդային հարթակների նման հզոր միջոց: Այնուամենայնիվ, այս տեղեկությունը պետք է որոշակիորեն զգաստացնի Հայաստանի զինուժին: Նախ պարզենք՝ ի՞նչ է աղբեջանական սովորական, հետախուզական ԱԹՍ-ն:

Աղբեջանական հետախուզական ԱԹՍ-ները հայկական տարածքներում թռիչքներ կատարել են³⁴¹: Իհարկե, եղան այս իրողությունը հաստատող և հերքող բազում տեղեկություններ, սակայն մասնագետները լավ են հասկանում, որ դա միանգամայն հնարավոր է: Սեպտեմբերի 12-ի աղբեջանական ԱԹՍ-ի խոցումից հետո հայկական կողմը ևս խոստովանեց այդ փաստը: Աշխարհում վաղուց են կիրառվում ԱԹՍ-ներ, և բազմիցս ապացուցվել է, որ ավանդական, իին զենիքային միջոցներով դրանց դեմ պայքարելն արդյունավետ չէ: 1960-ական թվականներից բազում փորձեր են կատարվել այդ ուղղությամբ, և արդյունքները գաղտնիք չեն³⁴²: Օսեբիայում և Արխագիայում եղած դեպքերն ապացուցեցին, որ ԱԹՍ-ների դեմ պայքարը պահանջում է հրթիռազենիքային լուրջ պատրաստվածություն: Զե-

³³⁹ В вопросе беспилотников не везет не только Азербайджану, но и Турции. 16/09/2011. <http://www.panorama.am/ru/region/2011/09/16/azerbayjan-turcey/>

³⁴⁰ З. Гельман "Анка" – в воздухе!. Турсецкий беспилотник встает на крыло. 2010-08-27. http://nvo.ng.ru/armament/2010-08-27/12_anka.html

³⁴¹ Над Арменией и Карабахом летают азербайджанские беспилотники?, 09.09.2010. <http://www.regnum.ru/news/polit/1323621.html>

³⁴² Այս մասին մանրամասն տես՝ Հովհաննիսյան Ա. Կ., «Մի քանի հարցեր ավելացիայից», Եր., 2009.

նիթային որոշ փոքր համալիրներ երթեմն անզոր են, իսկ մեծերը, որոնք կարող են խոցել, բանկարժեք են³⁴³:

Փաստորեն, աղբբեջանական ռազմաքաղաքական դեկավարությունը, յուրացնելով սովորական ԱԹ-Ս-ների հնարավորությունները, առանց ժամանակ կորցնելու ցանկանում է ունենալ նաև մարտական ԱԹ-Ս-ներ, որոնց հնարավորություններն անհամենատ մեծ են: Ի-հարկե, հայտնի չե, թե արդյոք նախկին ԱԹ-Ս-ներն ունեն այն բոլոր հնարավորությունները, որոնք ունեն պատերազմներում լայնորեն կիրառվող ամերիկյան, խրայելական համանման սարքերը: Խոսքը, անշուշտ, հետախուզության տարբեր ձևերի, այլ համակարգերի հետ համագործակցության հնարավորությունների, տարատեսակ ինքնաթիռների, հրետանային համակարգերի մասին է: Եթե նույնիսկ աղբբեջանական ԱԹ-Ս-ները հստակ ինտեգրված չեն այդ համակարգերին, ապա տվյալ դեպքում դա մեծ բան չի փոխում: Այդ ամենը ընդդամենը ժամանակի հարց է: Այս գործնքացն աշխարհում ունեցել է ավանդական զարգացում: ԱԹ-Ս-ները նախ կատարել են սովորական հետախուզություն, հետո հետախուզություն են կատարել որոշակի համակարգի մեջ, այսինքն՝ միաժամանակ օգնել են այլ միջոցների: Դրանք կարող են լինել հարվածային որոշակի համալիրներ՝ կապի, ռադիոպայքարի և այլն: Այնուհետև անցել են հաջորդ փուլ. Եղել են հարվածային միջոցների մի մասնիկը կամ հենց միջոցը, այսինքն՝ հետախուզահարվածային միջոցը: Դրանից ավելի առաջ գնալը Աղբբեջանի համար դեռ շատ վաղ է:

Մարտական ԱԹ-Ս-ների ունենալու դեպքում Աղբբեջանը կատանաբավական հզոր միջոցներ, որոնց դեմ պայքարելն այլ մակարդակի խնդիր է: Նույնիսկ բուրքական «Turna» ԱԹ-Ս-ները բավականին լուրջ միջոցներ են հարվածներ հասցնելու համար: Սի բանի տարի հետո Աղբբեջանը կարող է ունենալ 50-100 միավոր մարտական

³⁴³ Лунёв А., Ращепкин К., «Красная звезда». 2 Декабря 2008 года, http://www.redstar.ru/2008/12/02_12/1_03.html

ԱԹՍ, որոնք իրականում կլինեն օպերատիվ-մարտավարական խորության վրա գործող ԹՀ-եր: Անգամ թուրքական վերը նշված ԱԹՍ-ները կարող են հարվածներ հասցնել մինչև 50-100 կմ խորության վրա: Թոշող սովորական հարվածային սարքերին խոցելու համար ԶՀՀ-ն ծախսում է 3-5 հրբիո, այն էլ հարաբերական բարենրպաստ վիճակում ունենալով հակազդեցության մինչև 10 վայրկյան ժամանակ: Նման հակազդեցություն ունեցող համալիրները բացառիկ են: ՀՀ ՀՕՊ համակարգը բավական զարգացած է տարածաշրջանում, սակայն ապագա մարտահրավերների համար հարկավոր է ձեռք բերել հիմնականում փոքր, մեկ մեքենայի վրա տեղակայված, նվազագույն հակազդեցության ժամանակ ունեցող համալիրներ: Այս բոլոր միջոցառումները պահանջում են խնդրի համակողմանի և խորը վերլուծություն:

Հայտնի է, որ աղբեջանական ռազմաարդյունաբերությունը նտադիր է կոնկրետ ավիաարդյունաբերության զարգացումը սկսել ԱԹՍ-ներից: Ծրագրվում է այդ նույն ավիաարդարանում արտադրել ավտրիական «Diamond DA-42» փոքր ինքնարիո, ինչը, բնականաբար, հետաքրքիր միջոց է ավիաարդյունաբերության զարգացման տեսանկյունից:

Այս զարգացումների կողքին աղբեջանական սպառագինման գործընթացի մեջ կան, այսպես ասած, նաև զավեշտավի դրվագներ, որոնք ռազմական պլանավորման և նախապատրաստման ոչ մի տրամաբանության մեջ չեն տեղափորվում: Աղբեջանը շարունակում է ակտիվություն գնել այս կամ այն երկրների արտադրած բազմազան գեներերի տարատեսակ նմուշներ, սակայն երբեմն այդ ձեռքբերումները անկանոն են և անհիմն: Այսպես, աղբեջանական բանակի ստորաբաժանումներում արդեն կիրառվում են մի քանի տեսակի և զանազան երկրների արտադրության հրաձգային գեներեր: Տարբեր ստորաբաժանումներ կիրառում են խորհրդային, ամերիկյան, գերմանական, խորայելական և այլ երկրների արտադրության գեներեր

(«TAR-21»³⁴⁴, «MP5», «HK G3»³⁴⁵, «Remington 700», «JNG 90 Bora» և այլն): Մամուլում հաղորդում կա այն մասին, որ Բարուն բանակցություններ է վարում չեխական «Ceska Zbrojovka» ընկերության հետ «Scorpion EV03 A1» տեսակի ատրճանակ-զնդացիրներ գնելու համար: Իսկ ամենազավեշտալին այն է, որ ավանդական «Կալաշնիկովի» ինքնաձիգն Աղրբեջանում արտադրելիս այլ անուն է ստանում՝ «Հազրի»: Մամուլում հանդիպում են աղոտ տեղեկություններ այն մասին, որ Աղրբեջանը արտադրում է «Շիշմեկ» կոչված գրոհային հրացան, «Խազրի» ինքնաձիգ, «Զաֆար» և «Խնամ» ատրճանակներ³⁴⁶: Ի դեպ, գրոհային հրացանն ու ինքնաձիգը նույն գենքի արևմտյան և խորհրդային տեսակավորումն են: Նման զանազան բառեր կիրառում են իհմնականում ոչ մասնագետները կամ հատուկ խճճելու նպատակով:

Հայտնի իրողություն է, որ մեր հարևանը տարբեր ժամանակներում ձեռք է բերել գերմանական, բուրբական, իսրայելական, անգլիական, ռուսական զրահամերենաներ ու տրանսպորտային տարատեսակ միջոցներ: 2010 թ. հաստատվեցին այն տեղեկությունները, որ աղրբեջանական նորաստեղծ ռազմաարդյունաբերության նախարարությունը հարավաֆրիկյան «Paramount Group» ընկերության հետ դեռ 2007 թ.-ից աշխատանքներ է կատարում երկու տեսակի զրահամերենաների՝ «Marauder APC»-ն և «Matador»-ի արտադրության ուղղությամբ: Վերջինը ստեղծվել էր հարավաֆրիկյան ընկերության և հորդանամյան «Middle East Defence Systems (MDS)» ընկերության հետ համատեղ: Այս մեթենաների արտադրությունն Աղրբեջանում

³⁴⁴ Shahin Abbasov, Azerbaijan Mum about Israeli Spy Plane, Satellite Projects. EurasiaNet.org (2009-08-16). Проверено 26 августа 2010.

³⁴⁵ The Military Balance 2007 / C. Langton. — London: Routledge / The International Institute for Strategic Studies, 2007.- p. 157.

³⁴⁶ Явер Джамалов: «В этом году Азербайджан начал серийный выпуск нескольких образцов оружия», 16 декабря 2009, http://news.life.az/2009/12/16/javer_dzhamalov_v_jetom_godu_azerbajdzhan_nachal_seriynyy_vypusk_neskolkikh_obrazcov_oruzhija.html

կազմակերպելը բխում էր երկկողմ շահերից: Մեքենաները շատ ընդհանրություններ ունեն. նախ նրանց շարժիչները նույնն են, ապա նաև լնդացային մասում կան նույն հիմքը կազմող բաղկամասեր: Մեքենաների արտադրության և դրանց մատակարարման մասին տարրեր տեղեկություններ են շրջանառվում: Ակզրում մի փոքր խմբաքանակ էր առարվել Աղբեջան, որի հիմքի վրա էլ, հավանաբար, կատարվել են ուսումնասիրությունները և կազմակերպվել է արտադրությունը: 2009 թ. «Paramount Group»-ն առաքել էր 10 միավոր «Marauder»: Նույն տարում Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունից ընդհանուր ռազմական մատակարարումներն անցնում էին 22 մլն դոլարը³⁴⁷: Այժմ մեքենաների քանակի մասին տեղեկությունները սահմանափակ են: Հայտնի է միայն, որ դրանց արտահանման հնարավորություններն այնքան ել մեծ չեն: Վերջերս էլ պարզ դարձավ, որ այս ծրագիրն ընդհանրապես տեղից չի շարժվել:

Աղբեջանական բանակում կան նաև բուրքական արտադրության «Otokar Cobra» զրահամեքենաներ, որոնք բավական տարածված են աշխարհում: 1997 թ. արտադրվող այս մեքենան մասնակցել է նաև 2008 թ. օգոստոսյան պատերազմին, արձագանքները հակասական են: Դրանց քանակը ևս ստույգ հայտնի չէ: 2011 թ. Բաքվում կայացած զրահանդեսին այս մեքենաների սահմանափակ քանակ մասնակցեց, որից հետո նորից տեղեկություններ հայտնվեցին դրանց առաքման մասին³⁴⁸:

Ռուսական «Rosoboronexport» ընկերությունն Աղբեջանին առաջարկել է իր տարածքում «Տիգր» զրահամեքենաների արտոնագրված արտադրություն սկսել: Այդ մասին ԱՐՍՍ-ՏԱՍՍ-ին հայտնել է Աղբեջանի ռազմական արդյունաբերության նախարարի օգնական

³⁴⁷ Հարավաֆրիկյան հանրապետությունը 17,5 մլն դոլարի սպառազինություն է տվել Աղբեջանին, Ապրիլ 27, 2011, <http://news.am/arm/news/57162.html>

³⁴⁸ Թուրքական ընկերությունը Աղբեջանին զրահափոխադրիչներ է մատակարարել, Հուլիս 02, 2011, <http://news.am/arm/news/65452.html>

Ազադ Մամեդովը՝ սպառագինությունների և ռազմական տեխնիկայի Արու-Դարիում տեղի ունցած «INDEX-2011» 10-րդ ցուցահանդեսի ժամանակ:

«Trend» գործակալության տեղեկություններով՝ Ադրբեջանը և Թուրքիան ունեակտիվ հրթիռներ համատեղ արտադրելու մասին համաձայնագիր են ստորագրել: Արու Դարիի նշված ցուցահանդեսի շրջանակներում Ադրբեջանի ռազմական արդյունաբերության նախարար Յավեր Զավեր Զամալովը Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վեջողի Գյոնուլի հետ համապատասխան պայմանագիր է կնքել: Դեռ 2009 թ. թուրքական «Roketsan» և ադրբեջանական «İqlim» ընկերությունների միջև համագործակցության պայմանագիր է կնքվել: Ըստ պայմանագրի՝ նախատեսվում է համատեղ արտադրել համազարկային կրակի ունեակտիվ համակարգեր (ՀԿՈՀ) 107 և 122 մմ-ոց հրթիռներ:

Այս մասին 2014 թ. դեռ խոսակցություններ կային պլանների և նվազագույն գործի մակարդակում:

Թուրքական վերը նշված ընկերությունը վաղուց մասնագիտացել է արևմտյան և խորհրդային այդ տրամաչափերի չղեկավարվող հրթիռների արտադրության գործում³⁴⁹: Ընկերությունը ստեղծվել է 1988 թ. և հիմնականում հրթիռների արտադրության գործում համագործակցում է արտասահմանյան 140 ընկերությունների հետ: Ըստ վերը նշված պայմանագրի՝ հրթիռների դրոշ բաղկամասեր պատրաստի կառարվեն Թուրքիայից, մնացածը կարտադրվի տեղում՝ համատեղ: Այս ընկերությունը նշված հրթիռների հեռահարությունն ավելացրել է: 107 և 122 մմ-ոց հրթիռների համար կարտադրվեն նաև համապատասխան արձակման կայաններ, այդ մասին պայմանագիրը կնքվել է 2011 թ.: 2014 թ. այս հարցում ևս գործերը շատ դանդաղ են առաջ ընթանում: «TR-107» և «TRB-107» հրթիռների հեռա-

³⁴⁹ Այս մասին մանրամասն տես Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի գինված ուժերի արդիականացումն ու ռազմաարդյունաբերությունը, Եր., 2010, էջ 82-90:

հարությունը հասցել է 11 կմ-ի, իսկ «TRB-122» հրթիռներն արդեն ունեն 40 կմ հեռահարություն, կան նաև պակաս հեռահարության հրթիռներ:

Վերը հիշատակված թուրքական ընկերությունը վաղուց խորհրդային «ԲՄ-21» մերենայի բազում կլոնավորումներից մեկի հիման վրա ստեղծել էր «T-122 Sakarya» ՀԿՈՀ-ն: 107 մմ-ոց նման առանձին համալիր Թուրքիայում չի ստեղծվել, սա Արևմուտքում 1950-ականներից լավ տարածված տրամաչափ է, որի համար ստեղծվել էին արձակման բազում կայաններ: Այսօր այն, սակայն, մերժված տրամաչափ է:

Աղրբեջանն իր բանակի համար կամենում է ձեռք բերել չինական հրթիռներ: Թե ինչ տեսակի, դեռ պարզ չէ, սակայն չինական կողմի հետ բանակցություններ են ընթանում: Խոսքը մարտավարական հրթիռների մասին է, սակայն այստեղ ևս ինչ-որ անկանոն բան է ստացվում: Հարցն այն է, որ աղրբեջանական բանակում մարտավարական հրթիռներ արդեն կան. դրանք խորհրդային հայտնի «Տօչկա-Յ» (9K79-1) համալիրներն են: Նույն տեսակի չինական հրթիռների տեսականին բավական մեծ է, սակայն դրանք չեն փայլում մեծ հուսալիությամբ ու արդյունավետությամբ: Նորից ստացվելու է խիստ կասկածելի տվյալներով և հուսալիությամբ հրթիռների բազմազանություն: Հավանաբար, այս մոտեցումը խիստ աղրբեջանական է՝ աշխարհի բոլոր ծայրերից ճարել ինչ պատահի, միայն թե շատ լինի, որ հայերը վախենան:

Զանազան սպառազինությունների համատեղ արտադրության բանակցություններ էին վարվում տարբեր երկրների հետ: Այդ զինամիջոցների թվում քիչ չեն նաև հրթիռային տեխնոլոգիաները: Նշվում էր ուկրաինական հակատանկային «Скиф» և «Баръер» հրթիռների ձեռքբերման, նաև դրանց տեղայնացման մասին³⁵⁰: Այս հրթիռները

³⁵⁰ Азербайджан займется производством комплексов «Скиф» и «Баръер», 17.05.2011, <http://313news.net/news/tags/azerbaijan.html>

Առոր չեն ստեղծվել, դրանք խորհրդային իին նմուշների ուկրաինական տեղայնացումներն են, և ականատեսների հավաստմամբ՝ բավական արդյունավետ են, մասնավորապես, գիշերային մարտերում: Չենքերի նման բազմազանությամբ են «Փայլում» նաև աղբբեջանական բանակի մնացած զորատեսակները և, մասնավորապես, Ո-ՕՌ-ն: Աղբբեջանի զինված ուժերում արդեն առկա հրաձգային շատ գենքեր սննվում են ՆԱՏՕ-ական չափանիշների գնդակներով, այն դեպում, երբ գենքերի գերակշիռ մասը դեռ խորհրդային փամփուշտներ է կիրառում: Աղբբեջանի նման ոչ մեծ երկրի համար գենքերի նման բազմազանությունը ոչ մի դրական ներգործություն չի կարող ունենալ, այլև խնդիրը հատկապես ծանրանում է աղբբեջանական ՉՈՒ-ի զինվորների համար նման բազմազան տեսակների յուրացմամբ:

3.2. Ուազմաարդյունաքերության ձեռքբերումները

Ա. Դիպուկահար հրացան

Վերջերս աղբբեջանը շատ է գովազդում իր ուազմաարդյունաքերական ձեռքբերումները, որոնք երբեմն ներկայացվում են որպես ցնցող նորություններ: **Տեսնենք՝** այդ ոլորտում իրականում ինչ ձեռքբերումներ ունեն մեր հարևանները, որի վրա հսկայական միջոցներ են ծախսում:

Նախ, անդրադառնանք մեծ աղմուկ հանած «İstiqlal (İST-14,5 Anti-Material Rifle)» դիպուկահար հրացանին: Այն պատկանում է մեծ տրամաչափի դիպուկահարների դասին: Սակայն պարզվում է, որ նույն անունը կրող և ենթատարբերակներ համարվող տարրեր հրացաններ կան: Հայտնի է, որ նշված հրացանի տարատեսակներից մեկը կամ հիմնականը կիրառում է խորհրդային/ռուսական 14,5X114 մմ փամփուշտներ: Ըստ աղբբեջանական տվյալների՝ այդ դիպուկա-

հար հրացանն ունի մարտավարատեխնիկական հետևյալ բնութագիրը³⁵¹.

Չենքի երկարությունը՝ 2015 մմ,
Փողի երկարությունը՝ 1220 մմ,
Քաշը՝ 20-29 կգ, վերջինը լրակազմով,
Կրակի արդյունավետ հեռավորությունը՝ 3000 մ,
Չենքը կիսաավտոմատ է, ինքնալիքքավորվող,
Պահեստատուփը՝ 3 կամ 10 փամփուշտի համար,
Ունի 8 անգամ մոտեցնող օպտիկական նշանոց:

Առաջին հայացքից, իհարկե, վատ տվյալներ չեն, սակայն փորձենք դիտարկել դրանք: Աշխարհում շատ են մեծ տրամաչափի դիպուկահար հրացանները, սակայն տվյալ տրամաչափն անգամ Ռուսաստանում ընդունված չէ որպես դիպուկահար գենք: Աշխարհում առավել հայտնի մոտ 30 մեծ տրամաչափի դիպուկահար հրացաններից 5-ից էլ թիշ են 14,5 և ավելի մեծ տրամաչափի գենքերը: Դրանք իրենց հեղինակությամբ ցուցակի վերջին տեղերում են: 14,5 մմ-ոց փամփուշտները, ճիշտ է, շատ հզոր են և այդ առումով զրահապատ տեխնիկայի դեմ կիրառելու համար՝ բավականին հարմար, սակայն դրանք չունեն հատուկ դիպուկահարների համար նախատեսված գնդակներ կամ արկեր: Այսինքն՝ այս փամփուշտների միակ առավելությունը հզորությունն է: Մոտ 60 զրամանոց արկը, փողից դուրս գալով մոտ 1000 մ/վ արագությամբ, ունի մոտ 30.000 Զոռու էներգիա³⁵²: Համեմատության համար ասենք, որ 12,7X108 մմ-ոց խորիդային փամփուշտներն ունեն մոտ 50 զրամանոց արկ և մոտ 16 000 Զոռու է-

³⁵¹ 12 октября 2009 г. Оружие России, В Азербайджане будут производить новую винтовку «Истиглал», <http://www.arms-expo.ru/049057052048124049049052053049.html>

³⁵² Секулич М. Снайперская стрельба. Москва. 2003, стр. 181.

ներգիա³⁵³: Այստեղ բնական հարց է առաջանում, եթե այս փամփուշտներն այդքան հզոր են, ապա ինչո՞ւ դրանցով դիպուկահար հրացաններ գրեթե չկան կամ շատ քիչ են: Խնդիրը հենց դա է, որ հզոր փամփուշտով կրակելը շատ դժվար է: Հետհարված, ցնցում, դիպուկության կորուստ, այս դեպքում, երբ մեծ տրամաչափը որոշակի սահմանից հետո արդեն անհմաստ է, քանի որ ցրումն այնքան է մեծանում, որ դիպուկ կրակի մասին խոսելն ավելորդ է: Այդ հեռավորությունը կազմում է միջինը 1200-1500 մ:

Տեղեկանք. Մեծ տրամաչափի դիպուկահար հրացաններով միջին արդյունքը կազմում է 1200-1500 մ: Աշխարհում հեռահարության ունկորդ սահմանած դիպուկահարները (Ա. Թերրի-2310 մ, Ու. Ֆաուլոնգ-2450 մ) օգտագործել են ամերիկյան 12,7 մմ-ոց «McMillan TAC-50» հրացանները: Վերջին ռեկորդը (2477 մ) սահմանել է ամզյացի դիպուկահար Քրեյդ Հարրիսոնը՝ «L115A3» հրացանով, որն ունի 8,59 մմ-ոց հաստուկ տրամաչափ: Այս և ավելի ճշգրիտ կրակ ապահովող «CheyTac» համակարգերը քայլատիկ հաշվարկիչների և ավելի քան 15-25 անգամ մոտեցնող օպտիկական նշանոցների շնորհիվ կարողանում են կրակել լավագույն դեպքում 2500 մ: Ահա, թե ինչո՞ւ են կասկածելի աղքացանական դիպուկահար հրացանի տվյալները և նշանակությունը:

Եթե մարդուն 1500-2000 մ հեռավորության վրա նման զենքով հնարավոր չէ խոցել, ապա դիպուկահարի ստեղծման իմաստը ո՞րն է: Իհարկե, զենքի տվյալների մեջ գրված է, որ այն նախատեսված է նաև զրահապատ տեխնիկայի և այլ նշանակետերի խոցման համար: Բնական է, որ նման հեռավորության վրա զրահապատ մերենան չափերով մեծ է և դիպչելու հավանականությունն էլ մեծանում է, չնայած այդպիսի հեռավորության վրա զրահապատ որոշ մերենաներ ևս

³⁵³ Секулич М. Снайперская стрельба. Москва. 2003, стр. 180.

անհնարին է խոցել: Ինչպես ոմանք էին կատակում, այդ փամփուշտներով այդ հեռավորության վրա կարելի է խոցել միայն փոքրիկ տնակներ: Սակայն նման տրամաչափի փամփուշտներով նման նշանակետ խոցելու համար բավական են նաև գնդացիրները, որոնք անգամ ավելի մեծ հավանականությամբ կարող են խոցել այդ նույն մերենաները՝ հաշվի առնելով դրանց արագածգործունը և այլ հատկանիշներ: Այստեղ, իհարկե, հարց կարող է առաջանալ, որ նման գնդացիրներն ավելի մեծ և ծանր են, սակայն արի ու տես, որ ոչ: ԿՊՎ գնդացիրն առանց մեծ մարտապաշարի մեծ քաշ չունի: Բացի այդ նման խնդիրների համար շատ երկրներ գնում են սահմանափակ քանակությամբ արդեն իրենց արդարացրած հրացաններ:

Սհա նաև այն պատճառները, թե ինչու նման տրամաչափի դիպուկահարները մեծ տարածում չունեն, իսկ գնողներն եւ, քանի որ կիրառելու են սահմանափակ քանակով, չեն գրաղվում դրանց ստեղծմամբ: Կան, իհարկե, նաև այլ պատճառներ: Առաջին մեծ տրամաչափի դիպուկահարների կիրառությունը ցույց տվեց, որ դրանց արդյունավետությունն այնքան մեծ չէ սովորական արկերով: Ճիշտ է, շատ երկրներ Աղբքեզանի նման շարունակում են սովորական գնդացիրների համար նախատեսված արկերի-փամփուշտների համար դիպուկահարներ ստեղծել, անգամ կան էկզոտիկ 20 մմ-ոց մի քանի նմուշներ: Դրանք բոլորն եւ հզոր են, սակայն հենց այստեղ ավարտվում է դրանց առավելությունը: Մեծամասամբ Արևմուտքում արտադրված հզոր դիպուկահարների համար ստեղծվում են հատուկ փամփուշտներ: Դրանք կարող են լինել ավանդական տրամաչափի փամփուշտների հասուկ տեսակներ կամ բացառիկ տրամաչափի փամփուշտներ, որոնք, ճիշտ է, թանկ արժեն, սակայն իրենց գործում անփոխարինելի են: Աշխարհի լավագույն դիպուկահարները «CheyTac» համակարգի փամփուշտներով են սննդում, որոնց տրամաչափը չի հասնում 11 մմ-ի: Դրանք նախատեսված են 2000-2500 մ հեռավորության վրա արդյունավետ կրակ վարելու համար: 1000-1500 մ հեռավորության վրա նույնքան հաջողությամբ կիրառվում են ավելի փոքր և հարմար՝ 12,7 մմ-ոց ռուսական կամ ամերիկյան փամփուշտ-

Աերը, հենց այդ պատճառով էլ կարիք չկա ստեղծել ավելի հզոր դիպուկահարներ:

Աղբթեզանական գենքն ունի 20-29 կգ քաշ, որը նման գենքերի համար չափազանց մեծ է: Աշխարհի ամենատարածված «M82», «McMillan TAC-50» և այլ դիպուկահարների քաշը չի հասնում անգամ 15 կգ-ի:

Ինչպես նշեցինք, նույն տրամաչափի այլ դիպուկահար հրացաններ ևս կան, որոնք գրեթե բոլորն էլ տարածված չեն: Դրանցից է նաև մոդուլային կառուցվածք ունեցող հարավաֆրիկյան «Mechem NTW-14,5»-ը, որը կարող է նաև կիրառել 20 մմ-ոց փամփուշտներ:

Կարելի է վստահորեն պնդել, որ աղբթեզանական դիպուկահարը կառուցվածքով և աշխատանքի հիմնական սկզբունքով խորհրդային գնդացրի և հարավաֆրիկյան համանման այս գենքի սուրոգատ արտադրությունն է: Մամուլում նաև տեղեկություններ կան, որ հրացանի փողը գնվում է Բելառուսից, վերցվում է սովորական «ԿՊԲ»-ն: Դրանում կարելի է համոզվել անգամ նկարներից ու չափերից, փողի և փողն ամրացնող համակարգի տեսքն արդեն բավական խոսուն է: «ԿՊԲ»-ի երկարությունը կազմում է 2000 մմ, իսկ փողի երկարությունը՝ 1346 մմ³⁵⁴: Այդ գնդացիրների փողերը երբեք չեն կարող ապահովել դիպուկահարների պահանջներին համապատասխան բալիստիկա:

«Mechem NTW-14,5»-ի քաշը, երկարությունը և փողի երկարությունը կազմում են նույնան, որքան աղբթեզանական գենքինն է: Զարմանալի համընկնում է, չէ՞, սրանք բազային այն տվյալներն են, որոնք բնութագրում են գենքը:

Արդեն նշեցինք, որ խնդրո առարկա գենքի մասին աղբթեզանական տվյալները կեղծիք են, նման գենքով 3000 մ հեռավորության վրա դիպուկ կրակ վարել հնարավոր չեն: Համեմատության համար ասենք, որ

³⁵⁴ Федосеев С. Самый мощный серийный пулемёт. Военно-промышленный курьер, № 44 (360) за 10 ноября 2010. <http://vpk-news.ru/articles/6931>

նույն տրամաչափի առաջին դիպուկահար հունգարական «Gepard»-ն՝ ունենալով անգամ ավելի երկար փող՝ 1630 մմ ունի 1000-1500 մ արդյունավետ կրակի հեռավորություն³⁵⁵: Չենքի հեռահարության առաջին գործոններից է երկար փողը, որն ապահովում է արկի մեծ արագություն, հետևաբար, նաև հեռահարություն և դիպուկություն: Նշանակում է՝ «Gepard»-ի 400 մմ-ով ավելի երկար փողն ապահովում է կրկնակի պակաս հեռահարություն: Սա ուղղակի անհեթերություն է, իսկ բացատրությունը պարզ է՝ աղբբեջանական տվյալները կեղծ են: Անգամ «Mechem NTW-14,5»-ի (որից, ինչպես ասեց, արտագրված է աղբբեջանական իրացանը) տվյալներում նշված չէ 3000 մ:

Աղբբեջանական գենքի փայլուն նմուշ չլինելու մասին են վկայում նաև տեխնիկական այլ գործոններ: Սովորաբար նույն տրամաչափ և նույն փողի երկարություն ունեցող գենքերի մեջ առավել հեռահար է լինում այն գենքը, որը չունի ինքնալիցքավորում: Ինչպես գիտենք, վերը նշված աղբբեջանական գենքը ինքնալիցքավորվող է, այն էլ վատագույն տարբերակով՝ գազամխոցի շնորհիվ: Աշխատող շատ դետալները խանգարում են դիպուկ կրակին, ծանր են և որոշակիորեն նվազեցնում են զագերի ճնշումը: Բարձրակարգ բոլոր դիպուկահարները իիմնականում ինքնալիցքավորում չունեն: Այս ամենից զատ՝ աղբբեջանական դիպուկահարն ունի առավելագույն հեռահարության ևս մեկ սահմանափակում: Ինչպես կարելի է նկատել այդ գենքը բոլոր նկարներից և տեսագրություններից, այն հանդերձված է բելառուսական կամ ռուսական արտադրության «ՊՕԾՊ 8X42» տեսակի օպտիկական նշանցով, որը տեղադրված է գենքի կողքից՝ խորհրդային տիպի գենքերի նման: Այս նշանցով հնարավոր է դիպուկ կրակ վարել առավելագույնը 1200 մ հեռավորության վրա, որա հայտնի է բազմակի փորձերից, ինչը կատարել է նաև անձամբ դրա հեղինակը: Նման նշանցը և հարմարեցման համակարգը նաև չի դի-

³⁵⁵ Секулич М. Снайперская стрельба. Москва. 2003, стр. 124-127.

մանա կրակի նման իմպուլսներին: Իսկ կողքից տեղադրվող նշանոցները բարձրակարգ դիպուկություն չեն կարող ապահովել անգամ 1000-1200 մ հեռավորության վրա: Որպես օրինակ նշենք, որ աշխարհում ոչ մի բարձրակարգ դիպուկահար հրացան չունի օպտիկական նշանոցի կողքից տեղադրում, իսկ մոտեցումը կազմում է 12-25 և ավելի անգամներ մեծ հեռավորությունների վրա կրակելու համար:

Крупнокалиберная антиматериальная винтовка IST-14,5 Истиглал

Разработанная для борьбы с техническими и материальными средствами противника на средних и больших (для стрелкового оружия) дальностях.

Технические характеристики			
Масса.....	29 кг	Емкость	
Длина.....	2015 мм	магазина.....	5 патронов
Длина ствола.....	1220 мм	Дальность	
Патрон.....	14.5x114 мм	стрельбы.....	3000 м

Используемые прицелы

Оптический прицел 8x42 Тепловизионный прицел Aselsan Python

Расчет
2 человека

Боеприпасы

Винтовка IST-14.5 может стрелять всей номенклатурой патронов калибры 14.5x114, но в ВС АР в качестве основного используются патроны с бронебойно-зажигательной пулей Б-32 и мгновенного действия зажигательной МДЗ

Վերը նշված հարավաֆրիկյան, հունգարական, խորվաթական և այլ դիպուկահար հրացանները ևս նոյն պատճառներով մեծ տարածում չեն գտնում: Այնպես որ աղբեջանական դիպուկահարը դեռ շատ հեռու է լավը լինելուց և նմանը դառնալու հնարավորություններ գրեթե չունի: Մամուլից նաև հայտնի է, որ այս զենքը նախատեսվում է արտադրել 12,7 մմ-ոց փամփուշտներով կրակելու համար: Իհարկե, դա բավական կմեծացնի հրացանի պահանջարկը, սակայն լավ հրացան դառնալու համար այն արդեն հնարավորություններ չունի: Աշխարհում մի քանի տասնյակ երկրներ այսօր արտադրում են ամենատարեր դիպուկահար հրացաններ, սակայն իրականում որակյալ զենքեր ոչ բոլորն են կարողանում ստեղծել: Աղբեջանական խնդրո առարկա դիպուկահարը լայնորեն կիրառվում է այդ երկրի ՉՈՒ-ի կողմից, և պատահական չէ, որ դրանց կրակի արդյունավետությունը

շատ ցածր է: Այս գենքով տարեկան արձակվում են հազարավոր արկեր, սակայն խոցման դեպքերը մատների վրա կարելի է հաշվել: Այս արդյունքն արդեն դիպուկահարային չէ. նման կերպ, ինչպես ասվեց, կիրառվում են գնդացիրները:

ՀՀ ԶՈՒ-ում կիրառվում են 12,7 մմ-ոց «Zastava M93 (Black Arrow)» սերբական դիպուկահար հրացաններ, որոնք շունեն ինքնալիցքավորում, քաշը կազմում է 14,5-16 կգ և նախատեսված են մինչև 1200 հեռավորության վրա դիպուկ կրակ վարելու համար: Օպտիկական նշանոցը տեղադրված է վերևից: Այսինքն՝ իր հիմնական տվյալներով համապատասխանում է իր դասի հրացանների պահանջներին:

Բոլորովին վերջերս Աղբեցանի զինագործները հայտարարեցին, որ այս հրացանի իրական քաշը կազմում է ավելի քան 35 կգ և միայն կատարելագործման դեպքում այն կկազմի 26-29 կգ: Ուազմաարդյունաբերության նախարարն էլ հայտարարեց, որ շուտով Աղբեցանը սկսելու է արտադրել 7,62X51 մմ տրամաչափի ՆԱՏՕ-ական փամփուշներով դիպուկահարներ: Սա նոր զավեշտ է՝ հաշվի առնելով այդ տրամաչափի գենքերի բազմազանությունը, նույն տրամաչափին համապատասխան խորհրդային դիպուկահարների առկայությունը և նման փամփուշտի աստիճանական դուրս մղումը այդ գործից: Աղբեցանական այս դիպուկահարի միջազգային վերջին ցու-

ցահանդեսը պարզապես ծիծաղի առարկա դարձավ փորձագետների համար:

Բ. Զրահամեքենաները

Իհարկե, հարավաֆրիկյան «Paramount Group» ընկերությունը բավական հայտնի է սպառազինությունների արտադրության ոլորտում: Աղբեջանում համատեղ արտադրված գրահամեքենաներն ել չնայած տարածված չեն, սակայն կրում են գերմանական շարժիչներ և օժտված են հակառականային հատկանիշներով: Մրանք արդեն կարող են խոսել այս մեքենաների որակի մասին: Ներկայում աշխարհում նման գրահամեքենաների արտադրությունը և տեսականին բավական մեծացել է, սակայն առաջին հայացքից դրանց լավ բնութագրերի մեջ դժվար է գտնել ամենաբացարձիկներն ու լավագույնը: ԱՄՆ-ի բանակում նման մեքենայի համար մրցույթ էին հայտարարել, որի պահանջները շատ խիստ էին: Ω-Դ-ում մինչ օրս չեն կարողանում վերջնական որոշում կայացնել այս հարցի շուրջ՝ գնել սեփական, թե արտասահմանյան մեքենաներ: Մեծ աղմուկ բարձրացավ սեփական արտադրության «Տիգր» գրահամեքենայի և խտալական «Iveco LMV M65»-ի միջև ընթացող մրցավազքի համար³⁵⁶:

Սա հենց այն մեքենան է, որը չի ընդունվում ոռուսական բանակում, բայց առաջարկվում է աղբեջանական բանակին:

Ահա, թե ինչու, չնայած շատ երկրներ, այդ թվում՝ Աղբեջանը և Թուրքիան նման մեքենաներ են արտադրում, սակայն դա չի նշանակում, որ դրանք որակյալ են: Այսօր աշխարհում ստեղծվում են նոր տեսակի գրահամեքենաներ, որոնք ունեն նորության կառուցվածք, արագ կարող են ճնափոխվել և սպառազինվել տարբեր գերենով: Այս առումով շատ երկրներ անգամ չեն շտապում ձեռք բերել նոր գրահամեքենաներ, քանի որ դեռ չլուծված շատ հարցեր կան: Նման

³⁵⁶ «Iveco» против «Тигра». Или как нам врут, 4 июля 2011, <http://www.dpni.org/articles/publikacii/24077/>

Երկրները հասկանալի պատճառով չեն գնում նաև իին մեքենաները, քանի որ դրանց ժամանակներն անցել են: Վերջերս տեղեկություններ հայտնվեցին այն մասին, որ Ռուսական զրահամեքենաների արտադրության առաջատարներից մեկն է: Այդ երկիրը հիմնականում վաճառում է «ԵՏՐ-3 Գարդիան» և «ԵՏՐ-4 Եսպեֆալ» զրահամեքենաներ, որոնք ստեղծվել են խորհրդային հայտնի զրահամեքենաների հիմքի վրա: Դրանք հիմնականում առաջվում են այնպիսի երկրներ, որոնք չեն զինվում գերժամանակակից սպառազինությամբ: Նման իին մեքենաներ է վաճառում նաև Ω-Τ-Ը, որը ևս զրահամեքենաների առաքման առաջատար երկրների ցանկում է: Զրահամեքենաների առաջատարը այժմ Ֆինլանդիան է, որը մատակարարում է ժամանակակից մոդուլային «Patria AMV (Rosomak)» զրահամեքենա: Այս մեքենան ժամանակակից է: Այն շատ հատկանիշներով տարբերվում է հատկապես ռուսական և ուկրաինական այն մեքենաներից, որոնց հետ մրցակցում է: Զարմանալին այն է, որ Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունը ևս գնել է ֆիննական այս մեքենաներից, ընդ որում՝ բավական մեծ քանակությամբ՝ ավելի քան 250 միավոր³⁵⁷: Սա նշանակում է, որ հարավաֆրիկյան այն զրահամեքենաները, որոնք առաջարկվում են Աղրբեջանին, որքան էլ լավը լինեն, միևնույն է, զիջում են աշխարհի ամենաառաջատարներին: Եթե դրանք շատ որակյալ լինեին, արտադրողը ևս իր սեփական զինուժում կգործածեր:

Աղրբեջանական բանակը մեծ հետաքրքրություն ունի նաև հետևակի մարտական տարատեսակ մեքենաների նկատմամբ: Աղրբեջանը մտադրություն ունի ձեռք բերել ռուսական «ԲՄՊ-3» մեքենաներ: Այս մեքենաները ևս հակասական համբավ են ձեռք բերել: Մասնագետները քննադատում են հատկապես այս մեքենայի սպառազինությունը, նշանոցային հարմարանքները, հակասականային պաշտպանությունը,

³⁵⁷ Leon Engelbrecht Friday, 26 June 2009, Denel orders Saab computers for, Hoefysterhttp://www.defenceweb.co.za/index.php?option=com_content&task=view&id=2663&Itemid=362

յունը: Իհարկե, կան նաև այլ՝ հակառակ կարծիքներ, սակայն շատ տարրական հարցեր անպատճախան են. եթե այս մերենաներն այդքան լավն են ու որակյալ, ապա ինչու ուսական բանակը հրաժարվեց դրանց ձեռքբերումից, ինչու հրաժարվեցին նաև այլ գնորդները, իսկ գրեթե միակ մեծաքանակ գնորդ Արարական Էմիրությունները 135 մերենայի համար հատկացնում է լրացուցիչ 75 միլիոն դոլար, որպեսզի դրանք կատարելագործի: Մերենաները կատարելագործման կարիք ունեն. սա նշանակում է դրանք խնդիրներ ունեն: Կատարելագործման գինն ապշեցնում է՝ ամեն մի մերենայի համար ավելի քան կես միլիոն դոլար: Դա մերենայի գրեթե ամբողջ գինն է: Ահա, թե ինչ է կամենում ձեռք բերել Աղրբեջանը: Վերջին տվյալներով՝ այնտեղ արդեն կա ավելի քան 2.000 միավոր զրահամերենա, ընդհանուր՝ մոտ 10 տեսակի: Ռազմական տեսակետից, սա արտուրդ է, որը միշտ դառը ավարտ է ունեցել: Լավագույն օրինակը ԽՍՀՄ-ն էր՝ Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ:

Գ. Հրետանի

Հետաքրքիր իրադրություն է կապված նաև թուրքական հրթիռների հետ: Թուրքական «Roketsan» ընկերությունն Աղրբեջանին առաջարկում է հրթիռներ, որոնք արդեն շատ հին են: 1970-1980 թթ. Արևմուտքում 122 և անգամ մինչև 150-200 մմ-ոց մնացյալ տրամաչափերը համարվեցին փոքր ու հնացած: Այժմ Եվրոպական բանակներից շատերում 107 և 122 մմ-ոց տրամաչափի հրթիռներ չեն կիրառվում: Նման հրթիռներ կիրառող համայիններ կան շինական բանակում: Լայն տարածում են գտել "63" և "81" համարները կրող համայինները: Նման տրամաչափերի հրթիռները հատկապես շատ են կիրառվում արևելյան հետամնաց բանակներում ու նաև ահարեկչական կազմակերպությունների կողմից:

Դեռևս 1980-ականներին ամբողջ աշխարհում մեծ սրությամբ դրվեց մինչև 150-200 մմ-ոց չեղակարվող հրթիռների կիրառության արդյունավետության հարցը: Փոքր տրամաչափի հրթիռների ցրումը շափա-

զանց մեծ է: Դրանց հեռահարության ավելացումը ոչ այնքան դրական, որքան բացասական արդյունք է տալիս, քանի որ հեռահարության ավելացման հետ ավելանում է նաև նշանակետից դրանց շեղման աստիճանը: Եթե փորձ արվի էլեկտրոնային սարքերով այդ հրթիռները դարձնել ճշգրիտ, ապա դրանք շատ թանկարժեք կդառնան, իսկ հեռահարությունը և մարտական մասը, միևնույն է, բավարար չեն լինի: Հատ այդմ շատ երկրներ հրաժարվեցին մինչև 150-200 մմ-ոց հրթիռներից: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո նախկին հանրապետությունների և հատկապես ՈՒ-ի սպառազինության մեջ մնացել էին մեծ քանակությամբ 122 մմ-ոց «ԲՄ-21» կայաններ ու դրանց համար նախատեսված հրթիռներ: Դրանք մեծ քանակով կիրառվեցին 1990-ականների տեղային պատերազմներում: Սակայն ներկայումս հստակորեն նկատվում է դրանցից հրաժարվելու միտում: ՈՒ-ում ևս մեծ քանակությամբ նման համալիրներ հանդում են սպառազինությունից, իսկ դրանց փոխարինելու են գալիս նոր բազմանպատակ համալիրները, որոնք կարող են կիրառել այլ՝ հատկապես ավելի մեծ տրամաչափի հրթիռների³⁵⁸: Կա նաև ռազմական տեսանկյունից նման հրթիռների կիրառության համար ոչ արդյունավետ, սակայն ոմանց համար շատ կարևոր ոլորտ: Այդպիսի հրթիռներով զանգվածային կրակ է բացվում մեծ քնակավայրերի վրա, քանի որ շեղումներն այստեղ արդեն էական չեն: Իհարկե, մեր քշնամին երբեք չի մտահոգվել այս հարցով: Նրանք հաճույքով էին նման հրթիռներով Շուշից հրետակոծում Ստեփանակերտը և հայկական այլ քնակավայրերը: Սա է պատճառը, որ նրանք շտապում են արտադրել նման հրթիռների մեծ քանակ: Նման հանգամանքներում քուրքական և աղբյուղանական ընկերությունների կողմից արդեն հնացած կամ, լավագույն դեպքում, հնացող, սակայն իրենց գործելառմին շատ հարազատ զինատեսակների արտադրության հիմնումը ներկայացվում է որպես նոր ու ցնցող ձեռքբերում, զիտական նվաճում: Բացի այդ կա

³⁵⁸ PCZO «Торнадо» http://www.ug.ru/issues/?action=topic&toid_=4293&id=46

նաև այս խնդրի լուծման մեկ այլ կողմը. եթե նրանք շատ են ուզում ունենալ նման հրթիռներ, որոնք ուզմական կիրառության մեջ էժանության և այլ առումներով դեռ կիրառելի են, ապա դրանք շատ էժան կարելի է ձեռք բերել նախկին ԽՍՀՄ-ի տարրեր երկրներում: Ինչպես հայտնի է, խորհրդային նախկին պահեստներում դեռ կան հարյուր միլիոնավոր նման հրթիռներ: Այդպես են վարվում շատ երկրներ:

Թուրքական լճեկերություններն աղբեջանական ռազմաարդյունաբերական համալիրը հիմնականում ներքաշում են ավելի ու ավելի մեծ նախագծերի մեջ: Դա բնական է. մեծ եղբայրը պետք է փոքր եղբայրն օգնի: Թուրքական կողմն Աղբեջանին առաջարկել է միանալ այնպիսի նախագծերի, ինչպիսիք են «Altay» հրասայի, ուղղաթիռների և այլ սարքավորումների արտադրությունը: Ծիշտ է, դրանք ևս համաշխարհային վերջին ձեռքբերումները չեն, սակայն արդեն բավական մեծ ու հեռանկարային նախագծեր են:

Աշխարհում օրեցօր ավելանում են արևելյան այն երկրները, որոնք զարգացնում են իրենց ռազմաարդյունաբերական համալիրը, արտադրում են որոշակի զինատեսակներ և դրանք հաջողությամբ վաճառում տարրեր երկրների: Առայժմ համաշխարհային շուկայում իր դիրքերը որոշակիորեն ամրապնդած բուրքական ռազմաարդյունաբերական համալիրն իր հետևից տանում է աղբեջանական նորաստեղծ գերատեսչությունը: Թուրքական ռազմաարդյունաբերական համալիրը նախանձելի արդյունքներ է գրանցում՝ արտադրության տարեկան աճի ծավալներով: Բավական հետաքրքիր է բուրքական այդ լճեկերությունների, ինչպես նաև դրանց աղբեջանական «դրուստր ձեռնարկության» ռազմաարդյունաբերական համալիրի առաքումների աշխարհագրությունը: Այսպես՝ Պարսկական ծոցի երկրներ, աֆրիկյան որոշ երկրներ, Թուրքմենստան, Ուզբեկստան, Պակիստան, Աղբեջան, Վրաստան և այլն: Սրանք, բացի Վրաստանից, հիմնականում մուսուլմանական այն երկրներն են, որոնցում մեծ աղեցություն ու կապեր ունեն ահարեկչական կազմակերպությունները: Այս երկրներում են ստեղծվում ահարեկչական բջիջները,

դրամական հոսքերը, այստեղ են նրանք ձեռք բերում նորանոր սպառագինություններ և նոր տեխնոլոգիաներ:

Իհարկէ, ներկայումս թուրքական և հատկապես աղբեջանական ընկերությունները հիմնականում զբաղված են մեծ մասամբ հնացած զինատեսակների կլոնավորմամբ, սակայն այս ոլորտում տևական և հետևողական աշխատանքը կարող է որոշակի հաջողություններ ապահովել փոքր: Այդպիսիք կարող են համարվել հրաձգային գենքերի որոշ տեսակներ, որոշ սարքավորումներ և հանդերձանքի պարագաներ: Այս ամենը որոշակի հետևության տեղիք է տալիս և չի կարող որոշակի մտահոգություն չառաջացնել, ուստի հարկավոր է կանխարգելիչ համապատասխան հակաքայլեր ձեռնարկել:

3.3. Աղբեջանական ՌՕՌ-ն

Աղբեջանական բանակի ամենահզոր զորատեսակը ՌՕՌ-ն է: Դրանք անհամեմատելի առավելություն ունեն հայկականի նկատմամբ: Ավելին, որոշ մասնագետների հավաստմամբ՝ դրանք մինչև 2015 թ. պետք է կիսով չափ վերազինվեն ժամանակակից սարքերով և ավելանան քանակով՝ դրանով ապահովելով օդային գերակայություն ողջ տարածաշրջանում: Փորձենք պարզաբանել այդ իրադրությունը:

Տեղեկատվական բազմաքիվ աղբյուրների ու հրապարակումների համաձայն՝ աղբեջանական ՌՕՌ-ի սպառագինության մեջ մինչև 2010-2011 թթ. գտնվում էին «ՄիԳ-21», «ՄիԳ-25», «ՄիԳ-29», «Су-17», «Су-24», «Су-25»³⁵⁹ մարտական ինքնաթիռներ: Դրանց քանակի մասին կան տարբեր տեղեկություններ՝ ընդհանուր 100-150 մարտական ինքնաթիռ: Ուղղաթիռները ներկայացված են խորհրդային

³⁵⁹ The military balance 2009, p. 168; Սինասյան Ս., Ղարաբաղյան հակամարտության արդի փուլի ռազմաքաղաքական ասպեկտները. Ղարաբաղյան հակամարտության արտաքին քաղաքական ասպեկտները, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ: Վերլուծական նյութեր, բողարկում 3, Եր., 2009, է շ 162:

«Մի-24» և «Մի-8» մեքենաներով, չնայած վերջին ժամանակում ակտիվորեն համալրվում են դրանց նոր տարատեսակներով: Տարբեր գնահատականներով ԹՍ-ների ընդհանուր քանակը հասնում է 300-ի, որոնց մեջ օրեցօր ավելի մեծ տեղ են զբաղեցնում ԱԹՍ-ները: 300 ԹՍ-ներով պլանավորված ռազմական գործողությունները մանրամասն վերլուծություն են պահանջում:

Ո-ՕՈւ-ի ինքնաթիռներից առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի «ՄիГ-25» կործանիչը, որը ադրբեջանական օդուժում քանակով ամենաշատն է: Այս ինքնաթիռի համաշխարհային և հատկապես ադրբեջանական կիրառության փորձը շատ հետաքրքիր է: Սա բացարիկ տվյալներ ունեցող ինքնաթիռ է, որը պահանջում է վարման մասնագիտական բարձր որակավորում և տեխսպասարկման հարցում հատուկ վերաբերմունք՝³⁶⁰: Ունենալով մեծ արագություն, քոիչքի բարձրություն և օդային մարտի յուրահատուկ հնարավորություններ՝ «ՄիԳ-25»-ը իրեն այնքան լավ չի դրսորում մարտական այլ խնդիրներ լուծելիս: Կործանիչի նվազագույն արագությունը մեծ է, փորք են ճկունությունը, մարտական բեռնվածքի քաշը և այլն: Ինչպես ցույց տվեց փորձը, այս ինքնաթիռները շատ դժվար է կիրառել վերգետնյա նշանակետերին հարվածելու համար:

Ադրբեջանում ԽՍՀՄ-ից մնացել էին «ՄիԳ-25Բ» հետախույզ ռմբակոծիչներ և «ՄիԳ-25ՊԴԸ» կործանիչներ՝³⁶¹:

Տեղեկանք. Իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ խորհրդային մասնագետները հաճախակի ստիպված էին լինում ուղղորդել Իրաքյան կողմի կործանիչի ուժքանետման բարդագույն սարքը: Բանն այն է, որ անզամ շնչին շափով սխալվելու դեպքում մեծ բարձրությունից և

³⁶⁰ «ՄիԳ-25»-ը օդաչուով թռչող խորհրդային առաջին սարքն էր, որի արագությունը հասավ և անցավ 3.000 կմ/ժ-ը: Այն մինչ օրս աշխարհի ամենաարագ և բարձր թռչող մարտական ինքնաթիռն է:

³⁶¹ Жирохов М., Авиация в армяно-азербайджанском конфликте // <http://www.airwar.ru/history/locwar/xussr/karabah/karabah.html>

մեծ արագության պայմաններում նետված ռումբը նշանակեսից միքանի կմ հեռու էր ընկնում:

Անհաջողության պատճառներից էր «ՄիԳ-25Բ»-ի նշանցային բարդ հարմարանքը: Աղբբեջանն Իրարի նման չկարողացավ այդ սարքերը մշտապես ճշգրտել: Օգտագործելով ինքնարիոների վերանորոգման գործարանը՝ նրանք ինքնարիոները հարմարեցրին կոպիտ ոմբանետմանը, քանի որ բնակավայրերի վրա ոմբանետման ծրագիրն իրագործելու համար առանձնահատուկ նշանց հարկավոր չէր:

Փաստորեն, այս բարդ և հզոր ինքնարիոները մեր թշնամու կողմից կիրառվում էին որպես սովորական ոմբակոծիչներ՝ 50-ամյա վաղեմության մերողներով ռումբ նետելու համար: Կործանիչի ուժեղ կողմերը կիրառելու բնագավառ ուղղակի չկար, իսկ հայկական կողմը չուներ բարձրաքայլի ինքնարիոներ: Ամեն ինչից զատ, որպես կործանիչ՝ այս ինքնարիոնը վերջնականապես հնացել է: Չնայած նրան, որ աղբբեջանական ինքնարիոները վարում էին փորձառու խորհրդային օդաչուները, նույնիսկ այս բացառիկ տվյալներ ունեցող կործանիչներն Արցախյան գոյամարտում մարտական կրուստներ ունեցան: Ըստ որում՝ «ՄիԳ-25» ինքնարիոնի խոցման փայլուն դեպքերից մեկը կապված է հենց հայ հակաօդայինների հետ³⁶²:

Մամուլում հայտնված այն հաղորդումը, թե «ՄիԳ-25» կործանիչին «օդ-օդ» դասի ջերմային ինքնուղղորդվող գլխիկ ունեցող հրթիռներով խոցել են հայկական տաճկերը, չեն համապատասխանում իրականությանը: Նախ՝ այս ինքնարիոնվ, որն ունի մեծ արագություն և օդաչուի վատ տեսադաշտ, լեռներում զրահատեխնիկա հայտնաբերելուն անգամ դժվար է, իսկ գրոհելը՝ գրեթե անհնար: Բացի դրանից,

³⁶² Հովհաննիսյան Ա., Ավիացիան՝ Արցախյան գոյամարտում, Եր., 2006, էջ 31-32; Հովհաննիսյան Ա.: Արցախյան պատերազմում աղբբեջանական ավիացիայի գործողությունների և Հայկական ՀՕՊ հակագիրներության վերլուծություն: 21-րդ ԴԱՐ, N 4, 2010:

այդ հրթիռներով ցամաքային տեխնիկա խոցելն անհնար է՝ ելնելով տեխնիկական սահմանափակումներից: Հրթիռները նվազագույն բարձրության սահմանափակում ունեն, նաև բեկորային մարտական մասերը չեն կարող խոցել նման գրահ³⁶³: Չնայած ներկայումս հայկական կողմն ունի ուազմական ինքնարդիռներ, միևնույն է, «ՄիԳ-25»-ը լեռնային տեղանքում ցածրաթոհչ օդային նշանակետերի դեմ պայքարի համար ընդհանրապես պիտանի չէ, քանի որ շատ ծանր է և բարձր արագությամբ է թռչում, իսկ նշանոցային սարքավորումներն ու սպառագինությունը շատ հին են: Թվարկված խնդիրները ժամանակից դուրս գտնվող այս կործանիչի եզակի թերությունները չեն: Կործանիչն օգտագործում է հատուկ և բանկարժեք ռեակտիվ վառելիք: Ընդ որում, «ՄիԳ-25»-ը մեկ թռիչքի ընթացքում օգտագործում է աղբբեջանական այլ ինքնարդիռներից նվազագույնը կրկնակի շատ վատելիք, որը, գնի հետ գումարած, ունենում է մեծ ծախսեր:

Այսինքն՝ նման կործանիչն ընդհանրապես որևէ երկրի Ո-ՕՌ-ի առհասարակ պետք չէ, սակայն, ինչպես երևում է, աղբբեջանցիներն այդպես չեն կարծում: 1998 թ. Աղբբեջանը «Ղազախստանից գնել է ութ «ՄիԳ-25» կործանիչ³⁶⁴, որոնց վիճակը, հաշվի առնելով տարիքը, բնականաբար, չի կարող իդեալական լինել: Տարբեր տեղեկությունների համաձայն՝ Ուկրաինան վերանորոգում է աղբբեջանական այս ինքնարդիռները³⁶⁵: Սա փաստում է, որ Աղբբեջանում նման ինքնարդիռների հետ դեռ որոշակի հույսեր են կապում, չնայած 2014 թ. հունիսի 26-ի Բաքվի զորահանդեսին այս կործանիչները կրկին բացակայում են: Ինական դա կարող է նաև նշանակել, որ դրանք վերանորոգվում են: Այդ մասին արդեն եղել են որոշակի հաղորդագրություններ:

³⁶³ Марковский В., Перов К.. Советские..., стр. 25-27.

³⁶⁴ Костюхин А., Военно-промышленный комплекс государств Центральной Азии и их военно-техническое сотрудничество с зарубежными странами в 1990-е годы, ЗВО, 5.2009, стр. 19.

³⁶⁵ Глашатов О., Для Еревана приближается время "ч". Голос Армении. Электронная версия № 142 за 26.12.09.

Աղբբեջանական ինքնարդիոներից հայկական Ո.ՕՌԻ-ի հիմնական հակառակորդ կարելի է համարել «ՄիԳ-29»-ը: Այն հայկական ԹՍ-ներին կարող է մեծ վնաս հասցնել՝ հատկապես հարթավայրերում թոփշրներ կատարելիս:

Իրականում ինչի՞ է ընդունակ բավական հայտնի և գովազդված այս կործանիչը:

Ցանկացած գենքի լավագույն ստուգատեսք պատերազմն է: Մինչ օրս այս կործանիչը մասնակցել է մարտական մի քանի գործողությունների և ոչ մի տեղ աչքի չի ընկել: Կիրառվելով Իրաքում, Հարավսլավիայում, Աֆրիկայում և նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում՝ «ՄիԳ-29»-ն օդային մարտերում պայքարել է իր սերնդակից կործանիչների դեմ և, չունենալով ապացուցված և ոչ մի հաղթանակ, կրել է մոտավորապես 15 պարտություն³⁶⁶:

Հետաքրքիր է նաև այս կործանիչով վերգետնյա նշանակետերին հարվածներ հասցնելու փորձի ուսումնասիրությունը:

1992 թ. հունիսի 22-ին մոլովական Ո.ՕՌԻ-ի «ՄիԳ-29» երեք կործանիչների անձնակազմներն առաջադրանք ստացան ոճքակոծելու ԴՆեստր գետի վրայի այն կամուրջը, որը միացնում էր Սերձունեստրի մայրաքաղաք Տիրասպոլը Բենդերի քաղաքի հետ: Ոճքակոծման ենթակա կամուրջը կործանիչների տեղակայման վայրից՝ Մարկուլեշտի օդանավակայանից, հեռու է մոտավորապես 200 կմ: «ՄիԳ-29»-երն առաջադրանքի կատարման համար զինվեցին յուրաքանչյուրը 250 կգ-ոց վեց ոռումբերով:

Տեղեկամք. Տեխնիկական հնարավորությունը այս կործանիչներին թույլ չի տալիս վերցնել ավելի ծանր ոռումբեր, իսկ ընդհանուր քաշը

³⁶⁶ Steve Davies. F-15E Strike Eagle Units in Combat 1990—2005. Osprey Publishing/Combat Aircraft, выпуск № 59, 2005, стр. 22—23; Ильин В., Воздушная война на Балканах:// Авиамастер. 2001. № 1, стр. 6; Жирохов М. Война в воздухе на Африканском Роге, <http://www.airwar.ru/history/locwar/africa/eritrea/eritrea.html>, <http://www.af.mil/information/index.asp>

կազմում է 1.500 կգ: Սա այն դեպքում, երբ նշված մարտական առաջդրանքի ժամանակ կործանիչների թռիչքի 90 տոկոսն անցնում էր ոչ հակառակորդի տարածքով: Այսինքն՝ կործանիչները միազին թռիչք էին կատարելու:

Կամրջի ոճքակոծությանը մասնակցեց երկու կործանիչ, սակայն նետված ոռոմքերից և ոչ մեկը նշանակետին չղիպավ: Ավելին՝ ոռոմքերից երկուսը ընկան կամրջի կողքի Պարկանի գյուղի վրա՝ խաղաղ բնակչությանը պատճառելով զգալի վնասները³⁶⁷: Օդաչուները խորհրդային Ռ-ՕՌ-ի ներկայացուցիչներ էին, որոնց պատրաստությունը զգալիորեն բարձր է: Այս դեպքը լավագույն կերպով ապացուցում է, որ նշված ինքնաթիռը հնարավորություն չունի նման խնդիրներ կատարել: Ռումքերի քաշը և քանակը, ելնելով կործանիչի տեխնիկական հնարավորություններից, նույնիսկ 200 կմ հեռավորության վրա խնդիր կատարելու համար շատ սահմանափակ են:

Աղբյուջանական Ռ-ՕՌ-ի կործանիչները Ռուկրախնայում համապատասխան կատարելագործում են անցել, որպեսզի կարողանան կիրառել նաև «օդ-երկիր» դասի սպառագինությունը: Սա որոշակի մտահոգություն է առաջացնում:

1999 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին Հնդկաստանի ու Պակիստանի միջև տեղի ունեցած Կարգիլյան հակամարտության ժամանակ բարձր լեռնային պայմաններում խորհրդային արտադրության ոչ մի ինքնաթիռ չկարողացավ մարտական խնդիրը կատարել անհրաժեշտ որակով³⁶⁸: Ի վերջո, հիմնական բեռն ընկավ ֆրանսիական

³⁶⁷ Коллектив «Мемориал» Массовые и наиболее серьёзные нарушения прав человека и положение в зоне вооружённого конфликта в г. Бендеры. Июнь-июль 1992; <http://voyna-1992.ru/public/24-zhirokhoz-m.a.-aviacija-v-konflikte-v.html>

³⁶⁸ Institute of Peace and Conflict Studies. New Delhi. Article №546, 17.08.2001; Foreign Affairs, January/February 2002, p.115; Джоунс Родни, Ядерная стратегия Пакистана: в поисках гарантированного сдерживания. //

«Mirage-2000» կործանիչի վրա «ՄիԳ-29»-երը ընդամենը 20 րոպե էին կարողանում ուղեկցել վերջիններիս³⁶⁹: Նկատենք, որ ոմքահար-վածների համար այս ընդիանրապես չկիրառվեց, իսկ որպես կործա-նիչ՝ իր բոհշքի ծիծաղելի հեռահարության պատճառով կարողանում էր ուղեկցել ընդամենը 20 րոպե, այսինքն՝ ոչ մարտական գոտում: Հատուկ նշենք, որ «Mirage-2000» և «ՄիԳ-29» կործանիչները հա-մարվում են նույն սերնդի ու մրցակից մերենաներ:

Աղբբեջանական «ՄիԳ-29»-երի տարիքն արդեն կազմում է 15-20 տարի: Այս կործանիչների կյանքի ռեսուրսը կազմում է 2000-2500 ժամ, իսկ վերանորոգման արդյունքում լավագույն դեպքում կարող է դառնալ մինչև 4000 ժամ³⁷⁰: Բնականաբար, ռեսուրսի երկարացման պայմաններում ինքնարիոի որոշ հնարավորություններ սահմանա-փակվում են: Տարեկան 100 ժամ բոհշքի դեպքում ինքնարիոի կյան-քի տևողությունը դառնում է 40 տարի, որից 20-ն արդեն անցել է: Սա-կայն տարեկան 100 ժամը խաղաղ պայմանների համար դեռ ընդու-նելի է, իսկ մարտական գործողությունների ժամանակ 100 ժամ կա-րելի է բռչել մեկ-երկու ամսում: Դժվար չէ հաշվել, որ ինտենսիվ բռիշների դեպքում 2000 ժամը կարելի է բռչել առնվազն 5 տարում: Անգամ վերանորոգվելու պայմաններում ինքնարիոի կյանքը կազմե-լու է առավելագույնը 5-10 տարի: Ահա սրանք են աղբբեջանական «կատարելագործված կործանիչները»:

«ՄիԳ-29»-ը, ունենալով արագացումային և մերձակա օդային մար-տի խուսանավման լավ տվյալներ, միաժամանակ ունի բոհշքի փոքր հեռահարություն, սպառագինության փոքր տեսականի ու քաշ, գրեթե

Ядерное распространение. Выпуск 34, январь-март 2000, стр. 37; Шилин А. А, Стратегический баланс в Южной Азии. М., 2004, стр. 108-109.

³⁶⁹ Голдаев Ю., «Мираж-2000» в Каргильском конфликте 1999 г. <http://www.airwar.ru/locwar.html>; Defence News, 30.10.2000. Philip Camp. The «Mirage-2000» at Kargil, http://www.bharat-rakshak.com/IAF/History/Kargil_PCamp.html.

³⁷⁰ Бутовски П.. МИГОВ в Польше стало больше. Взлет. 3.2006 (15), стр.32-34.

չի կարող կիրառվել վերգետնյա նշանակետերի նկատմամբ³⁷¹: Լեռ-նային տեղանքում ցածրաթոփչը գրոհիչներին և ուղղաթիռներին վնասազերծելու համար ոչ փոքր արագությամբ թոշող կործանիչը մեծ հնարավորություն չունի: «ՄիԳ-29»-ը բազմաֆունկցիոնալ չէ, իսկ մեր տարածաշրջանում նման կործանիչները մեծ հեռանկար չունեն: Սակայն հարթավայրերում այն կարող է մեծ վնասներ պատճառել այն գրոհիչներին և ուղղաթիռներին, որոնք հայտնվում են իր խոցման դաշտում, հատկապես, եթե օդային ընդհանուր իրադրությունը դեկավարվի այլ ինքնաթիռների կողմից: Այս տարբերակը բացառված չէ՝ հաշվի առնելով, որ Աղբբեջանում կարող են «ՄիԳ-25» և այլ ինքնաթիռների հիման վրա ստեղծել օդային դեկավարման կետեր: Այսինքն՝ մարտերը Քուր-արաքսյան ջրային սահման տեղափոխելիս աղբբեջանական կործանիչները, որոնք ավելի մոտ կլինեն իրենց օդանավակայաններին, բավական վտանգ կներկայացնեն հայկական ԹՌ-երի համար: Չնայած դրան՝ հավանական բոլոր օդանավակայաններից գործելու դեպքում այս կործանիչները խնդիրներ կունենան. եթե կիրառվեն ամենամոտ օդանավակայաններից՝ Աղստաֆայի, Դալյարի, Գանձակի, Եվլախի, Ջյուրդամիրի և այլն, ապա կամ կը նկնին հայկական իրետանու կրակի տակ, կամ հեռահարությունը չի բավարարի մարտական խնդիրը լիարժեք կատարելու համար:

Թուրքիան, ոչ հեռու ապագայում «F-35»-երի իր չափաբաժնն ստանալով, ստիպված է լինելու ազատվել մոտ 100-150 «F-16C»-երից, որոնցից մի քանիսը, ամենայն հավանականությամբ, կարող է փոխանցեն Աղբբեջանին: Այս ինքնաթիռները վտանգավոր են նրանով, որ աղբբեջանական ՈՕՈւ-ում դրանք կլինեն իրական առաջին բազ-

³⁷¹ Фомин А., Гордон Е., Михеев А. «МиГ-29» легкий фронтовой истребитель. М., 2003, стр. 84-257; Philip Camp. The Mirage-2000 at Kargil, <http://www.bharat-rakshak.com/IAF/History/Kargil/PCamp.html>; Ильин В. Е., Левин М. А., Истребители, стр. 99-102; Беляев В., Ильин В., Российская современная авиация. М., 2001, стр.78-79.

մանպատակ ինքնաթիռները՝ կործանիչի մեծ հնարավորություններով: Ի դեպ, «F-16C»-ի պատմությունը շատ հետաքրքիր է նրանվ, որ այն ևս, ի սկզբանե, ատեղծվել էր որպես թեր կործանիչ՝ օդային մոտակա մարտերի համար: Առաջին խոկ կիրառությամբ այն ապացուցեց իր կոչումը, սակայն լինելով շատ հարմար մեքենա, շուտով կատարելագործվեց և դարձավ բազմանպատակ: 1991 թ. սկսած «F-16C» կործանիչները բազմիցս կիրառվել են վերգետնյա հարվածների համար և մեծ մասամբ իրենց արդարացրել են: Ամերիկյան այս կործանիչը, իր չափերով լինելով նույնիսկ ավելի փոքր, քան «ՄիԳ-29»-ը, և ունենալով ընդամենը մեկ շարժիչ, ունի ավելի հզոր տվյալներ: Մասնավորապես, լրիվ վառելիքի պայմաններում (ներքին քարերում՝ 3200-3500 կգ) կործանիչը կարող է կրել մինչև 8500 կգ քեռ, որից ավելի քան 5000 կգ ունիք: Նման քեռով այն կարող է քոչել մինչև 2000 կմ³⁷²: «F-16C»-ը կենտրոնական կախոցներից կարող է կրել մինչև 1587 կգ քեռ, կան նաև 1000 կգ կրող կախոցներ: Ինչպես կարող եք նկատել, սա անհամեմատելի է «ՄիԳ-29»-ի հետ: Զարմանալի չե, որ այս կործանիչն աշխարհում ամենատարածվածն է:

Ահա այն ոչ բոլոր պատճառները, որոնց հիման վրա, մեր կարծիքով, աղբբեջանական ՌՕՌ-ի հիմնական կործանիչը «ՄիԳ-29»-ը, մեր տեղանքում չի համապատասխանում առաջադրված պահանջներին: Ինչ վերաբերում է «ՄիԳ-21» և «Cy-17» ինքնաթիռներին, ապա դրանք եթե անգամ կիրառվեն, ելնելով տեխնիկական հարցերից, էական ազդեցություն չեն կարող ունենալ աղբբեջանական ռազմական ավիացիայի որակական հատկանիշների վրա:

Աղբբեջանական ՌՕՌ-ի մնացած ինքնաթիռներից առանձնակի ուշադրության են արժանի «Cy-24» և «Cy-25» ինքնաթիռները, որոնք մարտական բավական հզոր միջոցներ են, սակայն սրանց հետ կապված՝ ևս բազում խնդիրներ կան: Նախ՝ դրանք բավական հին են, չեն կարող կիրառվել թույլատրելի բոլոր ռեժիմներում, հետո՝ չեն

³⁷² Jane's All The World's Aircraft 2004-2005 / Paul Jackson. — Jane's Information Group, 2004. — pp. 706-712.

կրում ժամանակակից նշանառման սարքավորումներ և գերճշգրիտ սպառազինություն, որոնց հասցրած վճասները, սովորական սպառազինության հետ համեմատած, զգալիորեն մեծ են: ՕՀՄ-ի կիրառությունն արդյունավետ չէ՝ հատկապես լեռնային տեղանքում³⁷³: Եթե խորհրդային փորձառու օդաչուներն այս ինքնարիոներով ռմբակոծություն կատարելիս երթեմն սխալվում էին³⁷⁴, ապա նոյնը կարող են անել նաև աղբբեջանական օդաչուները, որոնք նախորդների նման թոփքաժամներ և մարտական կիրառության փորձ չունեն: Առանձնապես հետաքրքիր է «Cy-24» ռմբակոծիչը, որը, սակայն, ևս քանակապես շատ քիչ է: Հատկանշական է, որ 2011 թ. Բաքվի գորահանդեսին այս ռմբակոծիչները չմասնակցեցին:

Ժամանակին որոշակի լուրեր պտտվեցին, Աղբբեջանի կողմից չինպակիստանյան «JF-17» ինքնարիոն ձեռքբերման մասին, որը, սակայն, դեռ չի իրականացվել: Այս ինքնարիոն առայժմ անհասկանալի է՝ կործանի՞ց է, կործանիչ-ռմբակոծի՞ց, թե՞ո ուղղակի գրոհիչ: Ինչևէ, այն մեզ համար մեծ վտանգ չի ներկայացնում, քանի որ նախ՝ չի կարող կրել մեծ ոռութեր, հետո՝ դեռ լիովին փորձարկված չէ՝ հատկապես մարտական գործողությունների ժամանակ: Այս ինքնարիոնի բարձրակարգությունը կասկածելի է նաև նրանով, որ այն ստեղծված է խորհրդային և այլ հին տեխնոլոգիաների չին-պակիստանյան տեղայնացմամբ, որոնք, ինչպես ցույց է տվել փորձը, զիջում են իրենց բնօրինակներին: Փաստորեն, աղբբեջանական ՌՕՌ-ն որդեգրում է երկինքնարիոային մոդելը՝ «ՄիԳ-29», ինչը

³⁷³ The United States Strategic Bombing Survey Report (European War). September 30, 1945, reprinted in The United States Strategic Bombing Surveys (European War) (Pacific War). Maxwell Air Force Base, AL: University Press, 1987. 29 may 2009, p. 13.

³⁷⁴ Օդաչուների ռմբահարության սխալների պատճառով 1994 թ. մարտի 25-ին Հրադակում երկու ինքնարիոն հարվածեց աղբբեջանական դիրքերին (Ժիրօխով Մ., Ավիացիա և արմաно-ազերբայդյանական կոնֆլիկտե // <http://www.airwar.ru/history/locwar/xussr/karabah/karabah.html.>):

ընդունված է շատ երկրներում: Սակայն այս դեպքում ՌՕՌԻ-ի քանակը դառնում է մոտ 80-100 մարտական հնքնարիո:

Աղբեջանի ուղղաթիռները, ինչպես նշեցինք, արդեն բավական հին են, և դրանց քանակն էլ այդքան մեծ չէ: Դրանք չունեն գերճշգրիտ սպառազինություն և արդիական սարքավորումներ: «Մի-24» և «Մի-8» ուղղաթիռները մարտական բազում գործողություններում կիրառված և փորձված մեքենաներ են, սակայն դրանք արդեն բարոյապես հնացած են:

«Մի-24»-ի հիմնական թերությունը, որպես հարվածային ուղղաթիռ, չափերն ու շարժիչներն են: Լրացուցիչ դեսանտային բաժինն արդեն վաղուց իրեն սպառել է: Իր դասի մեջ ոչ մի ուղղաթիռ այսօր չունի նման բաժին, հետևաբար, այսպիսի չափեր ու քաշ: Դեռ աֆղանական պատերազմի ժամանակ մասնագետները եկան այն եզրակացության, որ «Մի-24» ուղղաթիռի քարշազինվածությունը (էներգազինվածությունը) քիչ է հատկապես բարձրենոնային պայմաններում, որտեղ շարժիչների հզորությունը զգալիորեն նվազում է: 1999 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին Հնդկաստանի և Պակիստանի միջև տեղի ունեցած Կարգիլյան հակամարտության ժամանակ կրկին ապացուցվեց, որ «Մի-24»-ը և նույնիսկ ավելի կատարելագործված «Մի-35»-ը տառապում են շարժիչների բազում խնդիրներից, որոնցից է բարձրաթոիչը լինելը: 3-4 կմ բարձրության վրա նրանք նորից չեն կարողանում մարտական խնդիրներ կատարել³⁷⁵: Նաև սա էր պատճառը, որ հնդկական բանակը վերջերս հրաժարվեց ձեռք բերել ռուսական անգամ նոր «Մի-28» ուղղաթիռներ՝ որոշում կայացնելով հօգուտ ամերիկյան ուղղաթիռի:

³⁷⁵ Institute of Peace and Conflict Studies. New Delhi. Article №546, 17.08.2001; Foreign Affairs, January/February 2002, p. 115; Джоунс Родни, Ядерная стратегия Пакистана: в поисках гарантированного сдерживания. // Ядерное распространение. Выпуск 34, январь-март 2000, с. 37; Шилин А. А. Стратегический баланс в Южной Азии. М., 2004, стр. 108-109.

«Ми-35»-ը այն ուղղաթիռն է, որը Ադրբեջանը ձեռք է բերում այսօր։ 2010 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ուսուական «Роствертол» ընկերության հետ կնքվել է մարտական «Ми-35М» 24 միավոր ուղղաթիռների մատակարարման պայմանագիր³⁷⁶։ Այդ ուղղաթիռներից որոշ քանակություն արդեն ստացվել է և յուրացվում է։ Հետո եղան հայտարարություններ, որ դրանց քանակը մեծացվում է։ Իհարկե, ինչպես նշեցինք, այս ուղղաթիռները ևս մեծ խնդիրներ ունեն և գերժամանակակից չեն, սակայն դրանք, ստվորական «Ми-24»-երի հետ համեմատած, ունեն զգալիորեն բարելավված մարտական հնարավորություններ և զրահատեխնիկայի դեմ պայքարում բավականին լուրջ գործուներ են։ Ներկայումս ադրբեջանական բանակը հիմնական շեշտը դնում է մարտական այս ուղղաթիռների վրա, որոնք ստացվում են համազորային բրիգադներում արևմտյան չափանիշներով համարելով համապատասխան հաստիքները։ Ադրբեջանը հին «Ми-24» ուղղաթիռներն ուկրաինական և Հարավաֆրիկյան Հանրապետության մասնագետների հետ լրջորեն կատարելագործում է։ Ուղղաթիռները, ինչքան ել կատարելագործվեն, հին են, սակայն նոր սարքավորումները, սպառագինությունը և թերևացված քաշը բավական բարձրացրել են այս ուղղաթիռների մարտական հնարավորությունները³⁷⁷։ Այս մոդելը բավական հետաքրիր լուծում է, վերացված են հիմնական թերությունները։ Մասնավորապես, բարելավված է ուղղաթիռի սպառագինության համակարգը, որը շատ կարևոր է։ Ամեն դեպքում, սակայն, ժամանակի ընթացքում, սրանք, ամենայն հավանականությամբ, կհանվեն, քանի որ նախորդ ուղղաթիռի քանակն ավելացվում է։

Սրանից բացի, մոտ ապագայում Ադրբեջանը կարող է ձեռք բերել Թուրքիայում արտոնագրով արտադրվող իտալական «T-129» մար-

³⁷⁶ Азербайджан приобрел у России 24 вертолета «Ми-35М» <http://1news.az/politics/20110224112731122.html>, 24.02.2011

³⁷⁷ http://vpk.name/news/36074_pervyyi mezhdunarodnyii forum tehnologii v mashinostroenii2010.html

տական ուղղարիոներ, որոնք հարվածային բավական հզոր միջոցներ են³⁷⁸:

Աղրբեջանը սահմանապահ գորքերի համար օդանավակայան է կառուցում Բելիագանի շրջանում: Ի՞նչ է նշանակում սահմանապահ գորքերի համար առանձին օդանավակայան կառուցել: Իրականում այդ նոր օդանավակայանը կառուցվում է Արցախի հարավարեւելյան սահմանների ուղղությամբ և մարտական գործողությունների վերականգնում դեպքում այդտեղ կարող են տեղակայվել մարտական ԹՍ-ներ: Հավանաբար, աղրբեջանական գլխավոր շտաբը հաշվել է, որ այդ ուղղությամբ ակտիվորեն գործելու համար օդանավակայանները չեն բավարարում:

Աղրբեջանական Ո-ՕՌ-ն, ինչպես տեսանք, տեխնիկապես բազմազան է և համալրված է իհմնականում ոչ արդիական մեքենաներով: Նման բազմազանությունը և հատկապես ոչ գերճշգրիտ սպառազինությունների կիրառությունն ու կառավարման հին մեթոդները չեն կարող դրական ազդեցություն բռնենել մարտական հնարավորությունների վրա: Ա-ազմական տեխնիկայի բանակով ոչ այնքան մեծ աղրբեջանական Ո-ՕՌ-ն կազմված է մի քանի տեսակի ինքնարիոններից, որոնք, բնականաբար, պահանջում են առանձին՝ միմյանցից անկախ սպասարկումներ, սպառազինություն, մասնագիտացում և այլն: Սակայն սա դեռ խնդիրների ամբողջ փաթեթը չէ: Արցախյան գոյամարտի ժամանակ նույն աղրբեջանական Ո-ՕՌ-ն, զինված լինելով բազմաքանակ տեխնիկայով և փորձառու օդաչուներով, կա-

³⁷⁸ 2008 թ. իտալական «AgustaWestland» ընկերությունը և Թուրքական կառավարությունը ստորագրեցին 1 մլրդ Եվրո արժողությամբ պայմանագիր, որի համաձայն թուրքական «TUSAŞ» և այլ ընկերությունները 50 միավոր «T129» մարտական ուղղաթիռ պիտի արտադրեն երկրի Ո-ՕՌ-երի համար: Իտալական կողմը թուրքական ընկերություններին պիտի փոխանցի տեխնոլոգիաներ և հիմնի սպասարկման կենտրոն: Hyrriyet, 07.05.2008 <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumantasyon/basinbulteni/Pages/20080505.aspx>

տարելով մոտ 10.000 մարտական թռիչք³⁷⁹, նշանակալի ոչ մի հաջողության չհասավ և կորցրեց մոտ 30 թռող սարք³⁸⁰: Նկատենք, որ մարտական գործողությունների ժամանակ հայկական հակաօդային հակազդեցությունը, բնականաբար, շատ ավելի թույլ էր, քան իմաստ: Իհարկե, սխալ է թշնամուն թերագնահատելը, սակայն գերագնահատելն էլ է ոչ պակաս մոլորություն:

Հաշվի առնելով մարտական ավիացիայի կիրառության համաշխարհային փորձը՝ մի քանի խոսքով ներկայացնենք, թե ինչպիսին կարող են լինել ադրբեջանական ՌՕՌԻ-ի հնարավորությունները մարտական ակտիվ և լայնածավալ գործողությունների վերսկսման ժամանակ:

Ադրբեջանական դեկավարվող ԹՌ-ների ընդհանուր քանակն անցնում է 100-ից, ինչն առաջին հայացքից լուրջ թիվ է, իսկ ընդհանուր ԹՌ-ները կարող են լինել մինչև 300 միավոր: Անգամ 60-70 տոկոս մարտական պատրաստականության դեպքում (*հնչք բացառիկ և դժվար ծնորք բերվող ցուցանիշ չէ*) նշված քանակի ԹՌ-ները կարող են օրական կատարել մինչև 150-200 և ավելի մարտական թռիչք: Հանկարծակի հարձակման դեպքում նման քանակի մարտական և խանգարող թռիչքները տեսականորեն կարող են զգալի վճառ հասցնել ՀՀ և ԼՂՀ ԶՈՒ-ին, պաշտպանական կառույցներին և խաղաղ բնակչությանը: **ՀՕՊ-ի՝ միայն վերգետնյա համալիրներով կազմակերպված օդային հարվածների դեմ պայքարում, անհնար է հասնել մեծ արդյունքների:** Նման քանակության սարքերը կարող են ուղղակի փորձել քանակով խեղդել մեր ՀՕՊ-ին:

³⁷⁹ Թվերը ստացել ենք հաշվարկային մեթոդով: Երբեմն ադրբեջանական ավիացիան կատարում էր օրական 10 և ավելի թռիչք: Նման ակտիվությամբ թռիչքներ են կատարվել 1992-1994 թթ., դրանց առաջ կատարված թռիչքները եղել են քիչ պակաս: Միջինը ընդունելով 5-6 թռիչք օրական, պատերազմի ավելի քան 1800 օրերի դեպքում ստացվում է 9000-10800 թռիչք:

³⁸⁰ Այս մասին մանրամասն տես՝ Ա. Կ. Հովհաննիսյան, Օդային գերակայություն, Եր., 2010:

Ավիացիայի կիրառության և ՀՕՊ համալիրների հակազդեցության համաշխարհային փորձը վկայում է, որ մարտական պայմաններում խոցված յուրաքանչյուր ինքնարիոի վրա սիջինը ծախսվել է «Երկիր-Երկինք» դասի առնվազն 5 հրթիռ³⁸¹: Հատկապես խորհրդային ԶՀՀ-ներն արձանագրում են նման և ավելի վատ ցուցանիշներ: Մինչև օրս գրեթե իդեալական պայմաններում լավագույն ցուցանիշն ապահոված ամերիկյան «Patriot» ԶՀՀ-ն Իրաքում յուրաքանչյուր խոցված ԹՍ-ի համար ծախսել է 1-3,5 հրթիռ³⁸²:

Աղբբեցանական ավիացիայի մարտական գործողությունները դադարեցնելու համար, ասել է թե, որպեսզի նրան զրկենք օդային գերազանցությունից, պետք է գոնես երկու օր անընդմեջ նրանց հասցել 15-20 տոկոս վճար: Եթե երկու օր անընդմեջ օրական խոցվի առնը-վազն 20-30 ինքնարիռ կամ գոնես 10 ինքնարիռ, ապա դրանք կարող են դադարեցնել բոլչքները: Սակայն այստեղ ավելի շատ կարող է դեր խաղալ քաղաքական որոշումը և զոհերի հետ հաշվի նստելու բուրքական բնավորությունը, մոդելը: Անգամ շհաշվելով ԶՀՀ-ի կորուստը՝ դրանց ժամանակավոր շարքից դուրս գալը՝ հրթիռների մեծ քանակ է հարկավոր ծախսել այդ ցուցանիշն ապահովելու համար՝ օրական մինչև 100-150 հրթիռ: Պարզ է, որ սա անմատչելի խնդիր է: Եթե հաշվի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ հրթիռներ կարող են արձակվել ուղղակի շեղող ԹՍ-ների վրա, ինչն անօգուտ ծախս է, ապա ԶՀՀ-ներն ուղղակի չեն կարող դիմանալ նման ծանրաբեռնվածությանը: Սակայն մյուս կողմից՝ մենք այստեղ նկարագրեցինք արդեն իրողություն դարձած օդային մի գերակայություն, որում ամեն ինչ բարձր մակարդակի վրա էր, ամեն ինչ հստակ, անթերի աշխատում էր. դա, այսպես կոչված, ամերիկյան օդային հարձակման մի

³⁸¹ Василин Н. Я., Гуринович А. Л., Зенитные ракетные комплексы, Минск, 2002, стр. 397, 423-424; Жирохов М. А, История ВВС Израиля. М.-Минск, 2001, стр. 235.

³⁸² Галкин Д., Боевое применение зенитных пакетных комплексов Пэтриот в вооруженных конфликтах. ЗВО, 10.2006, стр. 26-32.

մոդել է: Մարտական մեծաքանակ թռիչքներ կազմակերպելը, իրականացնելը և նպատակին ծառայեցնելը բավական դժվար գործընթաց է, որը պահանջում է ճշգրիտ պլանավորում, նրբագույն իրագործում, մարտական մեծ հմտություններ և այլն: Մի օրում 100 ինքնարդիո ող բարձրացնելը, տարբեր խնդիրներ դնելն ու իրականացնելը դյուրին գործ չէ:

Տեղեկանք. Հայտնի է, որ նման ռազմագործողություն իրականացնելու համար հարկավոր են ավտոմատացված բարդ համակարգեր, օդային ղեկավարման կետեր, գերճշգրիտ հարվածային միջոցներ, մասնագիտական բարձր որակներ և այլն, որոնք այսօր աղբեջանական բանակում բացակայում են:

Մենք հաշվեցինք, թե աղբեջանական ԶՀՀ-ները տեսականորեն առավելագույնը ինչի կարող են հասնել, սակայն իրականությունը այլ բան է ասում: Խնդիրը ծանրանում է հատկապես սպառազինության կիրառությամբ: Լեռնային պայմաններում օրական 200-300 թռիչքն էլ կարող է մեծ արդյունք չապահովել, եթե այդ հարվածները չլինեն գերճշգրիտ, ժամանակակից և հզոր սպառազինությամբ: Աղբեջանական ՌՕՌ-ն զինված չէ նման սպառազինության մեծ քանակով, իսկ ԹՇ-ներն էլ դրանք կիրառելու մեծ հնարավորություն չունեն: Այն տեսակետը, որ գումարների և արտասահմանյան մասնագետների շնորհիվ, նրանք վերը նշված ինքնարդիոններից կարող են գերճշգրիտ միջոցներ կիրառել, ոչնչով հիմնավորված չէ: Այսինքն՝ աղբեջանական կողմը մեծ գումարներ է ծախսել, ձեռք է բերել տեխնիկա, սակայն տուրք է տվել մոդային և պատրաստվում է անցած պատերազմների: Որպես ցայտուն օրինակ՝ տեղին է նշել Հյուսիսաւլանտյան դաշինքի օլումի գործողությունները Լիբիայում: Ինչպես հայտնի է, դաշնակիցները բոլորը միասին մարտական գործողությունների

համար սկզբից հատկացրել էին մոտ 350 մարտական թշ՝³⁸³: Դրանց թվում էին գերժամանակակից եվրոպական և ամերիկյան կործանիչներ ու ուժքակոծիչներ, որոնք զինված էին գերճշգրիտ խոցման միջոցներով, մինչև իսկ օպերատիվ-մարտավարական թշ-ներով: Վեց ամսում դաշնակիցները բավական արդիական և հզոր սպառազինությամբ (որոնցից, բնականաբար, Աղբբեզանը չունի) կատարեցին մոտ 9000 մարտական թոփշը (ընդհանուր թոփշները գերազանցում են 23000-ը)³⁸⁴, երբեմն դրանց քանակն օրական հասնում էր մինչև 100-150-ի³⁸⁵: Բացի ավիացիայի մարտական թոփշներից, դաշնակիցների նավերից արձակվել է նաև ավելի քան 110 միավոր մեծ քավոր իրթիոն³⁸⁶: Արդյունքները բոլորին են հայտնի, գործողությունները ձգձգվեցին բավական երկար ժամանակ³⁸⁷: Դժվար չէ դաշնակիցների հնարավորությունները համեմատել աղբբեզանական ՈՒՕՌ-ի հնարավորությունների հետ: Սակայն խնդիրը միայն քանակական համեմատությունը չէ: Դաշնակիցների մի քանի անգամ մեծ

³⁸³ Пентагон назвал число участвующих в налетах на Ливию самолетов, 24 марта 2011. <http://all-wnews.info/in-the-world/192-pentagon-nazval-chislo-uchastvuyuschih-v-naletah-na-liviyu-samoletov.html>

³⁸⁴ Цыганок А. Чему научило НАТО ливийское небо. Анализ боевых действий сил союзников во время воздушной операции в Северной Африке. 1 апреля 2012 года. <http://svpressa.ru/war21/article/54022/>

³⁸⁵ BBC НАТО совершило более 6,66 тысяч вылетов в Ливии, 15.05.2011, <http://www.km.ru/v-mire/2011/05/15/voennaya-operatsiya-v-livii/vvs-nato-sovershilo-bolee-666-tysyach-vyletov-v-livii>; Ливия и Сирия в СМИ. 1 августа 2011, 01.08.2011, http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?za_voskresene_aviatsiya_nato_v_livii_sovershila_49_boevyi_vyletov&objectId=119892; Цыганок А. Чему научило НАТО ливийское небо. Анализ боевых действий сил союзников во время воздушной операции в Северной Африке. 1 апреля 2012 года. <http://svpressa.ru/war21/article/54022/>

³⁸⁶ Справка. Силы международной коалиции, участвующие в операции "Одиссея". Рассвет". 21/03/2011. http://tass-ural.ru/details/spravka_sily_mezhdunarodnoy_koalitsii_uchastvuyushchie_v_operatsii_odisseya_rassvet.html

³⁸⁷ Լիբիական պատերազմի մասին տես՝ Հովհաննիսյան Ա., Լիբիական փորձը պետք է «սառը ցնցուղ» լինի արևմտյան ռազմագետների համար, Ապրիլ 20, 2011, <http://news.am/arm/news/56107.html>

ուժերը զինված են նաև աշխարհի ամենաարդիական համակարգերով և սպառազինությամբ, մասնագետները ամենաապատքաստված մակարդակն ունեն, բավական հարուստ փորձ, հակառակորդը իիմնականում գտնվում է հարթավայրում, ինչը նշանակում է, որ ցանկացած նշանակետ հեշտությամբ կարելի է հայտնաբերել, իսկ լիրիական ՀՕՊ-ը չափազանց ցածր մակարդակի վրա է: Ակնհայտ է, որ Աղրբեջանի դեպքում բոլորովին այլ քան կարող է ստացվել, քանի որ ունենք բոլորովին այլ պայմաններ նաև կրղմերի պատերազմական ընդհանուր խնդիրների առումով, ինչը միանշանակ խոսում է աղրբեջանական օդուժի դեմ:

Սովորաբար Ո-ՕՌու-ի հաջող կիրառության փորձը, որը իիմնականում պատկանում է սահմանափակ թվով երկրների, իրագործվում է նորագույն և հզորագույն միջոցների գերլարմանը ու մեծ ծախսերով: Դրանց համար անհրաժեշտ են բազում բաղադրիչներ, որոնք ներկայումս Աղրբեջանում չկան: Այստեղ խնդիրը հատկապես գերճշգրիտ սպառազինություններն են: Ծիշտ է, դաշնակիցների անգամ այս ցուցանիշները հասանելի չեն Աղրբեջանին, սակայն իրական հաջողության համար ՆԱՏՕ-ն պիտի կատարեր ոչ թե օրական առավելագույնը 100-150, այլ՝ հազար թոփչք, ինչպես դա իրականացվում էր նախկինում: Որպես համեմատություն՝ իիշենք կոալիցիոն ուժերի գործողություններն Իրաքում, Հարավալավիայում և այլն, որտեղ օրական հազարավոր թոփչքներ էին կատարվում³⁸⁸: Իսկ այդ 22.000 թոփչքները կատարվում էին մի քանի օրում, սակայն այն ժամանակ կար ԱՄՆ-ն և ներգրավված էր ավելի քան 1.500-2.000 մարտական ինքնարիո: Ամերիկյան այդ մոդելը ևս կայացել է տասնյակ տարիների ընթացքում: Այն, ինչ իրականացրել են, փորձել են կրկնել արարները, Պակիստանը, Անգլիան, ՈՒ-ն, սակայն այնքան էլ չի ստաց-

³⁸⁸ Барвиненко В. В., Евменчик Е. Г., О совершенствовании подготовки органов управления войсками (силами) ПВО, Военная Мысль, март-апрель 1997, стр. 50; Зарубежное Военное Обозрение. № 4. 2008, стр. 50.

վել: Ինչպես երևում է, Աղբքեցանի համար դա անգամ 5 մլրդ դոլարանոց բյուջեով հասանելի չէ:

Մարտական ավիացիայի կիրառությունը ոչ գերճշգրիտ սպառազինությամբ մինչև օրս լավագույն դեպքում ապահովել է 30-35 տոկոս հարվածների ճշտություն կամ արդյունավետություն: Այն էլ՝ նշված ցուցանիշն ամերիկացիներն ապահովել են միայն բազում միջոցառումների ապահովման արդյունքում: Այլ ՌՕՌ-ի կողմից նման կիրառությունների արդյունավետությունը չի գերազանցել 20 տոկոսը³⁸⁹: Մարտական պայմաններում հակառակորդի ՀՕՊ-ի կողմից խոցված յուրաքանչյուր ԹՍ-ի փոխարեն կիրառվում է երկուսը, որպեսզի չեղորացվի զենիքային այդ միջոցը:

Թե ինչպիսի հնարավորություններ ունի հայկական ՀՕՊ-ը պատերազմից հետո, արդեն մի քանի անգամ ապացուցվել է զորավարժությունների ժամանակ: Ներկայումս հայկական ՀՕՊ-ը բազմաշերտ, քայլին տեխնոլոգիաներով հազեցած համակարգ է, որը ունի միայն վեց դիվիզիոն «Ս-300» համալիրներ:

Ուղղական ամենափայլուն գործողությունների ժամանակ անգամ ամերիկան ՌՕՌ-ն մարտական թռիչքների մոտ կեսը հատկացնում է ՀՕՊ-ի չեղորացմանը, իսկ առաջին հարվածի ժամանակ հարվածային երկու ԹՍ-ների ուղեկցում է ՌԵՊ-ի առնվազն մեկ ինքնաթիռ³⁹⁰, այսինքն՝ առաջին հարվածի դեպքում աղբքեցանական ԹՍ-ներին հասցված հարվածները կարող են տապալել օդային ողջ հարձակումը: Ծատ երկրներ են փորձում իրենց ՌՕՌ-ն նմանեցնել ամերիկյան օդուժին, սակայն դա ընդամենք ցանկություն է, իսկ աղբքեցանական տարրերակն առհասարակ նման հնարավորություն չունի, քանի որ իհն են մեթոդները, մոտեցումներն ու միջոցները:

³⁸⁹ The United States Strategic Bombing Survey Report (European War). September 30, 1945, reprinted in The United States Strategic Bombing Surveys (European War) (Pacific War). Maxwell Air Force Base, AL: University Press, 1987. 29 may 2009, p. 13.

³⁹⁰ Այս մասին մանրամասն տես՝Հովհաննիսյան Ա. Կ. «Օդային գերակայություն». Եր., 2010:

Այստեղ մի հատկանշական դեպք կա, որի քննությունը որոշակի հետևողաբար տեղի է տալիս: Դեկտեմբերի 26-ին Աղբեջանի Թագի (Ասկվին Նասոսի) բնակավայրում տեղակայված զինվորական օդանավակայաններից մեկում դժբախտ պատահար գրանցվեց: Վրաստանի քաղաքացի Յուրի Կուլաչկովը, որը ռազմաօդային ուժերի «Cy-25» ինքնարիոր պլատրաստում էր ուսումնական թռիչքի, ընկել էր օդանավի ռեակտիվի շարժիչի տուրբինի մեջ և մահացել: Կուլաչկովը ինքնարիորի տեխնիկն էր³⁹¹:

Մասնագիտական տեսանկյունից այս տվյալների մեջ մի քանի հետաքրքիր փաստ կարելի է արձանագրել. նախ և առաջ՝ ի՞նչ գործ ունի Վրաստանի քաղաքացին՝ այն էլ սլավոնական ազգանունով, աղբեջանական Ռ-ՕՌ-ում, եթե դա, ասենք, համատեղ գորավարժություն չէ: Աղբեջանական կայքերից մեկում նշված էր, որ Կուլաչկովը եղել է գործուղման մեջ: Սա կարող է մի քանի քան նշանակել.

- Աղբեջանը չի կարողանում շահագործել տվյալ տեսակի ինքնարիոնները և մարտական գործողությունների ժամանակ օգտվում է վարձկանների ծառայությունից:
- Աղբեջանը գրադարձում է այս տեսակի ինքնարիոնների կատարելագործմամբ կամ վերանորոգմամբ և օգտվում է վրացական կողմի ծառայություններից: Նման հնարավորությունն առկա է, քանի որ Վրաստանում այս ինքնարիոնների գործարան կա:

Երկրորդ դեպքում լրացուցիչ հարցեր են առաջանում: Այն է՝ վրացական գործարանի ավիատեխնիկը սովորական ուսումնական թռիչք չի սպասարկել, այլ, հավանաբար, փորձնական: Սակայն նա ինչու է Աղբեջանում, երբ նման թռիչքները իրականացվում են իմբնականում վերանորոգող երկրում, իսկ եթե անգամ Աղբեջանում է դա իրականացվում, ինչո՞ւ է նման բարձրակարգ տեխնիկը այդքան անփույթ եղել: Նման պատահարների ժամանակ քիչ հավանական է, որ մեղավոր լինի միայն տվյալ անձը. սովորաբար անվտանգության

³⁹¹ В Баку техника засосало в турбину штурмовика «Cy-25». 27 декабря 2011 г. <http://news.open.by/world/69633>

կանոնները խախտում են նաև օդաչուները: Իսկ օդաչուն հավանաբար եղել է աղքթեցանական բանակի սպա: Այս բոլոր տարրերակները, անկախ կոնկրետ մեկի հավանականությունից, բերում են այն եզրակացության, որ աղքթեցանական ՌՕՌ-ն, չնայած ահռելի ծախսերին և ձեռնարկվող միջոցներին, դեռ շատ հեռու է մարտունակ և բարձրակարգ լինելուց, ինչպես ներկայացվում է: Եթե տվյալ դեպքում խոսքը, համեմատաբար, հասարակ ինքարիոնի մասին է, ապա ինչպիսի՞ն է վիճակը ավելի բարդ մեքենաներ հանդիսացող կործանիչների պարագայում:

Չի բացառվում, որ իրական են այն լուրերը, որ աղքթեցանական կործանիչների շահագործումն իրականացնում են ուկրաինացի մասնագետները և իսրայելական օդաչուները:

Սի հետաքրքիր փաստ ևս. վերը նշված բնակավայրում դեռ ԽՍՀՄ-ի օրոք կար մեծ օրբանավակայան և ոչ թե օրբանավակայաններ, ինչպես հաղորդվում է: Սակայն այնտեղ ոչ թե տվյալ տեսակի գրոհիչներ էին տեղակայված, այլ՝ կործանիչներ: Այդ վայրում գրոհիչի տեղակայումը նոր հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Աղքթեցանական օդուժը, ինչպես արդեն նշեցինք, զարգանում է՝ որոշակիորեն շեշտադրում անելով մարտական ուղղարիոնների վրա, և շատերը սա օրինաչափ ու օգտակար են համարում, քանի որ մարտական հավանական գործողությունները լեռնաանտառային տեղանքում են լինելու: Մարտական այդ ուղղարիոններն արևմտյան չափանիշներով հիմնականում տեղակայվում են համազորային բրիգադների կազմում, սակայն այստեղ մի էական խնդիր կա. Աղքթեցանը, այսպես կոշված, զորային օդուժը զարգացնելով արևմտյան չափանիշներով՝ մարտավարական օդուժը թողնում է խորհրդային մակարդակի վրա, որը մեծագույն սիսալ է: Օդուժը առանց մարտավարական հզոր բաղդրիչի չի կարող արդյունավետ գործել, քանի որ անկանոն ցրված ու առանձին գործող ՀՕՊ միջոցներն ուղղակի կրզկտեն ուղղարիոային նման օդուժին: Ահա, այսպիսին է աղքթեցանական ամենամարտունակ և հզոր զորատեսակի մարտական

հնարավորությունը, զորատեսակ, որը շատ անգամ անհիմն ներկայացվում է որպես անպարտելի:

3.4. Հրթիռահրետանային միջոցներ

Աղբեջանական բանակի հրետանին բաղկացած է շուրջ 1000-1500 առանց ականանետերի տարատեսակ հրանոքներից, հարվածային այլ միջոցներից³⁹²: Դրանք ավանդական հրետանային՝ հիմնականում խորհրդային միջոցներ են: Այդ քանակությունից՝ մեծ նշանակություն ունեն մարտավարական հրթիռային «Տոչկա-Ս» (9K79-1) համալիրները, «Смерч» (9K58), «Ураган» (9K57), «LAR-160», «Т-300» և «Лунх» ՀԿՈ-Հ-ը: Աղբեջանը ցանկություն ունի ձեռք բերել նաև իսրայելական օպերատիվ-մարտավարական «LORA (Long Range Attack)» հրթիռներ, որոնք իրենց տեսակով բացառիկ ննուշներ են: Նշված հրթիռներից մի քանիսը համարվում են գերճշգրիտ և հեռահար սպառազինություն: Իսրայելական «Лунх» համակարգի ոչ բոլոր տեսակի հրթիռներն են գերճշգրիտ, և ընդհանրապես այս համակարգը մեծ խնդիրներ ունի, իսկ ոռուական «Смерч» (9K58)-ը, որքան էլ ներկայացվում է որպես հարձակողական հզոր միջոց, այնուամենայնիվ, Աղբեջանում դեռ գերճշգրիտ չեն: «Տոչկա-Ս» համալիրն ինքնազնաց մեքենայի վրա ունի մեկ հրթիռ (9M79-1К կամ 9M79-1Ф), որի մարտական մասը ավելի քան 400 կգ է և կարող է նշանակետեր խոցել մինչև 120 կմ հեռավորության վրա: Առավելագույն հեռավորության վրա հրթիռի սխալմելու չափը կազմում է մոտ 200-300 մ³⁹³, չնայած մարտական պայմաններում եղել են մինչև 50 մ դիպուկության դեպքեր: Համալիրների քանակը ստույգ հայտնի չէ, սակայն եթե այն մոտենում է մեկ տասնյակի, դա արդեն լուրջ խնդիր է: Նման հրթիռներից պաշտպանվելը շատ դժվար է:

³⁹² Дериглазова Л., Минасян С., Нагорный Карабах: Парадоксы силы и слабости в ассиметричном конфликте. Ереван, 2011г., стр. 123.

³⁹³ Широкорад А., Атомный таран XX века. М., 2005. стр. 225-228.

Կան ընդամենը մեկ-երկու զենիթահրթիռային համալիրներ, որոնք ի վիճակի են խոցել մեկ-երկու նման հրթիռ՝ ոչ մեծ հուսալիությամբ: Մեծ ուշադրության է արժանի զորահանդեսին ցուցադրված իսրայելական ՀԿՌՀ-ն: «Lynx»-ն ունի հրթիռների մի քանի տեսակի արձակման հնարավորություն: Տարբեր տվյալներով՝ այն պետք է արձակի 122 մմ-ոց, 160 մմ-ոց, 300 մմ-ոց և 330 մմ-ոց հրթիռներ կամ ԱԹՍ-ներ³⁹⁴: Առանձնապես հետաքրքիր են մեծ հզորությամբ և հեռահարությամբ օժտված 300 մմ-ոց մարտավարական «EXTRA» հրթիռները, ավելի մեծ քևափոք հրթիռները և ԱԹՍ-ներ հանդիսացող «DELILAH»-ները: Սակայն, ինչպես պարզվում է, այս ՀԿՌՀ-ի հետ կապված լուրջ խնդիրներ կան³⁹⁵:

Այսպես, 2008 թ. Աղրբեջանը, իր, Իսրայելից գնել էր «Lynx» տեսակի ՀԿՌՀ 3 արձակման կայաններ, որոնք հայտնապես ցուցադրվեցին զորահանդեսին, մինչդեռ դրանք արտադրվել են «Ղազախստանում»³⁹⁶: Հետո դրանց քանակն ավելացվել է. տարբեր տվյալներով գնվել է 300 մմ «Extra» տեսակի 50 հրթիռ: Հատկանշական է, որ «Ղազախստանում» («Նայզա» անվանումով) համանման ՀԿՌՀ-ի հետ կապված մեքենայությունների արդյունքում ձերբակալվել են այդ երկրի պաշտպանության նախարարության բարձրաստիճան մի շարք աշխատակիցներ: Պարզվել է, որ իսրայելական «Israel Military industries – Soltam Systems LTD» ընկերությունների արտադրած հիշ-

³⁹⁴ Гуров С. В., Боеприпасы реактивной артиллерии // Боеприпасы и высокоэнергетические конденсированные системы. Научно-технический журнал. Выпуск №4, – 2008, стр. 6-13.

³⁹⁵ Սահմանական տես՝ Կոновалов А., Кучуков Т., «Вызвал огонь на себя, Время», 14.04.2009 (<http://www.time.kz/index.php?newsid=9969>); Сделка с казахами заморожена-израильский производитель военной техники увольняет работников, <http://izrus.co.il/dvuhstoronka/article/2009-03-30/4159.html>, 03.30.2009; Թե ինչպես աղրբեջանցիները գնեցին «Ղազախստան» արտադրության իսրայելական գենք. Հունվար 16, 2012. <http://razm.info/1936>

³⁹⁶ Թե ինչպես աղրբեջանցիները գնեցին «Ղազախստան» արտադրության իսրայելական գենք. Հունվար 16, 2012. <http://razm.info/1936>

յալ ՀԿՌՀ-ն և հրետանային համակարգերը փորձարկման ժամանակ դրսերել են կառուցվածքային և տեխնոլոգիական էական թերությունները։ Իսկ, ինչպես հայտնի է, Աղբեջանում նման բաների վրա բած ունեն, քանի որ նրանց համար առաջին տեղում ձևական կողմն է։ Նույնպիսի կիսատ-պուտություն էր 2011 թ. սեպտեմբերի 12-ին Արցախում խոցված աղբեջանական ԱԹՍ-ն, որը խրայելական տարբեր մողելների գուգորդում էր, սուրոգատ։ Աղբեջանը մի անգամ ցուցադրել է այս գենքի մարտական հրթիռների արձակումը, սակայն դա թիշ բան է նշանակում։

«LORA (LOng Range Attack)» օպերատիվ-մարտավարական հրթիռային համակարգերը բավականին հզոր միջոցներ են։ Դրանց հեռահարությունը կազմում է ավելի քան 250 կմ մոտ 400-500 կգ մարտական մասի դեպքում։ Իրենց տեսակի մեջ այս հրթիռներն առանձնանում են նրանով, որ գերճշգրիտ են, ինքնուրուրդվում են երեք տարբեր՝ մեկը մյուսից անկախ համակարգերով։ Այս քանկարժեք համալիրները տարածաշրջանում գենքի մրցավազքն այլ մակարդակի վրա կարող են բարձրացնել, սակայն նշենք, որ դրանք դեռ հաստատ չկան։

Աղբեջանը մեծ հետաքրքրություն ունի նաև ռուսական համապատասխան հրթիռների նկատմամբ, ինչը չափազանց նուրբ, քաղաքական ու ռազմատեխնիկական հարց է դառնում։ Նման հրթիռները, բացի ռազմական նշանակությունից, ունեն նաև քաղաքական մեծ նշանակություն։

Ինչպես տեսնում ենք, Աղբեջանը մեծ համակրանք ունի ՀԿՌՀ-ի նկատմամբ՝ որակով թե անորակ, մեծ թե փոքր, հեռահար թե մոտիկ գործողության։ Ասվածի լավագույն վկայությունից է նաև, Բունիա-Հերցեգովինայից ձեռք բերված «RAK-12» (M63 Plamen) 128 մմ-ոց ՀԿՌՀ-ն են՝ 10 միավորով և դրանց համար նախատեսված 20 հա-

զար հրթիռներով³⁹⁷: Հասուկ նշենք, որ վերջինիս հեռահարությունը կազմում է ընդամենը 8,6-12 կմ, ինչը մեր վերը ասած բոլոր տեսակետների հավաստումն է: Եթե աղբեջանական բանակում արդեն կար խորհրդային «Смерч» (9K58) ՀԿՌՀ-ն՝ այն էլ մեծ քանակությամբ, որն այս կամ այն կերպ համարվում է իր տեսակի մեջ լավագույններից մեկը, ապա ի՞նչ իմաստ ուներ գնել դրա նման խրայելական համակարգ, առավել ևս բուրքական «T-300», որը անգամ մոդուլային չէ, ինչպես խրայելականը: Ընդ որում, բուրքական այս ՀԿՌՀ-ն 4-6 միավորի համար (որոնք իրենցից ներկայացնում են չինական «WS-1B» ոչ այնքան լավ ՀԿՌՀ-ն բուրքական ոչ այնքան հիմանալի կրկնօրինակը) Աղբեջանը վճարել է մոտ 250 մլն դրամ³⁹⁸: Մինչդեռ աշխարհում իրականում իրենց տեսակի մեջ լավագույն ամերիկյան «MLRS» ՀԿՌՀ-ն արժեն 4-7 մլն դրամ:

Մինչև իրադադարի կնքումը Աղբեջանը հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ կիրառում էր «Град» ՀԿՌՀ, 500 կգ-անոց և ավելի ծանր ռումբեր³⁹⁹: Սիտումները նույնն են. այսօր գնվում են հզոր OZU-ներ, որոնց դերակատարությունը տեղային վերջին պատերազմներում զգալիորեն աճել է⁴⁰⁰: Եթե ուշադրություն դարձնենք, ապա կտեսնենք, որ ակտիվորեն գնվող սպառազինությունը իր ավերող հատկանիշներով, հեռահարությամբ, դիպուկությամբ և հատկապես քանակով զգալիորեն տարրերվում է նախկինում կիրառվածից: Նախկինում հիմնական OZU-ները խորհրդային սովորական սպառազինություն կիրառող ինքնաթիռներն ու ուղղաթիռներն էին, որոնց հետ պայ-

³⁹⁷ Стал известен список вооружения и военной техники, закупленной Азербайджаном у некоторых стран в 2010 году. 20 Июл. 2011. <http://ru.apa.az/news.php?id=198593>

³⁹⁸ Баку купил у Турции таинственные ракетные комплексы Т-300. 24.01.2013. <http://warfiles.ru/show-22435-baku-kupil-u-turcii-tainstvennye-raketnye-kompleksy-t-300.html>

³⁹⁹ Агаджанян М., Асатрян Э., Минасян С., Азербайджан ... стр. 103.

⁴⁰⁰ Այս մասին տես՝ Հովհաննիսյան Ա., Մի քանի հարցեր ավիացիայից, Եր., 2009:

քարում հայկական կողմը ցուցաբերեց հիանալի արդյունքներ, իսկ «Град»-ի հրթիռների դիպուկությունը շատ ցածր է, մարտական մասն էլ մոտ է 20 կգ-ին⁴⁰¹: Աղբբեզանը այդ գործը նորից շարունակում է թուրքական հրթիռներով և բունիական համակարգերով: Սակայն ասպարեզ են մտնում հեռահար ու ճշգրիտ նոր հրթիռներ, մեծ ՀԿՌՀ-ն՝ մի քանի հարյուր կիլոգրամանոց հրթիռներով, որոնց մարտական մասերն անցնում են 100-150 կգ-ից և որոնք ունեն նաև կասետային մարտական մասեր: Ի հայտ են գալիս մարտավարական հրթիռներ ևս, որոնց դիպուկությունը շատ քարձր է, իսկ նրանց հետ պայքարը շատ դժվար է⁴⁰²: Վերջերս Աղբբեզանի գնած հրանորային հրետանային համային ներքին կազմում հրթիռները և հրանորդները ևս աչքի են ընկնում իրենց հեռահարությամբ և հզորությամբ (203,2 մմ տրամաչափի «2С7 Պիօն», 152 մմ տրամաչափի «2А36 Գիազինտ-Բ», 152 մմ «Мста-С» և 130 մմ տրամաչափի «М-46» հրետանային համային ներքին կազմում ամենատարբեր միջոցներով: Նման միջոցներով անակնկալ հարվածի դեպքում թշնամին կարող է զգալի վնասներ պատճառել մեր կարևորագույն նշանակետերին, որոնց տեղը և դիրքը վաղուց ուսումնասիրել են հետախուզության ամենատարբեր միջոցներով: Հարձակողական այս միջոցները, կարող են ոմբակոծել հայկական քաղաքներն ու հաղորդակցության կարևորագույն ուղիները: Համակարգային կիրառությունից բացի, համազորային մարտի ժամանակ դրանք կարող են կիրառվել նաև այլ ձևով: Խոսքը, իհարկե, մեր բնակավայրերի և տնտեսական ունեցվածքի մասին է, որոնք կարող են տուտալ ոմբակոծության ենթարկվել՝ անգամ աղբբեզանական ԶՈՒ-ի անհաջողության դեպքում: Այս պարագայում երևան է գալիս մի նոր իրողություն, այն է՝ ապագա ուսումնական գործողությունների ժամանակ ճակատ և թիկունք չի լինի: Պատերազմի բնագիծը կարող է անցնել անգամ Երևանով. ասել է, թե՝ դրա առաջն առնելու համար հարկավոր է պատրաստվել՝ ուսումնականապես,

⁴⁰¹ Կնյազև Բ., Յօւայ տեխնիկա. Մ., 1986, ստր. 99.

⁴⁰² Կան ընդամենը մի քանի դեպքեր, երբ ամերիկյան կամ ռուսական ամենաարդիական համայինները խցել են նման հրթիռները:

տնտեսապես, քաղաքականապես և այլն: *Այսուեղ նաև առաջ է զալիս ուժրապատարանների հարցը, որն ավելի քան 20 տարի է՝ անուշադրության է մատճած:*

Վերը շարադրվածի առնչությամբ նկատենք, որ Իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ (1980-1988 թթ.) տեղի ունեցավ, այսպես կոչված, «քաղաքների պատերազմ»՝, որն ինչ-որ կերպ դարձել է պատերազմի նոր տեսակ: Պատերազմի նախորդ փուլում Աղբեջանը այս քայլը կատարում էր մեծ հիացմունքով, սակայն մենք չենք կարողանում հակահարված տալ: Այս անգամ նրանք դա կանեն ավելի մեծ հնարավորություններով և կարող են մնալ անպատիժ, եթե համապատասխան միջոցներ ծեղք չառնվեն:

Ներկայումս աղբեջանական քանակի սպառագինության մեջ գտնվող 203,2 մմ-ոց «2С7 Պիօն» հրետանային համալիրը հարձակման քավական հզոր միջոց է: Դրա «2А44» հրանոթը սովորական արկերով կարող է թիրախներ խոցել 37,5 կմ հեռավորության վրա, ակտիվ ռեակտիվ արկերով՝ մինչև 55 կմ հեռավորության վրա, իսկ արկերը մոտ երկու անգամ ծանր են 152 մմ-ոց արկերից⁴⁰³: Նման համալիրները պատերազմի ժամանակ կիրառվում են սահմանափակ դեպքերում և հատուկ թիրախների նկատմամբ: Դրանք, իրենց հեռահարության հաշվին, հակամարտկոցային մենամարտերից դուրս են:

Նշված առավելություններով հանդերձ՝ նման մեծ հզորության հրանոթահրետանային համալիրներն ունեն լուրջ թերություններ: Դրանք ծանր են, կրակի արագաձգությունը մեծ չէ, իսկ տվյալ համալիրի հրանոթի բարձրացման անկյունը չի անցնում 60^0 -ից⁴⁰⁴: Փաստում, համալիրի ծանրությունը և հրանոթի բարձրացման փոքր անկյունը մեր տարածաշրջանի համար այն դարձնում են անարդյունավետ:

⁴⁰³ Ломаченко С. В., Булатов О. Г., Гаврилович С. В., Артиллерия большой мощности: история и перспективы развития. Военная мысль. Март-апрель. 2001, стр. 4.

⁴⁰⁴ Широкорад А. Б., Атомный таран XX века, М., 2005, стр. 187-188.

3.5. Զրահատեխնիկայի պոտենցիալը

Աղբքեջանական բանակի սպառագինության մեջ կան մեծ քանակությամբ խորհրդային իին «T-72», կատարելագործված «T-72» և ռուսական նորագույն «T-90» տեսակի հրասայլեր ու տարբեր զրահամեքնաներ: Առաջինների ընդհանուր քվաքանակը կարող է կազմել մինչև 1200-1500 միավոր, իսկ երկրորդներինը՝ ավելի քան 2000, այդ թվում՝ մոտ 100 միավոր նոր հրասայլ: Պլանավորվում է նաև վերջինիս քանակը հասցնել շուրջ 500-ի: Դժվար է ասել դրանց քանի՞ տոկոսն է մարտունակ, քանի՞սը՝ խոտան: Աղբքեջանը կրկին առաջնորդվում է զրահատեխնիկայի մեծ քազմազանությամբ և քանակի ապահովմամբ, մեղմ ասած, առանց որակին ուշադրություն դարձնելու:

Զրահատեխնիկայի քանակին զուգահեռ՝ երկար ժամանակ չեր մեծացվում ինքնազմաց հրետանային միջոցների քանակը: Ակնհայտութեն, նման միջոցներն առաջնային չեին համարվում, ինչը մասնագետներին եզրակացնելու տեղիք էր տալիս, որ Աղբքեջանը պատրաստվում է ոչ թե ճեղքման, այլ՝ հեռահար ավերման: Մեր թշնամին, հիմնական շեշտը դրել է հայկական պետությունների ենթակառուցվածքները հեռահար կրակով ոչնչացնելու վրա, ինչը անում էին նախորդ անգամ: Սա արդեն պետք է բավարար համարել պնդելու համար, որ նրանք «հակառակորդի» հետ անմիջական շփումից մարտական լայնածավալ գործողություններից, գերադասում են խուսափել, չնայած դրան ևս ամեն կերպ պատրաստվում են:

Երբեմն խոսվում է, որ ապագայում աղբքեջանական քանակը կարող է մեկ կամ երկու ուղղությամբ անցնել հարձակման: Խոսքը, մասնավորապես, հարավային, արևելյան կամ հարավարևելյան ուղղությունների մասին է: Նայելով քարտեզին՝ հասկանալի է դառնում, որ պարզ հաշվարկներով հմարավոր է այդպես ուղղաթիռներով հարձակում զարգացնել: Այս հարցում, սակայն, քազմաթիվ խնդիրներ են առաջանում: Նախ, նման հարձակումը պետք է լինի արագ կամ կայծակնային, քանի որ հատկապես հարավային ուղղության դեպքում

հապաղումը կարող է ավարտվել իհմնական ուժերի շրջապատմամբ և ոչնչացմամբ: Ընդհանրապես, արագ հարձակումներն իրենց մեծ նրբություններն ունեն, դրանց ժամանակ, բացի բավական դժվար մի շարք պահանջներից, հարկավոր է նաև զրահատեխնիկայի մեծ խտացում, ամբողջ ուժերի բարձրակարգ համագործակցություն, գործողությունների արագություն և անսխալականություն: Այսինքն՝ հարձակվողները մեծ խտությամբ պիտի հարվածեն նեղ հատվածի վրա և փորձեն ճեղքել այն ու զարգացնել այդ ճեղքումը: Ճեղքման համար նախատեսված խտացումը կարող է լինել մինչև իսկ մի քանի տասնյակ զրահատեխնիկա՝ 1 կմ ճակատի վրա: Հայկական ուժերի գրագետ կազմակերպված և հագեցած պաշտպանական բնագծերի ճեղքման համար, ինչպես նաև հաշվի առնելով հատկապես մորիլ և լավ զինված, հակատանկային սպառազինությամբ խմբերի առկայությունը՝ հարձակվողները պետք է հնարավորինս խիս հարձակվեն նեղ հատվածի վրա, սակայն միևնույն ժամանակ տարվելով այդ հարձակմամբ՝ չպետք է թևերը բացեն հարվածների և շրջապատման համար: Նման հարձակումների ժամանակ առաջանում է մեծ սեպ, որի թևերը մնում են անպաշտպան: Այդ ժամանակ, սակայն թևերը հնարավորինս ապահովագրելու համար հարկավոր են աջակցող, շեղող հարվածներ, որոնք կկաշկանդեն մեր մնացյալ ուժերին: Այդպիսի գործողությունների լավ օրինակներ են Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի (այսուհետ՝ ԵՀՊ) ճակատամարտերը, նաև արաբախրայելական պատերազմները: Մարտական նման փայլուն գործողություններ, իհարկե, սահմանափակ ծավալով, իրականացրել է հայկական զինուժը 1993 թ.:

... Ըստ հայտնի տվյալների՝ ներկայումս աղբեջանական բանակում կա 800-1000 «T-72», ավելի քիչ «T-84», «T-90» հրասայլ և շուրջ 200 տարատեսակ ինքնազնաց հրետանային միավոր միջոց⁴⁰⁵: Վերջին-

⁴⁰⁵ Սպառազինությունների նշված և նշվելիք քանակները ըստ՝ The Military Balance 2010. — р. 176. և Դերիգլազով Լ., Մինասյան Ս., Հայոց Կարաբախ:

ներս հատկապես կարենոր են հարձակման ժամանակ զրահատեխնիկային աջակցելու համար: 2013 թ. Բարվի զորահանդեսում ցուցադրված ժամը հրամետները, որոնք ներկայացվում են որպես ճեղման միջոցներ, որպես այդպիսին, կիրառվելու սահմանափակ հնարավորություններ ունեն:

Տեղեկանք. «TOC-1A Հոլուսեպէկ» կոչվող հրամետները հիմնականում նախատեսված են առանձին նշանակետերի ոչնչացման համար, մեծ մարտակարգերում կիրառվել չեն կարող, քանի որ աշխատում են միայն կանգնած դիրքից, բավականին ժամը են, կիրառումից առաջ նախապատրաստություն են պահանջում, իսկ հեռահարությունը մեծ չէ՝ առավելագույնը՝ 5-6 կմ: Այսինքն՝ դրանք չեն կարող ճեղքում իրականացնող հիմնական միջոցների՝ հրասայլերի հետ կազմել մեկ մարտակարգ, իսկ այլ դեպքերում դրանք կընկնեն հրետանու հարվածի տակ:

Հայկական կողմի նման խիտ պաշտպանության բնագծերի հաղթահարման համար 5-10 կմ ճակատով հարձակման դեպքում կարող են կիրառվել մինչև 250-300 հրասայլ և նույնիքան զրահամեքենա, հատկապես, որ նախօրոք իրականացված օդային հարվածը կարող է լինել ոչ արդյունավետ: 10 և ավելի կմ հարձակման մեկ հիմնական ուղղության համար արդեն աղբբեջանական զրահատեխնիկան և հատկապես ինքնազնաց հրետանին բավարար չէ այդ հարձակումը զարգացնելու համար: Բնականաբար, հիմնական երկու ուղղության կամ 20-30 կմ ու ավելի ճակատով հարձակման մասին խոսելն արդեն զավեշտալի է: Նման փորձեր շատերն են արել, այդ բվում՝ աղբբեջանցիները, սակայն դրանք բավական տխուր վախճան են ունեցել: Մյուս ուղղությունը կարող է լինել միայն աջակցող կամ շեղող: Աղբբեջանի համար ամենահետաքրքիր ուղղությունը կարող է լինել

Парадоксы силы и слабости в ассиметричном конфликте. Ереван, 2011 և այլ ավելի ժամանակակից աղբյուրներից:

Ակնի ուղղությունը, որը դեպի Ստեփանակերտ ամենակարճ ճանապարհ է: Սակայն, նկատենք, որ բոլոր հատվածներում էլ կան թաքնված դժվարություններ:

Այս հարցում, իհարկե, հարկավոր է հիշել մարտական գրեթե բոլոր կանոնադրություններում ամրագրված այն կանոնը, որ հարձակվողը պետք է մի քանի անգամ գերազանցի պաշտպանվողներին: Երբեմն խոսվում է 3-5-ի, երբեմն կախված տեղանքից՝ 6-7 անգամ քանակական առավելության մասին և այլն: Ամեն դեպքում փաստն այն է, որ քանակական այդպիսի առավելություն Աղբքեջանը չի կարող ապահովել՝ չնայած նախորդ պատերազմի ժամանակ նույնիսկ նման քանակական առավելությամբ նրանց մոտ ոչինչ չստացվեց: Իհարկե, համաշխարհային պատմության մեջ ամենափայլուն ռազմավարներն անգամ զորքի ավելի քիչ թվաքանակով են հարձակվել և հաղթանակներ տարել: 1993 թ. մեր գործողությունները դրս ամենափայլուն օրինակն են: Առաջներում նման քան արել են իրենց կարգապահությամբ, պատրաստվածությամբ և տեխնիկական հագեցվածությամբ աշխարհի լավագույն քանակները՝ լավագույն հրամանատարներ:

Մենք չնշեցինք մի շատ կարևոր հանգամանք. զուտ հարթավայրային տեղանքը մեզանում շատ քիչ է, հարձակվողների համար էլ բեկուող մեկ փոքր բարձունքի հաղթահարումը մեծ խնդիր կարող է դառնալ: Նման սրբնաց հարձակումները հիմնականում իրականացվում են հարթավայրերում, այն էլ օդուժի բացարձակ գերակայության պայմաններում, մոտոհետևակի և, մասնավորապես, զրահախմբերի գրագետ գործողությունների համարնամբ, իրենտանային գրագետ աջակցությամբ և այլն: Այդ ամենը նաև պահանջում է գորածիավորումների և զորատեսակների փայլուն, անսխալ դեկավարում, օպերատիվ արվեստի տիրապետում, ինչը երբեք հնարավոր չէ ձեռք բերել մեծ գումարներով: Հճուտ և բանիմաց զորավարները, բացի բնատուր սուր դատողությունից, մտքից ու խելքից, պետք է ժամանակի ընթացքում դաստիարակվեն, կոփին, հասունանան: Դա պահանջում է ժամանակ, ավանդույթ, դպրոց, իսկ ամենակարևորը՝ հաղթա-

նակներ: Աղբքեջանական բանակի ներկայիս գեներալները 1993-1994 թթ. այն սպաներն են, որոնք հիմնականում նահանջել ու պարտություններ են կրել և բանակի գլխավոր շտաբներում գրեթե երբեք իրենց տրամաչափով չեն փայլել: Սա անգամ աշխարհի ամենահզոր ու հարուստ բանակների համար անհասանելի է միանգամից ու մեծ գումարներով: Չի կարելի բացառել, որ գուտ տեխնիկական մեծ ազդեցության տակ նրանք կարողանան ճեղքել որոշ հատվածներ, սակայն միայն ճեղքելը խնդրի լուծում չէ, այն հարկավոր է զարգացնել և օպերատիվ իրավիճակում:

3.6. Հիմնական արդյունքները

1994 թ. ի վեր Աղբքեջանը մեծ տեսմաներով սպառագինվում է: Տարբեր հաշվարկներով մինչև 2004-2005 թթ. այդ երկիրը սպառագինությունների ձեռքբերման համար տարեկան օգտագործում էր կամ ցուցադրում էր մինչև 300 մլն դոլար գումար: Հաշվարկը կատարվել է այդ տարիների ռազմական տարեկան բյուջեի և գեների ձեռքբերման ծավալների գուգորդմամբ: Այսինքն՝ հրադադարի հաստատումից մինչև նշված ժամանակ ծախսվել էր մոտ 3 մլրդ դոլար: 2005-2006 թթ. այս ոլորտում սկսվեցին կտրուկ ավելացումները: Ամեն տարի դրա համար ծախսվում կամ ցուցադրվում է մոտ 1 մլրդ դոլար. թվերը, ի դեպ, գնալով ավելանում են: Այսինքն՝ նախորդ 3-ին հարկավոր է ավելացնել մոտավորապես 5-7 մլրդ դոլար: Իսկ եթե գումարենք բոլորովին վերջերս նշված 3-5 մլրդ դոլարը, ապա ստացվում է շուրջ 12-15 մլրդ դոլար: Իհարկե, որոշ սպառագինություններ, հիմնականում նախկին ԽՍՀՄ-ի երկրներից, բոլորովին այլ արժեքով են ներկայացվում, բայց իրականում ձեռք են բերվում մեկ այլ գնով: Այստեղ շատ դժվար է գտնել իրական ծախսերի չափը, սակայն մենք նկատի ենք առնում միջազգային գները: Մինչև օրս Աղբքեջանը ՈՒ-ից, Ռուսաստանից և Բելառուսից ձեռք է բերել մոտ 220 «T-72» հրասայլ, որոնց

գինը միջազգային շուկայում կազմում է 1-2 մլն դոլար⁴⁰⁶: Փաստորեն, նշված քանակի ձեռքբերման համար ծախսվել է 220-400 մլն դոլար: Եթե վերը նշված ընդհանուր գումարն իրական թվերից շեղված է, ապա միայն դեպի նվազում, այսինքն՝ աղբբեջանական ծախսերը փաստացի ավելի մեծ կարող են լինել, քան 12-15 մլրդ դոլարը⁴⁰⁷:

Ամեն դեպքում այժմ ի՞նչ սպառագինուրյուն ունի Աղբբեջանը՝ ծախսելով 15 կամ ավելի մլրդ դոլար գումար: Ստորև հիմնականում կներկայացնենք հարձակողական մեծ սպառագինուրյունները՝ հրետանի, գրահամերենաներ: Ըստ հայտնի տվյալների՝ ներկայումս աղբբեջանական բանակում կա 1200-1500 հրասայլ, մոտ 2000 մարտական մերժենա⁴⁰⁸, սակայն հատկապես հետաքրքիր է դրանց բազմազանուրյունը: Աղբբեջանական բանակը ռեկորդակիր է տարատեսակ ՀԿՈՀ-ների քանակով և ոչ միայն. սպառագինուրյան մեջ կա արդեն 6-8 տեսակի ՀԿՈՀ: Նույն բազմազանուրյունն է նաև հրանորային հրետանու հետ կապված, հատկապես ինքնազնաց, որը բավական կարևոր դերակատարուրյուն ունի շեշտակի հարձակումների ժամանակ: Ներկայումս աղբբեջանական բանակում կա խորհրդային 5 տեսակի ինքնազնաց հրետանային կայան և փորձ է կատարվում ձեռք բերել ևս երկու-երեքը՝ Խորյելից, Թուրքիայից, ՀԱՀ-ից ու Հարավային Կորեայից:

Ընդհանուր առմամբ, Աղբբեջանի ներկայիս սպառագինուրյան գերակշիռ մասը հնացած է կամ տեխնիկապես, կամ բարոյապես: Ա-

⁴⁰⁶ Եթե անգամ հնարավոր է լինում գնել ավելի էժան, միևնույն է, նորմալ վիճակի բերելուն կամ կատարելազործմանն ուղղված ծախսերով, որոնք այսօր գրեթե անխուսափելին են, մոտավորապես կազմում է նշված ալուծը:

⁴⁰⁷ Սրա մեջ չեն մտնում ռազմաարդյունաբերական համալիրի համար ծախսված գումարները:

⁴⁰⁸ Սպառագինուրյունների նշված և նշվելիք քանակները վերցրել ենք The Military Balance 2010. — р. 176. և Дериглазова Л., Минасян С., Нагорный Карабах: Парадоксы силы и слабости в ассиметричном конфликте. Ереван, 2011 և այլ տվյալներից:

վելի քան 12 մլրդ դրամ գումար ծախսելուց հետո նրանք ձեռք են բերել մեծաքանակ սպառազինություն, որի կյանքի տևողությունն առավելագույնը 20-25 տարի է, երբեմն՝ ավելի քիչ: Այսինքն՝ ավելի քան 12 մլրդ դրամով գնվածը հիմնականում անցյալ պատերազմների գենք են և կարճ ժամանակ անց կարող են խոտան դառնալ: Ավելին՝ այս բոլոր գենքերով հանդերձ՝ նրանք առարկայական ոչ մի առավելություն չունեն հայկական ուժերի նկատմամբ: 2011 թ. սեպտեմբերի 21-ին Բաքվում կայացած զորահանդեսից հետո հենց այս մասին են խոսում արտասահմանյան փորձագետները, որոնք զարմանում են, որ այդքան նավթադրամները, փաստորեն, առնվազն 15 տարում ոչինչ չեն տվել:

Շրջանառության մեջ են դրվում այն տեսակետները, թե այսուհետև ձեռք են բերվելու թանկարժեք, նորագույն և հիմնականում գերճշգրիտ սպառազինություն: Ավելին՝ զուգահեռաբար արտադրելու են այդպիսինները: Որպես օրինակ բերվում են հենց վերջին մի քանի ձեռքբերումներն Խորայելից, ՌԴ-ից. պայմանագրեր են կնքվում ու կրահնական հրթիռների արտադրության ոլորտում և այլն: Վերջերս անգամ տեղեկություն հայտնվեց այն մասին, որ իբր գերճշգրիտ հրթիռներ են արտադրվելու: Փորձենք հասկանալ նաև այս իրադրությունը:

Նախ, ի՞նչ է գերճշգրիտ գենքը, և ո՞վ է դրա օգտագործողը: Ո՞րն է կոչվում գերճշգրիտ սպառազինություն և հիմնականում ինչի՞ համար է այն նախատեսված: Պարզ ասած՝ գերճշգրիտ գենքերը հիմնականում ավիառումբերը, տարատեսակ հրթիռները և հրետանային այն միջոցներն են, որոնք ունեն ներքին կամ արտաքին ուղղորդման հնարավորություն և սխալվելու շատ փոքր հավանականություն: Նշանակետից կարող են շեղվել մի քանի սանտիմետրից մինչև 1-2 մետր: Սակայն, բնականաբար, գերճշգրիտ գենքը պետք է ունենա նաև իր կրողը և կիրառողը, այսինքն՝ բարձրակարգ տեխնիկական միջոցը և հմուտ մարտիկը: Օրինակ՝ ավիառումբերը պետք է արձակվեն համապատասխան ԹՍ-ներից փորձառու օդաչուների կողմից, հնարավոր է նաև երկրորդ ԹՍ-ի կամ այլ սարքի ուղղորդմամբ: Աղ-

բեջանական Ռ-ՕՌ-Երում չկա նման գոնե մեկ սարք, որը կարող է կիրառել բարձրակարգ գերճշգրիտ հարվածային միջոց, ավելին՝ տեխնիկական և այլ պատճառներով դրանցից ոչ մեկը գրեթե հնարավոր չէ կատարելագործել այդ գործը գլուխ բերելու համար։ Նման ԹՍ դեկավարող և նման միջոց կիրառող օդաչուն էլ չի աճեցվում ինչոր ինկուբատորում։ Պետությունները դրա համար ծախսում են տասնյակ տարիներ և հսկայական միջոցներ։ Գլխավոր կործանիչի մասին ամեն ինչ ասվեց, իսկ մնացածն էլ այնքան իին է, որ նման ծախսերն արդարացված չեն։ Աղբեջանական Ռ-ՕՌ-ի ԹՍ-ներից գերճշգրիտ հարձակողական միջոցներ կիրառելու ընդունակ են միայն հարավաֆրիկյան «Մի-24Գ» և ռուսական նոր «Մի-35Մ» ուղղաթիռները։ Դրանց քանակը մեծ չէ, կիրառած գերճշգրիտ գենքերը հիմնականում հակատանկային հրթիռներն են, որոնք նարտավարական օդակի ամենացածր ներկայացուցիչներն են։ Այսինքն՝ աղբեջանական Ռ-ՕՌ-ն ներկայում չունի գերճշգրիտ հարձակողական գենք։ Ռ-ուսական օդուժը կամ ԹՍ-ներն անցած 30 տարիների ընթացքում նման միջոցներ կիրառել են մի քանի անգամ, խորհրդանշական դեպքերով։

Հրետանին հիմնականում ներկայացված է խորհրդային իին նմուշներով, որոնք ոչ միայն նման արկեր կիրառել չեն կարող, այլ նաև դրա համար կատարելագործելն է դժվար։ Այն ձեռքբերումները, որոնց մասին հատկապես շատ խոսվեց 2013 թ. Բարվի զորահանդեսից հետո, չեն համարվում գերճշգրիտ։ Մենք դրանցից ամենազուգողված միջոցին դեռ մանրամասն կանդրադառնանք։

Եթե աղբեջանական քանակն իրականում ունենա գերճշգրիտ հարձակողական միջոցների համապատասխան տեսականի և քանակ, ապա դրանց կիրառման համար պետք է ձեռք բերի բոլորովին նոր տեսակների ԹՍ-ների և հրետանային միջոցների մեծ քանակություն՝ մոտավորապես 100 միավոր ԹՍ և մի 1000 միավոր հրետանային միջոց, այն 12-15 մլրդ դրամով գնածները և մոտ կրկնակի եղածներն էլ որպես խոտան դեստի։ Օրինակ, 50 միավոր հրետանային նման միջոցի ձեռքբերման համար նվազագույնը հարկավոր է 100-

150 մլն դոլար, այն էլ՝ առանց համապատասխան արկերի: Մեկ գերճշգրիտ արկն արժի 50 000-100 000 դոլար: Ինչքան էլ աղբրեջանական հանքերը նավթարդուարներ են բերում, չենք կարծում, որ նրանք պատրաստ են նոր 600-1000 հրանորդներ գնել՝ վճարելով 2-4 մլրդ դոլար, դրանց համար գոնե 1 միլիարդ էլ արկեր գնել՝ չհաշված լրացուցիչ՝ սպասարկման և այլ ծախսերը, որոնք սովորաբար կազմում են ընդհանուր ծախսերի մոտ 30 տոկոսը: Չհաշված այդ ամենը՝ կիրառողների բանակի պատրաստումը, որը գրեթե անհնար է և ոչ միայն ֆինանսական պատճառներով: Մեկ միավոր ժամանակակից հրասալերը արժեն 2-5 մլն դոլար: 50 միավոր նման հրասալերը ոչինչ չեն տա իրավիճակին, իսկ 200-300 միավոր հրասալերն արդեն կարժենան ավելի քան կես միլիարդ դոլար՝ առանց լրացուցիչ ծախսերի: Բնական է, որ այդ ամենը մեկ-երկու տարում հնարավոր չէ իրագործել, իսկ օրեցօր դատարկվող նավթի տակառներն այլևս ամեն ինչ չեն կարող լուծել: Այսինքն՝ հարձակման պատրաստվող բանակը, որը, ըստ իրենց դեկավարների, ամեն վայրկյան պատրաստ է լայնածավալ հարձակման՝ կամ ստեղծվել է որպես մեծ ու անպիտան մարմին, որն իրականում չի կարող իր խնդիրը լուծել, կամ պատրաստ կլինի միայն մի 5-10 տարուց՝ ծախսելով նաև մոտ 50 մլրդ դոլար: Իհարկե, հակառակորդի ռազմաքաղաքական դեկավարությանը ձեռնատու չէ այս խոստովանությունը: Նրանք կարող են հայտարարել, որ կամաց-կամաց գնում են դեպի դրան և կիասնեն այդ արդյունքին արդեն 5 կամ 7 տարուց, սակայն այդ դեպում մրցավագրում հայկական կողմին ճնշելու գաղափարը հօդս կցնդի: Աղբբեջանի նորագույն գենքերի ձեռքբերման մտադրություն շունենալու լավագույն ապացույցը բուրքական 107 և 122 մմ-ոց հրթիռների արտադրության հիմնումն է, խոտանված իսրայելական իրետանային համակարգերի գնումը՝ Ղազախստանում, սեփական դիպուկահարների արտադրությունը և այլն: Իսկ օրումն այդ մակարդակի բերելու համար չի բավարարի արդեն 30-40 մլրդ դոլարը, ժամանակի մասին խոսելու անգամ ավելորդ է:

Իհարկե, հնարավոր է ժամանակի հետ կատարելագործումը և որոշակի մակարդակի բարձրացումը, սակայն, միևնույն է, դա ճանապարհ է, որը պահանջում է ոչ մեկ տասնամյակ և ոչ մեկ տասնյակ միլիարդ դոլար:

Տեղեկանք. Աղբեջանական քանակի սպառազիննան և պատրաստության մեջ կան ռազմավարական ու մարտավարական քազում խնդիրներ, որոնք մեծապես խանգարում են կատարել իրենց հիմնական խնդիրը: Սասնավորապես, հարցն այն է, որ Աղբեջանի ռազմաքաղաքական դեկավարությունը, հաշվի առնելով պատերազմի նախորդ շրջանի փորձը, ներքին քաղաքական խնդիրները և քազում այլ հարցեր, միաժամանակ երկու տեսակի պատերազմների է պատրաստվում: Մեկը, այսպես կոչված, կայծակնային ցամաքային հարձակումն է, որով նայատակ ունի գրավել Արցախը (և ոչ միայն), մյուս տարրերակով, ինչպես նախորդ փոլում էր, հեռահար միջոցներով հայկական ռազմավարական նշանակետերի ավերումն է: Դրանով, իհարկե, նրանք հետապնդելու են Արցախի հայարափում: Այս ամենը, սակայն, ունի մի մեծ խնդիր, ռազմական գործում սա նշանակում է ոչ միասնական ռազմավարական ծրագիր, որը նաև ազդում է օպերատիվ-մարտավարական պատրաստությունների վրա: Դրանով է նաև պայմանավորված տարրեր տեսակների սպառազինությունների ծեղորդերումը և անկանոն պատրաստությունները: Սա մեծ սիսալ է եղել ռազմական գործում և խանգարող խոշոր հանգամանք հաղթանակի հասնելու համար⁴⁰⁹:

Իհարկե, սա չի նշանակում, թե հայկական կողմը պետք է կորցնի զգոնությունը և Աղբեջանի ռազմականացման վրա աչք փակի: Աղբեջանական վերնախավը ստիպված է ընտրություն կատարել՝ կամ շարունակել սպառազինությունների մրցավազքը՝ գնելով, յուրացնե-

⁴⁰⁹ Այս նասին մանրամասն տես՝ Հովհաննիսյան Ա. Կ., Տարածաշրջանի ռազմականացումը և Հայոց քանակը, Եր., 2013:

լով և արտադրելով հնարավորինս շատ, հետևաբար, արդեն հնացած զենքեր, կամ ծախսելով միանգամից մի քանի տասնյակ միլիարդ՝ հիմնովին փոխել և ձեռք բերել նորը, գերժանանակակիցը։ Առաջինի դեպքում մարտավարությունը հին է, իսկ նոր քայլերի դեպքում նաև ավելի քան մեկ տասնամյակ իրականացրած ծրագրի դեկավարներին հարկավոր կլինի գնդակահարել՝ պետական միջոցներն անհիմն վատնելու մեղադրանքով։ Դեռ թարմ են զեներալ Ռ-զանի սպանության տպավորությունները։ Առայժմ Աղրբեջանի վերնախավի բոլոր քայլերը խոսում են առաջին տարբերակի օգտին, որը քաղաքական և տնտեսական շատ շահարկումների առումով էլ է հարմար։ Իսկ երկրորդ տարբերակի իրականացումն ավելի մոտք խորդութորդություններ ունի....

Ամեն դեպքում Աղրբեջանը տենդագին զինվում է և դա վտանգավոր է։

3.7 Հայկական քանակի հիմնարար քարեփոխումները. առաջարկներ

2007-մինչ օրս՝ ՀՀ զինված ուժերում կատարված հիմնական քարեփոխումները ունեն մեկ ընդհանուր ուղղություն։ հայոց քանակը գնում է դեպի 21-րդ դարի չափանիշեր։ Այս փուլն առանձնահատուկ է նաև նրանով, որ քանակը զարգանում է ՀՀ ռազմական դրվագնում և Ազգային անվտանգության ռազմավարությունում ամրագրված ուղենիշների հիման վրա։ Մասնավորապես, խնդիր է դրված զարգացնել ռազմաարդյունաբերական սեփական համալիր և ռազմակրթական համակարգ։ Այս երկու հիմնարար ուղղությունները կազմում են նոր տեսակի քանակի հիմքը, սակայն դրանք ամբողջը չեն։ Կատարելագործման հիմքում ՀՀ ՊՆ Սեյրան Օհանյանը ընդգեց նաև կառավարման համակարգի, սպայական կազմի մտածելակերպի և արժեհամակարգի փոփոխության, ստեղծագործ և ինքնուրույն հրամանատարի կերպարի ձևավորման, ԶՈՒ-ի փոքր, արագաշարժ և ինքնուրույն ստորաբաժանումների ու դրանց հրամանատարների պատրաստման կարևորությունը։

Աշխատանքներն ընթանում են մի քանի ուղղություններով:

1. Հրամանատարների հայեցի մտածելու, հայերեն խոսելու և հայերենով հրամաններ տալու ամերաժշտությունը,
2. Սպայական հիմնական կազմի կրթությունը հայերենով իրականացնել:
3. Ռազմական բարձրագույն կրթություն միաժամանակ մի քանի երկրներում կրթական տարրեր մոդելների համամասնություն ապահովելու համար:
4. Ակսած 2013 թ. բարձրագույն սպայական կրթությունը ապահովել հիմնականում Հայաստանում, ինչը նպաստում է սպաների հայակենտրոն դարձնելուն և ամրապնդում նրանց դերը ազգային էլիտայում:
5. ՀՀ բանակի սպաների կրթադաստիարակչական գործընթացի հիմքում դնել զինվորականությունը՝ որպես ազգային էլիտայի, ազնվականության կարևոր սեկտոր դարձնելու խնդիրը:
6. Սպաներին գերծ պահել անօրինականություններից, մասնավորապես բացառել կաշառակերությունն և գողությունը: Այդ առումով հատկապես շոշափելի են եղել 2012-2014 թթ.-ի ձեռքբերումները հատկապես բանակի ամենակոռումպացված համակարգի՝ զինկոմիսարիատների՝ այսպես ասած, մաքրման գործընթացը: Այդ ժամանակահատվածում նախորդ հինգ տարիների համեմատությամբ զրակոչն իրականացվել է՝ ապահովելով արդարության ու կաշառակերության բացառման առավելագույն մակարդակը:
7. 2014 թ. սկզբից սպայական կազմի միջոցով պատերազմ հայտարարվեց, այսպես ասսած, փողոցային բարքերի դեմ և այդ գործընթացում ներգրավվեցին հասարակական ու պետական տարրեր կառույցներ: 2014 –ի ավարտին արդյունքները ակհայտ էին, քանի որ բանակում ոչ կանոնադրային հարաբերությունների արդյունքում եղած դեպքերը կրկնակի նվազեցին:
8. Ուազմակրթական հայեցակարգի և ռազմական հայկական ակադեմիայի ստեղծման շրջանակներում բանակում ռազմագիտական նոր հանդեսի և ռազմագիտական խորհուրդի հիմքերը դրվեցին:

Նպատակ է դրված ուսումնասիրել հայոց ռազմարվեստի առանձնահատկությունները՝ բանաձևելով դրանք: Դրանով, փաստորեն, հայկական ռազմական գիտությունը կարող է վեր բարձրացվել և դրվել այնպիսի հզոր ռազմագիտական դպրոցների կողմին ինչպիսին են գերմանական, անգլիական, ամերիկյան, չինական և այլ ռազմագիտական դպրոցները: Սա տասնամյակների աշխատանք է, որը դրվում է հազարամյակների վերհանման և հարյուրամյակների առաջընթացի համար:

9. Հիմք դրվեց նոր զորամասերի ու ստորաբաժանումների ձևավորմանը, որոնց առանձնահատկությունը փոքր, արագաշարժ, ինքնուրույն միավոր լինելն է, որի նպատակը հիմնականում հարձակողական բնույթի գործողություններ իրականացնելն է:

10. ՉՈՒ-ի ռազմավարական պլանավորման և զարգացման ծրագրերը վերանայվում են, ներդրվում «հորք ուժերով մեծ խնդիրներ», «հրամանատրում առաջադրանքով» հայեցակարգերը, որոնք վերը նշված սկզբունքների և մողելների ամրողությունն են և վերածվելով համապատասխան հրամանների ու փաստարդերի՝ հասցվում են զորքեր, դառնում մարտական պատրաստության դասընթացների կարենոր բաղադրիչ, մտնում շտաբներ ու փոքր ստորաբաժանումներ:

11. Նոր և գերճշգրիտ զինատեսակների ձեռքբերում, որոնց քանակը թեկուզ մեծ չէ, սակայն դրանք կիրառվելու են ավելի արագ, դիպուկ, նապատակային և հզոր են իրենց հարվածներով: Դրանով քանակի ավելի փոքր, մորիկ և հզոր լինելու բանաձևը ամբողջացվում է: Մրանք ՀՀ ՉՈՒ-ի բարեփոխումների երկարաժամկետ ծրագրերի ողջ ամբողջական ցանկն է, որոնց արդյունքները միանգամից չեն երևա: Դրանք իրականացվում են առօրյա, մշտական քայլերին զուգահեռ, որոնք երբեմն ավելի նկատելի են: Զորքերի մշտական զորավարժությունները, նոր զինատեսակների ձեռքբերումները, պաշտպանական բնագծերի տեխնիկական, ինժեներական հագեցվածությունը, կատարելագործումը, զորքերի կենցաղային պայմանների բարելավումը գործնարարացներ են, որոնք ևս իրականացվում են մշտապես: Երբեմն դրանք առավել նկատելի և գնահատելի են, սակայն դրանք

չեն որոշում քանակի զարգացման հիմնական տեմպերն ու բնույթը:
ՀՀ ԶՈՒ-ի մարտունակության ապահովություն հիմնականում երկարաժամկետ ծրագրերն են որոշում, որոնցով էլ այն գերազանցում է միջարդմեր ծախսող իր հակառակորդին:

Այժմ ռազմատեխնիկական և քաղաքական համաշխարհային զարգացումները նորանոր մարտահրավերների առաջ են կանգնեցրել ՀՀ ԶՈՒ-ին, ընդ որում, ակնհայտ է, որ դրանք մեղմանալու միտումներ չունեն: Հակառակորդը սաստիկ զինվում է ու պատրաստվում ռևանշի: Աղբեցանի սպառազինման տեմպերը զարմացնում են անգամ միջազգային փորձագետներին:

ՀՀ ռազմական ոլորտի զարգացման, մատակարարման և այլ հարցերի հիմնական մասը ներկայում լուծվում է ՌԴ-ի հետ: Ռազմական համագործակցությունն այլ երկրների հետ հիմնականում կրում է առավել սահմանափակ բնույթ: Այսպիսի արդյունքները գոհացուցիչ չեն: Մասնավորապես՝ անհրաժեշտ է վերանայել տեխնիկական մատակարարման հարցերը, քանի որ կաղբերի պատրաստումը քիչ, թե շատ լուծվում է արևմտյան երկրների հետ տարբեր ձևաչափերով համագործակցությամբ:

Միակողմանի ռազմական համագործակցությունն ունի իր և՛ դրական, և՛ բացասական կողմերը: Սակայն, մեր խորին համոզմամբ, ռազմական միակողմանի համագործակցության բացասական կողմերն առավել շատ են: Ցանկալի է, որ փոքր պետություններն իրենց ռազմական կարևորագույն հարցերի լուծումը կապես ոչ թե մեկ, այլ մի քանի պետությունների հետ: Մեզ համար այս ոլորտում բացի ավանդական լիդերներից, հատկապես հետաքրքիր է ռազմական համագործակցությունն այնպիսի երկրների հետ, ինչպիսիք են՝ Ֆրանսիան, Հնդկաստանը, Չինաստանը, Շապոնիան, Հարավային Կորեան, Շվեյչարիան, որոնց փորձը շատ արժեքավոր է: Աշխարհում ընդունված ՆԱՏՕ-ՌԴ ռազմական հակառակած համակարգն ուսումնասիրելու համար հայկական բանակը վաղուց արդեն գործնական քայլեր է ձեռնարկել: Հայ սպաները ռազմատառումնական դասընթացներ են անցնում Հունաստանում, որի բանակն առաջնորդվում է ՆԱՏՕ-ի շափանիշներով: Հունական ՌՕԴ-ն լավագույններից մեկն է

ՆԱՏՕ-ում, մասնավորապես՝ շատ բարձր է օդաչուների մակարդակը. մեկ անգամ չե, որ ուսումնական մարտերում նրանք բարձր ցուցանիշներ են ապահովել՝ գերազանցելով պայմանական բոլոր հակառակորդներին: Հունական բանակի մարտական ինքնաթիռները բարձրակարգ են և լավ սպառազինված: Այս հնարավորությունը հարկավոր է օգտագործել՝ ի նպաստ ՀՀ օրուժի հզորացման:

Ֆրանսիան ԱՍԽ-ից ու ՌԴ-ից հետո միակ պետությունն է, որը արտադրում է ռազմական, ցամաքային, ծովային և տիեզերական ցանկացած տեխնիկա, սպառազինություն ու սարքավորում: Այսինքն՝ սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի հարցում Ֆրանսիայի հետ համագործակցությունն ամենաշահավետներից է: Մասնավորապես, մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում կապի, հետախուզության, դեկավարման և ֆրանսիական սարքավորումները, որոնք տարբեր երկրներում անհավան կիրառվում են անգամ խորհրդային հրասայերի, ԹՍ-ների և այլ մերենաների վրա: Ֆրանսիական բանակն ամենատարբեր տարածաշրջաններում ունի մարտական գործողությունների վարման հարուստ փորձ, որը գրեթե մշտապես շարունակվում է: Ֆրանսիական բանակը հատկապես աչքի է ընկնում խաղաղարար առաքելությունների կազմակերպման լավագույն ավանդույթներով: Այս ամենը շատ կարևոր է ռազմական մտքի գործնական զարգացման և տեսակետների քննության առումով: Հայկական զինուժի համար որոշակի հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել նաև ֆրանսիական «Օտարերկրյա լեզեռնի» կազմակերպման ու մարտական կիրառման հետ կապված հարցերում: Բանն այն է, որ մարտական գործողությունների դեպքում հնարավոր է, որ ՀՀ ԶՈՒ-ի կազմում ընդունվելու ցանկություն հայտնեն այդ լեզեռնում ծառայող սփյուռքահայեր կամ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: Միաժամանակ լեզեռնը կարող է հիմք դառնալ հեռավոր ապագայում հայկական բանակում օտարազգիներից կազմված վարձկան ստորաբաժնման ստեղծման համար՝ թեկուզ սահմանափակ կիրառման համար:

Մեծ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել ռազմական համագործակցությունը հատկապես Հնդկաստանի հետ: Այս պետությունը օր

օրի ավելի է մոտենում գերտերությունների վերին սանդղակին: Հնդկական ՇՈՒ-ի սպառազինման և ռազմաարդյունաբերական մակարդակը նախանձելի առաջընթաց ունի: Ստեղծվում են հնդկական նմուշի ինքնաճիգեր, հրասայիեր, տարատեսակ հրթիռներ, նավեր և անգամ կործանիչներ: Մեզ համար առանձնապես մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ հայկական ՌՕՌԻ-ի հետագա զարգացման համար Հնդկաստանը կարող է բացել հիանալի հնարավորություններ: Բանն այն է, որ հնդկական ՌՕՌԻ-ի սպառազինության մեջ է գտնվում չորրորդ սերնդի լավագույն կործանիչներից առնվազն երեքը՝ «Cy-30», «ՄիԳ-29», «Mirage-2000»: Մոտ ապագայում նրանք ձեռք կրերեն ֆրանսիական նոր կործանիչներ, որոնք իրենց լավ ցուցաբերեցին Լիբիայում: Ընդ որում, Հնդկաստանը արտադրում է հայկական բանակին հետաքրքրող «Cy-30», իսկ ապագայում նաև ֆրանսիական «Rafale-C» կործանիչներ: Ամերիկյան ու Եվրոպական երկրների ՌՕՌԻ-ի հետ անցկացված քարձր մակարդակի գորավարժությունները փաստում են, որ հնդկական օդաչուական դարոցը լիովին կայացած է և լավ ավանդույթներ ունի: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև հնդկական հրթիռաշինությունը, որը զգալի արդյունքների է հասել, մասնավորապես, հայկական զինուժին հետաքրքրող մարտավարական և օպերատիվ-մարտավարական հրթիռների ոլորտում: Հնդկական «Prihvi III (SS-350)», «Aghni 1» և այլ հրթիռները հետաքրքրություն են ներկայացնում: Դրանք բացառիկ նմուշներ են: Իրենց հիմնական տվյալներով գերազանցում են համանման չինական, կորեական, իրանական հրթիռներին և մոտենում են աշխարհի առաջատար ստեղծողների նմուշներին:

Հնդկական բանակը լեռնային պայմաններում մարտական գործողությունների վարման հիանալի փորձ ունի: Արդեն մի քանի տասնամյակ Հինձլայներում չեն ավարտվում մարտական գործողությունները, որոնք երբեմն դառնում են պասիվ, երբեմն ստանում մեծ ինտենսիվություն: Մասնավորապես, 1999 թ.՝ Կարգիլյան հիմնադրի ժամանակ, հնդկական բանակը լավ փորձ ձեռք բերեց օդուժի, հրետանու և հատկապես հատուկ ստորաբաժանումների կի-

բառության գործում: Հայաստանի դեպքում այդ փորձը հատկապես կարևոր է Տավուշում ու Նախիջևանի օվկերատիվ ուղղության վրա հավանական լայնածավալ մարտական գործողությունների առումով: Դա առանձնակի կարևոր է Նախիջևանում՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այսօր Ադրբեյջանը ստեղծել է համագորային բանակ:

Ուզմական համագործակցության համար երկրներ և ուղղություններ շատ կան, որոնք մեծ հեռանկարներ են խոստանում: Արդեն կա երկրների մի մեծ ցանկ: Բացի ավանդաբար հզոր համարվող ԱՄՆ-ից, Չինաստանից, Իսրայելից և Եվրոպական պետություններից, այդ ցանկում են օրեցօր իրենց փառավոր անցյալը վերարձնորդ Շապոնիան, Հարավային Կորեան, Չեղնիան, ՀԱՀ-ը: Ուզմականացումը և համաշխարհային քաղաքականության ուժային կենտրոնների ծանրության առանցքը հետզհետեւ վերադառնում է Եվրասիա: Դա է պատճառը, որ Հայաստանի համար նպատակահարմար է վստահելի կապեր և ունենալ փոխլրացնող մի քանի գործընկեր:

Հայոց բանակի զորատեսակների զարգացման համար կան մի քանի խնդիրներ, որոնք ծախսատար են՝ միջնաժամկետ և երկարաժամկետ լուծվելու հնարավորություններով, և որոնք մեծապես կրարձրացնեն բանակի մարտունակությունն ու հնարավորությունները: Խոսքը ընդհանուր ՕՀՄ-ների ստեղծման մասին է և որպես դրանց առանձին ու հիմնական ուղղություն՝ օդուժի: Հայաստանի համար հատկապես առարկայական նշանակություն ունեն հեռահար իրենային միջոցները՝ ՀԿՈՀ-ները, մարտավարական և օպերատիվ-մարտավարական հրթիռային համալիրները: Նշված ոլորտում առավել առարկայական է օդուժի և ՀՕՊ զորքերի զարգացումը՝ ընդորում պետք է ընթանա միասնարար: Դրանք՝ իրենց բովանդակությամբ, տարրությամբ, կատարման ծավալով, մի քանի տարվա ընթացքում կամ մշտապես կատարվելիք աշխատանքներ են, քանի որ բանակի տարին կամ օրը երբեք չի վերջանում: Բանակը կատարելագործվում է ամեն օր, և ամեն օր առաջարկներ ու գաղափարներ են քննարկվում: Հայկական բանակի համար կան ավանդությներ, օրինաշափություններ, որոնք տիպիկ են հենց հայկական զինուժի հա-

մար: Հայկական բանակը ավելի է մոտենում ազգային ավանդույթ-ներին ու դիմագծին, թե՛ կազմակերպչական, թե՛ կրթական, թե՛ մարտունակության բարձրացման հարցերում:

ՎԵՐՋԱՔԱՆ

1994 թ. մայիսյան հրադադարի հաստատումից ի վեր՝ արևելյան հայ-քուրքական պատերազմը այլ բնույթ ստացավ: Միմյանց հետ պատերազմող գորքերը տեղ-տեղ շարունակում էին կռվել: Հետո փոքր-ինչ աճեց վատահության մակարդակը, սակայն կարծ ժամանակ անց, սկսեցին խրամատավորվել: Սովորաբար իրար դեմ կանգնած գորքերը, որոնք խաղաղության չեն գնում, սկսում են խրամատավորվել ու պատրաստվել այդ փուլին: Խրամատները հետզհետո ավելի խրացան, պատրաստվեցին ականապատ դաշտերը, հակատանկային փոսերն ու այլ արգելավակոցները, հայտնվեցին դիպուկահարները, որոնք սկսեցին ավելի ու ավելի մեծ դեր խաղալ: Որքան հաստացան խրամատների պատերը, այնքան ավելացավ զենքի քանակը: 1990-ականների վերջերից ու 2000-ականների սկզբից սկսեցին ավելի շատ կիրառվել գրահաբաճկոնները, որոնք այսօր պարտադիր են արդեն սահմանագծի վրա: Սաստկացան մեծ տրամաշափի զնդագիրների կրակոցները: Մեկ-երկու տարուց հայտնեցին նաև մեծ տրամաշափերի դիպուկահարները, որոնք ի վիճակի էին ծակել խրամատների հողե շերտը: Խրամատների խրացման հետ սկսվեցին ավելի շատ կիրառվել դիվերսիոն հետախուզական խմբերը, որոնք փորձում էին դիրքերի գրավումով բարելավել ընդհանուր բնագծերը: Դրանից հետո կողմները սկսեցին ավելի բարելավել դիրքերի կահավորումը՝ դրանք հագեցնելով հակադիվերսիոն սարքերով և ազդանշանային հարմարանքներով: Այսնքն՝ ընթանում էր խրամատային դասական պատերազմ՝ իր բնորոշ առանձնահատկություններով: Միաժամանակ փորվեցին երկրորդ խրամատները, ոմբապատարանները և կեղծ դիրքերը: Աղբբեջանը, այդ տարիներից սկսած, շեշտակի մեծացրեց ռազմական ծախսերը՝ ձեռք բերելով հարձակողական նոր մակարդակի և քանակի զենքեր: Այդ ամենը հայ-աղբբեջանական առճակատումը միանգամից բարձրացրեց նոր մակարդակի, ավելացավ դիվերսիաների քանակը: Խրամատային

պատերազմը ավելի շատ սկսեց դրսնորվել դիվերսիոն և դիպուկահարային գործողություններով: Աղբեջանական բանակը ձեռք բերեց նոր մակարդակի դիպուկահարմեր, առանձին դպրոց բացեց, Թուրքիայում պատրաստում էին ավելի բարձր մասնագետներ: Նոյյն ժամանակ դիվերսիոն հարձակումները շատացան: Այս ամենը 2008-2010 թթ. բերեց ավելի հաճախակի հարձակումների, որոնք հանգեցրին նաև նրան, որ հայկական գորքերն սկսեցին հագեցվել լրացուցիչ մեծ գենքերով ու հակատանկային միջոցներով: Հայկական բանակն այդ ժամանակահատվածում փոքր ստորաբաժանումների սպառազինության հագեցվածության մակարդակը բարձրացրեց մի քանի անգամ:

Խրամատային այս պատերազմը սաստկանալով՝ մի քանի անգամ լայնամասշտար պատերազմի վերածելու վտանգ ստեղծեց: Աղբեջանական կողմը ձեռնարկում էր հետախուզադիվերսիոն գործողություններ, որոնք հաջողությունների դեպքում առնվազն վտանգ ունեին վերածելու մարտավարական պատերազմի՝ մարտական միքանիօրյա գործողություններով ու մի քանի կիլոմետր տեղաշարժերով: 2008 թ. մարտի 3-4-ին աղբեջանական դիվերսիոն խմբերը գրավեցին Արցախի ՊԲ -ի հսկողության տակ գտնվող հյուսիսային՝ Լևոնարիսի դիրքերը: 2012 թ. հունիսի սկզբին աղբեջանական դիվերսանտները մտան ՀՀ՝ Տավուշի սահման, որի զոհ գնացին քաղաքացիական մարդիկ: Նոյյն ժամանակում դիվերսիոն խմբերով հայկական բանակի առաջնազգի մարտական հենակետեր ներթափանցելու և դրանք գրավելու կամ դիրքապահներին սպանելու բազում փորձեր եղան: 2014 թ. սկզբին հայկական բանակը բարելավեց իր դիրքերը՝ նախիջևանյան հատվածում առանց մեկ կրակոցի մինչև երկու տասնյակ կիլոմետր լայնքով ու խորությամբ առաջանալով: Սա մեծ արձագանք առաջացրեց: Նոյյն բվականի հուլիսի սկզբին Զարվածանի տարածքում գործող թշնամու դիվերսիոն խումբ չեղոքացվեց, որի երկու անդամները ձերբակալվեցին: Այդ տարածքում նրանց առկայության մասին տարբեր լուրերը միշտ անհանգստացնում էին հայկական կողմին: Դա աննախադեպ իրադարձություն էր հակա-

մարտության ընթացքում: Հուլիսի 25-ից սահմանի ողջ երկայնքով աղբքեզանական բանակը սկսեց տարրեր խախտումներ ու դիվերսիաներ ամեն: Շեշտակի ավելացավ կրակոցների քանակը Տավուշի մարզում: Հուլիսի 31-ից մինչև օգոստոսի 3-ը ձեռնարկվեցին դիվերսիոն մեծամասշտար մի քանի գործողություններ կամ հետախուզական մարտեր՝ փորձելով գրավել հայկական մի քանի հենակետեր՝ նպատակ ունենալով ամրանալ կամ մարտավարական խորությամբ առաջանալ:

Այս բոլոր դեպքերում հայկական ուժերը առանց լուրջ կորուստների հակառակորդին հակահարված տվեցին՝ մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: Հայկական կողմի գործողությունների հիմնական շեշտը դրված է պաշտպանական մարտերի իրականացման, լավ ամրացված դիրքերի պահպանման վրա՝ շատ հաճախ նաև շրջանաձև պաշտպանությամբ, միջդիրքային լավ համագործակցությամբ: Սակայն երբեմն հայկական ստորաբաժանումները ևս ձեռնարկում են հետախուզադիվերսիոն, կանխարգելիչ հարձակողական գործողություններ, որոնք տվյալ դեպքում մեծապես աչքի են ընկնում իրենց արդյունավետությամբ: Հրադադարի հաստատումից ի վեր՝ աղբքեցանական կողմը լուրջ կորուստներ է կրել: Մասնավորապես կազմակերպվածությամբ, հակառակորդի գործողություններին հակադարձելու կարողությամբ ու նրան պատճառած վճասների ու կորուստների քանակով առավել աչքի ընկան 2014 թ. ամռանը տեղի ունեցած հնգօրյա ինտենսիվ ռազմական գործողությունները: Այդ իրադարձությունները լիովին կարելի է համարել «հնգօրյա միկրոպատերազմ»: 2014 թ. նոյեմբերի 12-ին ԼՂՀ-ի Ակնի հատվածում, սահմանին մոտ աղբքեզանական ԶՈՒ-ն ԿԶՀՀ-ով խոցեցին հայկական Ռ-ՕՌ-ի մարտական ուղղաթիռ, զոհվեցին անձնակազմի բոլոր 3 անդամները: Սա հրադադարի հաստատումից ի վեր սահմանի վրա իրականացված ամենամեծ սաղրանքն էր: Փաստորեն, 2014թ. դիվերսիոն գործողությունների գագաթնակետն էր, որը աղբքեցանական բանակին ոչինչ չտվեց: 2015թ. սկսվեց մարտավարության լուրջ փոփոխությամբ: Աղբքեցանական հատուկ ստորաբաժանումները այլևս

խուսափում էին դիվերսիաներ կատարել հայկական դիրքերի ուղղությամբ, նրանք սկսեցին կիրառել «ականային պատերազմը»: Ականների մշտական տեղադրումը և ծուլակների պատրաստումը միջդիրքային տարածքներում լրիվ նոր մարտավարություն է այս հակամարտությունում:

Աղրբեջանը հատկապես 2003 թ. հետո ինտենսիվորեն զինվում է՝ դրա համար ծախսելով ավելի քան 15 մլրդ դրամ: Սակայն այդ միկրոպատերազմը ցույց տվեց, որ հայկական զինուժը գերազանցում է: Աղրբեջանական կողմը պատրաստ չէ պատերազմի հատկապես այն պատճառով, որ չափազանց մեծ հույս է դրել իր սպառազինության վրա և մեծապես կեղծում է իր հնարավորությունները: Աղրբեջանի ռազմական համակարգում և հասարակական շրջանակներում գերակայում է այն համոզունքը, որ պատերազմում չեն պարտվել, հայերը վախսուտ են և կովել չփխտեն: Այդ սահի կծիկը նրանց բերել է ավելի վատ վիճակի, եթե մարտական ամեն մի բախումից հետո, ավելի մեծ խուճապի մեջ են հայտնվում: Աղրբեջանը լարումը տարածում է ոչ միայն ԼՂՀ, այլև ՀՀ հատվածում, ինչով, ի սկզբանե, հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ Արցախյան հիմնախնդիր չկա, սա բուրքի հայկական արևելյան պատերազմն է, որը վարվում է 1918 թ. սկսած: Այս բոլոր դեպքերում, սակայն, աղրբեջանական կողմի լիարժեք պարտությունը հետո պատճառ է դարձել, որ Աղրբեջանն ավելի շատ զինվի, ավելի կատաղի փորձեր անի իրավիճակն իր օգտին շրջելու համար: Սակայն դրանով էլ ավելի վատ իրավիճակում է հայտնվում: Այս դեպքում, ցավոր, իրավիճակն ավելի է լարվում. կողմերն իրար վրա են կրակում արդեն նոնականետերով ու ականանետերով, այսինքն՝ տրամաշափն ու խտորդյունը հետզիետե սաստկանում են: Իրավիճակի սրումն անկասելի է դառնում, քանի որ կողմերը և հատկապես Աղրբեջանը՝ ակտիվորեն զինվում է ու ակնհայտորեն պատրաստվում պատերազմի: Առաջմ իրավիճակը վերահսկելի է, քանի որ Աղրբեջանն այնքան էլ շահագրգրված չէ պատերազմ վարել: Համաշխարհային քաղաքականության ուժի կենտրոնները ևս մեծամասմբ շահագրգրված են ստատուս քվոյի պահպանմամբ, իսկ քա-

նակները՝ շնորհիվ իրենց մարտունակության ու սպառագինության, հասել են զավման հստակ մակարդակի: Հայկական ռազմագիտական մոտեցումներում ամրապնդվում է ռազմավարական զավման հայեցակարգը:

Ի մի բերելով ասվածը՝ կարող ենք փաստել, որ Հայաստանի երրորդ հանրապետության ԶՈՒ-ն անցել է զարգացման տարրեր փուլեր ու բարդ իրավիճակներ:

1. Ազգային ազատագրական պայքարի հաղթական ելքը հնարավոր եղավ գրանցել կանոնավոր բանակի շնորհիվ, թեև դրա հիմքում կամավորական ջոկատներն էին: Ազատամարտիկների թիվը, որոնք ընդգրկված էին շուրջ 80 ջոկատների կազմում, հասնում էր մինչև 4000-ի: Յուրաքանչյուր ջոկատում 20-30 հոգի էր, իսկ ավելի մեծ ջոկատները մատների վրա կարելի էր հաշվել: Մարտիկների թիվը գերազանցում էր 100-ը միայն «Արարո», «Տիգրան Մեծ» և մի քանի այլ ջոկատներում: Դրանց թիվը չէր անցնում 10-ը: Պատմական փորձը թույլ է տալիս հստակ օրինաչափություն ընդգծել. ամենաբարենպատ պայմաններում անգամ կամավորական շարժումները չեն կարող ապահովել ժողովրդի անվտանգությունը, և կիրառական առումով պետք չէ գերազնահատել այս գործընթացը: Ռազմահայրենասիրական դաստիարակության տեսանկյունից այն մեծ նշանակություն ունի, և պետք է շատ խոսել դրա մասին, սակայն ազգային անվտանգության ապահովման ինստիտուցիոնալության տեսանկյունից ազատամարտիկների դերը գերազնահատված է: 3000-4000 հոգին չի կարող ապահովել 3 մետր ազգի անվտանգությունը, իսկ մեզանում այդպես էր թե' 1900-ականներին, թե' ցեղասպանության տարիներին: Եթե ազգը փոքրաթիվ ընտրյալների պայքարը ճիշտ ժամանակին չի դարձնում համազգային և չի ստեղծում կանոնավոր զինված ուժեր, ապա կամավորական շարժումը, ի վերջո, դատապարտվում է պարտության: Տվյալ դեպքում, եթե պայքարին չմիանար Արցախի բնակչությունը և չստեղծվեր կանոնավոր բանակ, ապա այս պատերազմը մենք կարող էինք տանոլ տալ:

2. Բանակաշինության ակտիվ գործընթացը նպաստեց անկախությունն ամրապնդելուն: Բանն այն է, որ հայոց նորօրյա բանակաշինությունն սկսվել էր շատ ավելի վաղ, քան կիշչակվեր Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը: Այդ գործընթացը սկսվել էր ինչպես Հայաստան աշխարհի ամենատարբեր հատվածներում, սահմաններում և վտանգավոր տեղերում, այնպես էլ Երևանում՝ կազմակերպչական բացահայտ և բարուն ամենատարբեր գործերով:

3. 1991 թ. առաջին իսկ մարտական գործողությունները ցույց տվեցին, որ պատերազմը սաստկանալու միտում ունի, և հարկավոր է կանոնավոր բանակ ունենալ: 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքները դեռ չվերացրած՝ Հայաստանն ուներ մի քանի հարյուր հազար փախստական, երկիրը գտնվում էր շրջափակման ու շրջապատման մեջ: Անհրաժեշտ էր ստեղծել մարտունակ բանակ, որը կկանխեր Հայաստանի նորանոր տարածքների կորուստը: Իսկ հակառակորդը իրականում լայնածավալ պատերազմ էր սկսել ՀՀ սահմանների վրա հարձակումով, և ո՞չ Արցախում, ինչպես ընդունված է ասել:

4. Մինչ ռազմական գործողությունների սկիզբը՝ բանակաստեղծման կառուցվածքակազմակերպչական հսկայական աշխատանք էր կատարվել: Հայ ժողովուրդն այս անգամ սլատրաստ գտնվեց ոխերիմ թշնամուն արժանի հակահարված տալու համար: Հայոց բանակի կազմավորման գործընթացի ամենակարևոր առանձնահատկությունն այն էր, որ կամավորական-աշխարհազորային զոկատների վերակազմավորումը կանոնավոր զինվորական ստորաբաժանումների տեղի էր ունենում պարտադրված պատերազմի ծանր պայմաններում՝ մարտական գործողություններին զուգընթաց:

5. Հայոց կամավորական բանակը արագ ինտեգրվեց իրավիճակին, իր շարքերում ընդունեց զորակոչված սերունդը և շարունակեց հաղթանակներ տանել: Եվ սա այն պայմաններում, երբ մարտական գործողությունները սաստկանում և առավել լայնամասշտար էին դառնում: Շուշիի, Քարվաճառի, Մարտակերտի և Ակնի ազատագրում, 1993 թ. ամառային հարձակողական շրջան. սրանք բացառիկ ժամանակներ էին, երբ ուժերով և միջոցներով հակառակոր-

դին զիշելով՝ հայոց բանակը անկասելի արագությամբ հարձակողական գործողություններ էր իրականացնում:

6. Հրադադարից հետո հայոց բանակը հայտնվեց բոլորովին այլ իրավիճակում, եթե սարերից իջավ զորանոց, իսկ մի մասը մնաց մարտական հերթապահության: Հայոց բանակն այն եզակի բանակներից է աշխարհում, որը՝

- հաղթելով պատերազմում՝ մշտապես մնում է մարտական իրավիճակում,
- սահմանի վրա քանակապես ավելի մեծ հակառակորդին մշտապես թելադրում է իր կամքը,
- իր կողմից ազատագրված տարածքներում մարտական պահպանություն է իրականացնում առանց երրորդ ուժի կամ խաղաղարարների, ինչը բացառիկ է, այսպես կոչված, «սառեցված հակամարտությունների» համար,
- մարտական խնդրին զուգահեռ՝ կազմակերպչակառուցվածքային բարեփոխումներ է անցնում:

Հայոց բանակն այսօր աշխարհի փոքր բանակների մեջ ամենամարտունակներից և փորձառուներից մեկն է, որի սպայական կազմն էլ ամենագրագետներից: Սա փաստում են նաև միջազգային փորձագետները:

10. Հայոց բանակի զարգացման հիմնական փուլերը հետևյալն են.

- 1992-1994 թթ.՝ կազմավորումից մինչև մարտական գործողությունների ավարտը,
- 1994-1998 թթ.՝ հրադադարի հաստատումից մինչև բանակի գորանցային իրավիճակի բերումը, նոր զորամասների կազմակերպչական հիմնական գործողությունների ավարտը,
- 1998-2007 թթ.՝ բանակի ինստիտուցիոնալ կայացումը,
- 2007-մինչ օրս՝ բանակի հիմնական բարեփոխումների և կերպարանափոխման փուլը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, մեր բանակն ստեղծվեց որպես ազգային պայքարի ոգու արտահայտություն: Հետո այն կայացավ ինստիտու-

ցիոնալ կերպով, հստակ օրենքներով ու կանոններով: 2007-2008 թթ.
հայոց բանակը գնում է դեպի 21-րդ դարի չափանիշեր:

11. Հայոց բանակը այժմ ուտք է դրել իր կազմավորման երրորդ տաս-
նամյակ և ունի հետևյալ խնդիրները.

ա. Հայաստանի Հանրապետության և ԼՂՀ-ի անվտանգության ա-
պահովում արտաքին ազլեսիայից, կամ մասնագիտական լեզվով ա-
սած՝ զայման համակարգ ունենալ,

բ. Չորքերի մարտական պատրաստականության վիճակի պահպա-
նումն ու մարտական հերթապահության կատարելագործումը,

գ. ՀՀ զինված ուժերի զարգացման պլանով նախատեսված միջոցա-
ռումների որակյալ և ժամանակին իրականացումը:

Սրանք, ըստ էության, այս պահին մեր երկրի ազգային անվըռտան-
գության ապահովման խնդիրներն են, որոնք ընդհատվել չեն կարող,
միաժամանակ լուրջ զարգացման ու առաջընթացի համար բանակը
պետք է իրականացնի.

դ. Ռազմական կրթության չափանիշների ներդրում: Երևանում գոր-
ծում է Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ակադեմիա, որն ապահո-
վում է մագիստրոսական ռազմական կրթություն և կան բակալավրի
աստիճան ապահովող ռազմակրթական երեք հաստատություններ:

ե. Ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման պետական
ծրագրի իրականացում, որը թույլ կտա երկրում խթանել արդյունա-
բերական զարգացումը: Այսօր արդեն մի քանի ձեռնարկություններ
սերտորեն ինտեգրվում են արտադրության լայն ոլորտին:

զ. Զինվորական կարգապահության ամրապնդումը, որի ուղղությամբ
իրականացվող աշխատանքները նեծ արդյունք են տվել:

Եթե բանակն ունի կրթական, արժեքային սեփական հզոր համա-
կարգ և ռազմաարդյունաբերական համալիր, ապա այդ բանակը,
հետևապես նաև պետությունը, ինքնարար են և ունեն մեծ ապագա:
Այսօր ՀՀ ԶՈՒ-ն քայլում է այս ճանապարհով, ինչը երկարաժամկետ
հեռանկարի ծանրակշիռ ձեռքբերում է: Այսօր ստեղծվում է 21-րդ
դարի հայոց բանակը:

СТРОИТЕЛЬСТВО АРМИИ В ТРЕТЬЕЙ РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ АРЦРУН ОГАНЕСЯН

Данное исследование представляет собой изучение процесса формирования армянских Вооруженных Сил в начале 1990-х годов, который шел параллельно с военными действиями, в тяжелых экономических условиях и в условиях блокады, и, в целом, за время становления новой армянской государственности.

Помимо этого, в книге представлены в том числе описание и военных действий, отдельных боев и операций, особенности армянской военной культуры и мышления. В отдельных главах научного труда подробно представлены этапы развития армии, имевшие место основные процессы после заключения «Соглашения о прекращении огня», то есть от воюющей до организованной армии и этапы перехода к армии новой эпохи. Это сложнейший период для армянского народа, который был одолен нелегко, но дал армянскому народу желанную победу и стал предметом гордости.

Книга заключает в себе три главы.

1. Процесс формирования армянской армии
2. Подготовка командных кадров и сотрудничество с международными организациями.
3. Милитаризация Азербайджана и реформирование Армянской армии

В главе «Процесс формирования армянской армии» обсуждается необходимость создания регулярной армии после освободительного движения. Шаги, даже полуофициальные и

незаконные с точки зрения законодательства еще существовавшего СССР, благодаря которым армянская сторона была готова к агрессии Азербайджана и не допустила повторения Геноцида 1915 г. Исследованы не только военные действия, которые так или иначе представляют боевой процесс формирования армии, а также отдельные, очень показательные с точки зрения военной истории и оперативного искусства операции. Представлены основополагающие факты сформирования армии и некоторых милитаризованных структур. Формирование Сил Самообороны было естественным процессом, правовым продолжением которого явился процесс создания Армянской Армии.

В главе «Подготовка командных кадров и сотрудничество с международными организациями» представлены вопросы формирования кадрового состава армии, роль полевых командиров во время военных действий, а также вопросы подготовки профессиональных кадров и задачи, связанные с ними, начиная с первых дней и до сих пор. В 1992 г., на момент активизации и ужесточения военных действий, полевые командиры уже давно стали профессионалами и отсутствие специального образования уже ощущалось не особо остро. Многие из них лица с высшим гражданским образованием, по сути, в течение времени на поле боя стали профессиональными военными. Конечно не последнее место занимает то обстоятельство, что история знает неоднократные случаи, когда гражданское лицо, адаптируясь к обстоятельствам, диктуемым войной, становится профессионалом, не будучи таковым. Также в главе рассмотрено Сотрудничество Армянской Армии с международными организациями. Исследованы

пути сотрудничества и здесь также мы представили некоторые наблюдения и выдвинули предложения.

Сотрудничество в военной сфере – новаторство, наука и техника – развивается с относительно небольшим количеством государств, военное сотрудничество с которыми только укрепляет нашу обороноспособность. Поскольку, основными носителями передового опыта и развития являются несколько силовых центров, сотрудничество с ними важно и целесообразно. Еще со времен войны руководство ВС РА поддерживало тесные отношения с государствами СНГ, в особенности с РФ, а западные страны всего лишь представляли интерес для подобных отношений. И в направлении налаживания сотрудничества с западными странами необходимо вести фундаментальные работы по их развитию.

В главе «Милитаризация Азербайджана и реформирование Армянской армии» рассматривается процесс милитаризации Азербайджана, которая в последние десять лет особенно стала заметной для международных организаций и экспертов. Основной упор Азербайджана делается на стратегию ведения тотальной войны всеми способами и путями – информационными, дипломатическими, военными и т.д. Залог успеха войны, согласно азербайджанскому военно-политическому руководству, должны обеспечить доходы, получаемые от продажи углеводородных ресурсов. Военный бюджет Азербайджана, по его данным, составляет около 4 млрд долларов. Увеличение азербайджанского военного бюджета имеет конкретную адресность. Имеются интересные проекты в деле модернизации и приобретения вооружений для азербайджанской армии, которые нуждаются в обстоятельном анализе.

Особый интерес представляет в том числе и приобретение различного рода наступательных вооружений, производство некоторых видов вооружений, приобретение БПЛА и т.д.

В настоящее время объем вооружений азербайджанской армии превосходит допустимое международными организациями количество, однако, данные показатели скрываются. Речь прежде всего идет о танках, бронемашинах и артиллерийских комплексах, которые, естественно, представляют собой наступательные виды вооружений. Очевидно, Азербайджан делает ставку на те наступательные средства, которые могут нанести разрушительный удар по армянским населенным пунктам, гражданской и военной инфраструктуре.

Однако неблестяще обстоят дела в самих азербайджанских ВС. В качестве яркого примера уместно отметить действия ВС в июле-августе 2014 г., в январе 2015 г. Сегодня необходимо в особенности на экспертном уровне проанализировать наш опыт наступательных боевых действий в горной местности и аналогичный мировой опыт, которые должны стать основой для новых требований к ведению дальнейших боевых действий. Еще раз, касаясь принципов ведения войн новой эпохи, необходимо констатировать, что для армянских ВС, наряду с высоким боевым духом, жизненно важным становится внедрение таких вооружений, которые смогли бы обеспечить максимальную результативность в боевых действиях, не делая ставки на количество вооружений и человеческих ресурсов.

Как видно, именно Азербайджан развязал гонку вооружений, и этот путь может привести только в тупик. Армянская сторона на эту гонку должна не стремиться к симметричному

вооружению, а наоборот, сконцентрироваться на решении собственных задач. В соответствии с задачами, которые стоят перед нами, а также с учетом наших возможностей и условий местности, нам необходимы специфические средства и вооружения.

Необходимы мощные средства воздушного нападения, ущерб от которых для противника будет болезненным. Несколько единиц ракет могут парализовать весь экономический потенциал Азербайджана и деморализовать противника. Параллельно с этим необходимо делать акцент на действия небольших, мобильных и хорошо вооруженных подразделений в горной местности. Необходимы новые подходы, новая тактика, новые средства. Окопная, крепкая, пассивная оборона, которая уже стала стереотипом, уже не может обеспечить надежную оборону. Войска первого эшелона так быстро выходят из строя, что второй эшелон или резерв не успевают подключиться.

Неудачи приводят к огромным потерям, и вызванная паника становится решающей. Наступательное мышление во время конфликта становится доминирующим. Необходимы новейшие системы электронной разведки, противодействия, радиоборьбы и управления. Их роль с каждым днем становится все больше, а результаты видимы для всех.

На развязанную Азербайджаном гонку вооружений нужно отвечать инициативой, а не только эквивалентными ответами. Наши последние ответы на наступательные шаги Азербайджана и его разрушительный подход были неожиданностью для них. Мы должны продолжать развитие в этом направлении, что в данном случае может нанести еще больше

ущерба их стране. Однако основным сдерживающим агрессию Азербайджана фактором должно стать многообразие ответных мер. Варианты ответных мер должны быть гибкими, содержать умение наносить разрушительные и мощные ракетные удары, чтобы, в случае необходимости, должны быть готовыми к освобождению остающихся под оккупацией территорий. Все указанные программы требуют мощных сил и ресурсов. Профессиональный, физически, морально и психологически подготовленный воин должен быть в состоянии осуществить поставленную задачу. Необходимо минимизировать, а то и искоренить не только большие потери, но и малые жертвы. А также инициировать исход победных боев.

В заключении даны пути развития и реформирования армии и выдвинуты некоторые предложения. Армянская армия вступила в третий десяток лет со времен своего формирования и перед ней стоят следующие задачи:

- а. Обеспечение безопасности РА и НКР от внешней агрессии;
- б. Сохранение состояния боевой готовности войск и усовершенствование боевой смены;
- в. Качественное и своевременное осуществление мероприятий, предусмотренных по плану развития вооруженных сил РА;
- г. внедрение национальной критерий военного образования,
- д. Осуществление государственной программы по развитию военно-промышленного комплекса и укрепления военной дисциплины.

Министр обороны С. Оганян для дальнейшего развития армянской армии принял несколько интересных и перспективных концепций, основанных на личностных характеристиках бойца, на самостоятельности командиров среднего звена,

на маленьких подразделениях и на других качественных сегментов.

FORMATION OF THE ARMED FORCES IN THE THIRD REPUBLIC OF ARMENIA ARTSRUN HOVHANNISYAN

The research is the first step to discuss the process of the formation of the Armenian armed forces in the early 1990, which ran parallel with military actions, in desperate economic conditions and under the blockade, and in general during the formation of the new Armenian statehood, as well. In addition, whole process of the military actions, the different battle sand operations, and also the Armenian military culture and the ways of thinking are presented. In the separate chapters of scientific research the stages of development of the army and main post- Ceasefire processes are studied - in short, the way from a so called fighting groups to an organized armed forces and the process of armed forces transition to an army of new era. This is a difficult period for the Armenian people, which was hardly overcome, but it was an opportunity for the Armenian people to win the war. The research consists of three chapters.

1. The process of the formation of Armenian armed forces.

Preparation of the command staff and cooperation with international organizations.

The militarization of Azerbaijan and Armenian Army reform
In the chapter "The formation of the Armenian Army" the need of creating a regular army after the liberation movement is discussed. In the period of the USSR, thanks to those steps, even partly formal and illegal, the Armenian side was ready to resist the aggression of Azerbaijan, so the genocide of 1915 was not repeated.

By the way, the war can be introduced as a combat process of the armed forces formation. From the point of view of military history and operational arts the separate operations are very important, as the particularity of the war are revealed.

The main facts are presented for the formation of the army and some militarized structures. Creating process of the Self-Defense Force naturally became the legal continuation of the process of formation of the Armenian army.

In the chapter "Preparing the command staff and cooperation with international organizations" we studied the personnel issues of Armed forces from the beginning, the role of field commanders during the war, as well as issues of professional training and tasks of still ongoing case. In 1992 when the war intensified, the same commanders had already become professionals and lack of education is also not particularly acute. Many of them are people with higher civil education, so during some time they became professional soldiers. Certainly, the fact that the Armenian soldier is quickly becoming a professional in combat is an important factor, even if he was not the specialist in the certain field. The issue of the Cooperation between Armenian army and international organizations is also discussed. The ways of cooperation are explored and some observations are also presented and proposals are put forward. In the military sphere, innovation, science and technology are being developed with relatively small states, and thanks to this military cooperation the defence potentialities of the RA is being strengthened.

We also studied the major carrier sand several centers of power whose cooperation is beneficial and important for us. Ever since the war started, the authorities of Armenian Armed Forces maintained in a close relationship with CIS member-countries and in particular

with Russian Federation. Western countries were interested in such relations. In this regard, we have particularly space for development.

In the chapter "The militarization of the Azerbaijani and Armenian army reform" we examined the militarization of Azerbaijan, which in the last ten years has become particularly more visible for any international organization and expert. Azerbaijan mainly emphasizes on the strategy of total war by all means and ways - informational, diplomatic, military, etc. According to the Azerbaijani military and political leadership the key to success of the war was the income derived from the sale of hydrocarbon resources. Azerbaijan's military budgets about \$ 4 billion. The increase in the military budget of Azerbaijan has a specific targeting. There are interesting projects in the modernization and acquisition of weapons for the Azerbaijani army, which require a detailed analysis. They have keen interest in purchasing variety of means of attack, the base of the production of certain types of weapons, the acquisition of UAVs, etc. Currently, the volume of arms of the Azerbaijani army is superior to the permissible number of international organizations, and these figures are being hidden. First of all it is about tanks, armored vehicles and artillery systems, which, naturally, are offensive weapons. Obviously, Azerbaijan relies on those offensive weapons, which can cause a devastating blow to the Armenian settlements, civil and military infrastructure. However the affairs in Azerbaijan, are not fine. As a vivid example pertinent to note the action in July-August 2014, in January 2015. Today it is particularly necessary at the expert level to analyze the experience of our offensive military operations in the mountainous terrain and the same international experience, which should be the basis for the new requirements to conduct further hostilities. Once

again referring to the principles of warfare of a new era, it should be stated that the Armenian Armed Forces, along with high fighting spirit, becomes a vital introduction of such weapons, which could ensure maximum effectiveness in combat, do not bet on then umber of weapons and human resources. As can be seen, namely, Azerbaijan launched a race of arms, and this way can only lead to a dead end. In this race we do not answer with symmetrical arms and should concentrate on solving their own problems. In accordance with the tasks that lie ahead, and taking into account our capabilities and terrain conditions, we need specific tools and weapons, powerful air attack, the damage from which will be painful for the enemy. Several units missiles can paralyze the entire economic potential of Azerbaijan and the desire of the people to resist. Parallel to this, it is necessary to focus on the actions of small, mobile and well-armed units in the highlands. Need new approaches, new tactics, new tools. Trench, strong, passive defense, which has already become a stereotype, cannot provide a reliable defense, as a result First echelons damaged so easily that there is no time to connect to the second echelon or reserve. Failures lead to huge losses, and caused panic becomes crucial. Offensive mind set during the conflict becomes dominant. Need the latest electronic intelligence systems, counter measures so – called radio struggle and management. Their role becomes apparent more and more day by day, and the results are visible to everyone. On the arms race unleashed by Azerbaijan must be answered by an initiative, not only to give equivalent answers. Our latest answers to offensive moves of Azerbaijanis and their destructive approach was surprising for them. We must continue to develop this direction, in this case, we can cause even more damage to their country. But not only this response can restrain. Variants of our responses must be

flexible and include the ability to cause devastating and powerful missile attacks and, if necessary, we should be ready to liberate the rest of the homeland. All of these programs require overvoltage forces. Professionally trained, well-prepared and psychologically warrior must do it all. We can no longer bear losses in great numbers, but few losses should also decide the outcome of our victorious battles. In the conclusion, the development and reform of the army is given and some suggestions are put forward. Armenian army entered the third decade since its formation and points out some problems.

- a. security of Armenia and Nagorno Karabakh from external aggression,
- b. saving the state of combat training and improvement of combat change in.
- c. quality and timely implementation of the activities envisaged under the plan of development of the Armenian Armed Forces,
- c. the introduction of the national criterion of military education,
- d. implementation of national program for the development of the military industrial complex and the strengthening of the military discipline.

For the further development of the Armenian army Defense Minister Seyran Ohanyan emphasizes some interesting and promising concepts, which are based on the personal characteristics of the fighter on the independent mid-level commanders, in small units and other high-quality segments.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

ա. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱՄ)

- 1.1. Գաղտնի խորհրդակցության նյութեր՝ նվիրված ՌԷՊ զարգացմանը և նորագույն տեխնիկայի ձեռքբերմանը
- 1.2. գ. 38, «Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями»:
- 1.3. ֆ. 113, գ. 163, գ. 406, գ. 165, գ. 298, գ. 167, գ. 517, գ. 171, գ. 124, 264, 428, գ. 188, գ. 24:

բ. ԼՂՀ պետական արխիվ

- 1.4. ֆ. 254, գ. 1, պ. մ. 1, կ. 1, պ. մ. 2, կ. 1, պ. մ. 4, կ. 1:
- 1.5. ԼՂՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ, ՊՊԿ-ի նախագահի 1993թ. նոյեմբերի 10-ի որոշում N323:

գ. ՀՀ նախագահի հրամաններ

- 1.6. ՀՀ ԳԽՏ 1993/19, ՆՀ-259:
- 1.7. Հ.Ն-0549-I, 10 մարտի, 1992թ.:

դ. ՀՀ ՊՆ քննչացիկ արխիվ

- 1.8. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0137, 04.07.1997թ., Երևան:
- 1.9. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0154, 21.06.1996թ., Երևան:
- 1.10. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0167, 25.05.2001թ., Երևան:
- 1.11. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0171, 01.04.2005 թ., Երևան:
- 1.12. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0189, 29.05.2001թ., Երևան:
- 1.13. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0176, 14.05.2011թ., Երևան:

ե. ԼՂՀ ՊԲ արխիվ

- 1.14. գ. 4, Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями, Дело с приказами ПКСО:

- 1.15. գ. 38, Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями:
- 1.16. ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան, թիվ 150:

Է. Հեղինակի անձնական արխիվ

- 1.17. Գեներալ-մայոր Ա. Մուրադյանի, փոխնախապետներ Ա. Սարգսյանի և Ա. Մելքոնյանի հետ ունեցած առանձնազրույցների սղագրությունից:
- 1.18. Գեներալ-լեյտենանտ Մ. Հակոբյանի, գեներալ-մայոր Ա. Կարապետյանի հետ ունեցած զրույցների սղագրությունից:
- 1.19. ՀՀ ԶՈՒ-երի հրետանու առաջին պետ գեներալ-մայոր Վ. Հայրապետյանի հետ ունեցած զրույցի սղագրությունից:
- 1.20. ՀՀ ՊՆ Վ. Հարությունյանի հետ ունեցած առանձնազրույցի սղագրությունից, Հեղինակի անձնական արխիվ:
- 1.21. Գեներալներ Օհանյանի Ա., Հակոբյանի Մ., Բալայանի Վ. հետ ունեցած զրույցների սղագրություն:
- 1.22. ՀՀ ՊՆ Ա. Օհանյանի ելույթը Վ. Սարգսյանի անվան ՌԻ-ում կայացած 2013թ. կողեզիայի ժամանակ:
- 1.23. ՀՀ ՊՆ Վ. Հարությունյանի հետ ունեցած զրույցի սղագրություն:
- 1.24. Խաղաղապահ բրիգադի զարգացման նվիրված փակ լսումների գեկույցներ:
- 1.25. ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղար Ն. Բորյուժայի ելույթը Երևանում կայացած 2-րդ ռազմական ռազմավարական քաղաքական ֆորումում, 2013թ.:
- 1.26. Օդաչու Հ. Դավթյանի հետ ունեցած անձնական զրույցի սղագրություն:

2. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գրքեր

ա) Խայերեն

- 2.1. Արրահամյան Հ., Ծակատագրին ընդառաջ, Երևան, Ամարաս, 2001:
- 2.2. Աղաջանյան Մ., Մինասյան Ս., Ասատրյան Է.: Աղբեջանը Ղարաբաղի ժողովրդի դեմ. ազրեախայի քաղաքա-իրավական հետևանքները և դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների վրա, Երևան, «Նախիք», 2006:
- 2.3. Բալայան Զ., Բժիշկ Մարտուրյանը և նրա Պատերազմի հետքը երկար է մնում, Երևան, Ամարաս, 1999:
- 2.4. Բալայան Զ., Անդրոնիկ, Երևան, Ամարաս, 2004:
- 2.5. Բալայան Զ., Դժոխք և դրախտ, Մոսկվա, Academia, 1995:
- 2.6. Գեղամյան Գ., Սահակյան Ռ., Դրվագներ հայ օդաչուների Արցախում մղած հերոսական պայքարից. Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատ. ինստ. 2006:
- 2.7. Գևիկյան Տ. Կրակե պատմեց. ՀՀ ԶՈՒ գորատեսակներ, Հրքի-ուային զորքեր և հրետանի, Երևան, ՀՀ ՊՆ, 2008:
- 2.8. Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Երևան, Հայաստան, 1999:
- 2.9. Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս., Հաղթանակները ինչպես եղել են, Երևան, Հայկական հանրագիտարան. հրատարակչություն, 2008:
- 2.10. Հակոբյան Մ., Հայ ժողովրդի ռազմական տարեգիրք, գիրք 70-րդ, 1991-2009: Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2009:
- 2.11. Հակոբյան Տ., ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը 1991-1994, Երևան, Էդիտ Պրինտ, 2011:
- 2.12. Հասրաթյան Ս., ՊԲ ՊԸ-ները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2009:
- 2.13. Հասրաթյան Ս., ՊԲ գորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, Դիզակ պլյուս, 2010:
- 2.14. Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, Ամարաս, 2001:

- 2.15. Հարությունյան Գ., Մեր հաղթանակները, Հատոր Դ.: Երևան, Նորավանք, 2012:
- 2.16. Հարությունյան Մ., Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994, Երևան, Ա.հ., 2001:
- 2.17. Հարությունյան Վ., Արցախյան հիմնահարցի ակունքները, Ստեփանակերտ, Սոնա, 1998:
- 2.18. Հասրաքյան Ս., Գոյամարտ, Ստեփանակերտ, 1998:
- 2.19. ՀՀ ԶՈՒ կարգապահական կանոնագիրը, Երևան, 2012, ՀՕ-91-Ն, 10 ապրիլի 2012:
- 2.20. ՀՀ ԶՈՒ-երի Ներքին ծառայության կանոնագիրը, Երևան, 2007, ՀՕ-99, 7 հունվարի, 1997:
- 2.21. Հովհաննիսյան Ա., Ավիացիան Արցախյան գոյամարտում, Երևան, ԱվիաՄանիա, 2006:
- 2.22. Հովհաննիսյան Ա. Կ., Մի քանի հարցեր ավիացիայից, Երևան, 2009:
- 2.23. Հովհաննիսյան Ա. Կ., Տարածաշրջանի ռազմականացումը և Հայոց քանակը, Երևան, 2013:
- 2.23. Հովհաննիսյան Ա., Օդային գերակայություն, Երևան, 2010:
- 2.25. Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի զինված ուժերի արդիականացումն ու ռազմարդյունաբերությունը, Երևան, 2010:
- 2.26. Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ 1988-1994, Հանրագիտարան, Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատարակչություն, 2004:
- 2.27. Մինասյան Է. Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013:
- 2.28. Միրաքյան Վ., Ազրեսիվ հետուատեսության հետևանքները, Երևան, 2012:
- 2.29. Ոգու փորձություն, Վ. Սարգսյանի ելույթները, Երևան, Հայագիտակ, 2000:
- 2.30. Չիբուխչյան Ա., Հերոսամարտի պողպատե թևերը, Երևան, Զանգակ-97, 2008:

- 2.31. ՊԲ ՀՕՊ-ի պետի գեկույցը՝ նվիրված ՊԲ ՀՕՊ զորքերի ստեղծան 10-րդ տարեղարձին, Ստեփանակերտ, 2002:
- 2.32. Պետրոսյանց Հ. Տ., Տեղային պատերազմների առանձնահատկությունները և դրանց ազդեցությունը մարտավարության զարգացման վրա. Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2002:
- 2.33. Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10 (բանակը մեր ժողովրդի և պետության անվտանգության գրավականն է), Երևան, Ամարաս, 2002:
- 2.34. Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Երևան, ՊՆ, 2012:
- 2.35. Օհանյան Ս., XXI դարի բանակը, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2007:
- 2.36. Օհանջանյան Մ., Անկախության քայլերը. ԼՂ-ում անցկացված հանրարվեն և ընտրությունները 1991-1998, Ստեփանակերտ, Սոնիա, 1998:

բ) ոլուսերեն

- 2.37. Агаджанян М., Асатрян Э., Минасян С., Азербайджан против Нагорного Карабаха: Политико-правовые последствия агрессии и их влияние на перспективы региональной безопасности, Наири, Ереван, 2006.
- 2.38. Араслы Д., Армяно-азербайджанский конфликт, Военный аспект, Баку, Эргюн, 1995.
- 2.39. Архипова М.« Реактивные самолеты вооруженных сил СССР и России, Москва.-Минск., АСТ, Харвест, 2002.
- 2.40. Беляев В., Ильин В.« Российская современная авиация» Москва, АСТ, Астрель 2001.
- 2.41. Благовестов А. И.« То, из чего стреляют в СНГ: Справочник стрелкового оружия. / под общ.ред. А. Е. Тараса.» Минск, Харвест, 2000.
- 2.42. Василин Н. Я., Гуринович А. Л., Зенитные ракетные комплексы, Минск, 2002.

- 2.45. Гуров С.В., Реактивные системы залпового огня, Тула, Пересвет, 2006.
- 2.42. Дериглазова Л., Минасян С., Нагорный Карабах: Парадоксы силы и слабости в ассиметричном конфликте. Ереван, 2011г..
- 2.43. Ежегодник института Кавказа. Ереван, 2010.
- 2.44. Жирохов М. А, История ВВС Израиля. М.-Минск, 2001.
- 2.45. Жирохов М. « Карабах: земля раздора» Киев, Румб, 2009.
- 2.46. Историческая справка о создании, становлении и развитии Войск ПВО ВС РА. Ер., 2007.
- 2.47. Кларк У. Как победить в современной войне. М., 2004.
- 2.48. Князев В., Боевая техника. М., 1986.
- 2.49. Котанджян Г. Основы военной политики Республики Армения, Отдел военной политики, МО РА, Ереван, 1992.
- 2.50. Латвухин А.Н.« Современная артиллерия» Москва, Воениздат, 1970.
- 2.51. Минасян С., “Пятидневная война” августа, 2008 г., Военно-политический анализ, Кавказ, 2008, Ереван, 2010.
- 2.52. Печуров С. Л., Англо-саксонская модель управления в военной сфере, Москва, КомКнига, 2005.
- 2.53. Пядушкин М., Вооружая Кавказ, Нечаянное наследство Москвы//Кавказ, вооружен и разобшен/ Под редакцией Матвеевой А., Хизкока Д. Saferworld, ЦАСТ, Лондон-М., Февраль, 2004.
- 2.54. Россия и СССР в войнах XX века. — М.: 2001.
- 2.55. Саркисян М., Нагорный Карабах, Война и политика (1990-1993), Ереван, Армянский центр стратегических и национальных исследований, 2010.
- 2.56. Секулич М. Снайперская стрельба. Москва. 2003.
- 2.57. Трошев Г., Моя война, Москва, Вагриус, 2001.
- 2.58. Трошев Г. Н., Чеченский излом, Дневники и воспоминания, 2-е изд., Москва, Время, 2009.

- 2.59. Устинов А. И., Патроны ручного огнестрельного оружия и их криминалистическое исследование, Москва, ВНИИ МВД СССР, 1982.
- 2.60. Фомин А., Гордон Е., Михеев А. МиГ-29 легкий фронтовой истребитель, Москва, Любимая книга, 2003.
- 2.61. Чумак Р.Н., Русский 7,62 мм винтовочный патрон, История и эволюция // СПБ Атлант, 2007.
- 2.62. Шилин А. А, Стратегический баланс в Южной Азии. М., 2004.
- 2.63. Широкорад А., Атомный таран XX века. М., 2005.
- 2.64. Шунков В.Н., Ракетное оружие, Минск, Попурри, 2001.
- 2.65. Ядерное нераспространение / Под ред. Орлова В.А., Т.1, ПИР-Центр, Москва, 2002.

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ա) հայերեն

- 2.66. Արքահամյան, Հ. Բ., Կամավորական ջոկատներից մինչև պաշտպանության բանակի ստեղծումը, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 2006, թիվ 3:
- 2.67. Բալայան Դ. Կ., Ալեքսանյան Դ. Մ., ՀՀ ՊՆ մարշալ Արմենակ Խանվերյանցի անվան ռազմական ավիացիոն ինստիտուտում ռազմական կրթության զարգացման հարցի շուրջ, Հայկական բանակ, թիվ 3 (73), 2012:
- 2.68. Դավթյան Ա. Մ., Զորքերի օպերատիվ պատրաստման որոշ հարցեր զորային կառույցի բարեփոխումների տեսանկյունից, Հայկական բանակ, թիվ 1-2 (67-68), 2011:
- 2.69. Թադևոսյան Ա., Հայաստան-ՆԱՏՕ, Առաջընթացի 10 տարիներ (1999-2008), Երևան, 2008:
- 2.70. Խաչատրով Յու. Գ., Պաշտպանությանը պետության և նրա զինված ուժերի պատրաստման որոշ հարցեր, Հայկական բանակ, թիվ 3 (61), 2009:

- 2.71. Խաչատրով Յու. Գ., ՀՀ ԶՈՒ-ի հրթիռային գորքերի և հրետանու զարգացման հիմնական ուղղությունները պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում՝ համաշխարհային միտունների հաշվառմամբ, Հայկական բանակ, թիվ 4(74), 2012:
- 2.72. Կարապետյան Մ. Ն., Մելքոնյան Ա. Ս., ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի անվան ուսազմական ինստիտուտում իրականացվող բարեփոխումների ընթացքը ուսազմակրթական զարգացումների համատեքստում: Հայկական բանակ, թիվ 3 (73), 2012:
- 2.73. Հարությունյան Հ., Հունվարի 28 Բանակի տոն ու մարդկային ողբերգություն, ԱԶԳ, #6, 29.01.2013:
- 2.74. Հարությունյան Հ., Խոսքը կարող է կյանք արժենալ, կամ զենքի մեջ դրված փամփուշը նախատեսված է միայն թշնամու համար, ԱԶԳ, #96, 11-06-2013:
- 2.75. Հարությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտարի դերը ուսազմական շինարարության գործում, Հայկական բանակ, հմ. 1-2, 2002:
- 2.76. Մնացականյան Ք., ՀՀ ՊՆ ավիացիայի վարչությունը՝ 10 տարեկան, Հայկական Բանակ, 3.2003:
- 2.77. ՊԲ ՀՕՊ-ի պետի զեկույցը՝ նվիրված ՊԲ ՀՕՊ գորքերի ստեղծման 10-րդ տարեդարձին, Ստեփանակերտ, 2002:
- 2.78. Սեպրակյան Ա. Ս., Ազգային անվտանգության իրավական ապահովման հեռանկարները Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունում, Հայկական բանակ, թիվ 1-2(67-68), 2011:
- 2.79. Սերոբյան Մ. Ց., ՀՀ ՊՆ կենտրոնական պոլիկլինիկայի գործունեությունը ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում, Հայկական բանակ, 4(70), 2011:
- 2.80. Տոնյան Դ. Է., Պաշտպանական բարեփոխումների իրականացումը ուսազմական համագործակցության շրջանակներում, Հայկական բանակ, թիվ 1-2(71-72), 2012:

- 2.81. Տեր-Մաքեոսյան Վ.Հ., ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազմավարության վերանայման հեռանկարները, Հայկական բանակ, 3(65), 2010:
- 2.82. Փարսադանյան Ա. Մ., ՀՀ ԶՈՒ-ի ռազմաբժշկական ծառայության զարգացման որոշ հայեցակարգային հարցեր, Հայկական բանակ, թիվ 4(70), 2011:
- 2.83. Քորանջյան Հ. Ս., Չիլինգարյան Դ. Ս., Ավետիսյան Վ. Պ., Սինայյան Ա. Ա., Պաշտպանական բաղարականություն հասկացությունը՝ որպես Հայաստանում պաշտպանական բարեփոխումների իրականացման տեսական-մեթոդաբանական գործիք: Հայկական բանակ, 1–2(59–60). 2009:
- 2.84. Քորանջյան Հ. Ս., Խորայելի պաշտպանության բանակում զինվորի մարտական ոգու ձևավորման փորձի մասին՝ ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների լույսի ներքո, Հայկական բանակ, 1–2(59–60). 2009:
- 2.85. Քորանջյան Հ. Ս., Պետության տարածքային պաշտպանության կազմակերպման հարցի շուրջ՝ Խորայելի օրինակով, Հայկական բանակ, 3(61). 2009:
- 2.86. Օհանյան Ս. Մ., 2007 տարեմուտի ուղերձ, Ստեփանակերտ, 2007:
- 2.87. Օհանյան Ս. Մ., Ռազմական կրթության համակարգի զարգացումը՝ որպես ՀՀ պաշտպանական համակարգի արդյունավետության մեծացման գործոն, Հայկական բանակ, թիվ 3 (73). 2012:
- 2.88. Օհանյան Ս. Մ., Հայաստանի Հանրապետության ԶՈՒ անցած ուղին, ներկան և ապագան, Հայկական բանակ, թիվ 1-2, 2012:
- 2.89. Օհանյան Ս. Մ., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացումը որպես պաշտպանական բարեփոխումների առաջնային խնդիր, Հայկական բանակ, 2011/3:

р) птицы

- 2.90. Жирохов М., Воздушная война в Нагорном Карабахе, АвиаМастер, № 6/2000.
- 2.91. Галущак И., Высокая оценка миротворцев. Красная звезда. 7 августа. 2013.
- 2.92. Исаев А., Сталинград, Трудное начало, Родина, номер 1/2013.
- 2.93. Кенжетаев М., Оборонная промышленность Республики Армения, Экспорт вооружений, № 6, октябрь-декабрь 1997.
- 2.94. Ломаченко С. В., О. Г. Булатов, С. В. Гаврилович. Артиллерия большой мощности, история и перспективы развития, Военная мысль, Март-апрель. 2001.
- 2.95. Печуров С., Военные профессионалы в англо-саксонской модели управления вооруженными силами история и современность, ЗВО, 11.2011.
- 2.96. Храмчихин А., На кавказских фронтах – ситуация патовая. Пока....НВО. 15.01. 2010.
- 2.97. Барвиненко В. В., Евменчик Е. Г., О совершенствовании подготовки органов управления войсками (силами) ПВО, Военная Мысль, март-апрель 1997.
- 2.98. Бутовски П.. МИГОВ в Польше стало больше. Взлет. 3.2006 (15).
- 2.99. Галкин Д., Боевое применение зенитных пакетных комплексов Пэтриот в вооруженных конфликтах. ЗВО, 10.2006.
- 2.100. Глашатов О., Для Еревана приближается время "ч". Голос Армении. Электронная версия № 142 за 26.12.09.
- 2.101. Гуров С. В., Боеприпасы реактивной артиллерии // Боеприпасы и высокоэнергетические конденсированные системы. Научно-технический журнал. Выпуск №4, – 2008.
- 2.102. Джоунс Родни, Ядерная стратегия Пакистана: в поисках гарантированного сдерживания. // Ядерное распространение. Выпуск 34, январь-март 2000.
- 2.103. Зарубежное Военное Обозрение. № 4. 2008.

- 2.104. ЗВО, 10.2000.
- 2.105. Костюхин А., Военно-промышленный комплекс государств Центральной Азии и их военно-техническое сотрудничество с зарубежными странами в 1990-е годы, ЗВО, 5.2009.
- 2.106. Московский Комсомолец, 22 мая, 2004, № 110.

4) шайылтрылған

- 2.107. Aliyev Y., Arms Control Process in Transcaucasia // NATO School, Polaris Quarterly, Vol. 1, Issue 2, Summer 2004, p. 47.
- 2.108. Deptula. David A. Effects-Based Operations: Change in the Nature of Warfare. Arlington VA: Aerospace Education Foundation, Defense and Airpower Series. 2001, p. 8-9.
- 2.109. Kelsey T., British mercenaries for Azeri war: Government turns blind eye to illegal programme to supply men and arms for conflict between two former Soviet republics. The Independent. Monday, 24 January 1994.
- 2.110. Ricks, Thomas E. (2007). Fiasco: The American Military Adventure in Iraq. United States: Penguin Books.
- 2.111. "Black Watch ordered to join US cordon for assault on Fallujah". The Independent (London). 22 October 2004. Retrieved 23 May 2010.
- 2.112. Institute of Peace and Conflict Studies. New Delhi. Article №546, 17.08.2001; Foreign Affairs, January/February 2002.
- 2.113. Holtom P., Ukrainian Exports of Small Arms and Light Weapons, 2004-2007, SIPRI Background Paper, October 2008.
- 2.114. Jane's All The World's Aircraft 2004-2005 / Paul Jackson. — Jane's Information Group, 2004.
- 2.115. Managing Strategic Changes Through DEEP Reforms: A View from the Perspective of U.S.-Armenia "Smart Power" Cooperation. Kotanjian, Hayk // Connections (18121098);Fall2012, Vol. 11 Issue 4.
- 2.116. Michael B. Oren. Six days of war: June 1967 and the making of the modern Middle East. — Oxford University Press, 2002.

- 2.117. Shahin Abbasov, Azerbaijan Mum about Israeli Spy Plane, Satellite Projects. EurasiaNet.org (2009.08.16). Проверено 26 августа 2010.
- 2.118. The Military Balance 2007 / C. Langton. — London: Routledge / The International Institute for Strategic Studies, 2007.
- 2.119. The Military Balance 2010; 2013. ՀՀՊՆ-ի կողմից The Military Balance-ին փոխանցվող տեղեկագրերի տվյալներ:
- 2.120. The United States Strategic Bombing Survey Report (European War). September 30, 1945, reprinted in The United States Strategic Bombing Surveys (European War) (Pacific War). 2.125. Maxwell Air Force Base, AL: University Press, 1987. 29 May 2009.
- 2.121. "U.S. Won't Let Men Flee Fallujah". Fox News Channel. 13 November 2004. Retrieved 19 May 2011.
- 2.122. Y.Aliyev. Arms Control Process in Transcaucasia // NATO School, Polaris Quarterly, Vol. 1, Issue 2, Summer 2004.
- 2.123. Deptula. David A. Effects-Based Operations: Change in the Nature of Warfare. Arlington VA: Aerospace Education Foundation, Defense and Airpower Series. 2001.
- 2.124. Ricks, Thomas E. (2007). Fiasco: The American Military Adventure in Iraq. United States: Penguin Books.

3. ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՍԱՍՈՒՆ

a) հայերեն

- 3.1. Առավոտ, 2004 թ.:
- 3.2. Հայ զինվոր, 2000-2013 թթ.:
- 3.3. Հայաստանի Հանրապետություն, 1992 թ.:
- 3.4. Մարտիկ, 2012-2013 թթ.:

b) ռուսերեն

- 3.5. Голос Армении, 1991.
- 3.6. Красная звезда, 2013.
- 3.7. Московский Комсомолец, 2004.

3.8. Независимое военное обозрение, 2011.

զ) ամզլերեմ

3.9. Defense and Airpower Series, 2001.

3.10. The Washington post, 1991.

3.11. The Independent, 1994.

3.12. The Los-Angeles times, 1991.

4. ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

4.1. ՀՀ ՊՆ պաշտոնական կայք, <http://mil.am>

4.2. Կազիմիրով. Աղբբեջանն ինքն է խնդրել 94-ի հրադադարի մասին, 15 նոյեմբերի 2010թ., <http://www.haynews.am/hy/archive-16197>

4.3. Բանակը չի շահի, գիտությունը կտուժի, 20 փետրվար 2004թ., <http://www.aravot.am/2004/02/20/316993/>

4.4. Բանակը ամեն մասնագետի կարիք էլ ունի, 21 փետրվար, 2004թ.,
<http://www.aravot.am/2004/02/21/317011/>

4.5. Դերիկյան Տ., Ակիզբը. Սահմանադրական պայքարից մինչև կամավորական շարժում, <http://www.hayzinvor.am/10111.html>

4.6. Վազգենը բանակի հավերժ Սպարապետն է, 29 հունվար 2004թ., <http://www.aravot.am/2004/01/29/316800/>

4.7. Հակոբյան Ա., Ելր թշնամին չի հասկանում, նրան ոչնչացնում են,

[http://www.armworld.am/detail.php?paperid=4184&pageid=129056&lang](http://www.armworld.am/detail.php?paperid=4184&pageid=129056&lang=), <http://www.ausairpower.net/flanker.html>

4.8. Հովհաննիսյան Ա., Լիբիական փորձը պետք է «սառը ցնցուղ» լինի արևմտյան ռազմագետների համար, Ապրիլ 20, 2011,
<http://news.am/arm/news/56107.html>

- 4.9. Агабабян А. 101 день в аду, Республика Армения № 173 (215), 14.09.1991, <http://www.press.karabakh.info/101>
- 4.10. Богданов К. Гром над Багдадом: как американцы взяли свой Грозный, <http://ria.ru/analytics/20130404/930954853>.
- 4.11. Велимамедов М. Оборона Агдама, 21.07.2011, http://samella.ru/publ/avtory/mamed_velimamedov/mamed_velimamedov_v_oborona_agdama/61-1-0-724
- 4.12. Вестник ПВО. <http://pvo.guns.ru/index.htm>
- 4.13. Гельман "Анка" – в воздухе!. Турецкий беспилотник встает на крыло. 2010-08-27. http://nvo.ng.ru/armament/2010-08-27/12_anka.html
Голдаев Ю., «Мираж-2000 в Карабильском конфликте 1999 г.
<http://www.airwar.ru/locwar.html>
- 4.14. Гуров С.В. Реактивные системы залпового огня, Тула 2006, <http://www.sinodefence.com/army/artillery/mlrs/273.asp>
- 4.15. Жирохов М. Авиация в армяно-азербайджанском конфликте, www.airwar.ru
- 4.16. Жирохов М. Война в воздухе на Африканском Роге, <http://www.airwar.ru/history/locwar/africa/eritrea/eritrea.html>
- 4.17. “Карабахский дневник” азербайджанского журналиста, <http://www.nv.am/archive-2012/17231-2012-01-19-09-00-08>
- 4.18. Коновалов А., Кучуков Т., §Вызывал огонь на себя, Время!, 14.04.2009 (<http://www.time.kz/index.php?newsid=9969>)
- 4.19. Корнелл С. Конфликт в Нагорном Карабахе: динамика и перспективы решения, <http://www.karabah.h18.ru/conflict/karabah/01.html>
- 4.20. Лунёв А., Ращепкин К., «Красная звезда. 2 Декабря 2008 года, http://www.redstar.ru/2008/12/02_12/1_03.html
- 4.21. Явер Джамалов: «В этом году Азербайджан начал серийный выпуск нескольких образцов оружия, 16 декабря 2009, http://news.life.az/2009/12/16/javer_dzhamatov_v_jetom_godu_azerbajjd_zhan_nachal_serijnyjj_vypusk_neskolkikh_obrazcov_oruzhija.html

- 4.22. Побеждать нас научат немцы, http://nvo.ng.ru/news/2011-06-24/2_pobeda.html#.
- 4.23. Самопомощь. *Вести*, 3.01.2001, <http://gazeta.rjews.net/mazin.shtml>
- 4.24. Степанян К. Хроника карабахской войны, <http://expert.openarmenia.com/archives/268>
- 4.25. Федосеев С. Самый мощный серийный пулемёт. Военно-промышленный курьер, № 44 (360) за 10 ноября 2010. <http://vpk-news.ru/articles/6931>
- 4.26. Формирование механизированных бригад Страйкер в сухопутных войсках США, 20.08.2010, <http://www.military-informant.com/index.php/army/523-stryker.html>.
- 4.27. Цыганок А. Чему научило НАТО ливийское небо. Анализ боевых действий сил союзников во время воздушной операции в Северной Африке. 1 апреля 2012 года. <http://svpressa.ru/war21/article/54022/>
- 4.28. Что лучше – покупать вооружение за границей или оснащать Российскую армию отечественным вооружением?, <http://topwar.ru/26677-chto-luchshe-pokupat-vooruzhenie-za-graniceyili-osnaschat-rossiyskuyu-armiyu-otechestvennym-vooruzheniem.html>
- 4.29. В. Чуйков. Тактика штурмовых групп в городском бою, <http://www.vrazvedka.ru/main/learning/vopros-ob/chuykov.shtml>
- 4.30. Юзбашян. Можно ли возбудить уголовное дело в отношении генерала Сафонова В. Н.? Голос Армении (Коммунист) 05.02.1991, <http://www.press.karabakh.info>
- 4.31. Якубян В. Армяно-азербайджанская война: на чьей стороне Кремль?, <http://old.express.am/karabakh/karabakh3.html>.
- 4.32. Arjun, <http://armor.kiev.ua/Tanks/Modern/India/>
- 4.33. Defence News, 30.10.2000. Philip Camp. The .Mirage-2000 at Kargil, <http://www.bharat-rakshak.com/IAF/History/Kargil/PCamp.html>.
- 4.34.INSAS (Indian National Small Arms System), [http://weapon.at.ua/lo
ad/301-1-0-727](http://weapon.at.ua/load/301-1-0-727)

- 4.35. Report.am. 3:45 21/12/2012, <http://report.am/news/society/seyananohanyan-qaxgitutyunneri-teknacu.html>
- 4.36. The Mirage-2000 at Kargil, <http://www.bharatrakshak.com/IAF/History/Kargil/PCamp.html>.
- 4.77. Written by Victor O'Reilly for Congressman Jim Saxton, D21 Aug 22, 2003. p. 103-108.cochraneinst@adelphia.net
<http://www.regnum.ru/news/1044120.html#ixzz1WKrfJJIB>
- 4.39. <http://www.noravank.am/ru/>
- 4.40. <http://www.regnum.ru/news/1044120.html>
- 4.41. <http://www.interfax.ru/society/txt.asp?id=33259>
- 4.42. [http://www.iaf.org.il/4388-39969-en/IAF.aspx;](http://www.iaf.org.il/4388-39969-en/IAF.aspx)
- 4.43. [http://www.idf.il/1283-15558-en/Dover.aspx.](http://www.idf.il/1283-15558-en/Dover.aspx)

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

**ԱԳԳԾ-Անհատական գործընկերութան գործողությունների ծրագիր
 Աղբյուջ-Աղբյուջամի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն**

ԱՊՀ-Անկախ պետությունների համագործակցություն

ԱԺՇ-ազգային ժողովրդական ճակատ

ԲՈՒԴ-Հետախուզական զրահամեքենա, ռուսերեն ՈՒ-Ռուսաստանի Դաշնություն

ԲՈՒՀ-Բարձրագույն ուսումնական հաստատություն

ԳԱԱ-Գիտությունների ազգային ակադեմիա

ԳԽ-Գերագույն խորհուրդ

ԳԸ-Գլխավոր շտաբ

ԴՀ-դիվերսիոն հետախուզական

ԵԱՀԿ-Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպություն

ԵՄ-Եվրոպական միություն

ԶՀՀ -Զենիթահրթիռային համալիր

ԶՈՒ-զինված ուժեր

ԹՇ-Թռչող սարք
ԻՊԿ-Ինքնապաշտպանության կոմիտե
ԼՂՀ-Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն
**ԼՂԻՄ-Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզ ԽՍՀՄ-Խորհրդային
Սոցիալիստական Հանրապետությունների միություն**
ԿԶՀՀ-Կրովի գեներալիոնային համալիր
ԿԽՄԿ-Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտե
ՀԱՊԿ-Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպություն
ՀԽՍՀ-Հայաստանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն
ՀԿՈՀ-Համազարկային կրակի ռեակտիվ համակարգ
ՀՀ-Հայաստանի Հանրապետություն
ՀՄՄ-Հետևակի մարտական մեքենա
ՀՕՊ-Հակաօդային պաշտպանություն
ՆԱՏՕ-Հյուսիս ատլանտյան դաշինք
ՆԳՆ-Ներքին գործերի նախարարություն
ԶԺՀ-Զինաստանի ժողովրդական հանրապետություն
ՊԲ-Պաշտպանության բանակ
ՊՆ-Պաշտպանության նախարարություն
ՊԾ-Պաշտպանական շրջաններ
Ո-Է-Պ-Ո-ադիոէլեկտրոնային պայքար
Ո-Ի-Ո-ազմական ինստիտուտ
Ո-ՏԿ-Ո-ադիոտեղորշման կայան
Ո-ՋԿՊ-Ո-ադիորիմիական կենսարանական պաշտպանություն
Ո-ՕՈՒ-Ո-ազմաօդային ուժեր
ՅԶ-Յամաքային գորքեր
ՕՀՄ-Օդային հարձակման միջոցներ
ՕՍՊՆ-Միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատ, ռուսերեն
**IPAP-Individual Partnership Action Plan, Անհատական
համագործակցության գործողությունների պլան**

ISAF-International Security Assistance Force, Սիօնազգային անվտանգության աջակցման ուժեր

UNIFIL-United Nations Interim Force in Lebanon, Լիբանանում միացյալ ազգերի ժամանակավոր ուժեր

CFE-Conventional Force Europe- ԵՍՉՈՒ-Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագիր

ԲԱՆԱԿԱԾԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆՈՒՄ

Համակարգչային ծևավորումը՝ Ն. Բարթիկյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Ա. Սարանգոսյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 20.04.2015 թ.
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
PA, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>